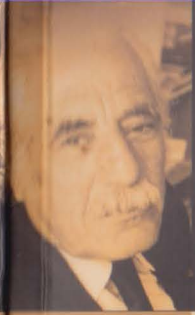

TANRI YARATAN
TOPRAK ANADOLU

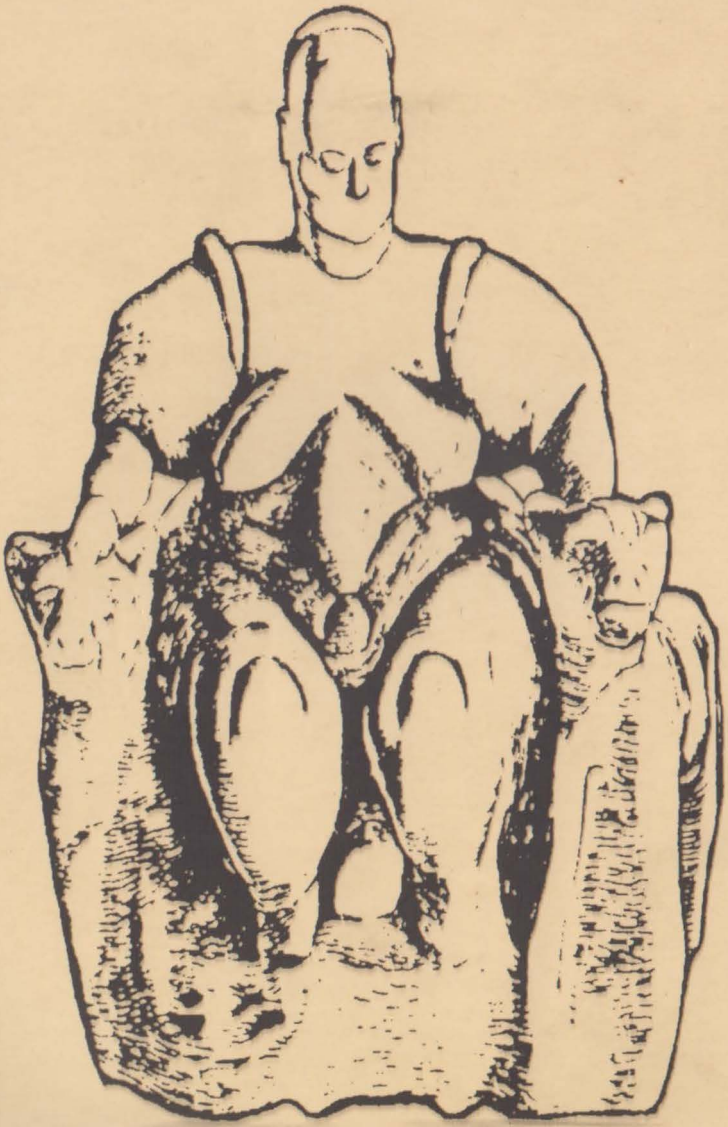
İ. Z. EYUBOĞLU

DERİN YAYINLARI

TANRI YARATAN TOPRAK ANADOLU

İSMET ZEKİ EYUBOĞLU

DERİN YAYINLARI

TANRI YARATAN TOPRAK ANADOLU

İSMET ZEKİ EYUBOĞLU

- Toprağın Dili
- Anadolu İnsanı ile Doğa
- Göç Eden Tanrılar
- Toprak Saygısı
- İnsan, Tanrı, Doğa
- Anadolu Tanrıları

DERİN
YAYINLARI
İSTANBUL-2007

DERİN YAYINEVİ

Molla Fenari Sokak,
Der Han 40-42,
34410 Cağaloğlu - İSTANBUL.
Tel: (0212) 527 01 65 - 511 51 90
Belgegeçer: (0212) 511 47 76
www.deryayinevi.com
e-posta:der@deryayinevi.com.tr /
info@deryayinevi.com.tr

●

Derin Yayınları Der Yayınevi'nin tescilli bir markasıdır.

●

YAYIN NO: 99

●

Basım:
Engin Matbaası
Topkapı-İSTANBUL.

●

ISBN 978-975-6463-99-4

●

www.ismetzekieyuboglu.com

●

© DERİN YAYINLARI - Eylül 2007

Copyright © Bu kitabın, Türkiye'de yayın hakları ***Derin Yayınları***'na aittir. Her hakkı saklıdır. Yayınevimizden yazılı izni alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz. Hiçbir şekilde kopya edilemez; fotokopi, faksimile veya başka bir şekilde çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

İÇİNDEKİLER

Sözün Gelişi 1
Toprağın Dili 13
Anadolu'nun Gerçeği 20
Anadolu'da İkinci Yerleşme Dönemi 28
Ortak Geçmiş Özlemi 37
Anadolu'da Din Düşüncesi 42
Anadolu İmanı İle Doğa 53
Ağrıyan Baş 61
Doğum 69
Gülen Doğa 82
Kükreyen Doğa 90
Göçeden Tanrılar 96
Zamanın Attığı Taş 108
Esneyen Toprak 118
Kutsal Öküz 128
Kutsal Geyik 135
Canlı Sular 141
Dağların Dili 147
Üç Sayısının Kutsallığı 155
Toprak Saygısı 161
Buğday Kutsallığı 170
Ağaçların Kutsallığı 175
Bayramlar 183
İlluyanka Masalı 188

Adonis Uyanınca 196
Tektanrı Kavramının Doğuşu 201
Kanlı Eller 212
Sınırlamalar 223
Ağlayan Kübele 231
İnsan-Tanrı-Doğa 256
Deliren Tanrı 263
Bilgi'nin Gözleri 269
Güldüren Masallar 278
Birleşen Yanılmalar 284
Değişen Adlar 291
Kopmayan Bağlar 300
Hititçeden Anadolu Türkçesine 304
Anadolu Tanrıları 318
Tarihi Yaratan Gerçekler 334
Değişmeyen Gerçekler 343
Girit Öyküsü 355
Sonuç 361
Dizin 363

İsmet Zeki Eyuboğlu;

Günümüz araştırma, inceleme ve denemecilerinden İsmet Zeki Eyuboğlu, 1925'te Maçka-Trabzon'da doğdu. İstanbul'da Vefa Lisesi'ni (1948), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünü (1953) bitirdi. Klasik Filoloji ve Tarih Bölümlerinde okudu. Bir süre felsefe ve edebiyat öğretmenliği yaptı...

Anadolu Uygarlıkları, Halk Bilgisi Varlıkları ve Türk Dili konularında yoğunlaştı. Almanca, Latince, Farsça gibi dillerden yaptığı çeviriler ve çok çeşitli dergilerde yayınlanan inceleme araştırma yazılarından başka ellinin üzerinde eserinin birçok baskısı yapıldı.

"Avrupa ben-merkezci" bilimlerin yoğun etkisine rağmen, özce duru bir Anadolu yerli bakışının temel oluşturduğu önemli yapıtları arasında ***"Anadolu İnançları", "Anadolu Mitolojisi"*** *ve* ***"Anadolu İlaçları"*** *ilk akla gelenlerdir.*

SÖZÜN GELİŞİ

Bilgince, ya da bilginliğe özenen, öyle geçinmeye kalkan bir araştırma, bir çalışma değil bu. Yüreğimden geldiği, içime doğduğu gibi yazdım gerçek bildiklerimi, gerçek olduklarına inandıklarımı. Binlerce yıllık toprağımız, yurdumuz öylesine zengin, öylesine eli açık ki çalan çalana vuran vurana tarih varlıklarımızı, sanat değerlerimizi, daha doğrusu özümüzü, bizi biz yapanı, bize kimlik kişilik kazandıranı. Binlerce yıllık değerler çıkıyor toprak altından. Kimler çıkarır, kimler yapar bu işleri bilen yok, bildiren yoktur. Yıllardır kazılar yapılır Anadolu'nun dört bucağında, ne çıkar bu kazılardan, hangi tarih gerçeğini aydınlatacak, gün ışığına çıkarıp bilgi susuzluğumuzu giderecek belgeler, buluntular sunulur halkımıza? Ne olur bu kazılardan çıkanlar? Birkaç yabancı dil bilmeden izleyemez, öğrenemezsiniz Anadolu'da yapılan kazıların sonucunu, çıkan buluntuların değerini. Yabancı dillerde yazılır bu konularla ilgili yazılar. Bizim toprağımızdan, gene bizim adamlarımızın, bizim çocuklarımızın, bizim gençlerimizin toprak altından çıkardıkları buluntuları kendi dilimizde okuyup öğrenemeyiz. Türk bilginleri yapıyor bunları. Oysa halka kapalı kalan, halkı aydınlatmayan bir bilimin değeri yoktur. Bilgi insanı aydınlatmak içindir, yabancı ülkelere satmak için değil. Karanlıklarda kalmış diyorlar Anadolu insanı için, doğrudur. Peki, kim, neyle aydınlatacak bu karanlıkta kalmış, kala giden insanlarımızı? Bilgi yalnız bilginler için değildir. Gerçek su katılmamış bir bilgin bildiğini en açık, en yalın bir dille başkanlarına anlatmasını bilendir. Bunu bilmeyen, yapamayan bir bilgin, bilgin olmadığı gibi, çağımızın çok gerisindedir üstelik. "Bilenlerde bilmeyenlerin hakkı var" diyor İslam dini. Üstelik bu bizim bilginler de Müslüman'dır, Milliyetçidir, Türkçüdür, İslamcıdır,

eski geleneklerimizi, eski değerlerimizi savunur dururlar boyuna. Nerde onların bilginliği Müslümanlığı. Bir bakın kazı yapanlara nerdedir toprak altından çıkan buluntular? Hangi yazıyı yazıp bizi aydınlatmışlar o konuda bilenler beri gelsin. Neymiş, öyle konular varmış ki onları yalnız o alanda çalışan uzmanlar anlarmış. Pek doğru değil bu sözler. Yerin altından çıkan Urartu tanrılarını, Hitit tanrılarını, onların görevlerini, adlarını, işlerini güçlerini bilenler, eski Anadolu insanları, o dinlere tapanlar birer bilginiymişler? Hangi tanrı vardır yalnız bilginler için doğmuş? Hangi dini bilginler yaratmış, türetmiş? Eskiçağ Anadolu tanrılarının adlarını, görevlerini, niteliklerini açıklamak pek de bilgin işi değildir. Emek ister yalnız. Hititlerin, Arinna ilinin güneş tanrıçası Vuruşemu'nun adını öğrenmek için bilgin olmak gerek değil küçük bir ilgi yeter de artar bile. Urartu'ların büyük savaş tanrısı, koruyucu tanrısı Haldi'nin ne olduğunu bilmek için uzun yıllar bilimsel çalışmalara dalmak, toz yutmak iş değil artık.

Bilgi insanı, insanları aydınlatırsa değer, önem kazanır. Bir kıyıda kendi başına duran, insan yaşamına karışmayan, insana yararlı olmayan bilgiyi de, bilgini de bırakın kara kurtlar yesin. Bilgi, insan için, bir süs değildir. Bir sorunu çözmek, bir karanlığı aydınlatmak, bir güçlüğü gidermek içindir. Bundan dolayı topluma açık olması gerekir. Topluma kapalı olan, belli tekellerde bulunan bir bilgi kendinden beklenen vermiyor, insanların yararına kullanılmıyor demektir. İnsan yararına olmayan bir insan buluşunun da çağımızda ne değeri vardır ne önemi. Bilgi ün sağlamak, çıkar gözetmek için bir araç da değildir. Çıkar sağlayacak nitelikte bir nesne olduğu gün özünden, ereğinden uzaklaşmış, doğrultusundan sapmıştır. Bilgi, onu, toplum yararına kullanan, topluma açan, toplumu aydınlatan, insanlığın yüzünü güldürmek için çalışan, didinen kimselere ün sağlar. Böyle kimselerin baş üzre yeri olur. Bir düşünün şimdi, Homeros'u yalnız bilimle uğraşanların, uzmanların anlayabilecekleri bir dilde yorumla-

yan, anlatanlar mı daha ünlüdür, bütün buluşlarını topluma açan, insanların yararına sunan Edison mu? Bilim ortamında Pasteur mu daha ünlüdür yoksa Herodotos'u kendi tekelinde bulunduran bir bilgin mi? Kolay anlaşılan Plato (Eflatun)'nun görüşleri mi daha yaygındır, güçlükler atası Aristoteles'inkiler mi? istediğimizce çoğaltabiliriz bu örnekleri. Ne çıkar, gereksiz burada. Gerekli olan topluma açık olma, insanlara yararlı olma bilinci yoksa onun düşüncelerinde görüşlerinde aydınlık da yoktur. Karanlıkların karanlığıdır o kimse.

İşte böyledir Anadolu'nun durumu da. Ulusun parası ile yapılan kazılar araştırmalar ulustan, toplumdan saklanır, yabancı dillere sunulur, onların önüne serilir. Buradadır Anadolu'nun karanlığı. Karanlık kimseler elindedir Anadolu'da bilim, onların tekelindedir. Kapalı kalmayı, gizli, saklı olmayı başarı, derinlik, yeteneklilik, yeterlilik, büyüklük sayıyor bütün küçük!er bir de yeteneksizler. Ne denli kapalı, karanlık olursak, toplumdan kaçarsak o ölçüde derin, büyük, engin, yüce oluruz sanıyor Anadolu toprağı üzerinde Anadolu'nun parası ile yapılan çalışmaları Anadolu insanına açıklamayanlar. Gerçek bir bilgin, özü sözü doğru bir aydın, bir düşünür yaşadığı toprağın altından çıkan eski buluntuyu alır, bilim ortamındaki yerine oturtur, onun gerçek değerini bilimin ölçüsüne vurarak belirler, sonra topluma açıklar. Saklamaz, gizlemez, anlatmaktan, açıklamaktan kaçınmaz, gidip yabancı dillerde yayımlamaz, ulusundan kaçırmaz. Bilim kızların çeyiz sandığı değildir. Onda ilgililerin gözünden saklanacak bir nesne yoktur.

Bilimin ayrı bir dili olduğu, kimsenin anlayamayacağı nitelikler, özellikler taşıdığı inancı ortaçağdan kalma gerici, bağnaz, tutarsız bir düşüncedir. Çok özel durumlar bir yana, şu üzerinde uzun boylu çalışmadan anlaşılamayan, uzmanlık isteyen konular dışında, insana verilen ne varsa verildiği ölçüde kolay anlaşılır. Bir ışığın yapısını, özünü kuran varlıkları, titreşimlerini, hızını, yayılma gücünü, aydınlatma yeteneğini

uzun boylu, yorucu ince deneylerle bulup ortaya çıkarmak, onları belli ölçülere vurarak kesinliklerini, genel geçerliklerini, birer yasa niteliği taşıdıklarını kavramak kolay değildir. Emek ister, yorucu, yoğun çalışma ister. Ancak bütün bu sorunları çözdükten sonra başkalarına anlatmak, aktarmak güç değildir. İnsan beyninin yapısını, bölümlerini, çalışmasını, doku düzenini öğrenmek kolay değildir, bunun çağlarca süren çalışmaları gerektirdiği biliniyor. Oysa bütün bu güç bilinen konular bir kez kavranıldıktan sonra onları başkalarına açıklamak pek yorucu, güç bir iş olmaktan çıkmıştır artık. Bugün ilgi duyan bütün okuryazarlar diledikten sonra insan beyninin ne olduğunu en ince dokusuna değin öğrenebilir. Beyin dokularına, bölümlerine konuşulan dilin dışında Grekçe, Latince adlar takmak, o dillerden kavramlar türeterek onlarla konuşmak bilim yapmak, bilgin olmak değildir. Bilgi, yapısı, özü gereği anlaşılmayan bir dili" gerektirmez. Onun dili de, dilden türeyen bütün kavramları da açıktır. Bilgi açık seçik olmasa insanları aydınlatabilir mi? İnsanları aydınlatamayan bir bilgiden uygarlık, başarı doğar mı, düşünce ürünü fışkırır mı?

Doğa bütünüyle serilmiş gözlerimizin önüne. Onunla ilgilenenden, özünü kavramak, yapısını anlamak isteyenden gizli, saklı yanı yoktur. Canı isteyen, canı çektiğinden yönelir doğaya, eşer didikler onu. Sesini çıkarmaz doğa, kapalı değil onu öğrenmek isteyenlere. Bütün insanlara bir dille söyler doğa, sayısız karmaşık dilleri yoktur doğanın. Gerçekçe söyler, gerçekçe konuşur isteyenle, ilgilenenle.

Oysa Anadolu toprağının yüreğini eşen, onun koynundaki eskiçağ ürünlerini bulup çıkaranların belli bir dili yoktur. Açık seçik söylemez, pırıl pırıl konuşmaz, özlü özlü yazmaz, yazamaz onlar. Türkçe söyler Türkçe yazarlarsa bilimsel olmaz da, bir Batı dilinde söyler, yazarlarsa bilimsel, bilgince, derin mi derin, geniş mi geniş bir iş yaptıklarını sanırlar. Bilgin geçinen kimsenin kendi özüne, kendi çalışma alanına

yabancılaşmasıdır bu. Burada kopmuş bilgi ipi, burada yuvarlanmıştır uçuruma bilgin, burada uzaklaşmıştır toplumdan, insanlardan. Yalnız kendisi için bilen, araştıran, toplayan bir kimsenin insanlar arasında yeri yoktur. Öyle bir kimsenin insanlara verdiği yararlı bir nesne yok ki onlardan da beklediği olsun. Beklese de boş döner uzattığı el.

Anadolu, tarihi boyunca unutulmuş, bir yana atılmış kendi öz varlıkları gereğince değerlendirilmemiş, onun üzerinde yaşayanlar, suyunu içip ekmeğini yiyenler ona yabancı kalmıştır. Dışa dönmüş, dışta olanı beğenmiş, değerlendirmiş Anadolu'nun sözde aydınları. Bilim, bilgi deyince içine kapalı, ulusa yabancı, bir tekelcilik anlamışlar. Bilimin ayrı, toplumdan kopmuş, topluma yabancı bir dili var sanmışlar, inanmışlar da buna. İnsan başarısının, insan buluşunun, insan yaratmasının insana yabancı oluşu, insana dıştan bakışı kökünden kopma, özünden uzaklaşmadır. İnsan oldukça düşünce vardır, değer vardır, değerlendirme vardır. Uygarlık, düşün ürünü insanla bağlantılıdır, insanla doğar, insanla yaşar, insanla gelişir. İnsandan kopan, insanın dışında kalan bütün yaratmalar, düşünce ürünleri birer cansız kalıntı, unutulmuş nesne olmaktan öteye geçemez. Çağdaş uygarlık anlayışına göre bilim insanla çevresini bağdaştıran, doğa ile insan arasındaki köklü bağlantıyı gün ışığına çıkaran, insanları aydınlatandır.

Böyle olmamış Anadolu araştırmaları. Osmanlının tekke anlayışı'na benzer bir gizlilik, bir kapalılık içinde yürütülmüş. Kendi dilini beğenmemiş, sevmemiş Anadolu bilginleri. Anadolu'da çıkan buluntularını yabancı dillerde yayımlamayı, yapıtlarını yabancılara satmayı bilimsel bir başarı sanmışlar. Anadolu'da yapılan arkeoloji kazılarından alınan sonuçları yabancı dillerde yayımlayanlar, bilimi tekelleri altında bulundurmak isteyenler bilmeden kendi toprağına kötülük edenlerdir. Neden Türkçe yayım yapılmaz, yapılan yayımlar gizlilik, kapalılık içinde yürütülür, üniversitelerin taş duvarları dışına çıkmaz, bilinmiyor.

Bir bilgin için kendi dilini beğenmemek, onun gelişmesine, ilerlemesine yardımcı olmamak düpedüz aşağılık duygusudur. Ancak insan yabancı dil öğrenmekle, yabancı dilde yayım yapmakla aşağılık duygusundan kurtulamaz, İnsan kendini gizledikçe, aydınlıktan, açıklıktan kaçındıkça daha da küçülür, kendine de, ulusuna da yabancılaşır, yok olur, kendi eliyle kıyar kendi canına.

Oysa Anadolu uygarlık ürünleri bir bütünlük içinde bilinmek, bugün Anadolu toprağı üzerinde yaşayanlarca öğrenilmek, tanınmak ister. İçinde yaşadığımız toplum, eskiçağını, bizden koparılmak, yabancılaştırılmak istenen geçmişini ne denli iyi tanır, iyi öğrenirse o ölçüde kendi kişiliğinin bilincine varır, kendini, özünü tanır, kavrar. İnsanın bir tarih varlığı olması, tarihi yaratan gücü taşıması kendi kimlik bilincine varmayı gerekli kılar. Ancak bilinci olanın kimliği, kişiliği, tarihi, geçmişi vardır. Bugün Anadolu toplumu geçmişini, eskiçağını, toprağının uygarlık ürünlerini, özlü yaratmalarını bilmiyor. Anadolu ulusu eski ataları olan Hititleri, Urartuları, Hurrileri, Luviler'i, onlardan önceki ulusları bilmiyor. Oysa onların günümüze kalan yaratmalarından, buluşlarından yararlanıyor. Eskiçağın insanınca Anadolu dağlarının çoğu, sularının, ırmaklarının, kayalarının, ormanlarının çoğu kutsaldı, ay kutsaldı, güneş kutsaldı, yıldızlar, birtakım bitkiler, hayvanlar kutsaldı. Bugün gene kutsaldır onlar. Van'dan Edirne'ye, Sinop'tan Antakya'ya değin nice dağlar, sular, bitkiler kutsal sayılır. Eskiden de öyleydi şimdi de öyledir. Peki, nereden, kimlerden geliyor bu kutsallık inancı? Anadolu'da bulunan bir doğa varlığının, bir dağın, bir kayanın bir suyun kutsallığı da dışardan, Ergenekon'dan gelmedi ya, Anadolu'daki yararlı otlar, sular, ağaçlar dışardan gelmedi ya. Kîmler öğretti bize Ağrı dağının, Nemrut dağının, Ulu dağın, Kızılırmağın, Sakarya'nın, Kazdağının, kayaların kutsallığını? Asya'dan, Avrupa'dan mı geldi bu dağlar bu ırmaklar, onlarla ilgili inançlar?

İşte gerçek, özü sözü doğru, toprağına olan borcunu ödemesini bilecek ölçüde namuslu, içi arı duru bir bilginin, bir aydının, bir düşünürün, özellikle Anadolu toprağı üzerinde kazılar yapıpta buluntuları yabancı dillerde yayımlayan, yabancılara satan saygısızların yapması gereken bunları açıklamak, aydınlatmak, ulusu bu konuda bilinçlendirmektir. Toprağın ekmeğini ye suyunu iç, kucağındaki, koynundaki eskiçağ uygarlık ürünlerini gene bu toprağın işçilerine kazıtarak ortaya çıkar, sonra dön yabancı dillerde yayımla, o toprağın gerçek ıssılarını aydınlatma, durumu onlara bildirme, öğretme, onlardan sakla, gizle. Uygarlığa karşı çıkışın bundan büyüğü, bundan iğrenci olur mu daha?

Bilginin, aydının düşünürün önce yurduna, kendi ulusuna sonra bütün insanlığa karşı görevleri, sorumlulukları vardır. Aydınlatmaktır bu sorumluluk, ulusunu, halkını, toplumunu aydınlatmak. Bildiklerini onlara ulaştırmak, gördüklerini göstermek, duyduklarını duyurmak. Biraz düşünelim. Bir araştırma, bir inceleme, bir kazı niçin yapılır? Birtakım soranlara karşılık bulmak eski uygarlıkları tanımak, güçlükleri çözümlemek, karanlık kalan konuları aydınlatmak, sözün kısası bilgi edinmek, öğrenmek, öğretmek için. Peki, Anadolu'da bunca araştırmalar, kazılar yapıldı, buluntular çıkarıldı. Bunlarla kimler aydınlatıldı, hangi tarih sorunları çözümlenerek o toprak üzerinde yaşayanlara duyuruldu? Bilimin görevini, bilginin yararlılığını bilmeyen, daha çok gizli kalmayı, bilgiyi tekelinde tutmayı, onunla yüceleceğini sanarak kapalı kalmayı erek edinmiş bir kimse çıkıp, "bilim seçim çizelgeleri gibi sokaklarda bağıra çağıra duyurulmaz, bilim yetki ister, onunla ancak yetkililer uğraşır, bilimsel buluntuları yalnız bilginler anlar, değerlendirir" diyebilir. Bu düpedüz yan çizmektir, şaşırtmaca, kandırmaca oyunudur, bilim gerçekten böyle düşünen bir kimsenin sandığı gibi olsa bu uygarlık araçları, yayın araçları, aydınlık araçları, sağlık araçları olur muydu? Gutenberg de öyle düşüneydi Avrupa aydınlanır mıydı basın ışığıyla onun buluşlarından yararla-

nan satabilir miydi Anadolu toprağından çıkan uygarlık ürünleriyle ilgili yazılarını yabancılara, kaçırabilir miydi dışarı? Bugün yeryüzünün hangi bucağında yurdunun toprağından çıkan uygarlık varlıklarını o topraklar üzerinde yaşayanlardan gizleyen, onlardan kaçıran kurumlar, kuruluşlar vardır? Anadolu'dan başka nerde var böyle bilginler, böyle kurumlar, kuruluşlar?

Anadolu'da yapılan bütün kazılarda sayısız eskiçağ buluntuları çıkıyor. Anadolu'nun eskiçağını, eskiçağ uygarlıklarını, insan başarılarını dar ir ölçüde de olsa aydınlatmaya yarayacak durumda olan bu buluntular uzun süre kapalı, gizli kalıyor. Onlarla ilgili yayınlar üniversitenin dışına çıkmıyor. Daha çok yabancı dilde yayınlar görülüyor. Üniversite öğretim görevlilerince yapılan yayımların çoğu aydınlatıcı nitelikte değildir. Bulunmaları da pek kolay olmuyor üstelik. Burada bambaşka bir sorun çıkıyor ortaya, o da şudur: Anadolu ulusu kendi geçmişini, tarihini bilmiyor. 1071 yılından ötesini kendinden saymıyor, o dönemi bilmeden yok sayıyor, yabancılaşıyor ona karşı. Oysa Anadolu'da yapılan uzun boylu araştırmalar, buluntular gün ışığına çıkarılsa, toplumun gözü önüne serilse az çok aydınlanır konu. Özellikle inançlarla ilgili sorunlar çözümlense, bir inanç düzeninin nereden geldiği ortaya konsa karanlıklar aydınlığa kavuşur birden. Halk yaşattığı, bağlandığı inançların kökenine varınca geçmişinin bilincine erer, kendini daha kolay tanır, anlar. Geçmişten kopmadığını, binlerce yıllık inançlarla, geleneklerle, göreneklerle eskiçağ yurttaşlarının izlerini sürdürdüğünü kavrar kolayca. Böyle uyanır toplumda tarih bilinci işte. Anadolu için böyle bir bilincin uyanmasını önleyen birçok engel vardır, ilkin, Anadolu, bir uygarlık ortamı değil de bir savaş başarısı, bir saldırı sonucu ulaşılan kazanç alanı diye niteleniyor. Uygarlık, saldırıların ötesinde, olmasa da olur türünden bir nesne diye yorumlanıyor. Bu köksüz, bu bağnaz anlayış yüzünden Anadolu gerçek değeriyle ele alınmıyor. Bu tutum Anadolu'nun belli yerde kökünden kesilmesi, kaynağından

uzaklaştırılması oluyor. Anadolu, kendi bütünlüğü içinde, bir tarih varlığı olarak değil de bir süresiz başarılar ortamı diye düşünülüyor. Bu başarıların bilgi, sanat, düşün, ekin (kültür) bakımından en dar sınırlar içinde bile bir değeri yoktur. Savaş yenen için de, yenilen için de bir başarı değildir, insan öldürmek, insanları, toplumları ortadan kaldırmak, onları buyruk altına almak başarı sayılmaz. Başarı insanları ölümlerden kurtarmak, uygarlık alanında yeni yeni yaratmalar, buluşlar, geliştirici, yüceltici araçlar ortaya koymaktır. Başarı öldürmek değil yaratmadır, yok etmek değil bulup açığa, aydınlığa çıkarmadır. Anadolu'da bu yapılmamıştır. Bütün eski uygarlık ürünleri, yaratmaları yeni gelenlerce ortadan kaldırılmış, yakılmış yıkılmıştır. Budur Anadolu'nun ortaçağ boyunca sürüp giden çöküşü, yıkılışı, batışı. Bunlar Anadolu'yu, başka ülkelerde düşünen, kendi dışında var sayan verimsiz bir görünüşün görüntüleridir.

Bugüne değin Anadolu toprağı üzerinde, bilimsel amaçlarla, yerlilerce, yalancılarca, kazılar, araştırmalar yapılmış. Bunların Anadolu'nun tarihini, geçmiş çağlarını aydınlatması, çözümlenmemiş birtakım sorunlara ışık tutması gerekirdi. Oysa böyle olmadı. Bütün bilginler (bunlar sözde bilginlerdir) kendi çıkarları açısından baktılar, bu araştırmalarda çıkan buluntulara Anadolu'nun, geçmişini aydınlatmak, geçmiş çağlarla günümüz arasında süregelen bağlantıyı açıklamak için çaba göstermediler. Buluntuları bir bilim bilinciyle değerlendirme yoluna gitmediler. Bütün açıklamalar bir bütüne varmaktan uzak, kopuk, bölüm bölümüdür bu konuda. Oysa bilginlerin yapmaları gereken Anadolu'nun bütünlüğünü aydınlatacak açıklamalara girişmek, bulunan eskiçağ uygarlık ürünlerini bu açıdan değerlendirmek, açıklamaktı. Van'da yapılan bir kazıdan çıkan buluntu ile Edirne'de yapılan bir kazıda çıkan buluntu arasında uygarlık bakımından bir bağlantının olmaması düşünülemez. Hangi çağı ilgilendirirse ilgilendirsin, bütün uygarlık ürünleri yaratıldıkları toprağın damgasını taşır. Bu şaşmaz bir gerçektir. Anadolu'yu

yüzyıllarca elinde bulunduran, ona egemen olan bir Roma ulusunun Anadolu'dan neler aldığı açıkça biliniyor. Durum böyleyken, Anadolu'da bulunan, Anadolu toprağının altından çıkan bir Roma buluntusunun Anadolu uygarlığı dışında düşünülmesi, değerlendirilmesi pek de gerçekçi bir anlayışa dayanmaz. O buluntu Roma'dan gelmişse, biraz su götürür, Anadolu da yaratılmışsa bal gibi Anadolu kokar. Bütün ilkçağ Roma ozanlarının şiirlerinin Anadolu kokması gibi. Atın Anadolu'yu bir yana da bir Vergilius, bir Ovidius düşünün bakalım.

Anadolu'da bulunan bütün uygarlık ürünlerinin bilinçli bir açıdan ele alınması, Anadolu'nun geçmişini aydınlatmak için incelenmesi gerekir. Oysa böyle yapan yok. Bir kopukluktur sürüp gidiyor düşün ortamımızda. Kimi Urartu'yu gökten inmiş, eskiçağ Anadolu uygarlığı ile bağlantısı olmayan bir topluluk sayar, kimi Hititleri, Luvileri, Hurrileri, onlardan çok önce Anadolu'da yaşamış İnsanları (Hitit öncesi ya da Hatti denenler) ayrı ayrı boylar, topluluklar sayar. Onlar başlangıçta ayrı ayrı topluluklar olabilir. Ancak, en önce yaşayan ulus kendinden sonra Anadolu'da yaşayanlara birçok uygarlık yaratmaları, inançlar, gelenekler, görenekler bırakmış, onları içten içe etkilemiştir. Bu şaşmaz bir gerçektir. Bunu Yazılıkaya'da görülen Hitit tanrılarının, insanlarının, krallarının giyimleriyle bugünkü halkımızın giyimleri arasındaki özdeşlikten anlıyoruz açıkça. Geleneklerimiz, göreneklerimiz, birçok inançlarımız eskiçağ Anadolu uluslarınınkinden, özellikle Hititlerinkilerden pek ayrı değil. Hangi kayaya, hangi suya, hangi dağa, hangi ırmağa Hititler kutsal dedi de bugünkü Anadolu halkı (o yörede yaşayanlar) kutsal demedi, saygı göstermedi? Hangi tarih, hangi arkeoloji bilgini açıklayacak bunu bize? Şu Anadolu'da çıkan buluntularla ilgili yayınları yabancılara satarken yüzleri bile kızarmayanlar mı? Şu bilgi denince bir tekel kuruluşuna bağlı kalmış gibi davranan aldatıcılar mı? Onlar ellerine geçen bütün buluntuları ayrı ayrı, birbiriyle ilgisi, ilişkisi olmayan

varlıklarmış gibi düşünüyor, öyle bir. anlayışsızlıkla yorumlamaya kalkışıyorlar. Bu yüzden, bu tür açıklamalarla, yararlı bir sonuca yarılamıyor, aydınlatıcı bir ışık, bir çözüm yolu bulunamıyor. Anadolu, çağların üst üste yığılan katları arasında, bütünlükten yoksun bir tarih varlığı olarak kalıyor. Gerçekçi bir tarih bilinci, ölçülü bir tarih görüşü Anadolu'nun en uzak geçmişi ile bugünü arasında süregelen içten, köklü bağlantıyı bulan, bulmaya çalışandır ancak.

Anadolu toprağından birçok din çıkmış. Bu dinlerin yüzlerce tanrısı, tanrıçası, cini, perisi, devi vardır. Bugün onların çoğu bilinmiyor. Yazılıkaya'da görülen Hitit tanrılarının da çoğunun adı bilinmiyor. Bu konuda ileri sürülen görüşler birer varsayımdan öteye geçemiyor. Durum Urartular, Luviler, Hurriler için de öyledir. Hititlerin bin tanrısı olduğu söylenir. Bunların kimi Sümerden, kimi daha önceki Anadolu uluslarından, kimi de yakın komşulardan gelmiştir. Kimi geldiği ülkedeki adını korumuş, kimi Hitit dilinde yeni bir adla anılmıştır. Zamanla ortaya çıkacak yeni buluntular bu bilinmeyen tanrıların kimliklerini, görevlerini, kişiliklerini ortaya koyabilir, aydınlığa çıkarabilir. Bugün ötede beride dağınıklık içinde duran, öylece yayımlanan bütün eskiçağ tanrılarını bu yazıya almadık, pek ünlülerine, daha doğrusu önde gelenlerine şöyle bir değinip geçtik. Bu yazının konusu bütün eskiçağ tanrılarının, tanrıçalarının kimliklerini, görevlerini, kişiliklerini aydınlatmak değildir. Eskiçağla günümüz Anadolu'su arasında, genellikle inançlara dayalı yaratmalar bakımından, kopmayan bir bağın bulunduğunu, bunun bir bütünlük sağladığını, Anadolu'yu ancak eskiçağdan başlayan bir tarih gelişimi ile aydınlatma olanağının varlığını göstermek başlıca amaç olmuş bize. Buna karşı çıkanlar, kim bilir tutarsız olduğunu, böyle bir tarih bütünlüğünün olamayacağını, Anadolu'nun ayrı ayrı uygarlık kesitlerinde yaşayan bir ülke olduğunu, bunların ayrı ayrı ele alınması, birbirinden bağımsız olarak yorumlanması gerektiğini söyleyenler, ya da sesini çıkarmadan dudak büküp, böyle bir görüşü savunanlar da kim

oluyorlarmış, biz bilginler varken, diyenler olacak, olur da. Biz onlara şimdiden boş veriyoruz. Çok dinledik o gibi yalancı bilginlerin bebeklerin bile uykularını kaçıran ninnilerini. Anadolu en eski çağından günümüze değin gelen, kopmayan, bütün dıştan gelenleri özünde eriten, onlara yeni bir kimlik, kişilik kazandıran, göçmenleri uygarlaştıran (yetenekleri ölçüsünde), dıştan gelen bütün etkileri kendi uygarlık ortamında yoğuran, besleyen, dışla bütün bağlantılarını özünden fışkıran yaratmalarla kuran, çağların akışı içinde kendi kendini durmadan yenileyen bir yaratmalar kaynağıdır. En eskisi ile en yenisi arasında kopmayan bir bağ vardır. Bizim tarihten, tarih bilincinden, gerçekten anladığımız budur. Başka türlü düşünenlere, o çağdaş aldatıcılara uğurlar olsun...

TOPRAĞIN DİLİ

Bütün Akdeniz uygarlıklarının beşiği Anadolu'dur, düş değil, bir gerçek, bir tarih oluşumudur bu. Bilgece düşüncenin, sanat yaratmalarının, dinlerin yerden ot bitercesine bittiği, kaynaştığı, çevreye yayıldığı bir yerdir Anadolu. Mezopotamya uygarlığının Anadolu uygarlığından eski olduğunu, tarihin Sümerlerle başladığını savunan görüşler, düşünceler vardır. Ancak, bilimsel düşüncenin, belli bir anlayış açısından varlık bütününe, evrene, insana bakmanın Anadolu dışında geliştiğini, doğduğunu en küçük belgelere dayanarak ileri sürebilecek bir yetkili yoktur. Sümer uygarlığı dinle düşüncenin, doğa ile doğaötesinin birleştiği, kaynaştığı bir uygarlıktır. Düşle gerçek, bilimle bilimdışı kalan, Sümer anlayışında, sarmaş dolaştır. Bilimsel düşünmez Sümer aydını. Ne nitelikte başlamışsa öylesine sürer gider Sümer düşüncesi. Tiyatrosu, çağdaş bilim anlayışına göre, sorunlara inançların dışında kalarak çözüm arayan felsefesi yoktur Sümer'in. Bütün düşünceler, yönetim düzenleri, toplum kurumları dinle sınırlıdır, dinle çevrilmiştir. Sümer düşüncesi dinle başlayan, dinle sürüp giden sınırlı bir düşüncedir. Yorumcu, inceleyici, açıklayıcı değil anlatıcıdır. Oysa Anadolu düşüncesi öyle değildir. Açıklayıcı, sorunları çözücü, nedenle sonucu, kaynağı, oluş ilkelerini aydınlatıcı, çözümleyicidir.

Göklerin ötesini dokur Sümer, Babil, Akad görüşü. Önünde duran varlığa, doğa olaylarına yönelir Anadolu düşüncesi çevreyi, evreni tanımayı, anlamayı, anlatmayı erek edinir kendine. Bu niteliği yüzünden tarih Sümerle başlarsa gerçekçi, bilimsel, bilgece düşünce de Anadolu ile başlar.

Anadolu'ya Kuzeyden, Güneyden, Doğudan, Batıdan sayısız akınlar olmuş, uluslar gelmiş, kimi yerleşmiş Ana-

dolu'da erimiş, kimi başka yerlere göçüp gitmiş. Anadolu'ya gelenler sayısız inançlar getirmiş, birçok olumlu bilgiler alıp gitmişler. Sürekli düşünce kaynaşmaları, inanç yoğunlaşmaları olmuş Anadolu'da. Çevre komşularının yaratmalarından, uygarlık ürünlerinden esinlenmiş, yararlanmış Anadolu insanı. Çokluk dıştan aldığına yeni bir biçim, yeni bir nitelik kazandırmış. Aldığını olduğu gibi değiştirmeden saklamamış. Ondan yeni yeni yaratmalar, türetmeler yapmasını bilmiş, bildirmiştir tarihi boyunca. Bunun en açık örneği felsefedir, din düşünceleridir.

İran uygarlığı, Hind uygarlığı, Sümer uygarlığı, Mısır uygarlığı büyük, yararlı, eski uygarlıklardır. Ancak bunlar birer çevre, birer sınırlı bölge uygarlıklarıdır. Oysa Anadolu uygarlıkları evrene açık, bir yerde kalmayan, başka ülkelerde değişik ürünler vererek sürüp giden uygarlıklardır. Bugünün uygar yeryüzü için bir Sümer düşüncesi, İran görüşü, Hint anlayışı yoktur, ancak Anadolu'da doğan, çağdan çağa uzayıp giden, ulustan ulusa geçen bir Anadolu düşüncesi, bilimi, Anadolu görüşü, felsefesi, sanatı vardır. Sümerlerde heykel vardı. Ancak bugünkü heykel sanatının beşiği Anadolu'dur. Budur Anadolu'nun özelliği, Tarih araştırmaları, kazılar Anadolu çevresinde, adı geçen komşu yörelerde çok eski uygarlıkların varlığını gösteriyor, onların gerçeğini koyuyor ortaya. Oysa o uygarlıklar içinde Anadolu uygarlığı ölçüsünde etkili, sürüp giden, günümüzde bile eşkinler veren, çağımızda yaşayan bir uygarlık yoktur. Anadolu uygarlıkları dışında onun bir kolu olan Yunan, Roma uygarlıkları bir yana bırakılırsa günümüzü etkileyeni, günümüzde değişik nitelikler içinde yaşayanı yoktur. Babillilerin iyi astronomi bildikleri bir gerçektir.

Bir bakıma astronomi biliminin kurucusu durumundadırlar, ancak bu astronomi, bu matematik dinle bağlaşımlı, din inançları ile sınırlıydı, gerçek bilimsel bir özü, araştırma, evreni açıklama ereği yoktu. Mısırda ilk ürünlerini veren geometri çağımızın görüşüne uygun bir bilim olmaktan uzak-

tı. Durum Anadolu'da öyle değildi. Bütün düşünce türleri zamanla bir bilim, bir sanat niteliği kazandı, belli ölçülere kavuştu, belli bir dünya görüşünün, varlık anlayışının özümleyicisi oluverdi. Bunları söylerken komşu uygarlıkları küçümsemiyoruz, onları önemsiz, yararsız saymıyoruz. Onlarda insan düşüncesinin pırıl pırıl ürünleridir, insanlığın aydınlanmasında, ilerlemesinde, gelişmesinde yararlı, ışıltılı yol gösterici olmuştur. Ancak bütün bu nitelikleri, yararlı sınırlıdır, dinle, inançla bağlantılıdır. O yüzden deneyci, insan eylemlerine ışık tutucu, çağımızı da kendini sürdürücü olamamıştır onlar. İnsan tarihinin gerekli bir aşaması, aşılması gereken bir dönemi olduklarında en küçük bir kuşku yoktur Anadolu'nun komşu uygarlıklarının. Kafkaslardan gelen ulusların bile etkisi olmuştur Anadolu üzerinde, olmuştur da kesintili kalmış, bir yerde erimiş bitmiştir, kendi özünden uzaklaşmıştır. Bu da bir tarih gerçeğidir ortada. Anadolu uygarlığı dışında bütün uygarlıklar belli bir çağda, belli bir yerde durmuştur. Bugün heykelin, felsefenin, tiyatronun, tarihin, değişik çağdaş oyunların (sanat olarak) kaynağı İran'dır, Hint'tir, Sümerlerdir diyemeyiz, dersek gülerler örnek isterler, belge isterler. Hangi İranlı, hangi Hintli, hangi Sümer ulusundan olan bilge başlattı felsefeyi, adı geçen uluslardan hangi sanatçı, hangi yontucu heykelin, oyunun atasıdır diye ortaya atılacak bir sorunun karşılığını bulan Varsa beri gelsin.

Burada sözü edilen konular eskiçağ ile ilkçağdır. Ortaçağdan sonra Anadolu'ya komşu ulusların çağımız düşüncesinin, sanatının gelişmesinde yararı, etkisi olmuştur (çok sınırlı, belli süresi olan bir dönemde), ancak o da uzun süreli olmamıştır. Bu komşu uluslar Anadolu'dan aldıklarını vermişler çağımıza sonradan. Onların da tuzu vardır bu aşta.

Anadolu uygarlığının özelliklerinden biri de kesintisiz boyuna gelişici, geliştirici, etkileyici oluşudur. Bugün bütün çağdaş düşünce türlerinin özünde bir Anadolu kokusu, Anadolu tadı vardır. Öteki ulusların uygarlıklarından böylesine verimli, gelişip geliştirici çığırlar, düşünce ürünleri kalma-

mıştır Anadolu ölçüsünde aydınlık, pırıl pırıl. Bugün Anadolu düşüncesi, sanatı, şiiri, müziği, tiyatrosu olmadan çağınızın bu dallarla ilgili uygarlık varlıklarını açıklama, değerlendirme olanağı yoktur. Oysa öteki eskiçağ, ilkçağ ulusları için böyle düşünemeyiz. Mezopotamya, İran, Hint, Mısır uygarlıklarını Anadolu uygarlığı niteliğinde ana ilke diye alamayız, sınırlı yorumlar, değerlendirmeler yapabiliriz ancak. Gene de önemlidir, değerlidir o uygarlıklar insanlığın anlaşılmasında, insan başarılarının açıklanışında, insanın yorumlanmasında, evrendeki yerinin belirlenmesinde. Bir saygıdeğer, yüce insan başarısıdır onlar da, insan kokuşludur onların bütün ürünleri, onlardan günümüze kalanlar.

Anadolu düşünce ürünleri en somutundan en soyutuna değin, bütün insan başarılarıyla günümüze kalmıştır. Çocuklarımızı eğlendirdiğimiz masalların çoğu eskiçağ Anadolu insanının buluşlarıdır açıkça. İşte böyledir aydınlığı, ışığı Anadolu'nun. Bir uygarlığın önemi kendini sürdürmesinde, geleceğe uzanmasındadır. Bütün kesintili, sınırlı uygarlıklar ancak insanlık tarihinin açıklanmasında, insanın anlaşılması konusunda önem taşır, insanın ilgisini çeker. Geleceğe kalmayan, geleceği aydınlatmayan, geliştirmeyen bir uygarlık ne denli eski, ne denli köklü olursa olsun başarılı sayılmaz. Başarı geleceğe kalmakla, bütün evrene açılmakla, insan soyunu kuşatmakla olur. Yalnız kendi yöresinde başarılı olan, kendi çevresi dışında kalanlara yararlı, ışık tutucu olmayan, kendi anlayış ölçüleri dışında kalanlara yararlı, ışık tutucu olmayan, kendi anlayış ölçüleri dışında kalanları, kendi gibi düşünmeyenleri yok sayan, önemsiz, değersiz diye nitelendiren bir uygarlık bağnazdır, kısırdır, yasaklayıcıdır. Bütün tek tanrıcı dinlere dayanan uygarlıklar böyledir işte. Böyle bir uygarlık anlayışının baskısından çağımızı Rönesans kurtardı. Kendi gibi düşünmeyeni kesin çizgilerle sınırlandıran, yasaklayan bir uygarlık ister istemez geri kalır, belli bir yerde durur, gelişmesi, etkisi uzun süreli olmaz. Baskıya, güce, yasaklara dayanan bir uygarlık, uygarlık bile olmaktan uzaktır.

O, insanlık tarihinde, belli belirli bir geçiş dönemidir ancak. Ortaçağ Hıristiyan uygarlığı İslam uygarlığı böyledir işte. Bu nitelikleri taşıdıkları için çağımız onların baskısından kurtulduğu ölçüde başarılı olmuş, evrensel buluşları yaratma olanağı kazanmıştır. Yasaklayan, sınırlandıran bütün uygarlıkların sonu çöküştür daha ileri uygarlıkları yaratanların tutsağı olmadır, gerilemedir. Bugünkü Ortadoğu'nun durumu budur, böyledir, bu niteliği yüzündendir.

Anadolu uygarlığı, bütün başarılan ile evrenseldir, belli bir çevrenin sınırlı bir çağın uygarlığı değildir. Uygar insan sevdiğince yaşar, sevildiğince güler. Onun mutluluğu sınırlı, yasaklayıcı oluşunda değil evrene, bütün insanlığa açık oluşundadır. İnsana bu niteliği kazandıramayan bir uygarlık özden, ışıktan, geliştirici güçten yoksundur. Sonu ölümdür, yıkımdır onun. İnsan mısın, belli bir uygarlığın yaratıcısı, taşıyıcısı mısın açacaksın yüreğinin kapılarını ardına değin. Seni seven de sevmeyen de girecek oraya. Aldırma varsın onun içi karanlık olsun, gözü görmez olsun. Bırak girsin, uzansın yüreğinde boylu boyunca, canı çektiğince. Senin özünde görsün aydınlığı, senin yüreğinin suyuyla gidersin susuzluğunu, açlığını, sende doysun, senden öğrensin insan sıcaklığının ne olduğunu, senin içinde erisin yüreğinin buzları sende ısınsın. Başkalarına kapalı olan bir gönülde insan sevgisi, sevgi ışığı olmaz. Karanlıktır onun içi sınırlıdır. İnsan evrene kendi özünden, yüreğinden açılır ancak. Anadolu toprağı gibi eli açık olmalı, ışıl ışıl gülmeli insan. Kendini seveni de sevmeli sevmeyeni de. Ne mutludur o yürek ki insan sevgisi, doğa sevgisi, düşünce saygısı din olur, inanç olur onun içinde. Seveni sevmek pek önemli değil, büyüklük seni sevmeyeni de insan olduğu için sevebilmendedir. İsmidir sev- sevmek, sevenin sevilmesi? İnsanı sev, senin için kötü düşünürse de iyi düşün onun için, sevgi din olur böylece. Bir bakarsın en güzel şiii iyinin de, kötünün de dilinden düşmez. Işık iyiyi de kötüyü de aydınlatır. Işıktır, karanlığı yoktur, özü pırıl pırıldır da onun için. İşte ışık gibidir uygarlıklar da. Ay-

dınlatacağı kimseyi seçmez. Önüne gelene açar ellerini Kübele gibi, uygarlık gibi, Kübele gibi olmalı çağımızın insanı, eski Anadolu toprağı gibi olmalı. Kendini yıkmak, ortadan kaldırmak isteyenlerden bile esirgemiyor olanaklarını, elinde bulunan ışıl ışıl güçleri. Anadolu kendini yakmak isteyenlere ateş boğmak isteyenlere su, kökünü sökmek isteyenlere kazma, balta vermiş, kolaylık sağlamış, çekinmemiş, ürkmemiş. İşte bu yüzden kalmış ayakta. Yere sermiş bütün kendini kıskananları, çekemeyenleri, katı yüreklileri. Ne kalmışsa ondan kalmış çağımıza. Bir bakın insanlığa yararlı, ışıltılı ne kalmış öteki bağnaz toplumlarından. Senin gibi düşünmeyenleri, senin inandıklarına inanmayanları kır dök, yak yık öldür diyenlerden. Tutsak olmuş, geri kalmışlık, karanlık içinde yüzüp duruyorlar insanlarıyla, varlıklarıyla. Oysa sürdürüyor kendini Anadolu başarıları, eskimiyor, günden güne daha güçlü, daha aydınlık bir nitelik kazanıyor, ışık kokuyor aydınlık, kokuyor insan sevgisi kokuyor. Yaşamanın ereği, olanağı budur ancak.

Anadolu başarılarının, yaratmalarının eskimeyen, sürüp giden bir yanı, bir özü vardır derken bunun onun doğurucu, doğadan kopmayan gücünden ileri geldiğini tutmak gerek göz önünde. Böyle bir açıdan bakmak gerek ona. Bir uygarlık bir ulus için olmaz. Bütün insanlık için, evren için olur. Böylesine denir uygarlık. Uygarlığın topu tüfeği yoktur, bombası, tankı yoktur. Hapishanesi, zindanı, darağacı yoktur. Uygarlığın şuur karakolları, bekçileri yoktur. Bunların bulunduğu yerde kötüye kullanılıyor uygarlık ürünleri, insan başarıları demek. Eskiçağ, ilkçağ Anadolu uygarlığında bütün yaratıcı güçler mutluluk içindi. Saldırganlara karşı gerekli ordular, kuruluşlar vardı gene. Ancak bunlar tiyatroların, oyun yerlerinin, gününü gün etmenin, sözün kısası insanca yaşamayı erek edinen oluşmaların yanında çok cılızdı. Zaman değişmiş, uygarlıklar ereklerinin dışına taşırılmış, uygarlık olmaktan çıkarılmış. Gene de gerçek uygarlıklar kalmış, sürdürülmüşler kendilerini. Bir bakın tarihe, en büyük saldırılar

Doğudan gelmiş Anadolu'ya, sonra Batı saldırgan olmuş. Anadolu bütün tarihi boyunca kendini savunma gereğinde kalmış. Uygarlıkların en ışıklısını yaratan Anadolu saldırgan olmamış bütün tarihi boyunca, saldırıya uğramış, soyulmuş soğana çevrilmiş. Birtakım düşünürlerin kanısına göre, Anadolu'nun sürekli saldırılara uğraması, demirin ilk kez orada çıkışı, işlenişi yüzündendir. Bu görüş doğru olabilir. Demirle, demircilikle ilgili mitos Anadolu'da doğmuş, ilk demirci tanrı Hephaistos Anadolu halkının düşüncesinde kişiliğini bulmuştur.

Anadolu'nun başka bir özelliği de uygarlıkların doğması gelişmesi, çevreye yayılması için çok elverişli bir ortam niteliği taşımasıdır. Asya'yı Avrupa'ya bağlayan en uygun, en güvenilir yollar Anadolu'dan geçiyordu, üstelik öteki yollardan çok daha kısa bir yol. Anadolu doğu ülkelerinin batı ülkelerine, Akdeniz'e açılan bir büyük kapısıdır. Bu yüzden bir köprüdür, geçit yeridir. Doğu uygarlığı Batıya, batı uygarlığı Doğuya Anadolu yoluyla gitmiştir. Ancak, ister Doğudan Batıya, ister Batı'dan Doğu'ya olsun Anadolu'dan yolcu geçen bütün uygarlıklar değişmiş, Anadolu'nun boyasına bürünmüş, ondan az çok birtakım özellikler, kokular almıştır. Bugünün Batı uygarlığında görülen Anadolu boyası bu durumun sonucudur. Batıya geçen Anadolu'nun komşu uygarlıkları bile Anadolu'nun kokusunu taşıyor şimdi.

Bütün uygarlık ürünlerinin dışında insan kokuşlu, insan boyalı bir tadı tuzu vardır Anadolu'nun. Toprağı insan kokar, bitkisi insan diye yeşerir, kuşu insan diye öter, göğü insan mavisine bürünür gider.

Anadolu'nun böyle sayısız başarılara yatak olmasında bir özellik daha vardır, o da toprağının konumu, verim bakımından değişikliğidir. Yabancı bir kimse, bir yöreden ötekine geçerken, büyük değişiklikle, başkalıkla karşılaştığı anlar kolayca. Bu değişme, Anadolu'nun eskiçağdan beri ayrı ayrı toplumların yerleşme yeri oluşundadır. Bunun toprağın yapısıyla ilgisi açıktır. Buna "Toprağın dili" diyoruz burada, yalnız doğanın verileriyle oluşan sesiz, sözsüz dil.

ANADOLUNUN GERÇEĞİ

Anadolu, bugüne değin kendi tarih gerçeği içinde bağımsız bir bütün olarak, ele alınmamış, belli bir bilim açısından incelenmemiş görülmemiştir. Gerek batılı, gerek doğulu bilginler, onu bir kaynak olarak görmemiş, kendi gerçeklerinin örgüsü içinde kavramamıştır. Çok dar bir varlık açısından evrene bakmayı beceriklilik sayan, insanı başarılarıyla değil de kafatasının biçimi, kanının yapısıyla değerlendirmeye çalışan aydınlar, Anadolu'nun bir tarihi olduğuna bile inanmamışlar. On binlerce yıl önceki çağlarını yok sayan, ortaçağı Anadolu'nun en elle tutulur tarih dönemi diye anlayanlar için, uygarlık yakıp yıkmak, savaşmak, başkalarına üstün gelmek, başka ulusları egemenlik altına almak, savaş araçlarının, savaş başarılarının dışında bir gelişme tanımamak gibi geçersiz tutumlar, bilim verileriyle bağdaşmayan görüşler yığınıdır. Tarih bir oluş değil, bir bilinçsiz birikimdir onlara göre:

Bu yeryüzünün önemi yoktur, önemli olan toprağın altıdır. İnsan bu yeryüzünde bir konuktur. Evren gelip geçicidir. Sürekli olan, mutluluklarla dolup taşan, kutluluklarla coşan öteki evrendir yeraltı dünyasıdır. İşte ortaçağın bütün öğretim kurumlarını kaplayan, insanı aydınlatmaya, eğitmeye çalışan görüşü budur. Böyle düşünen, böyle bir görüşe saplanan insan için tarih geçerli değildir. Bu görüş, durmuş, bir çerçeve içine oturtulmuş düşünceler yığınıdır. Bu ortamda insan gerçeğini aydınlatıcı bir güç, bir ışık yoktur. Bu görüşün bir tarihi, boyuna gelişen, ilerleyen bir uygarlık çizgisi yoktur. Onan için dünya daha önceden insana bir kapalı çevre olarak verilmiştir, insanın görevi bu verilmiş olanla yetinmek onun sınırları içinde yaşamaktır. Böyle bir yaşama anlayışı içinde yuvarlanan kimseler için tarih, geçmişte olan-

ları olduğu gibi aktarma diye anlaşılır. Uygarlıkların temelinde yatan kültür çatıları, kültür çatışmaları, bir önem taşımaz, onların insanın gelişmesinde etkisi olmaz. Artık bir uygarlık, bir insan tarihi olmaz böylelerine göre. Bir tarih anlayışı, uygarlık görüşü yoktur onların düşüncesinde.

Bir kez gözleri kararmaya görsün insanın, gerçeklerden yüz döndürmeye görsün, çevresini kuşatan bütün nesnelerin, ayağına, başına, eline çarpan varlıkların birer tatlı düş gibi göklerin sonsuzluğunda dolaştığını sanır, kendi öz varlığında yokluğunun inancına kaptırır kendini, açılır düşler evrenine, Nirvana'nın buğulu sularında yüzer durur. Görüş açısı daralır, kesilir ayakları yerden, bir yıkıma doğru hızla yuvarlanır bilmeden, görmez gözünün önünde enginleşen uçurumu, yükselen dağları. Tarih, bir düş evreninde sıralanan görüntüler gibi gelir ona, kurtaramaz kendini düşlerin büyüsünden. Bu durumda insan, bilim yapan, gerçeği, olayların özünde saklı yaratıcı gücü arayan bir varlık değil, masal kuran bir canlıdır. Gerçekler birer büyü gibi gelir ona, düşler, kuruntular içinde yaşamanın çılgınlığına alıştı mı kopar çevresinden de, kendi özünden de. Ortamından sıyrılır, evren içinde evren dışındaymış gibi sayar kendini. Kendinden koparılmışlığın açık bir belirtisidir bunlar.

Bir ilkeyi başarıya ulaştırmak için başka bir ilkeyi yıkmak gerekir diyor A. Camus. Tarihi olduğu gibi değil de, istediği gibi değerlendirenlerin tutumu karşısında yapılması gerekeni göstermek için doğrudur bu düşünce. Onları gerçeğe ulaştırmak, içine kapandıkları yoğun verimsizlikten kurtarmak için yıkmak gerek onların ilke saydıklarını. İnançlardan kaynaklansa bile uygarlık, bir ilkeler dizisidir. Yeni eskinin yerini alma gereğindedir boyuna. Uygarlıklara kimliklerini kazandıran bütün başarılar birer ilkeler savaşı niteliğindedir. İlkelerin birbirini yıktıklarını, çağların bilim, sanat, düşünce, bilgelik anlayışları koyar ortaya apaçık olarak. Her çağın kimliğini taşıyan, her çağı belli bir ölçüde niteleyen bir bilim anlayışı, bir bilim başarısı vardır.

Anadolu İlkçağının başarısı, bilgelik, doğaya yönelen düşünce, şiir, heykel, tiyatro, tarım doğayı bir canlı bütünlük içinde anlama insanla tanrı birliğini, doğayla tanrı tıpkılığını benimseme, gözle görülene yönelme, elle tutulanı düşünce konusu etmeyi içeren görüş gibi deneyci, gerçekçi tutumlardır. Bu çağlar, Anadolu'nun Hitit öncesi yıllarından beri sürüp gelen bir gelişimin ürünlerini verdiği çağlardır, aydınlık yüzyıllardır. Bu çağlarda, insan güneşin oğlu, ayın kardeşi, toprak ananın yavrusuydu, doğaydı. İçtiği suda, yediği ekmekte tanrısı da, kendisi de vardı. İnsanla doğa elele diz dize, göz gözeydi. İnsan ışıkla bakar, ışıkla görür, ışıkla düşünürdü. İnsanın düşünce gücü doğa ile beslenirdi. Tarih, insanın kendini bütünleyen olaylarla örülürdü.

Anadolu'nun ortaçağı ise bir kendinden kopma dönemidir. Bilim, insandan, doğadan, yaşanandan kopmuş bir durumdadır. O çağda bilim denince tefsir, şerh gibi başkalarının yazılarını, düşüncelerini yorumlama anlaşılırdı. Platon (Eflâtun), Aristoteles, Plotinos gibi az çok eş çizgi doğrultusunda yürüyen bir kaç bilgeyi bir yana atın toptan yok edersiniz ortaçağ bilimini. Düşünce, öğrenim, yaratıcı güç, insan ürünü diye bir varlık kalmaz elde. Ortaçağın, bu birkaç bilge kişi dışında bir ilkçağı yoktur. Avrupa'da, İslam ülkelerinde doğan bütün düşünce çığırlarının kaynağı Anadolu'da yeşeren, sonra yakın çevrelere yayılan doğacı görüşlerdir. Thales ile başlayıp günümüze değin süregelen bilgelik ortaçağın düşünce evrenini yarattı. Vasıl İbn Atâ, İbn Sina, Fârâbi, Gazali, İbn Rüşd, El-Kindi, Ravendi, İbn Arabi gibi düşünürler, bilgeler arasında düşünce dokularını eski Anadolu kültür ürünlerinin iplikleriyle örmeyen yoktur. Platon, Phytagoras, Philon, Plotinos, Porphyrios beşliği dışında derinleşen bir ortaçağ düşüncesi, amacı din verilerini açıklamak olan bir din felsefesi yoktur.

Anadolu inanca dayalı başarılar alanında, bütün çevresini etkilemiş, Mezopotamya uygarlığından belli bir alanda

esinlenmiş, aldıklarını özümlemiş, sindirmiş, onlardan yeni bir uygarlık yaratmıştır. Bu uygarlığın tanrıların kişiliğinde dile gelen bir yaratmalar bütünü olduğunu bir daha söyleyip geçelim, konunun açıklığı yararına Anadolu'nun tarihi, toprağından fışkıran başarıların, yaratmaların tarihidir, onların kurduğu bir bütündür. Şiiri, öyküsü, masalı, dini, inancı, oyunları, gelenekleri, görenekleri, yaşama töreleri bakımından kesintisiz bir çizgi üzerinde yürüyenler yaşamış, sayısız düşünce ürünleri ortaya koymuş, yaşmak oyasından duvar kabartılarına değin bütün sanat alanlarında varlık göstermiş, iz bırakmış bir bütün söz konusu olur ancak. İşte Anadolu, bu bütün ile kimlik kazanan bir tarih ortamıdır. Anadolu'da, her ulusun ayrı bir tarihi yoktur. Bütün eski Anadolu uluslarının tek bir tarihi vardır. Bergama, Lidya, Frigya, Likya bu geniş alana yayılan bütün içinde birer dönemdir. Bu adı geçen devletleri kuranlar, daha önce gelen Hitit-Öncesi uluslardan, Luviler'den, daha sonra yaşamış Urartulardan, daha bunlar gibi en eski uluslarından esinlenen, onların düşünce ürünleriyle beslenen, sanat varlıklarıyla gelişen Byzans'ı yarattılar. Tarihin çok eski çağlara doğru men derinliklerinde daha bunlar gibi, kültür yansına katılmış insan toplulukları vardır. Günümüzün Anadolu'su, bu tükenmeyen insan ırmağının akışı içindedir. Anadolu'nun tarihi Anadolu toprağı üzerinde yaşayanların tarihidir.

Anadolu'da, tarihöncesi çağlarından kalma bütün insan yaratmaları, birbirine eklenen insan başarılarının akışı içinde yer alır. Bir ulusu üzerinde yaşadığı topraktan kaynaklanan inanç varlıklarından ayrı düşünmek, bilim verilerinin dışına çıkmaktadır. Anadolu, tarihi boyunca sürüp gelen insan yığınlarının kaynaştığı, birbiri içinde eridiği bir yerdir.

Bugünün Anadolu'sunda Hitit kalıntısı sayısız gelenekler, görenekler, inançlar, kutsal olarak tanınan yerler vardır. Çağlar boyu sürüp gelen insan kaynaşmaları, içice erimeler, toplum özümlemeleri yeni bir bütün yarattı. Değiş-

melerin çoğu, Anadolu'nun yalnız boyasını etkiledi. Öze, köke, kaynağa yapıcı, yaratıcı ilkeye inemedi. Dışardan gelenle yerliler arasındaki kaynaşma, yeni bir bütünün gelişmesine, daha yaygın bir güç kazanmasına yardımcı oldu. Bu yeni bütün, kendini yapan eski tarih varlıklarının gelişim çizgisi üzerindedir. Onların bir sonucudur. Bu bakımdan her Anadolu insanının özünde binlerce yıl önce bu topraklarda yaşayan soydaşlarından bir iz, bir inanç, bir kalıntı vardır. Anadolu insanı, eskisiyle, yenisiyle eş kaynaktan beslenen tarihin varlığıdır. Onun tarihini kuran olaylar dizisi içinde kökten bir değişme, özden bir başkalaşma olmadı.

Sayısız boyların, ulusların karışıp kaynaştığı Anadolu'da bir soydan gelen ulus aramak, ancak belli bir kökten türemiş gibi görülen ulusun tarihini yazmak ya da Anadolu'yu böyle bir tarih süreci içinde anlamaya kalkışmak, tarih kayramından yoksun olmanın en açık belirtisidir. Ulusların tarihleri belli yıllarla, belli olaylarla başlamaz. Bir ulus, tarih alanına bir çocuğun doğuşu gibi belli bir yılda çıkmaz. Ulusların doğum yılları, doğum günleri yoktur. Evrende ortaya çıkış, yayılış, gelişme dönemleri büyüme, ya da küçülme çağları vardır. Ulus, insan toplumlarının sürekli bir oluşumudur. Tarih ise bu sürekli oluşumun bilimidir. Onu araştırır, köklerine nedenlerine, çatışım kuran ana ilkelere yönelen araştırmalar düzenidir. Yoksa tarih, doğum ölüm yıllarını gösteren bir mezartaşı değildir. Tarihin içinde yılların, yıllara bağlı sayılı olayların değil, sürekli başarıların, çağlara damgasını vuran gelişmelerin yeri vardır. Gelişme, başarılar çizgisi ise belli bir yılla, belli bir olayla başlamaz.

Tarihi yaratan, ona konu olan ancak kültür çatıları ile kültür çatışmalaradır. Kültür çatıları uygarlığın temeli, kültür çatışmaları ise yapısını kuran, biçimlenmesini sağlayan yaratıcı, doğurucu özlerdir. Bu özler eskimeyen, boyuna yenileşen, kendi kendini geliştiren, geçmişten geleceğe doğru iç atılımlarla olgunlaşan düşünce varlıklarıdır. Tarih, hangi konuyu ele alırsa alsın olaylara bu açıdan bakma gereğindedir.

Anadolu tarihinde, bu açıdan bakılınca üç ayrı dönemin süregeldiği görülür. Bunların birincisi insan yoğunlaşması'dır. Anadolu insanını yaratan en köklü, en sürekli olay budur. Bu olay, tarih öncesi çağlardan başlayıp son zamanlara değin sürdü. Tarihöncesi çağlarda başlayan yoğunlaşma nereden, ne yolla geldiği bugün için kesinlikle bilinemeyen ayrı ayrı soydan gelen insan göçleriyle oldu. Son zamanlarda yapılan bilimsel kazılar Anadolu'ya aşağı yukarı dört yandan göçlerin geldiğini gösterdi. Hititler ile Hitit öncesi göçlerle ilgili bilgiler çok az olduğu için, o konuda kesin bir söz söylenemez. Ondan sonraki göçlerin yönü de, kaynağı da bellidir. Bu göçlerle gelen değişik insan yığınları Anadolu'da birbiriyle karışıp kaynaştı, yoğunlaştı. Bu en eski yoğunlaşma sonucu Anadolu'da bilinen eski uygarlıkları yaratan uluslar doğdu. Böylece yeni bir uygarlık ortamı ortaya çıktı. Hitit, Lidya, Likya, Bergama, Urartu, Pontus adı ile bilinen devletler, bu eski insan yoğunlaşmasının kültür ürünleridir. Bunların yaratmaları birbirini bütünleyen eş doğrultu üzerindedir. Aralarında sürekli dil, din, inanç alışverişleri, inanç kaynaşmaları olmuştur. Zamanla daha başka düşüncelerle karışan bu eski inançlar ortadan kalkmadı, daha sonra gelenlere eklendi, onların içinde eridiği gibi kendi özünde erittikleri de oldu. İşte Anadolu'yu varlık alanına çıkaran, ona belli bir biçim, nitelik kazandıran bu olaydır.

Birer din varlığı niteliği taşıyan, daha çok doğa karşısındaki insan tutumundan doğan bu inançlara sonraki çağlarda kültür varlıkları, sanat yaratmaları eklendi. Din, zamanla bir sanat boyasına büründü. Bunun sonucu büyük sanat ürünleri olan tapınaklar, heykeller, tiyatrolar gibi değişik ölçüde, ayrı yapıda varlıklar ortaya çıktı. Bu çağlar, dinle sanatın elele verdiği dönemlerdir. Bu dönemlerde insan yoğunlaşması, inanç kaynaşması, yaratıcı düşünce eş ortamda, eş doğrultudadır. Onları birbirinden ayrı varlıklar olarak düşünemeyiz. Karşılıklı olarak birbirinin gelişmesine, yayılmasına, tutunmasına yardımcı oldular. İran, Grek, Roma uluslarının Anadolu'da yer-

leşmeye başladıkları çağlara değin gelen uygarlıklar böyle bir yoğunlaşma niteliği taşır.

İkinci büyük dönem, İran, Grek, Roma, Byzans uygarlıkları ile Anadolu uygarlığı arasındaki yoğunlaşmaya yol açan dönemdir. Bu dönemde adı geçen ulusların kültür varlıkları Anadolu'dan esinlendiği gibi belli ölçüler içinde ona katkıda bulundular. Byzans uygarlığı bu karışımın sonucu olarak ortaya çıkan, bütün kaynağını Anadolu da bulan sınırlı, belli bir çerçeve içine sıkışmış bir uygarlıktır. Hangi inançlara bağlı kalırsa kalsın, özü, ilkeleri, düşünce kaynakları Anadolu'dadır. Byzansa, Anadolu dışından yeni, köklü' bir düşünce gelmedi. Hıristiyan inançları bile bilgeliğe dayanan varlıklarını Anadolu yoluyla kazandı. Bu yüzden, Byzans ayrı bir uygarlık, bağımsız bir kültür ortamı değildir. Nitekim Anadolu dışında bir Byzans'ın varlığı da söz konusu olmuyor. İkinci dönemde, Akdeniz uygarlıklarının Anadolu ile köklü alışverişleri olduğu bir gerçektir. Eski Mısır, Fenike uluslarının Anadolu ile dolaylı bir kültür alışverişine giriştiğini gösteren belgeler eldedir. Bu dönemde sanat, yazın, felsefe ile din arasında sıkı bir yakınlaşma olduğu, dinin felsefeden yararlanma yoluna girdiği, birçok felsefe kavramlarının din inançları arasında yer almasından anlaşılıyor. İkinci dönemle birinci büyük dönem arasında din, sanat bakımından büyük bir yakınlık görülür. Bunun en açık örneğini elimize geçen kabartmalarda, kayalara oyulan insan betimlerinde buluyoruz.

Bu döneme damgasını vuran düşünce ürünlerinin başında doğacı felsefe akımları gelir. Bunların kaynağı da gene Anadolu'dur. Avrupa'da gelişen, daha önce Yunanistan'da ilk ürünlerini veren felsefenin ilk yaratıcıları olan Thales Anaksimandros, Anaksimenes, Herakleitos, Ksenophanes, Anaksagoras, bu dönemin Anadolulu bilgeleridir. Bunlar, sonraki çağlarda bütün ortaçağı etkilediler, İslam felsefesinin, ona kaynaklık eden Yeniplatoncu felsefenin, Avrupa felsefesinin gelişmesinde ana kaynak olarak değerlendirildiler.

Anadolu, bu ikinci dönemde en köklü düşünce ürünlerini, sanat varlıklarını ortaya koydu. Gözlem, elle tutulur varlıklara yönelme, gerçek üzerinde düşünme, doğayı bir bütün olarak anlama, varlığın özünü kuran ilkeleri bulma eğilimi bu çağı nitelendiren, ona özellik kazandıran düşünce akımlarıdır.

Bu düşünce akımlarının da inançlarla, az çok, bağlantılı uygarlık ürünleri olduğu açıktı. Ancak, inanca egemen olan duygunun yerini, bu düşünce akımlarında usun aldığı görülür. Tanrılar yavaş yavaş yerlerini bilgelere bırakıverirler. Bu dönemin ardından gelen üçüncü dönem ise bir geriye dönüştü.

ANADOLUDA İKİNCİ YERLEŞME DÖNEMİ

Tarih açısından bakınca, bu dönem Anadolu'nun üçüncü dönemi olarak nitelenir. Bu dönemde, kültür yoğunlaşmaları yerine egemenlik baskıları ortaya çıktı. İnsan, bu dönemde kültür yapan, sanat ürünü ortaya koyan, düşünen bir varlık olarak değil de savaşan, yenen bir varlık olarak değerlendirilir. Bilginin, bilimin, kültürün yerini güce dayanan başarı alır. İnsan daha çok dövüşen varlık olarak önem kazanır. İlk iki dönemin uygarlık ürünleri bu dönemde bir yana atılır, unutulmak, yok edilmek istenir. İnsan yoğunlaşmaları eski dönemde (ilk dönemde) olduğu gibi insanı sevgisine, toprağa, doğaya karşı duyulan bağlılığa, yeryüzü sevgisine dayanmaz. Bu dönemde yeni bir tutum çıkar ortaya. Bu tutum insan değerlerine güce dayanan bir yorum getirmek ister. İnsan bir değer varlığı olmaktan çıkar, güç varlığına dönüşür. Bu tutum, insan yoğunluğunun kültür basamaklarına yeni tırmanmaya başladığı toplumlarda görülür. İlk atılımlar daha etkili olur böyle durumlarda. Gelişmenin ardından hızlı bir gerileme, çöküntü başlar. Bunun en açık örneğini Doğu uluslarının kurduğu devletlerde görürüz. Doğu devletlerinin tabanında kültür ürünleriyle beslenen ilkeler, sağlam dayanaklar yoktur. Doğu imparatorlukları daha çok bir güç üstünlüğü örneğidir. Devletin yaşaması, ayakta durması, kültür kurumlarına değil, baştakilerin gücüne, savaşçı niteliklerine dayanır. Bu yüzden Doğu uluslarının kurdukları devletler, imparatorluklar pek uzun boylu yaşamaz. Oysa devlet düzeni güce değil de kültür kurumlarına dayanan bir ulusta devlet yıkılsa, dağılsa bile içyapıyı özü, tarihini yapan kurumlar, özellikle ona kişilik kazandıran kültür kuruluşları ayakta durur. Onun kültür bağımsızlığını sürdürür. Eski

Anadolu devletleri, Akdeniz devletleri, Avrupa devletleri böyle sağlam kültür kurumlarına dayanan ulus birimleriydi. Yıkıldılar, oysa varlıklarını sürdürüyorlar.

Bugün bir Hitit devleti, bir Bergama, bir Urartu devleti yoktur, bir Roma İmparatorluğu yoktur. Oysa Hitit kültürü, Bergama kültürü, Roma kültürü vardır. Bunların karşısında ne bir Cengiz İmparatorluğundan, ne bir Timur ya da Hulagu İmparatorluğundan söz edilebilir, ne de onlardan kalma, uygarlığa örnek olabilecek nitelikte kültür kurumlarından. Bir devletin yönetim kurumları ile kültür kurumları arasında denge olursa yaşama gücü artar. Kültürle yönelim gücü, bir ulusun yaşama dengesini sağlar. Yaşama dengesi bir ulus için varlık ilkesi, oluş atılımı'dır.

Anadolu'da bu gibi kurumları daha çok birinci dönemde görüyoruz. Üçüncü dönem, iki yönlü olduğu için kurum çatışmaları birinci dizide yer alır. Artık bu çatışmalar birer inanç çatışması niteliğindedir. Güneyden gelen yeni bir inanç düzeniyle Anadolu'da eskiden kalan, değişik biçimlerle kendini sürdüren inançlar arasında bir yaşama çatışması başlar. Bunun ikinci dönemi Asya'dan kopan daha güçlü bir ulusun Anadolu'ya yürüyüşüyle gösterir kendini. Artık, kaynağını güçlü olmada bulan, güce dayanan inançlar Anadolu da yeni atılımlara koyuldu. Kültür kurumları arasında olan çatışmaların yerini insan gücüne dayanan atılımların, kurumları yıkmaya yönelen tutumların aldığı görülür. Kendinden olmayanı, kendi gibi düşünmeyeni ortadan kaldırma, kültürü yapan kurumlan yok etme eğilimi ağır basar. Karşılıklı eriyip eritmelerin, içice kaynaşmaların yerini tek yanlı eritme, kendinde olmayanı benimseme değil de söküp atma çabaları alır. Kaynaşma, başka kültürle karışma kendinden olmayanı yıkmaya dönüşür. Bu eş kültür ortamında olmamanın gerekli bir sonucudur.

Uluslararasında erime, eritme, özüne katma gibi kimlik değiştirmeye yol açan eylemler ancak geniş bir alana yayılan

kültür varlıklarıyla olabilir. Tarih, bize kültür bakımından gelişmiş olanların, geri kalmış olanları içinde erittiğini gösteriyor. Bu konuda Anadolu'nun bir özelliği vardır: doğudan gelen Türkler yönetimi ellerine geçirdiklerinden dolayı dillerini de zamanla egemen kılmış, Anadolu'nun geniş bir düzeyinde Türk dili egemenliğini sağlamıştır. Ancak, bu egemenlik pek kolay da sağlanmamıştır. Selçukluların Farsçayı devlet dili olarak benimsediklerini, bu yüzden birçok Türk aydınların Farsça, yazdıklarını biliyoruz. Bugün bile Anadolu'da birçok dillerin konuşulduğu, kimi Anadolu yerlilerinin Türkçe bilmedikleri bir gerçektir. Bu da ortaçağın yarattığı yapıcı değil yıkıcı bir olaydır.

Mevlâna ünlü Mesnevi'yi, Divanı Kebir'i Farsça yazmış. Birçoklarının onu Türk saymanlarına karşılık, bütün Türkçe şiirleri birkaç ikiliği geçmez. Oğlu Sultan Veled babasının izinden yürüdü. Torunu Ulu Arif Çelebi, Farsçayı Türkçeye yeğ gördü. Sultan Veled, bir aralık Türkçe bilmediğini, ancak Farsça başarılı ürünler verebileceğini açıkça söyledi:

Türkçe eğer bileyidüm bir sözi bin ideyidüm
Tatça eğer dilerisiz gûvem esrar-ı alâ

Türkçe bilmiyorum, isterseniz Farsça size yüce sözler, gizemler söyleyim, inciler döktüreyim, diyor. Durum yalnız şiir için, sanat için böyle değildir. Bilim alanında da Arapçanın egemenliği kendini gösterir. Gerek Arapçanın, gerek Fars dilinin Anadolu yoluyla ilkçağ uluslarının dillerinden kültür varlıklarından çok geniş ölçüde etkilendiğini kanıtlarıyla biliyoruz bugün açıkça. Kanun, namus, kandil, mındıl (mendil), fânûs, hulya, heyûlâ, nergis, ustûre, sahne, sitâre, harita, softa, musikî, felsefe gibi daha pek çok söz, deyim Arap-cem dillerine Anadolu yoluyla geçmiştir. Bu sözler Anadolu-Grek, Lâtin kaynaklıdır.

Ne şaşılacak iştir ki Anadolu'nun Türkleştiğini 1071 yılıyla başlatan tarihçiler; Anadolu da o yıllardan sonra Fars dilinin devlet dili olarak benimsendiğini, on üçüncü yüzyılın ortalarında yıkılan Selçukluların Türk diliyle okuyup yazmadıklarını, ancak Karamanoğlu Mehmed Bey'in bu işe bir son vermek istediğini açıkça söylemekten de kendilerini alamıyorlar. Anadolu tarihi için; Anadolu kültürü, sanalı, düşüncesi için Homeros, Herodotos, Lukianos gibi Grekçe, yazan aydınlarla Farsça yazan Mevlâna Sultan Veled, Eflâki, Arapça yazan bilmem hangi bilgin arasında önemli bir ayrılık yoktur. Nitekim Nizami (Genceli) de Türkmüş derler de Türkçe yazılmış bir yazılımı göstermezler bize. En ünlü şiirlerini Fars diliyle yazdığını söylerler. Kültür çatıları'nın kurulmasında dil ayrılıklarının önemi yoktur denemez, ancak çağın durumunu göz önünde bulundurmak gerekir. Önemli olan, o çağlardan kalma bilgi varlıklarının sürüp gitmesi, değişik boyalar altında da olsa yaşamaları, benimsenmeleridir.

Anadolu halkının yaşattığı, bağlandığı gelenekler, görenekler, alışkanlıklar inançlar üzerinde yapılacak karşılaştırmalı bir inceleme, köklü bir araştırma bize Hitit öncesi uluslardan beri kopmayan bir bağın bulunduğunu, içten içe sürüp geldiğini kolayca gösterir. Bu bırakılamayan kültür varlıkları birer tarih belgesidir. Anadolu'da us ilkelerine dayanan uygarlığın, tarihin hangi doğrultuda, hangi çizgi üzerinde kesintiye uğramaksızın yürüdüğünü öğretir, yeter ki onlara alıcı gözle bakalım.

Anadolu tarihi, Anadolu'nun kesintisiz sürüp giden inançları, kültür gelişiminin çizgisi üzerinde oluşan tarihidir. Onun için tek kaynaklı inanca dayanan bir ulus tarihi düşünmek, belli bir soyun yaşayışıyla onu tek yanlı olarak bağlantılı kurmak bilimsel bir davranış değildir.

Tarih varlığı olmaya bağlıdır bir tarihin taşıyıcısı olmak, tarihli bir ulus olarak evrende kendini sürdürmek. Bir topluluğun tarihini yapan ilkelerin başında uygarlık gelir.

Uygarlık bir buluşlar, yaratmalar, düşünce ürünleri düzenidir. Ancak toplum bilincine varan, belli varlık ölçülerine göre yaşamasını bilenlerde olur tarih anlayışı, tarih görüşü. Anadolu'nun tarihini yazmaya kalkanlar içinde, onu ilk kaynaklarından alıp günümüze değin götürmek istemeyenlerde tarih bilinci aramak boşunadır. Batı tarihçileri ya Roma'yı, ya Grekler başlangıç olarak alır, Anadolu'yu bu adı geçen uluslaın etkisi altında kalmış, onların düşünce ürünleriyle gelişmiş bir alan olarak görmek onların sürekli bir alışkanlığıdır. Batı yüzyıllar boyunca bu kötü alışkanlıklardan kurtulamamıştır.

Doğu tarihçileri de Anadolu'yu İslâm diniyle başlayan bir uygarlığın geliştirdiği ortam diye düşünür. Bu görüşlerin ikisi de Anadolu için geçerli değildir. Gerek doğu, gerek batı tarihçileri için Anadolu'ya bakış açısı din olmuştur. Oysa birtakım gerçekleri din açısından görmeye alışmış, din kitaplarında aramayı iş edinmiş, dinlerin dışında gerçek kaynakların olamayacağını kafasına sokmuş kimselerin çağımızda yeri yoktur. Onların, bilimlerin bu coşkun gelişimi karşısında saygı duygularından bile yoksun oluşlarına bakılırsa aydınlar arasında da yerleri olmasa gerek...

Anadolu'yu kendi kimliği, tarih bütünlüğü içinde ele almayan, tanımak istemeyen kimselerin en güçlü dayanağı dindir. Bu din de son tektanrıcı olandır.

Bugün için din, bir eski, avutucu inanç olmaktan öteye geçemiyor artık. Kurtuluşu dinde arayan, bütün başarıların kaynağını doğanın dışında, uydurma bir varlıkta görenlerin olumlu düşünme gücünden yoksun oldukları bir gerçektir ortada.

Anadolu, tarihi boyunca gökten inmiş kitap görmedi. Böyle bir olaya da tanık olmadı. Bütün bilgileri indirilmiş sayanların durumunda en küçük başarı izi bulamıyoruz. Onların evrene yararlı olduğu sanılan çağlar bile kaba güce dayanan çağlardır. Birtakım yazarlar, dinlerin kısa bir süre için-

de geniş bir alana yayılmasını, özündeki geliştirici ilkede ararlar. Oysa onun özünde böyle geliştirici bir ilke yoktur, olamaz da. Bütün dinler, yeni doğuş çağlarında, doğuşlarının ilk ikiyüz yıllarında hızlı bir yayılma gösterir, çevreyi egemenliği allına alır. Sonra yavaş yavaş geriler, yıkılır. Durum eski çağ dinleri için de böyledir, tektanrıcı dinler için de. Budha, Brahma, Tao, Musa, İsa gibi din kurucularının başarıları böyle olagelmiştir. Bunlar içinde kiminin adı gerçek, kimininse birer yansımadır (Tao, Şaman gibi). Bunların gerçek kişi olup olmadıkları kesinlikle bilinmez. Ancak Musa ile İsa, Budha birer gerçek kişi niteliğindedir.

Yeni dinlerin hızla yayılması onlardaki güçlülükten değil, her inancın ilk taşıyıcılarındaki atılganlıktandır. Yeni kurulmuş devletlerde de böyledir durum. İki buçuk milyonluk İsrail'in seksen milyonluk Araplar karşısındaki başarıları yaşama duygusunun insanı ne denli bir atılganlık içinde tuttuğunu seriyor gözlerimizin önüne.

Çok güçlü bir tarih gerçeği vardır önümüzde, onu derinliğine görmemiz gerekir. Osmanlıların ilk ikiyüzyıl içindeki başarısını damarlarındaki kanda, savaşçı, vurucu güçte, din inancında aramak doğru değildir. Osmanlılar Asya'dan geldikleri için de başarılı olmamıştır. Çünkü Osmanlılar gibi türlü türlü soydan gelenlerle karışmış bir ordu daha bilmiyoruz. Oysa. Asya Türkleri içinde başka uluslarla karışmamış olmakla övünenler çoktur. Onların başarıları, bütün vurucu güçlerinin üstünlüğüne, Osmanlıları bile yenmelerine, yenilecek duruma düşürmelerine karşın (Timur, Uzur Hasan, devletleri gibi) uzun boylu tutunamamaları bağlı bulundukları inanç düzeninden çok tarih kaynaklarının sonucudur. Bu ulusların belli bir tarihleri, belli bir kültür çatıları, ölçüye varmış uygarlıkları yoktur. Anadolu dışında yaşamış Türkler arasında Uygurları bir yana bırakırsak, üzerinde önemle durulması gereken bir başarı sağlayanları da yoktur pek. Hindistan'da kurulmuş Türk devletlerinin başarılarını esinlen-

dikleri Hint uygarlığında, İran'dakilerin İran uygarlığında, Çin'dekilerin Çin uygarlığında aramak gerekir. Anadolu toprakları üzerinde kurulan Türk devletlerinin başarılarını da Anadolu'nun eskiden kalma kültür çatısı'nda aramamız gerekir. Uygarlık bakımından yaşadıkları çağa göre ileri bir durumda sayılan Anadolu Selçukluları gösterdikleri başarıyı gene üzerinde bulunduğumuz toprağa borçludurlar. Anadolu dışında yaşamış, tarihe göçmüş Türk devletleri arasında Anadolu'dakiler ölçüsünde başarı göstereni, uygarlık yaratanını, ya da sınırlı bir alanda da olsa başarılı olanını bilmiyoruz. Türklerce kurulup da Osmanlılar gibi uzun yıllar yaşamış başka bir Türk devleti de yoktur.

Anadolu'nun üzerinde durulmamış bir özlü yanı vardır burada, bu bir gizlilik değildir. Tarihin aydınlatılmak islenmeyen bir yanıdır. En büyük sanat yaratmaları, cami, köprü, kemer, çeşme, imaret, hamam, taş işçiliği, yazı, minyatür, şiir, seyahatname, tarih, bilim ürünleri (bunlar ancak Türkler arasında geçerli olan ölçülere göre düşünülmelidir) Anadolu'da konmuş ortaya. Asya'da yaşayan Türkler arasında ne bir Yunus, ne bir Sinan, ne de bir Levni, Siyah Kalem çıkmıştır. Dar sınırlar içinde de olsa resim Anadolu'da gelişmiştir. Yazının en güzel örnekleri Anadolu'dadır. Bunlara katılabilecek daha birçok başarıların (Osmanlılara, öteki Türklere göre) doğuş yeri Anadolu'dur, Asya'da eş ölçüde örnekleri yoktur. Bütün bu başarıların, belli bir inanç doğrultusunda yürüdüğü, tek ereğe yöneldiği açıktır.

Hint etkisi allında kalanların hangi kaynaklardan yararlandığını yukarda söylemiştik. Demek ki Anadolu'da bir özellik vardır. Bu yaratıcı güç kanda değil, kanı besleyen, geliştiren, damarlarda dolaşmasını sağlayan solukta, topraktadır. İnsan başarılarını kanda arayanların sık sık övündüğü Viyana kapılarına dayanmış ordular Osmanlı değil miydi? savının arkasında başarıyı sağlayan gücün bilinmeyen kaynağı gülüyor, yüzümüze, alaya alıyor bizi. Peki, Asya'dan

gelip Anadolu'yu, Altınordu devletini yıkan Timur'un ülkesinde aldığı yerlerin genişliğiyle eş ölçüde kaç Ayasofya, Süleymaniye, Selimiye, kaç Yunus vardır? Neden Orhan Bey'in soyundan gelenlerin alıp altı yüzyıl ayakta tuttuğu devletin benzerini Timur soyundan gelenler yaşatamamış? Bu soruların karşılığını, başarıyı kanda, soyda değil toprağın özünde aramasını bilenler verebilir ancak. Neden en büyük hattatlar Anadolu'da çıkmış da Asya'da çıkmamış? Yoksa oralardaki Müslüman Türkler okuyup yazma bilmez miydi?

Bu örneklerin bize öğrettiği bir gerçek vardır: Anadolu'da yaşayanların başarıları insanların beslendiği toprakta buluyor özünü. Anadolu karışmaların, değişmelerin, kaynaşmaların kurduğu bir bütündür. Gerçek bir tarihçi, tarih bilinci olan bir aydın bu bütün'ü görmeyi bilendir.

İnsanı geleceğe taşıyan başarılardır. Her başarı daha önceden kurulu bir kültür düzenini gerekli kılar. Yaratmalar, buluşlar gökten inmiş düşünce ürünleri değildir. Gökten inmişlerle geçinmeye, yaşamaya alışmış insanoğlu için tek çıkar yol, sıkışınca, gene göklere sığınmaktır. Göklere sığınanların çağımızda ne işe yaradıkları da pek açıkça görünüyor. Bütün dileklerin gökten inen buyrultularla karşılanacağını uman insanın yeryüzünde yeri kalmamıştır artık. Yeryüzü doğayı anlamaya çalışanların yurdu olmuştur. Doğada doğadışı yaşamanın yollarını aramaya koyulanların geleceği de geçmişleri gibi karanlıktır. Düşünen bir baş için geçmişi aktarmak çekilmez bir yüktür günümüzde. Geçmişin değerini en iyi bilenler ondan düşünce ürünleri bakımından en çok yararlanmasını öğrenenlerdir.

İnsanı olduğu yerde durmaya, verilenle yetinmeye zorlayan bir tanrı en kötüsü, en çekilmezidir tanrıların. Onun adını görüldüğü yerde kazmak, silmek, yurdunu seven, insanlığa yararlı olmaya çalışan, geleceğe açılmanın tadını çıkarmaya koyulan insan için görevlerin en mutlusudur. Nietzsche ünlü yapıtında (Also sprach Zaratustra-Zerdüşt böyle dedi de) Tanrı öldü dedi. Tanrının öldüğüne pek

de) Tanrı öldü dedi. Tanrının öldüğüne pek inanmıyorum. Doğmayan bir nesnenin öldüğünü söylemek de çelişmedir. İnsanın yapacağı en başarılı iş tanrıyı öldürmek değil, kafasındaki paslı düşünceyi söküp almaktır. Tanrı, aydınlığı, ışığı, güneşi sevmeyen bir nesnedir. Onun en sağlam barınağı birtakım paslı kafalardır, önemli olan onları aydınlığa kavuşturmak, paslarını silmektir. İnsan, kafasından pasların silindiği gün tanrı egemenliğinden de kurtuluş yolu açıktır. Evet, Nietzsche için tanrı ölmüştür, ancak onun ölüsünü uygarlık ürünlerini şunu bunu yok etmek için birer araç olarak kullananların kafasına gömmüşler. Tanrının öldüğüne inanan bir düşünür yazılarında Anadolu'nun yüreğinden fışkıran sanat, düşünce ürünlerini Greklere bağışlamamalıydı. Nietzsche, bu yersiz davranışını Die Philosophie im tragjschen Zeitalter der Griechen (Greklerin Trajik Çağında Felsefe) adlı yazısında koymuş ortaya, Anadolu'nun başarılarını Greklerin sayıvermiş. İkinci bir kez de Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik (Musikinin özünden Taragedyanın doğuşu) adlı yazısında kıymış Anadolu'nun canına. Apollo'yu, Dionyzos'u birer Grek tanrısı yapıvermiş. Oysa bu tanrı adları üzerinde yapılacak küçük bir araştırmayla nereli olduklarını, hangi uygarlığın düşünce varlıkları arasında yer aldıkları kolayca anlayabilirdi. Kendisi Grek-Lâtin dilleri üzerinde çalıştıktan sonra felsefeyle ilgilenmeye başlamıştı. İstediklerini yapsınlar, eli açıktır, kucağı büyüktür Kübele toprağının, kapısı hırsıza da, konuğa da, yolcuya da kapalı değildir, olmayacak da.

Yüzyıllarca Anadolu'nun ekmeğini yemiş, suyunu içmiş kimseler, kendilerinden önce gelenleri yabancı sayarken, anayurtlarını yadırgarken, başkalarına suç bulmak doğru olur mu?

Biz, burada inancı bir kaynak olarak alırken, onun batılığını, değişmezliğini bir başarı öğesi saymıyoruz. Burada, üzerinde durulan inanç uygarlığın başlangıcında insanı yaratmaya iten, insana tanrısını yarattıran, doğaya bağlanan inançtır.

ORTAK GEÇMİŞ ÖZLEMİ

Anadolu'nun tarih gerçekleri, kimliğini gösteren tarih çizgisi üzerinde yaşayan ilk insan topluluklarıyla başlar. Bu geçmiş ortakta, bütün Anadolu insanı bu geçmişin eş kaynaktan gelen torunlarıdır. Yolda giderken merhaba dediğimiz bir Anadolu çocuğunun kanında, soyunda bizden onbinlerce yıl önce yaşayanların kalıntıları, izleri vardır. Biz bilsek de, bilmesek de bu böyledir. Bu gerçek değişmez. Her gerçek bir kesin oluş niteliği taşır. O, bir varlıktır kimliği, sınırı, ilkesi, kaynağı oluş nedenleri vardır. Tarih gerçekleri ancak kendi sınırları, oluş nedenleri içinde kavranır. Bu gerçekler değişmez, değişen ancak yorumlardır. İnsanın değiştirebileceği yalnız bu yorumlar, bakış açıları'dır.

Anadolu'nun, en ilginç tarih özelliklerinden biri de barındırdığı türlü dillerdir. Büyük bir değeri vardır bu dillerin tarih açısından bakılınca. Anadolu da yaşayan türlü türlü ulusların nereden geldiklerini, hangi kaynaklardan beslendiklerini kesinlikle bilemiyoruz. Birçok bilginin bu konularda ileri sürdüğü de pek yeterli değildir. Urartu devletini kuranların nereli olduğu değil, uygarlık yarattıkları yer önemlidir tarih açısından bakılınca. Bugün Anadolu da yaşayan insanlar, eş kaynaklardan beslenen bir uygarlığın yaratıcısıdırlar. Bilinen en açık gerçek budur. Bir ulus, hangi uygarlığı yaratmış, tarih alanına hangi başarılarla çıkmışsa, ancak onlarla vardır denebilir.

Hangi boydan gelirse gelsin hangi kaynaktan beslenirse beslensin, başarılarını, tarih varlıklarını Anadolu topraklan üzerinde ortaya koyan uluslar bugünün Anadolu yerlileriyle eş kaynaktandır. Tarihi yapan, insanlara, uluslara kimliklerini, kişiliklerini kazandıran başarılardır.

İ.Ö. çağlarda Anadolu uluslarının başarılarını gösterecek kanıtların belli bir toplumun damgasını taşıdığını ortaya atmak, Anadolu uygarlığını, şu ya da bu bölgede yaşadığı bilinen bir ulusun tekeli altına sokmak kolay kolay benimsenecek bir davranış değildir. Hurri, Luvi, Hitit, Urartu, Pontus, Bergama, Lidya, Likya, Paflagonya, Side, Karya, Psidya gibi birçok bölgelerde, devlet kurmuş ulusların günümüze sayısız kültür varlıklarını da bırakmış olmaları bir gerçektir. Ancak, koca bir Anadolu uygarlığını bu uluslardan birinin düşünce ürünü gibi benimsemek, gene bu uluslardan birini bugün yaşayan belli bir ulusun atası saymak saygıyla karşılanacak bir görüş değildir. Bugün, herhangi bir ülkede yaşayan ulus bir bütün olarak ne denli su katılmamışsa Anadolu ulusu da ancak o ölçüde bir tek eski devletin kalıntısı olabilir. Anadolu uluslarının günümüze dağınık olarak kaldığını sanmak bilimce bir inanca bağlanmamaktır. Anadolu, bir bütün'dür. Onbinlerce yıl önce yaşamış ulusların karışıp kaynaşmasından doğmuş bir bütün. Bunun ne denli doğru, ne denli gerçek olduğunu dil araştırmaları gösteriyor. Türkçede Urartu, Luvi, Pers, Grek, Lâtin, Hitit, Arap gibi daha birçok ulusun dillerinden aktarma sözler vardır. Durum yukarda adı geçen, özellikle eskiden beri Anadolu'da Anadolu^ çevresinde yaşayan uluslar için de değişmiştir. Pers, Ermeni dillerinde pek çok Türkçe söz vardır. Bu dil karışmaları, karşılıklı kültür alışverişleri'nin bir sonucudur ancak. Bir yerde, bir arada yaşamış ulusların birbirlerine etki etmemeleri inanılacak iş değildir. Tarih gerçeklerine uymaz böyle bir düşünceyi ileri sürmek.

Kültür alışverişleri, bir toplumun tarihi ile yakından ilgilidir. İnsan kendi varlığının sınır çizgileri içinde kapalı kalmaz. Dünyaya, çevreye açılır. Bu onun varlık kuralıdır, yaşama gerekçesidir. Durum büyük insan toplulukları olan uluslar için de böyledir. Uluslar arasındaki karşılaşmalar yalnız savaş alanlarında olmaz. İlkin yakın komşularla, sonra komşular aracılığı ile daha uzak komşularla sürekli kültür

alışverişleri tarih boyunca süregeldi. Bu alışverişler yüzünden uluslarda birtakım değişmeler, başkalaşmalar ortaya çıkar. Eski çağlarda, insan topluluklarına etkide bulunan daha çok inançlardı. İnançların ardından birtakım öğretim, eğitim kurumlan, sanat kuruluşları, yazın varlıkları gelir. Bunun açık örneği Mısır'dan Anadolu'ya geçtiği söylenen kutsal öküz ile Mezopotamya'dan gelen Adonis (Dumuzi) törenleridir. Bu yakınlaşmalar uluslar arasında kaynak birliği kurabilecek niteliğe değin varır.

Artık, ulusları tek kaynaklı görmek bir insanın doğuşu gibi çok iyi bilinmesi gereken bir öze bağlamak bilimsel olmaktan çıkmıştır. Bugün yeryüzünde, en ilkel yaşayışı sürdüren boylar içinde bile karışmamış, katkısız kalmış denebilecek durumda olanı yoktur. Ulusları ulus yapan yaşadıkları, beslendikleri topraktır, başarılarını borçlu oldukları kaynaktır. Bir ulus kimliğini hangi toprakta ortaya koymuşsa, hangi toprağın ürünleriyle beslenmişse onun gerçek yurdu orasıdır. Bir Osmanlıyı Anadolu'nun dışında düşünemeyiz. Çünkü Osmanlı denen birlik, Anadolu dışında en küçük bir başarı gösterememiştir. Kimliğini, başarılarını, gücünü, varlığını yalnız Anadolu'ya borçludur Osmanlı. Öyle ki Asya'dan geldiği söylenen Osmanlıların canlarını kurtarmak, varlıklarını korumak için, Anadolu yerlilerinden devşirme bir ordu ile soydaşlarına karşı amansız savaşlara giriştikleri, ölüm kalım günleri yaşadıkları biliniyor açıkça. Osmanlı devletini yıkmak isteyen Timur, Fatih'i ortadan kaldırmak isteyen Uzun Hasan, Yavuz Selim'in can düşmanı Şah İsmail birer Asya Türküydü. Osmanlılar, kendilerini ancak Anadolu'dan devşirme ordu ile kurtarabilmiştir. Osmanlıların Avrupa uluslarına karşı üstünlüklerini sağlayan bu devşirme ordu'nun savaştığı kimseler eskiden kendi dinindendi. Analarının, atalarının dinindendi. Ancak, Anadolu'da gerçekleşen karışıp kaynaşma onları yeni bir ulus düzeni içinde ortaya çıkarmıştır. Filistin savaşlarında (1912 çevrelerinde) Müslüman Arapların İngilizlerle birleşerek öldürdüğü Türkler de Müslüman'dı, onların

dindaşlarıydı. Oysa inanç birliği yürümedi çıkarcılık bütün inançlara üstün geldi. İslâm'ın yeryüzünde yayılmasında en büyük emeği olan bir devlet beslediklerinden yemişti en büyük yıkımı. Beslediği karga çıkarmış gözünü Osmanlı'nın Arabistan çöllerinde İngilizlerle savaşırken.

Bu örneklerden çıkan sonuç şudur: insanları birleştiren daha çok topraktır. İnsanın tarihi, ulusun tarihi başarılar sağladığı, uygarlık alanında kendi bir varlık olarak gösterdiği toprakla sıkı sıkıya bağlıdır. Sözün kısası: ulusun tarihi toprağının tarihidir. İnanç, tektanrıcı dönemlerde, her zaman için yararlı, birleştirici bir güç, bir ilke değildir. Çıkarların çok daha ağır bastığı, inancı egemenliği altına aldığı yaşanmış, görülmüş birer gerçektir çağımızda.

Anadolu'yu bütünlüğe ulaştıran, birliğe kavuşturan bir temel ilke varsa o da birleştirici, kaynaştırıcı topraktır, yaşama olanaklarıdır eş kaynaklardan doğmuş kültür varlıklarıdır... Kültür varlıklarının kurduğu temelli çatı toprağın düşünce ürünlerinden beslendiği, uygarlığın olanaklarından yararlandığı ölçüde sürdürüyor kendini. Bir tarih varlığı olarak çıkıyor karşımıza. Anadolu için önemli olan, tarih bakımından kesin geçerliği bulunan yaratıcı, geliştirici ilke bu kültür varlıklarının, uygarlık olanaklarının kurduğu bütündür. Bu köklü, belli nitelikleri olan bütündür Anadolu'nun tarihi.

Anadolu kendini bu sanat, düşünce varlıklarıyla koymuştur ortaya. Ona kimse kendi damgasını vurmamıştır, onların dışında. Anadolu'da belli bir kültür izi, düşünce gelişimi varsa bu ortaklaşadır. Tarih boyunca birbirine eklenmiş yaratmalar, düşünce ürünleri buluşlar, bir süreklilik vermiştir Anadolu'ya. Onun kimliğini yaratan gizli güç bunların özündedir işte. Bu nedenler yüzünden, Anadolu'nun tarihini yazmak, onu en uzak geçmişinden günümüze değin kopmayan bir gelişim çizgisi üzerinde görüp kavramaya bağlıdır.

Burada karşımıza çıkan, ortak geçmiş, bir duygu eğilimi değil, insan ürünlerinden kaynaklanan bir varlık odağıdır. Onun özünde çok eskilere giden bir inanç birikimi, bir düşünce yoğunlaşması vardır.

ANADOLU DİN DÜŞÜNCESİ

Dinle başlamış, inançla gelişmiş Anadolu toprağı üzerinde insan düşüncesi. Çevresine bakan, sayısız doğa olayları ile karşılaşan Anadolu insanı ilkin kendini saran ortamın, kuşatan sınırsız boşluğun ne olduğunu düşünmüş. Bundan dolayı göğe, yere, suya tanrı deyivermiş. Bunu deneyle yapmış bir bakıma, ilkel deneyle. İnsan gücünü, insan anlayış yeteneğini aşan bütün varlıklara özellikle dağlara, denizlere, ırmaklara, göllere, yağmurdan kara, fırtınaya, yıldırımdan, şimşekten gök gürültüsüne değin bütün doğa olaylarına tanrı demiş. Onlardan korkmuş, onları saymış, sevmiş. Armas dediği ay, astiras adını verdiği yıldız, (sonradan bütün ulusların diline geçmiş bu söz Fenike dilinde astarta, İran dilinde sitare, Alman dilinde Stern olmuş), alpas diye çağırdığı bulut, pahhur olarak niteledikleri ateş birer tanrı olmuş onun dilinde.

İnsan tanrılarla düşünmeye başlamış, çevresini kuşatan bütün varlık türlerinin özünde tanrısal bir gücün gizlendiğine inanmıştı. Bu inanç onun doğa denen sonsuz, sınırsız varlık bütününe açılmasının ilk belirtileridir. İlk Anadolu insanı kendini doğadan ayrı, doğanın bütünü içinde bağımsız, kendi başına davranabilen bir canlı, bir bilinç varlığı olarak görmüyordu. Bütün nesnelerle bir kopmaz birlik içinde olduğunu sanıyordu. Böyle bir düşünceden doğan inanç akışında Anadolu insanı kendini doğa sanırdı. Onun dinini kuran özler doğada bulunan, elle tutulabilen, gözle görülebilen varlıklardı. Siunas dediği tanrı bir doğa varlığı olmaktan öteye geçemiyordu. Arunas adı verilen denizde engin, güçlü, yüce bir tanrıydı. Gerek Hititlerde, gerek onlardan önceki, sonraki Anadolu uluslarında din düşüncesi doğa olaylarıyla başladığı, onlarla beslenip geliştiği için bütün din varlıkları doğada bulunuyordu. Tanrı, onun yardımcıları durumunda olan gizli

güçler, cinler doğa varlıklarıydı. Esen yellerin hışırtısı, suların şırıltısı, uğuldayan orman, kayalardan yankılanan sesler, insanları birbirine sevmeye, saymaya iten güçler tanrının buyruğu altındaydı. Zamanla tektanrıcı dinlerin alınyazısı dediği, alınyazısı olmadan insanın en küçük bir eylemde bile bulunamayacağı inancı buradan doğmuştu. Bütün eylemleri yöneten bir doğa gücünün varlığına duyulan derin inanç insanda alınyazısı kavramının belirlediği görüşü doğurdu.

Başka bir bölümde de açıklandığı gibi, ilk Anadolu insanı doğayı üç ayrı nitelik taşıyan bir bütün olarak görüyordu. Ondaki din duygusunun doğa sayısının özü buradadır. Doğayı kuran, bütünlüğe kavuşturan bu üç varlık gök, yer, su idi. Gök denince dünyayı kuşatan, ayla, güneşle, yıldızlarla donanmış, yağmurlu, bulutlu, şimşekli, yıldırımlı, fırtınalı sınırsız, engin boşluk anlaşılıyordu. Sayısız gök varlıklarını koynunda barındıran, evreni kuşatan bu boşluk canlıdır, bilinçlidir, usu, davranış biçimi, belli ölçülere göre düzenlenmiş bir eyleme geçme anlayışı vardır. Gökte görülen bütün varlıklar birer tanrıdır, ya da tanrının yardımcılarıdır. Bu anlayış Anadolu insanını gök dinlerini yaratmaya itti. Böylece, bütün varlıkları gökte olan, bir din düzeni gelişmeye, zamanla ilerlemeye başladı. Bu tinlerin gök dinleri bütün varlıkları ilk insanda sonsuzluğun, sınırsızlığın, kuşatmanın belirtisidir. İlk Anadolu insanında sonsuzluk duygusu böyle doğmuştur. Güneşin sıcaklığı, ayın geceleri aydınlanışı, yıldızların parıltısı insan düşüncesinde göğe karşı derin bir saygının, sevginin doğmasını sağlamıştır. Bu saygı, bu korku ile karışık sevgi gökle ilgili din düşüncelerinin kaynağıdır.

Göklerin sonsuzluğu, gök varlıklarının anlatılmaz parlaklığı karşısında kendinden geçen eskiçağ insanı onda tanrısal bir özün bulunduğu kanısına varmış, gökleri doğanın bütünlüğü içinde sayısız tanrıların yaşadığı yeryüzüne yukardan baktığı özel bir alan olarak görmüştür. Gökler eskiçağ insanında sonsuzluğu, enginliği belirleyen, yansılan bir tanrı

niteliği kazanırken, bütün gök varlıkları da birer tanrısal öze büründüler. Böylece bir bütünlük içinde tanrı sayılan gök alanı insan tininin sonsuzluğa kavuşma yeri oldu. Hititlerde, onlardan önceki uluslarda, Urartularda, daha sonraki insan topluluklarında gökler tinlerin barındığı bir evren olarak saygı gördü. Göklerin ulaşılmaz, gerçekten bilinmez uzaklıklarda, yüksekliklerde oluşu insan düşüncesinde ölümden sonra yaşanan bir mutluluk ülkesi diye yorumlanmasına yol açtı. Bu yüzden eski Anadolu dinlerinde uçmak (cennet) göklerin enginliğinde bulunan bir mutluluk ülkesi, kutsal tinlerin göçtüğü bir aydınlık ülke, kutlu bir evren olarak anlaşıldı.

Anadolu'nun eskiçağ insanı bütün gök varlıklarını birer tanrı diye kutlarken, onlarla insan eylemleri arasında bir bağlantının bulunduğunu da varsaydı. Bu gök varlıkları insan gibi düşünür, sever, sevilir, kızar, savaşır, yener, yenilir. Sözün kısası bütün insan davranışlarını insan gücünü kat kat aşan bir oranda yapar, gök varlıkları, daha doğrusu gök tanrıları insan gibi davranır. Bu davranışın özünde insanın tanrılaşması, tanrının insan biçiminde düşünülmesi saklıdır. Anadolu dinlerinde bundan dolayı insan tanrıdır tanrı da insandır. İnsan dışı sayılan devler bile insan duygulanımları gibi duygulanımları olan doğaüstü varlıklardır. Gök tanrıları aydınlığın, ışığın tanrılarıdır. Onlardan gelen bütün kötülükler bile aydınlıkla, ışıkla gelir. Aydınlığın bitliği yerde bütün kötülüklerin, korkulur eylemlerin kaynağı olan karanlık başlar. İşte ilk Anadolu dinlerinde gök varlıklarının savaştığı iki ayrı ilke vardır, biri karanlık, biri aydınlık. Bunların ikisi de gök tanrılarıyla ilgilidir. Savaşlar bu iki karşıt varlık arasında sürer gider. Birtakım eski inançlara göre aydınlık ortadan çekilince karanlık yeraltından yeryüzüne çıkar, insanları, öteki canlıları kuşatır. Güneş savaşı kazanınca aydınlık, gece kazanınca karanlık olur. Bu inanç Hititlerde, Urartularda, onlardan sonra gelen Anadolu uluslarında vardır, değişmez, çağdan çağa aktarılır gider. Bergama, Frigya, Lidya ulusla-

rında da, değişik olarak bu inanç vardır. Bu ulusların benimsediği bütün tanrılar Hitit tanrılarıdır. Sonradan değişik adlarla Greklere, Latinlere geçmişler. Adları yunanca olmayan, Yunanca kökten gelmeyen bütün gök tanrıları Anadolu kaynaklıdır[1].

Eski Anadolu insanının benimsediği ikinci türden tanrılar yer tanrılarıdır. Bunlar toprakla, toprağın verimliliğiyle, değişimleriyle ilgilidir. Gerektiği zaman yerin dibine inen gerektiği zaman göklere çıkar. Bütün tanrılar göklerde, istedikleri yerlerde yaşayabilirler. Tanrılar için görevler sınırlıdır, ancak oturma yeri sınırlı değildir. Yer tanrıları bitkilere, çiçeklere, hayvanlara, ormanlara, kırlara, ağaçlara bakan kutsal varlıklardır. Onların da aralarında işbölümü vardır. Kır tanrısı ekinlere, ormanlar tanrısı küçük bitkilere karışmaz. Hitit'lerde ekinlerin ayrı ayrı tanrıları vardır. Bunlar ekinlerin büyümesini, bolluk olmasını sağlar. Ekin tanrıları insanlara kızınca yeryüzünde kıtlık olur, insanlar işledikleri suçlardan dolayı açlıktan kıvranır. Tanrıların öfkelerini yatıştırmak için birçok adak sunma gereğinde kalırlar. Bütün bolluk tanrıları Kübele'nin kişiliğinde örnekleşir. Hititler ona Kupapa ya da Kubaba derler. Bu tanrıça sonraki çağlarda bütün Akdeniz uluslarınca sevilmiş, değişik adlar altında saygı görmüş, kutlanmıştır. Yeryüzü tanrıları genellikle ikiye ayrılır. Birtakımı yeraltı işlerine, birtakımı yerin üstünde olup biten işlere bakarlar. Canlıların, özellikle insanların ölmeleri sonucu ortaya çıkan olaylarla, tamu işleriyle yeraltı tanrıları uğraşır, ilgilenir. Bunlar daha çok karanlıkların tanrılarıdır. Kötülüklerin karşılığını verir, insanlara dünyada yaptıklarını sorar, gerekirse ceza verirler. Yeryüzü Tanrıları ekinlerle, bitkilerle, öteki yeryüzü varlıklarıyla ilgilenirler. Hititlerde böyle değişik görevli pek çok tanrı vardır. Bu tanrıların birçoğu Sümerlerden geçmiştir. Adlarının Sümerce oluşu bunu göste-

(1) Anadolu tanrıları konusunda daha geniş bilgi için Malikarnas Balıkçısının Anadolu Tanrıları adlı küçük, özlü yapıtına bakıla.

riyor açıkça. Eskiçağın bu yeraltı tanrıları sonradan tektanrıcı dinlere de geçmiş, ancak cin olarak nitelendirilmiştir. Cehennemde (tamuda) bulunduğu söylenen ceza melekleri eskiçağın yeraltı tanrılarıdır düpedüz. Sonradan görevleri sınırlandırılmış, biçimleri, özleri yeni dinlerin inanç düzeyine göre değiştirilmiştir boyuna.

Yeryüzü tanrıları arasında dağlara, mağaralara, tepelere, dağ doruklarına, kayalara bakmakla görevli olanlar da vardır. Evleri, bağları, yemişleri, birtakım kutsal sayılan bitkileri, hayvanları koruyan yeryüzü tanrılarıdır çokluk. Ormanlarda, kayalıklarda, dağlarda yaşayan, sonradan dev adını alan bu tür tanrılardır. Bu tanrılar, insan düşüncesinin toprağı konu edinmesi sonucu ortaya çıktığı gibi, daha sonraki dönemlerde insanın toprağı derinden derine incelemesine, ona gizemli bir saygı, bir sevgi duymasına olanak sağladı.

Toprakla ilgili işlemleri yöneten tanrıların iki ayrı görevi vardı, bunlar insan eylemleriyle sıkı sıkıya bağlantılıydı. Birincileyin, insanların iyi davranmaları, tanrı buyruklarını dinlemeleri, istenen adakları sunmaları sonucu iyilik görmelerini, topraktan bol ürün almalarını sağlayan tutum. Bu tutum insan için tanrısal bir bağış, bir bolluk verme, yiyecek, içecek bakımından mutluluğa erdirmedir. Böyle bir durumda tanrıların gönlü olur, yeryüzüne bolluk yağar. Ekinler gelişir buğdaylar bire bin verir. Bitkiler coşar, bütün sayrılıkları giderecek, sağıltacak bir nitelik kazanır. İnsan, emeğinin karşılığını, umduğundan çok alır. İkincileyin, insan suçludur. Tanrının istediğini yapmamış, adakları, din törenlerini istenilen biçimde yerine getirmemiş, görevini unutmuş, ya da önemsememiştir. Bu durumda yeryüzü tanrıları kızmış, insanları yıkıma sürüklemiştir. Kıtlık olmuş, kuraklık bastırmış, yağmur yağmamıştır. Bu durumda yapılacak iki iş vardır. Biri yeryüzü tanrısının, ekinleri yetiştiren tanrının gönlünü yapmak, isteklerini yerine getirmek, ona gereken adakları sunmak. İkincisi yeryüzü tanrısı ile eş düşünce doğrultusunda

bulunan, yağmurları yağdıran gökyüzü tanrısına yakarmak. İki ayrı ortamda bulunan tanrıların yardımını sağlamak için onlara yalvarıp yakarmak, adaklar sunmak, gerekli din törenlerini uygulamak. Hititlerle öteki Anadolu ulusları böyle bir durum karşısında sunaklara, tapınaklara koşar, görevlilerden ne yapmak gerektiğini sorar, öğrenirdi. Tapınaktaki görevli ne derse o yapılırdı.

Kıtlık, kuraklık, yağmur yağmayışı gibi yıkım getirici olaylar karşısında eskiçağ Anadolu insanları kırlara gider tapınaklara dolar, tanrılara yalvarır yakarır, adaklar sunar, din törenleri düzenlerdi. İşte günümüzde de uygulanan yağmur duası bu eskiçağ inançlarının, yağmur yağması için bolluk tanrısına yalvarıp yakarmanın bir kalıntısıdır. İnsanlara kıtlık getiren, ekinleri kurutan kötü güçler vardı. Bunlarla iyilik tanrıları savaşırdı. Bu kötü güçleri kovmak için okunmuş, üflenmiş taşlar (kutsal sayılan taşlar) kullanılır, göğe doğru atılırdı. Buna kötü ruhları taşlama denirdi. Günümüzde uygulanan, özellikle kurban bayramında Kâbede yapılan şeytan taşlama bu eskiçağ inancının gelenekleşmiş bir kalıntısıdır. Bu gökle yer tanrılarının davranışları ile ilgilidir. Gökle yer tanrılarının ortak eylemi bolluk (bereket)tur. Bu düşüncenin de kaynağı Anadolu'dur.

Hititlerin rahip anlamına gelen, belli görevleri olan sankunnis adlı adamları vardı. Bunlar genellikle tapmaklarda bulunan tanrılarla insanlar arasındaki ilişkilere bakarlardı. İspant denen gece döneminde bir uğursuzluk olduğunu bunun ne anlama geldiğini ancak o gün tapınakta görevli olan sankunnis (rahip) bilirdi. Tanrı ile o konuşur, ondan gerekli soruları sorar, insanlara ulaştırırdı. Bu tapınak görevlilerinin, bağda, tarlada, ormanda, sözün kısası belli bir işte çalışan, toprak işleyen insanların günlük işlerine aniyan denirdi. Aniyan bir insanın gördüğü iş, bir gün süresi içindeki uğraşması demekti. Günlük iş anlamına gelen aniyan belli bir yerde toprağı ekip biçme karşılığı kullanılırdı. Toprak, gök, su

tanrılarıyla ilgili bütün işlerde, gizli evrenlerden bilgi veren, insanları aydınlatan, yer tanrılarına karşı gereği gibi davranma yollarını gösteren başka görevliler de vardı. Bunların yaptıkları işlere büyücülük anlamında alvanzatar diyen Hititlerle toprağın çok ekin vermesini sağlamak için birtakım dualar okuyan, adaklar sunan, büyüler yapan yağmur duasına çıkan günümüz insanları arasında öz bakımdan önemli bir ayrılık yoktur. Değişen yalnız koşullar, uygulamada kullanılan araçlardır.

Eskiçağ Anadolu'sunda, Hititlerde, görülen tanrısal varlık düzeyinin üçüncüsü sulardır. Irmaklar, göller, denizler bir bütün olarak su, Hititçe vatar diye anılır. Bunun da ayrı nitelikler taşıyan tanrıları vardır. Bu varlık alanı toprağı canlandıran, bitkilerin, ormanların, kırların, ağaçların, sözün kısası yerden biten bütün varlık türlerinin gelişmesini sağlayan yaratıcı güçler topluluğudur. Üçüncü, güçlü bir din alanıdır sular. Eskiçağ Anadolu insanının düşüncesinde su (vatar) dirilik verici, geliştirici, yaşatıcı başlıca ilkedir, güçtür. Bunun da ayrı, sayısız tanrıları vardır. İ.Ö. VIII. yy.larda bilinen su perileri, ırmak, göl, deniz cinleri, devleri bu varlık alanının yardımcı tanrıları, ya da tanrı yardımcılarıdır. Suların kutsallığı. ırmakların, pınarların saygı değer oluşu bu eski inançlar yüzündendir. Bütün pınarların, göllerin, ırmakların, küçük büyük akarsuların birer tanrısı, perisi, cini vardı, halk inançlarına göre bugün de vardır. Sakarya. Kızılırmak, Fırat, Dicle. Yeşilırmak gibi akarsuların kutsallığı bu eskiçağ inançlarından dolayıdır. Bugün ayazma denen kutsal suların taşıdığı gizli özellik çok eski geleneklerin biçim, boya değiştirmiş birer kalmasıdır. Su tanrıları pınarların, ırmakların, göllerin, denizlerin tanrıları olmak üzere değişik türlere ayrılırlar. Onların da birçok yardımcıları, buyrukları allında bulunan görevlileri vardır.

Eskiçağ Anadolu insanın düşüncesinde su kutsal bir varlıktır. Ona saygı göstermek, değer vermek, adak sunmak

gerekir. Su doğaya dirilik verme gücünü taşıdığı için kutsaldır. Eskiçağ insanının böyle düşünmesinde ayrı ayrı iki neden vardır. Bunlardan biri korku, ikincisi sevgiyle saygıdır. Korkunun özü sular kabardığında çevreyi basmaları, önüne geleni silip süpürmeleri, insanları, öteki canlıları boğup öldürmeleri, yağmurların, fırtınaların yıkım getirmeleridir. Sevgiye, saygıya yol açan neden de suların çevresine canlılık vermesi, bitkilerin sulandıkça gürbüzleşmesi, insan için verdiği sağlıklı durum, besleyici özü gibi yarar sağlayan oluşumlar.

Eskiçağın Anadolu insanı için düşüncenin kaynağı doğadır. Soyut bir kavram yoktur. Tanrı bile somuttur. Gözle görülür, elle tutulur bir varlık niteliğindedir. Bu bakımdan suların, karaların, göklerin tanrıları insan kılıklıdır. Su tanrıları da öyledir. Su tanrılarının buyruğu altında başka canlılar da vardır. Bunlar sularda yaşayan devler, yılanlar, ejderlerdir. İnsanların başına yıkım getiren bu korkunç varlıkların ana görevi suları korumaktır. İnsanların suya karşı yaptıkları saygısızlıklar bu su devlerince önlenir, yapılan işin, işlenen suçun gereği düşünülür. Suyun kutsallığı en eski çağlarda da vardı. Anadolu'da da insan soyu yaşamaya başladığı dönemlerden kalmadır suyun kutsallığı inancı. Mısırda, özellikle Nil'in sağladığı yarar yüzünden, su kutsaldır. Nil kabarıp suları çekilmediği zaman ona yılın en güzel kızını kurban ederler. Mezopotamya'da da kutsaldır sular. Ona adaklar sunulur, su tanrıları adına şölenler, törenler düzenlenir. Bütün suların kutsal sayılmasına karşılık Anadolu dinlerinde tanrılara, sulara insan adamak, insan kurban etmek gibi bir gelenek yoktur.[2] Hititler insana antuhsas derler, onun saygı değer bir varlık olduğuna inanırlar. İnsanı başka bir varlığa kurban etmeyi düşünmezler. Öyle ki savaşlarda ele geçirilen alsanza dedikleri tutsakları bile kurban etmezler. Onların

(2) Bir aralık Düden çağlayanına insan alarak tanrılara kurban etme olayı biliniyorsa da bunun Anadolu dinleriyle ilgisi yoktur. Sonunda yasaklanmıştır.

düşüncesinde alsanza (tutsak) da bir insandır, ona birçok iş gördürülür, görev verilir, su taşıtılır, tarla sürdürülür. Hititlerin arunas dedikleri denizin de büyük, güçlü tanrıları vardır. Denizlerde olup biten bütün işler onların yönetimi altındadır. Arunas engindir, sınırsızdır, derinliklerde sayısız devler; cinler vardır. Nepis adını verdikleri gök gibi arunas da enginliğin örneğidir. O da gök (nepis) gibi andaras'tır (mavidir).

Büyük yararı vardır insanlara suların, onları yöneten su tanrılarının. Öyleyse insanlara coşkunluk veren içkilerin yapıldığı mahlas (asma) gibi üzüm yetişen asmaları besleyen sulardır. Mahlas denen asma dalından alman üzüm sıkılır, ezilir gestin denen şarap yapılır ondan. Ancak suyla beslenen, kendisi de bir bakıma su olan bu gestin (şarap) Hitit diline Sümerceden geçmiştir. Tanrısal bir niteliği, bir gücü vardır bu üzüm suyunun.

Burada işlenen konu, şu Anadolu dinleri konusu, biraz daha deşilmeğe, genişletilmeğe değer. Bu çalışmaya koyulurken Anadolu'nun uygarlık alanındaki başarılarını doğa ile insan arasında kurulan bağlaşıma dayamak istedik, bu nedenle de inançlardan kaynaklandık, inançları insan düşünme gücünün ilk ürünleri olarak alıp, açıklamaya koyulduk. Nitekim bu kısa açıklamadan da anlaşıldığı üzre, Anadolu insanının ilk yarattığı tanrı olmuştur. Tanrı, belli bir yaratma düzeyini, belli bir uygarlık aşamasını gösteriyor burada. İnsan düşüncesi geliştikçe uygarlık ilerliyor, tanrılar birer yaratıcı başarı varlığı olarak ortaya çıkıyor. Özellikle sanat alanında ortaya konan yaratmaların tanrı kavramı çevresinde yoğunlaştığı, büyük bir birikime vardığı gözden kaçmıyor. Gelecek bölümlerde de görüleceği gibi, Anadolu uygarlığı tanrılarla başlamış, gene tanrılarla sürüp gitmiştir. Tanrı kavramı belli bir uygarlık anlayışının örneği niteliğindedir burada. Daha sonraları, tanrıların yerini uygarlıklara ışık tutan büyük başlar, yaratıcı insanlar alacaktır. Sayısız tanrı yaratan Anadolu toprağı, bu yarattığı tanrılarla uygarlığının ilk başarı ürünle-

rini vermiş oluyor. Bugün elimizde bulunan, tanrılarla ilgili yontulara, kabartmalara, öykülere baktığımızda Anadolu insanının uygarlık ortamına tanrılarla girdiğini, yaratıcı atılıma onları birer doğa varlığı olarak biçimlendirmekle geçtiğini görürüz. Bu tanrıların evrene egemen oldukları büyük dönemi uygarlığın başlangıcı sayıyoruz burada.

Anadolu, yeryüzünün bilinen ülkeleri arasında, tanrıların en bol oldukları bir yerdir. Ancak, tanrıların bütün Anadolu'yu kapladıkları bu dönemi en ince ayrıntılarına değin bilemiyoruz. İş, elimizde bulunan en eski uygarlık ürünlerine dayalı varsayımlara, yorumlara kalıyor. Bu varsayımlar, bu yorumlar çok mu çok eskilere gidiyor. Kesin belgelere, kazılardan çıkan buluntulara, uygarlık ürünlerine dayalı açıklamalar ise, en azından onbin yılı aşıyor, kimilere göre daha eskilere gidebiliyor. Bu çalışmanın konusu ise, yalnız, tanrılarla başlayan uygarlık dönemidir. Tanrıların daha sonraki çağlara gelen etkileri, izleri, inancın 'yerini us ilkelerinin alması gibi olaylarla başlayan dönem Anadolu Uygarlığı çağıdır, başka bir çalışmanın konusudur.

Anadolu insanı varlığını yarattığıyla sürdüren, kendini ortaya koyduğu düşünce ürünleriyle kişilendiren, biçimlendiren bir atılımdır, bir eyleme geçen güçtür. Bu atılımın, bu gücün ne denli verimli, sürekli, tükenmez olduğunu gösteren en kesin kanıt günümüzden on bin yıl öncesine giden dönemden kalan uygarlık ürünleriyle, ondan önceki çağlara, tarihin sınırlarını aşan süreye uzayan, biraz belirsiz yaratmalar, buluntulardır. Bu iki eski dönemi, kesin çizgilerle birbirinden ayırma, ayrı düşünme olanağı yoktur. Birinde doğan ürünü incelerken, ister istemez daha öncekine gitme gereği vardır.

Anadolu dinleri, gerçekte tek kaynaklıdır, o kaynak içinde yaşadığımız doğadır. Bu dinler, en eskisinden en yenisine değin kesilmeyen bir çizgi üzerindedir. Hitit öncesi, Hitit, Luvi, Hurri, Urartu, Likya, Frigya, Lidya gibi uluslarla,

onların ardından gelenlerin inançlarını bir bütünlük içinde görmek, düşüncenin gelişim çizgisini bu bütünlük içinde izlemek kaçınılmazdır. Tanrı adlarının değişmesi, özde bir başkalık yaratmıyor. Yeni ulus, eskisinden aldıklarına yeni adlar vermekle yetiniyor, görevlerde, yetkilerde bir değişme söz konusu olmuyor. Hangi ölçüye vurulursa vurulsun, dinin bir insanı nereye değin götürebileceği, ne gibi olaylarla karşılaştıracağı, daha önceden bütün çıplaklığıyla, bilinemez. İnsan usu, dine belli bir yer "dur" diyebilir, sözünü de geçirirse sonuçtan korkmanın, yüreği sarsıcı bir kuşkuya kapılmanın gereği yoktur. Ancak, usun işini din üzerine alır da, belli bir ortamda usa "dur" derse, sözünü de yürütürse, ulus için en büyük yıkım, orada başlar. Anadolu toprağı üzerinde, günümüzden onbin yıl öncelerinden kalan buluntulara bakarsak, us dine "dur" demiş, sözünü de ortaçağa değin yürütmüştür. Ortaçağda bu iş tersine dönmüş, usun yerini bütün baskısıyla, ezici gücüyle din almıştır. İşte bu dönemde Anadolu toprağının tanrı yaratıcı gücünde bir verimsizlik, bir kuraklık başlamıştır.

Anadolu dinlerinde, daha sonraki bölümlerde ayrı ayrı incelenecek olan, hayvanların büyük bir yeri, büyük bir önemi vardır. Tanrılar hayvanları bölüşmüşler, çevrelerine toplamışlardır. Bu da, insanın gelişimi doğrultusunda, yararlı, yaratıcı bir atılımın doğmasını sağlamıştır. Bunun sonucu olarak İnsan-tanrı-hayvan üçlüsü gibi bir bütün çıkmıştır ortaya. Bu bütünü de bölümlere ayırarak anlama, açıklama olanağı yoktur. Bu üçlünün tek kaynağı vardır, o da doğadır. Doğa hepsini kuşatan, besleyen, barındıran, yaratan bir güç kaynağıdır, bir engin kucaktır.

ANADOLU İNSANI İLE DOĞA

Tanrı, insan düşüncesinin özünden fışkıran, sonra soyut niteliklere bürünen bir kavramdır. İnsan soyunun başlangıcında, doğa olaylarını bütün açık nedenleriyle çözümleyecek bir düşünce gücü, bir yaratıcı nitelik aramak bugün için boşunadır. Üzerinde yaşadığımız doğa, özellikle Anadolu toprağı, bütün varlıklarıyla sürekli bir gelişim çizgisi üzerinde yürütmekte, günden güne kendini yenileyip gelişmektedir. Bu gelişmenin özünde, insanda yoğunlaşan, zamanla biçimlenen yaratıcı gücün ileriye doğru atılımları, doğurucu fışkırmaları gerektiren etkisi vardır. Bu etki yaşama gerekseyişinin, belli bir ortamda bulunmanın, geleceğe uzanmanın kaçınılmaz bir itimidir. Düşünen, davranan, kendine yer yapmanın gereğini duyan insan için bu şaşmaz bir yaşama, kendini koruma kuralıdır. Bu kural, Anadolu insanında, düşünen bir varlık olarak tanrı bulma, kendini kendinden daha üstün bir güçte sürdürme eğiliminden doğmuştur. Anadolu'da gelişen, sonra komşu ülkelere yayılan ölçülü düşünmenin, belli yaşama ilkelerine bağlanmasının anlamı budur.

Anadolu insanı doğayı düşünce ölçüleri içinde biçimlendirirken üç ayrı nitelikte ölçüye bağlanmış, üç ayrı kurala dayanma gereği duymuştur. Bunlar da, daha önce söylendiği gibi, insanı kuşatan gök, su, yer gibi üç ayrı varlık türüdür. Anadolu insanını tanrı yaratmaya iten bu üç doğa varlığıdır. İnsan kendini kuşatan bu sınırsız, sayısız alanlar karşısında yalnızlığının, güçsüzlüğünün bilincine varınca yaşamak için sığınak, koruyucu güç aramış, doğayı bu konuda elinde olmadan, tek büyük diye seçmiş, nitelendirmiştir. Böyle bir nitelendirme, kendini, kendi dışında bulma sonucu kişilik kazandırmış doğaya. Bu tutum insanın yaşaması için atıldığı bir uçurum, kendini sürdürmesi yolunda göze aldığı, almadan edemediği bir savaştır.

Üç yanı denizlerle çevrilen Anadolu da yaşayan eskiçağ insanı için sonsuzluk düşüncesini uyandıran iki güç vardır, iki ayrı nitelik taşıyan varlık türü serilmiştir gözlerinin önüne. Deniz bir de gök. İkisi de sonsuz, sınırsız, bilinmezdir Anadolu insanı'nın düşüncesinde, yüreğinde. Böyle bir düşüncenin Sümerlerden, Akadlardan, Kafkasya'dan geldiği söylenebilir. Ancak, eskiçağ insanı için bütün gerçekler somuttur, elle tutulur, gözle görülür. Öyle bir ortamda çevreyi kuşatan varlıklar başka ulusların düşünce ürünleri olan soyut kavramlardan daha inandırıcı, daha gerçektir. Bir Hitit insanı güneşe istanus demişse bunu güneşi gördükten sonra söylemiştir. Bu sözü başka bir ulustan alsa bile önemi yoktur. Güneşi bilmesi, görmesi, sıcaklığını duyması yeter onun için. Vetnas dediği kurt onun yaşama ortamında bulunan, görülen, yakalanan, avlanan bir canlıdır, onun çevresinde vardır, onunla ilgilidir. Hititler denize arunas derler. Bu kavram denizi bilmeyen bir ulusun dilinde anlamsızdır. Ancak bildiği, tanıdığı bir varlığın adını kendi dilince söyler söylese. Bala melit diyen bir Hitit'in dilinde yerleşen bu sözün kaynağı onun yaşamıdır. Balı yapan arıyı bilmeden böyle sözü yaratmanın olanağı yoktur. Durum bütün bitkiler için de böyledir insanlık tarihinde.

Bitki türlerinden başlayıp en yetişkin canlı türlerine gelinceğe değin kesintisiz bir gelişimin, ileriye doğru atılımın varlığını görüyoruz. Evimizde yetiştirdiğimiz bir çiçeğin, bir süs bitkisinin bile gözlerimizin önünde nedenli değiştiğini görmekteyiz. Doğa, yaratmalarını bir gün bile insan gözünden gizlememiş, yürüdüğü gelişim çizgisi üzerinde sapmalar, geriye dönüşler, özden ayrılmalar gibi, kendi yapısına aykırı olaylara yol açmamıştır.

İnsan, ortaya çıktığı, ya da, çevresinde olup bitenlerle ilgilenmeğe başladığı günden beri, birçok sorularla karşı karşıya kalmış, doğa olayları ile kendisi arasında birtakım bağlantılar, ilişkiler kurmaya çalışmıştır. İnsan düşüncesinin ilk

özelliği soru sorması, bir olayla karşılaşınca ona bir "yer" vermesidir. İnsanı bulunduğu çevreden, yaşadığı olaylardan 'koparıp, onlarla ilgisi yokmuş gibi düşünmek, öyle bir tutumla anlamaya çalışmak tutarlı yol değildir.

İnsan, çevresiyle, çevresine duyduğu ilgi ile vardır. Çevresini anlamak, ona kendi anlayışına göre bir "yer" ayırmak, düşüncesinde onu bir "yere" koyma insanın başlıca niteliklerinden biridir. İnşam, doğadan ayrı, onun dışında, ayakları yerden kesilmiş bir varlık olarak düşünemeyiz. İnsan ancak doğada vardır. Doğa denen yaratıcı varlık da çevremizde olup bitenleri kaplayan, sonsuz bütündür. Onun dışında yaratıcı, yapıcı bir güç, bir yetenek yoktur.

Hangi açıdan alınırsa alınsın, insanı en çok ilgilendiren kendi çevresi, yaşadığı ortam, doğa olmuştur. Bütün düşüncelerini, tasarımlarını, düş kurmalarını doğanın verilerine borçludur insan. Doğanın dışında bir kaynağı yoktur insan düşüncesinin. İnsan, anlamak isteyen, anlamaya, kavramaya, değerlendirmeye çalışan, olayları, nesneleri belli birer "yere" koyan, koymak isteyen varlıktır. Onun bu niteliği, doğanın onu boyuna ileri doğru ilmesinden, bulunduğu yerden daha ileri fırlatmasından doğmaktadır. İnsan, gözünün önünde boyuna değişmekte olan doğa olayları karşısında, ilgisiz kalamaz. Bir yıldırımın, bir şimşeğin, korkunç bir yağmurun, gök gürültüsünün, bugün bile insan üzerindeki etkileri öyle önemsenmeyecek soydan değildir.

İlk insanlar için durum daha korkulu olagelmiştir. Ancak, bütün korkutucu, ürkütücü olaylar, insanı çevresinin dışına çıkaramamış (ilk insanı), bulunduğu ortamdan koparamamıştır. İnsanın bütün değerlendirmeleri, yaşadığı ortamın verilerine göre olagelmiştir. Daha açıkçası, insan doğanın dışında düşünmemiş, doğanın ötesine çıkmamıştır, İlk insanın düşüncesi ile tuttuğu, kokladığı, tattığı birbirinden ayrı değildi. Yaşananla düşünülen arasında bir uçurum, bir köklü ayrılık yoktu. İnsan düşüncesinde görülen soyutlaşma günü-

müze doğru başlangıçtan bize gelen yol üzerinde, bize yakın çağlarda başlamıştır. İlk insanın düşüncesinde, doğa dışına çıkmış bir tanrı bilmiyoruz.

Öyle ki doğa düşünen insan niteliği kazanmış, ya da insan düşünen doğa kimliğine girmiştir. Doğa, insanda dile gelmiş bir yaratıcı güç olmuştur. Böyle bir durumda, insan düşüncesinin yaratabileceği bütün ürünler doğanın sınır çizgileri içinde kalacak, elle tutulur, gözle görülür bir kaynaktan beslenecektir yıllar boyunca. İşte, insan düşüncesini besleyen kaynağın doğa oluşu bundandır.

İnsan, düşünen bir varlık olarak, doğada boyuna kendisini birtakım sorular karşısında bulmuş, onların nedenlerini, elindeki düşünce olanakları ölçüsünde arama gereğini duymuştur. Doğa, insana düşünce gücünden başka kendisini kurtaracak özlü bir nitelik vermemiştir.

İnsanın ilk sorusu doğa olayları karşısında ortaya çıkmıştır. Besinini bulması, kendini daha güçlü canlılara karşı koruması, sığınacak yer araması, üreyip çoğalması bir özellik taşımaz. Bu nitelikler öteki canlılarda da vardır. İnsan, yerini yapması, bulunduğu ortamı kendine uydurması bakımından öteki dirilerden ayrılır. Hayvanlar bulundukları ortama ya uyar, ya da orada yok olur gider. İnsan ise ortama uymaz, ortamı dileğince değiştirmeye çabalar, kendi düşüncesine göre bir "başkalık" verir bulunduğu yere.

Doğa ile karşı karşıya gelen, onun tükenmez olayları önünde ister istemez düşünmeye başlayan insan için, önemli olan elle tutulur gözle görülür güç, erktir. Bugün, Türk köylüsünün başlıca özelliklerinden biri de gördüğünü, tutup kokladığını, duyularıyla ilgili bulunanı düşünmesidir. Buna, somut düşünce diyoruz. Halk bu yüzden somut düşünür. Soyut düşünce, kaynağı doğanın dışında, ya da doğa verilerinin yer kaplayıcı ortamı ötesinde kalan nesnelere yönelen düşünce, yoğun bir halk düşüncesi değildir.

Sözgelişi, halk "namus" denince dişi ile erkek arasındaki ilişkilerle olan ilgiye yönelmiş durumları anlar. İyilik deyince, bir kimsenin bir kimseye elle tutulur, gözle görülür bir nesne vermesini, bir yardımda bir davranışta bulunmasını anlar. Güzel denince, göze geleni, gözle görülendeki biçimi düşünür. Bağımsızlık, özgürlük gibi kavramlar, halk düşüncesinde günlük davranışların gelişim çizgisi üzerinde değerlendirilir.

Çok kez kızını, kızının sevdiği kimseye değil de kendi beğendiği birine vermeğe alışan baba, karşısında kıza eşini seçme hakkını veren yasayı bulunca, kızar, özgürlüğünün, bağımsızlığının baltalandığını ortadan kaldırıldığını ileri sürer, yakınır.

Bugün için okumamış, yetişmemiş, bilgi ışığında aydınlanmamış bir kimsenin düşüncesini yöneten güç, kendi çıkarlarının yoğunlaştığı yerdedir. Böyle bir kimse başka türlü düşünemez. Böyle bir düşünce ise doğaya tıpa tıp uygundur. Doğa için gerekli olan, canlının (insanın) kendini düşünmesidir. Bir yavrunun, bir yeni doğmuş dirinin anası elinde yetişmesi, bakımı bile canlının kendini düşünmesi sonucudur. Bu konuda doğa, birtakım gerekli eylemleri insana da, öteki canlılara da "hazırlanmış" olarak vermiştir. Bu eylemlerin en açık yöneticisi içgüdü denen devindirici özdür. Yoksa birtakımlarının ileri sürdüğü gibi, dirinin doğurduğuna karşı duyduğu sevgi (özellikle insanların) bir yavru, çocuk sevgisi demek değildir. Yavruya duyulan sevginin kökünde, doğurucu, doğurtucu varlıkların kendilerini sürdürme eğilimi, içgüdüsü vardır. Bu türden bağlılıkların, sevgilerin yüreğinde, kendi geleceğini sağlama bağlama, kendi çıkarlarına (doğa bakımından) yönelişi vardır. Bunun açık örneğini, yavrusu için kendini ölümün kucağına atan hayvanlarda görüyoruz. Bu olayı bilinçli bir analık sevgisi diye anlama doğal değil, bir varsayımdır ancak.

Bugün, soyut bir nitelik taşıdığını sandığımız birtakım yüksek düşüncelerin kökünde biraz derinlere inince doğanın elle tutulur verilerini buluruz kolayca. Sevgi, yardım, bağlılık, komşuluk, namus, doğruluk, iyilik, güzellik, saygı gibilerin özünde kendini gösteren; doğanın geçmiş çağlar ötesinden gelen verileridir. İnsan yapısı gereğince, başlangıçta olduğu gibi bugün de dışa dönük bir varlıktır, onu çevresinden, yaşama ortamından, bütünlüğü ile koparamayız. Onun kendi gibi, düşüncelerinin de ayakları yerdedir, kaynağı topraktadır.

İnsanı düşünmeye iten, kendi içine çeviren biricik neden gene yaşadığı ortam, bağlı bulunduğu doğadır. Ancak, insan doğa karşısında kımıldamayan, donmuş bir varlık değildir. Zamanın akışı içinde birtakım olayların özünde gizli kalan güçler, insanın düşünme gücünü devindirmiş, onu birtakım çözüm yollan aramaya itmiştir. Bu, çevrede olup biten işler, ardarda gelip geçen olaylar, güneşin, ayın, yıldızların doğup batışı ile ilgili elle tutulur değişmeler insanı, ister istemez, uğraştırmış, onun ilgisini çekmiştir.

Yağmurların sürekli yağması sonucu ırmakların, derelerin yükselmesi, otların yeşermesi, gelişmesi, güneşin doğuşu ile birtakım doğa olaylarının aydınlığa çıkması, yıldırımın, şimşeğin yaptığı yıkımlar, ilk insanın doğa ile karşı karşıya gelmesini, aradaki bağlantının sürekliliğini sağlayan nedenler olsa gerek.

İlk insanı, ilk düşünen varlığı birtakım doğa olaylarını çözümlemeye iten gene doğa olmuştur. İnsan doğanın dışında düşünen, ya da düşünme için buyruk alan bir varlık değildir. İnsan doğa ile düşünür, doğa ile iş görür. Doğanın bu sonsuz olaylara ortam olduğunu gören insan, birtakım ezici güçler altında kaldığını, kendim aşan baskıların ağırlığını sezmiştir.

İnsan, yapısı gereği, kendinden güçlü olana saygı duyar. Bu bakımdan saygının kaynağında güç vardır, ezici bir baskı vardır. Sevginin, ilginin kaynağında bile ağır basan bu

erktir, bu güçtür. İnsan duygularının gücünü yitirdiği yerde acıma ile karşı karşıya kalır. Acıma, us gücünün, insanı yönetici erkin, istencin elden ayaktan kesildiği yerde başlar. Bir kimsenin önce öldürüp sonra ölüsü karşısında ağlamasının gerçek nedeni budur. Çocuğunu önce döven, sonra acıyan bir kimsenin duygulan arasında ağır basan bir denge bozucu güç vardır. Savaşla önce öldürmek için uğraşan, sonra eline geçen tutsaklara karşı iyilikler yapmayı bir yücelik sayan duygunun kaynağında, insan kanına susamışlığın cılızlaşmış bir niteliği saklıdır. Nitekim tutsakların en elverişli günde umulmadık yıkımlara giriştikleri, kendilerine tutsak olduktan sonra bakan, konukseverlik gösteren kimselerin canına kıydıkları az görülen olaylardan değildir. Tutsağın, beslemenin, uşağın, çocukların, bütün insanların birbirlerine karşı gösterdikleri saygının özünde, kökünde doğadan gelen bir korku, çok eski çağların derinliklerine değin inen bir güçlü karşısında duyulan korku izleri vardır.

İlk insan, güneş karşısında, yağmurlar, şimşekler, yıldırımlar karşısında ürkmese, korkmasa, ezemediği yenemediği bu büyük doğa güçlerine boyun eğmese, bugün çevremizi kaplayan inançlar dizisinde bambaşka nitelikler görecektik, türlülükler algılayacaktık. Dinlerle ilgili olaylara baktığımızda ilk gözümüze çarpan konu şu oluyor: İnsan kendinden güçsüz, cılız bir nesneye tanrı adı vermiyor. Totem adı ile anılan gizli güçler birer tanrı olmadığı için bu konunun dışındadır. Onlar daha çok, tanrıların buyruğu altında bulunan gizli güçlerdir, tanrıların buyruk taşıyıcılarıdır. Tanrı kavramının özünde yüce bir doğa gücü kendini gösteriyor. Tanrı ile ilgili inançların kökünde saklı neden de bundan başka türlü değildir.

Doğa, insana birtakım yollar göstermiş, yarattığı olaylarda bu yollarda ne gibi tutumlarla gidilmesini gösteren belirtileri vardır

Doğayı gene doğa ile anlama gerekliliği, bu olayların başlıca niteliğidir. Olaylar bize doğanın dışında kalabilecek bir nesnenin bir kavramın doğada bulunamayacağını gösteriyor.

İnsan belleğinde yer eden bütün kavramların, düşüncelerin, tasarıların kaynağı gene insandır. İnsanda, İnsan dışı bir nesne, bir kavram yoktur. İlk dinlerin, dinlerle ilgili inançların kaynakları gene doğadır. İnsan gücü, özellikle doğaya bizden daha yakın olan ilk insanların gücü, doğanın dışına çıkabilecek bir yetenekte değildir. Düşünce tarihi bize, tanrı kavramının, daha başlangıçlarda doğadan geldiğini, tanrının bir doğa varlığı olduğunu göstermektedir. Tanrı düşüncesi, insanda, doğanın dışında, doğaüstü bir güç eliyle verilmiş bir kavramın ürünü olaydı, çoktanrıcılıktan gelişimlerle tektanrıcılığa geçmek pek gereksiz olurdu. İnsan, uzun çağlar boyunca yığın yığın tanrı yaratmadan, tek tanrı kavramını benimser, daha doğrusu ona benimsettirilir, sayısız savaşlar vermezdi. Bu savaşlarda tanrı yolunda sayısız kimseler ölüp gitmezdi.

İnsanın tanrı yolunda ölmesi, savaşması eskiçağ Anadolu dinlerinde yoktur. Eski dinlerde tanrı insanla eş varlık ortamında bulunurdu. İnsan, tanrı karşısında belli sorumlulukları olan tanrıya adaklar sunması istenen bir varlıktı, ancak tanrı yolunda savaşmak, ölmek, kurban olmak geleneği yoktu. Başka Akdeniz uluslarında ise böyle bir gelenek vardı, özellikle Greklerde, Mısırlılarda insan gereğinde kurban edilirdi. Anadolu dinlerinde böyle bir anlayış bilinmiyor. Anadolu insanı doğa ile tanrı ile yan yana, eleledir boyuna.

Doğa ile elele olmak insanı yaratmaya, doğa gibi verimli olmaya iten bir olaydır. Daha doğrusu insana yaratmayı öğreten doğadır. İnsanın doğadan uzaklaşması, belli bir anlamda, kendine yabancılaşmasıdır.

AĞRIYAN BAŞ

Türlü düşüncelerin, inançların, onlarla ilgili kuruluşların kaynaştığı bir yerdi Anadolu. Doğudan, batıdan, kuzeyden, güneyden gelen ayrı ayrı uygarlıkların taşıyıcısı boylar, uygarlıktan yoksun ilkel kültürlerle beslenen insanlar, apayrı bir düşünce ürünüyle karşılaşmış Anadolu da. Kiminin getirdiği erimiş yok olmuş, yeni bir birleşimin bütünlüğüne katılmış, kimileri de Anadolu da gelişen bir düşünce varlığının akışı içinde gerçek yerini almış. Sözün kısası, Anadolu geleni eritmiş, gideni eritmiş, onlarla erimiş, kaynaşmış bir bütün olarak çıkmış ortaya.

Tarihten önceki yılların, çağların karanlığı içinde kalmış sayısız ulusların, sayısız inançları gelip karışmış, erimiş Anadolu düşüncesinde. Öyle ki tarihin akışı içinde yer alan birçok ulusların, uygarlıkların karışıp kaynaştığı bir kazan olmuş Anadolu. Her gelen boy bir inanç, bir düşünce kalıntısı taşıyordu. Anadolu, bu değişik, ayrı kaynaklı inançlarla yepyeni bir birleşime varmıştır. Türlü düşünce, sanat varlıklarını birleştirmenin bir kazanda kaynatıp, onlardan yeni bir gövde kurmanın tadını çıkarmış Anadolu.

Bu uzun süreli, geniş ortamlı birleşim eylemine gökler, karalar, denizler karışmış, ellerinden geleni vermişler yüreklerinin sıcaklığınca. İnsanlar boş durmamış, ya da durmak istememiş; duramamış, sürekli bir kaynaşmanın içinde içice, özöze girmiş.

Bu bitmeyen, tükenmeyen, eksilmeyen, gittikçe çoğalan, güçlenen kaynaşma eyleminde birtakım sancılar çekmeye başlamış halk düşüncesi. Denizlere bakıyor, göklere bakıyor, karalara bakıyor, kendine dönüyor, bitmeyen, kesilmeyen bir oluş akışında buluyor kendini. Ondan ayrılamı-

yor, onun nedenlerini birden kavrayamıyor, onsuz edemiyor bir türlü. Bir aşırı özlemdir, bir derin tutkudur işlemiş insanın yüreğine.

Bu üç yanlı sonsuzlukla çevrili insan başı yaratmanın, sonsuzların birleştiği bir yeri, bir kaynağı bulmanın sancılarını duyuyor içinde. Gökler sonsuz, yerler sonsuz, denizler sonsuz. Bunlara bir de olup bitenlerin sayısızlığı eklenince.

Çevresini kuşatan doğa, doğanın sonsuzluğunda insanı bütün yaşayışı boyunca etkileyen olaylar, olayların arkasında gizlenen, bir türlü anlaşılamayan etkenler, gizli oluşlar kendi başına bırakmıyor kişioğlunu, sarsıyor, düşündürüyor derin derin. Bir aramaya, bir gizli nesneyi bulmaya doğru itiyor, "ya öleceksin, ya yaratacaksın" der gibi baskı altına alıyor onu. Neylesin bu ortamda kişioğlu yaratmaktan başka çıkar yol mu vardır onun için.

Sıvıyor kolları, dalıyor düşüncenin enginlerine, elinde sağduyunun ışıldağı, önünde yüce kılavuz doğa. Ver elini olayların arkasında gizlenenlere giden güç, onları yaratan erk. Bilinmeyen yollar boyunca sürüyor bu yolculuk. Korkulu, ölümlü, dönüşü olmayan, yalnız geride kalanlara birtakım yararlı buluşlar bırakan yolculuk. İnsan soyunu çağlar boyunca uğraştıran, uğraştıracak olan varlıklar düzeninde bitmeyen güzel yolculuk ışıklı, gelecekleri aydınlatan eylem. Doğadan başka yol göstericisi olmamış insanoğlunun, olmayacak da bundan sonra belki. Üstte gök, akta yer, arasında kişioğlu ikisinin. Umutlar yüklü, gönlü ışıl ışıl aydınlık, gözlen pırıl pırıl. Dudaklarında yaşama sevinci, yüreğinde insanlara yararlı olmanın, insanları sevmenin tadına doyulmaz sıcaklığı.

Bir bakınca; doğada olan olaylara, insanlara etki yapan eylemlere, iki ayrı durum dikiliyor gözlerinin önüne. İlkin doğada bir güçlükler dengesi var. Güçlü güçlüyle iyi geçiniyor, ilişkiler kuruyor. Ya yanına gitmiyor, ya da yanına

sokmuyor. Güçlü güçlüden yılmıyor da üstelik. Karşı karşıya gelince yan çiziyorlar birbirinden. Kurt kurdu, ayı ayıyı, yılan yılanı yemiyor. Dengeli güçte olanlar birbirinin yanı sıra olmazsa da birbirine pek göze batar yıkım da vermiyorlar. Ancak ayrı türden olanlar birbirine diş biliyor. Sonra, bütün canlıların kendilerine uygun gelen birer ortamı var. Yılan yerde sürünüyor, kartal göklerde uçuyor, balıklar sularda yüzüyor. Büyük, güçlü canlılar, sözgelişi aslanlar, filler, kaplanlar, gergedanlar, hipopotamlar, iguanodonlar, atlantozoruslar, daha pek çok güçlüler ayrı ayrı ortamlarda yaşamış, yaşıyor. Doğa birer yer ayırmış gibi onlara, güçlerine, türlerine göre.

Öte yandan, güçlüler güçsüzleri yiyor, yutuyor gözünün yaşına bakmadan. Cılızın, güçsüzün önünde iki ayrı yol beliriyor: yok olup gitmek, ya da boyun eğmek, buyruk altında kılını kıpırdatmadan yaşamak. Birinci yolu seçenler de çıkıyor, ikinci yolu seçenler de. Doğanın özünde göze batar bir değişme yok. Denizler olduğu yerde. Çalkantılar, sarsıntılar belli zamanlarda oluyor boyuna. Güçsüzlerin yaşaması güçlülerin bulunmayışına bağlı gibi neredeyse. Oysa güçsüzler arasında da birleşmeler oluyor. Cılızlar birleşe birleşe güçlü bir topluluk kuruyor. Bir güç dengesi sağlanacak gibi oluyor.

Doğada çelişmeler var. Yok, olanların yanı başında yeniden ortaya çıkanlar görülüyor. Solan, dökülen çiçeğin yanında bir başkası açılıyor. Güneşin kuruttuğunu yağmur yeniden yeşilliklere boğuyor. Düşen kalkıyor, cılızlaşan güçlülük kazanıyor. Kazanamayan toprağa karışıp gidiyor. İnsanın, hayvanın, otun, odunun toprağa karıştığı yerden daha canlı, daha güçlü çıkıyor bitki. Yuvarlanan taşın başka bir taşa çarpmasıyla kıvılcımlar çıkıyor, yangınlar oluyor, dağlar, ormanlar yanıyor. Sular, yağmurlar yangınları söndürüyor. Bütün bunlar doğuda çelişkiye dayanan büyük bir savaşın sürdüğünü gösteriyor. Yaşamak savaşıdır.

Bütün bu çelişmeler, bu birbirine karşıt olaylar düşündürüyor kişioğlunu. Boş durmuyor artık, ilgisiz kalamıyor

bile bile. İlgi duyduğuna yaklaşıyor, duymadığına bakmıyor bile.

Bu sürekli olayların akışında birtakım birikimler oluyor insanın başında. Doğa insanı yavaş yavaş itiyor eyleme. Kımıldan, kendini göster, beni örnek al, der gibi bir itiş yapıyor duygulara. İnsanı elini kolunu kımıldatmaya doğru için için itiyor. Geçen yıllar, ard arda dizilen olaylar insana: gözünü aç, bize bak, ardımızdan gel, yaratıcılığın gücü bizim özümüzde, nedenleri kaynağımızdadır. Sen ey kişioğlu depren biraz bee. Kımıldan, silkin, kalk oturduğun yerden. Bak güneş doğuyor üstüne. Bir parıltıdır dökülüyor evrene, yayılıyor sıcaklığı yaratıcı gücün iliklerimize. Sen, ışık gülüşlü varlık. Gelecekler senindir. Al eline güneşin ışıldağını, dal karanlıklarına evrenin, gir olayların köpüklendiği kaynaklara. Bak ne bilgiler, ne güzellikler bulup getireceksin soydaşlarına. Toprak yeşeriyor, ağaçlarda, otlarda bir yeşil gülüş var baksana. Gökler gülümsüyor mavi mavi. Denizlerde neler söylüyor dalgalar dinlesene. Suların akışında bir gizli ezgi, bir ince türküdür söylenen, duysana. Çevrene bak, kendine eğil olup bitenleri izle, evreni gözle... diyor gibidir.

İnsan, yapıyor doğanın dediğini, uyuyor olayların çağrısına. Bırakıyor kendini doğada olup bitenlerin sürekli akışına. Yavaş yavaş bir ısınma, bir ılıklık seziyor içinde. Daha çok sokuluyor, yaklaşıyor doğaya. Gitgide dağılıyor korkusu. Ürkmüyor artık eskisi gibi. Ürpermiyor olayların korkunçluğu karşısında. Yaratıcı atılıma yönelen bir olaydır bu, insanda. Biriken yaratıcı güce uyan bir yolculuğa çıkıyor geleceğe doğru.

Bilinmeyen yıllar boyu sürüyor bu yolculuk, bu araştırıcı eylem. Tek yol gösterici doğa var ortada. Yolculuk uzadıkça değişmeler, yeni yeni olaylar çıkıyor ortaya, yeni oluşlar seriliyor, insanoğlunun gözü önüne bütün çıplaklığıyla. Bir sıcak, bir ince burukluk duyuyor içinde, yüreğinin diplerinde insanoğlu. Bütün gövdesine yayılan başının içinde bir-

takım acılar, sancılar doğuran bir burukluk, onunla yanyana bir ılıklık.

Bu çağların akışı içinde birtakım birikimler oluyor kafasında insanoğlunun. Yılların geçmesiyle, olayların çoğalmasıyla ilgili birikimler oluyor. Birbiri ardınca geçen oluşların birikimleri de öyle oluyor, birbiri ardınca gidiyor, diziliyor boyuna. Aradan geçen uzun yılların etkisiyle insan soyu, bir başmış gibi düşünmeye başlıyor, dersin. Bu büyük, bu yüce başın içinde acı çektirici kımıldanışlar seziliyor. Kendini bulmaya, çevresini anlamaya, tanımaya doğru itiyor onu bir gizli bir derin güç. Doğa olaylarını daha yakın buluyor kendine insanoğlu. Daha çok ilgi duyuyor onlara karşı. Olaylar kafasının içindeki birikimleri çoğaltıyor, birikimler insanoğlunu olaylara doğru itiyor. İnsan kopuyor belli, sınırlı çevresinden. Daha uzaklara gitmek istiyor. Gittiği yerlerde de duramıyor. Bir açılma, uzaklaşma tutkusu sarıyor yüreğini. Tanımak, anlamak istiyor gördüklerini. Derin, köklü bir istek itiyor itiyor onu. Derinlere, bilinmeyenlere, çevresinde olup bitenlerin ötelerine doğru.

Yavaş yavaş yüreğindeki sıcaklık başına, başındaki sıcaklık yüreğine yayılıyor kişioğlunun. Kendinde bir değişme, bir ileri atılım duygusu doğuyor. Kımıldanıyor, çabalıyor, sarsılıyor boyuna. Düşünüyor, bağırıyor:

Atılacağım enginlere, beni çeken uzaklıklara, göklere, denizlere, ormanlara. Gideceğim dizimin tuttuğu, gözümün gördüğünce. Yüreğimi koyacağım ortaya. Birleşeceğim güneşin sıcaklığıyla, buzların soğukluğuyla. Bu denizlerin, bu dağların, bu göklerin ardında, ötesinde ne vardır, bulacağım, anlayacağım. Kendime kendim vereceğim düzeni. Kuşun yaptığı yuvayı yapacağım kendime. Öyle her yıl olduğu gibi de kalmayacak hani. Her yıl daha güzel yapacağım yuvamı, daha değişik, daha uygun olacak onunkinden. Yediklerim, içtiklerim de öyle olacak.

Nedir bu gelen sesler, neden ormanlardan, deniz dalgalarından, kuşlardan, ağaçlardan, yıldırımlardan, şimşeklerden sesler çıkar, bileceğim bunları.

İlk insan bunu birdenbire gerçekleştiremezdi besbelli. Yalnız doğanın uyarmasına kulak vermesi, kendini onun akışı içinde sezmesi, kurallarına karşı ilgi duyması önemliydi. İnsan doğayı tanıdıkça sevecek, sevdikçe ona çok yaklaşacak, onu kendinden, kendini ondan ayırmayacaktı. Bu, düşüncede, inançta, ilk köklü devrimdi.

İnsan, yukarıdaki düşüncesiyle bir içekapanış durumuna geçiyordu. Bu içekapanış çevreden kopuş değil, çevrede olup bitenleri kendi özünde değerlendirme, bir yere koyma biçiminde oluyordu. Gördüklerini, duyduklarını düşünüyordu insan. Olanlarla kendi özü arasında bir bağlantı kurmanın yollarına dökülmüştü yüreği. Sıcakların artışı ile başın dönmesi, ortalığın soğumasıyla gövdesinin üşümesi arasında bir bağlantı kurmaya başlıyordu. Bu küçük bağlantı onu evrenle birleştirmeye götürdü. İnsan kendini evrenle bir yakınlık içinde sezmeye koyuldu. İlgisinin alanı da, niteliği de genişliyordu.

Bir derin sancı başladı yüreğinde, başında. Yerle gök arasında bocalamalar belirdi insanda. Yer mi güçlü, gök mü güçlü diye dalıyor, kesin bir sonuca varamıyordu bir türlü. Bu gibi varlık türleri arasındaki ayrımı bulabilmek için yüzyıllar boyu süren bir içekapanış geçirmiş insanoğlu.

Olaylar, olayların ardınca giden insanlar, onların üzerinde kalan sayısız izlenimler. İşte, insanoğlunu düşünmeye, çevresine araştırıcı, inceleyici, inceleyici gözle bakmaya iten nedenler, ya da devindirici dış etkiler.

İnsan, nerede, hangi ortamda olursa olsun, çevresinin, etkilendiği olayların doğrultusunda düşünen, böyle düşünmek için gizli, görünmez baskılar altında kaldığını sezen bir varlıktır. Anadolu insanı ise bambaşka bir durumdadır bu konuda. O, belli bir düşüncenin, belli bir inancın değişmeden

geliştiği ortamda yetişmediği için etkilendiği konular, nedenler de başkadır.

Anadolu insanı, bir birleşimin beslediği ortamda yaşamıştır. Bu yüzden daha ileri, evrene daha açık nedenler dizisi karşısında bulmuştur kendini. Daha ileri nedenler derken, daha derin, daha köklü, açıklanması, anlaşılması daha güçlü olanları anlamak gerektiğini de söyleyelim, burada.

Anadolu insanı doğaya daha açıktı. Doğa ile daha çok senli benli olmuştu. Bu ayrıcalık onun yaşadığı ortamın koşullarından ileri geliyor. Bu nedenler yüzünden Anadolu da ölçülü düşünce daha erken başlamış, sanat yaratmaları daha başarılı olmuştur.

Bu ortamın ayrı bir nitelik taşıması, onun içinde yaşayan insanların daha ayrı koşullar altında bulunması yaratma sancılarının niteliğini de değiştirmiştir besbelli. O insanın baş ağrısı soydaşlarına göre çok daha etkili, çok daha derinden olacaktır. Evren insanı yaşadığı çevrede kendi başına bırakmış gibidir. Ancak, insanın elinde bulunan birtakım yetenekler onun çevresini aşması, değiştirmesi, kendine uydurması için yeterlidir. Çevresini değiştiremeyen, kendi yaşama koşullarına göre bir "yer" yapamayan, bulunduğu yaşama çevresine kendinden bir nesne katamayan insanla hayvan arasında önemli bir ayrılık da yoktur. Anadolu insanı, yaşama süreci içinde çevresini tanımaya en çok yetenekli durumda olan varlıktır. Onun duyduğu doğurma sancılarının kaynağında görülen güç de buradan geliyor. Bulunduğu çevre, doğa olaylarının verdiği örnekler, oluşlardan alınan izlenimler. Anadolu insanını yaratma eyleminin içine doğru var gücüyle itiyor. Bu insan boş duramazdı dedik. Yaşadığı ortamın gereğiydi bu. Evet, çırpınacak, çevresini didikleyecek, göklere bakacak, sulara, karalara bakacak, özenecek bezenecek kendini gösterecekti.

Bu, kendini gösterme sıkıntısı derin bir ağrı verdi başına. Kendini dinlemenin, evreni gözlemlemenin ağrısıydı

bu. Gökle yeryüzü arasında başıboş gezmenin uyuşukluğu yakışmazdı ona. Duydu bu derinden gelen baş ağrısını. Sarsıldı bir yol, yerinde kımıldandı. Göklerin ona vereceği bir nesne yoktu, doğa olaylarından başka. Yeryüzünün, denizlerin durumu da öyleydi. Kafasındaki birikimler çoğaldıkça sancıları, ağrıları da o ölçüde artıyordu. Doğada durmak, bir yerde çakılıp kalmak yoktu. İnsan da duramazdı, bir yere bağlanıp kalamazdı. Doğa ona bütün istediklerini sırtında taşıyacak biçimde düzenleyip verememişti. Kendi elinin emeğini, alnının terini göstermeli, koymalıydı ortaya. Yapılacak tek iş, tarihin gelişim çizgisi üzerinde yürüyerek yaratmaktı. Doğa onu artık yaratabilecek, doğurabilecek duruma getirmişti. Anadolu'nun alınyazısı böyleydi. Doğanın çizdiği çizgi üzerinde ilerlemek, gerektiği yerlerde gerekli yaratmaları, düşünce ürünlerini ortaya koymak. Bu yaratış, bu düşünce ürünlerini ortaya koyuş olayı, Anadolu insanı için, güneşin doğup batışı gibi doğacaydı. Ondan kurtulmanın, verimsiz, beceriksiz kalmanın ortaya bir ürün koymamanın yolu yoktu. Anadolu insanı, doğanın gösterdiği yolda giderek doğum sancılarının son sınırına gelip dayanmıştı. Burada devrimi gerektiren birikimin eyleme dönüşmesi, yaratma olayının gerçekleşmesi söz konusudur artık. İnsan yaratan bir varlıktır.

DOĞUM

Artık çekilmez olmuş sancılar, kıvranıyordu Anadolu. Bir ara göklerin mavi sonsuzluğuna baktı umudsuz, bir ara üstünde yattığı katı yere baktı umudsuz. Uzattı bir elini göklere bir avuç ışık aldı, bir eliyle de yerden aldı avucuna toprağı. Sıktı sıktı. Sonra toprağı, ışığı yan yana getirdi avuçlarında. Yoğurdu ezdi, ezdi yoğurdu. Bıraktı bir kıyıya, bekledi bir süre.

Gökle yerin birleşmesiydi bu. Gök (Uranüs) sevmiş döllemişti yeri (Gea). Sağdıçlık etmiş onlara Anadolu. Sevişmelerine kolaylıklar sağlamış, yer göstermiş. Uğramasınlar diye baskına bekçilik, gözcülük etmiş çağlar boyunca. Aylar ayları yıllar yılları kovalamış, şişmeye başlamış Anadolu'nun karnı, toprağın karnı daha doğrusu. Sancılar yayılmış gövdesine. Ağırlıklar duymaya başlamış karnında, kalçalarında. Bir gizli büyüme vardı besbelli. Gök (Urarius) gülüyordu boyuna, gördükçe yerin (Gea) karnının büyüdüğünü. Kulaklarına varıyordu ağzı sevincinden, gülüyordu mavili mavili. Denizler ışıldıyor, gökler açılıyor, mavi döşekler seriyordu ortalığa. Bir de başlamasın mı bahar yelleri esip yayılmaya. Üstelik duymuşlar da doğum olacağını Anadolu da. Görmüşler karnının şiştiğini. İyiliğe yordular bu işi. Bahar yeşillerle donattı Anadolu'yu baştanbaşa. En tatlı yeşillerden örtüler, döşekler yaptı, yataklar serdi.

Kuşlar türküleri tutturdu, ırmaklar da düzenli çağlayışlarla uydu onlara. Pırıl pırıl yanmaya başladı yıldızların gözleri. Denizlerde ne tatlı ışımalar vardı bilseniz. Arılar ballar yığdı ağaç oyuklarında, çiçekler en güzel kokularını sunmak için dizildiler. Ağaçlarda bir sevinç otlarda bir oynayış, geyiklerde, karacalarda bir sıçrama, bir sevişme. Bütün canlılar içindeydi bir bayram sevincinin.

Yakınlaşmıştı doğum. Ağrılar, sancılar artmış. Büyüdükçe büyümüş karnı güzel Anadolu'nun. Yüzünde bir ışıltı, bir pırıltı, gözlerinde bir tatlı gülüş ki sormayın. Yatıp uzanmış sereserpe. Dağıtmış saçlarını batıya doğru. Dökmüş omuzlarına, vermiş rüzgâra sermiş serpiştirmiş gönlünün uyarınca. Bir elini Akdeniz'e uzatmış birini Karadeniz'e. Anne olmanın mutluluğu okunuyordu yeryüzünde gözlerinde. Dudaklarında gülümseyiş, soluğunda bir cana can kalan sıcaklık. Bir tatlılık duyuyordu dayanılmaz sancılarda bile.

Akdeniz yumuşak okşayışlarla tuttu kendine uzanan kolu. Yavaş yavaş sağlama aldı sağ yanını Anadolu'nun. En arı duru sularını getirdi yanına. Dalgaların çalkanışını durdurdu. Işıltılı bakışlarını ayırmadı üzerinden bir kez olsun. İnce bel kıvrımlarıyla oyaladı durdu onu. Kıvrılıyor, oynuyor, gülüyor, diller döküyor, tatlı sözlerle, yumuşak gülüşlerle, ışıyan gözlerle eğliyordu gönlünü Anadolu'nun. Balıklarını dizmiş dizim dizim. Sularını pırıl pırıl eylemiş, boylu boyunca.

Karadeniz katı duruşunu yumuşatmadı pek. Saygıyla eğildi. Kesti ortalığı allak bullak eden çalkantısını. Yağız yüzünde kara ışınlar saçan bir ışıltı vardı. Yüreğini deliyordu insanın, bakışları. Belli ki Akdeniz'den kıskanıyordu Anadolu'yu. Kızıyordu Akdeniz'in aşırı yılışmalarına. Eğrilip kıvrılmalarına içerliyordu besbelli. Onun için çatıktı kaşları, yüzü soğuktu biraz. Oldum olası geçinemez birbiriyle Akdeniz'le Karadeniz. Birinin sokulganlığı ölçüsünde ağırbaşlılığı, yerinden oynamazlığı vardır ötekinin. Bu mutlu günde bile pek değişmemiş tutumları birbirine karşı. Gene de doğum gününe eli boş gelmedi Karadeniz. Doğum günü şenliği düzenledi kendi çevresinde esen yellerle. Allak bullak eyledi ortalığı. Balıkları karaya vurdu. Dağ gibi dalgalar gösterdi. Kendi göreneğince oyunlar oynadı, çalgılar çaldırdı.

Ege kıyılarından Trakya içerlerine, doğu ülkelerine doğru ışıl ışıl yayıldı bir sev[illegible] Yüzyıllar boyunca doğanın

itimleriyle, olayların izlenimleriyle, oluşların etkileriyle iyice yüklenen düşünme yaratma gücü son basamağına gelmişti. İnsanla doğa elele vermiş, yaratıcı eylemin yerine getirilmesinde bütün gücünü kullanmıştı.

Doğada değişmeyen, belli bir bakış içinde sürüp giden güç vardı. Olaylar, oluşlar belli bir dizi içinde geçiyordu. Güneşin doğuşu aydınlığı, batışı karanlığı getiriyor, yaz başı gelince evren yeşillere boğuluyor, çiçekler açıyor, sular ısınmaya başlıyor. Ağır, karabulutlarla yağmurlar arasında bir ilişkinin bulunduğu gözden kaçmıyordu. Bu, belli dizide geçen olaylarla doğa insana düzen düşüncesini aşılıyordu. İnsan kafasında bir diziye koyma, belli bir yerde olma inancı gelişiyordu.

İnsan kafası saygısız algılarla, izlenimlerle gelen birikimlerle dolmuş, ortaya bir nesne koymanın doğal gerekliliğini duymuştu. İşte bu çırpmışlar içinde, göklerle yerin birleştirilmesinden yeni bir yaratma doğdu. Anadolu tarihinde (yılları bilinmemekle) yeni bir dönem başlatan yapıcı güç gösterdi kendini. İnsan kafasından Kübele fışkırdı.

Kübele, bir sanatın, bir düşüncenin ürünüdür. Anadolu insanının ilk yararlı yaratmasıdır. O, belli, bilinen bir başın yaratması değildir. Anadolu'nun, Anadolu toprağıyla beslenen, gelişen, o topraklar üzerinde yaşayan, doğanın öğretmenliği altında evrene açılan ulusun yaratmasıdır.

Kübele, yalnız değildir. Ürünlerle, düşüncelerle, sanat güçleriyle, yaratıcı yeteneklerle yüklüdür. Eli boş gelmemiştir evrene. İnsan düşüncesinin bütün başarılarını bir elde toplayan, ya da istenen yaratmaların kaynağı olan bir gök varlığıdır. İnsanlar yapmak istediklerini, yapacaklarını onun ağzından dile getirirler. Çiçekleri açtıran, verimli yağmurları yağdıran, yeryüzünü bir bütünlük içinde besleyen, ışıklara yararlılık gücünü veren, en dar günlerinde insanların elinden tutan Kübele'dir. Kübele, insan düşüncesinde başarıların kay-

nağı, yaratma eyleminin özü, araştırıcı yeteneğin gözüdür. İnsan onun dilinden, söyler, onun gözüyle görür, onun kımıldanışlarıyla devinir gibidir. İnsan, kendini kıyıya çekmiş, bütün eylemlerin arkasında Kübele'nin varlığını ortaya almıştır. Yaratıcı düşünce, doğurucu eylem, geliştirici, ilerletici kımıldanış ondadır. O, Anadolu'nun dilidir, sesidir, gören gözü işiten kulağıdır. Yaratan Anadolu'dur Kübele, doğuran topraktır, yemiş veren ağaç, koku salan çiçektir. Işıyan güneş, yağan yağmur, gülümseyen bahardır.

Kübele, bütün davranışlarıyla, eylemleriyle evreni kucaklayan bir insan düşüncesidir. İnsan emekleriyle yüklü bir eylemin, bir devinmenin dışa vurmuş, belli bir kimlik altına girmiş biçimidir. Çağların akışı içinde belli bir yeri, belli bir başarı basamağı olan Anadolu, bütün yaratmalarını kuşatan, elle tutulur olandan yalnız düşüncede yaşayan nesneye değin, varlık kavramı altında toplananların fışkırma ocağıdır. Somuttan soyuta doğru bir atılıştır Kübele'nin ortaya çıkışı. Ancak, bu doğuş, bu ortaya çıkış sonraki yüzyılların düşünürlerince nitelendirilen soyut anlamına gelmez. Tektanrıcı dinlerin anladığı ölçüde bir soyut değildir bu. Gerçeği olan, doğayla elele, yan yana bulunan, eylemlere, davranmalara katılan bir niteliktedir bu. Yerden kopmuş, evrenin dışına çıkmış, boşlukta duran bir varlık değildir. İnsandaki yaratıcı düşüncenin tanrılaştırılmış biçimidir düpedüz.

Göklerin sonsuzluğunda ışıktan bir yaygı gibi yayılan Kübele, insan eylemlerinin özünde gerçekleştirmiş kendini. Bütün doğa olaylarına katılmış.

Kısa bir süre içinde bütün evrene yayılmış Kübele'nin ünü. Parmak ısırmış uluslar onun başarılarına, verimli ellerine, ışıl ışıl yüreğine, insanlara iyilik etmekten başka düşüncesi olmayan mutlu başına. Türlü türlü ad vermişler ona, uluslar kendi dillerince. Başına taç giydirmişler, süslü bir tahta kondurmuşlar onu. Adına şenlikler yapılmış, şölenler düzenlenmiş, törenler, düğünler kurulmuş yıllar yılı.

Anadolu insanının, Anadolu toprağından yarattığı bu yüce Tanrıçanın etkisi sonraları çok geniş bir alana yayıldı. Yüzyılların geçmesiyle ünü büyüdü. Yavaş yavaş kimliği, kişiliği masallarla örülü giysilerle donatıldı. Bir kalın masal örgüsü sardı onu çepeçevre. Göksel bir varlık olarak ululanmaya başlandı. Kimse inanmaz oldu onu yaratanın Anadolu olduğuna. Soyu üstüne yazılar yazıldı, çizelgeler, belgeler düzenlendi. Göksel kaynaklar bulundu. Adı dillere destan oldu çağlar boyunca. Bütün Akdeniz, özellikle batı Akdeniz, uluslarının sevgilisi oluverdi. Yılın belli aylarında törenler düzüldü yoluna, şölenler çekildi adına. Anadolu'nun daha çok batı kıyılarında gönüllerde yer eyledi. Gözlerin bebeği, canlıların sıcaklığı oldu. Benimsendi, sevildi.

Anadolu'nun yaratıcı gücü onun kişiliğinde yansıtıldı. Doğanın doğurucu yetisi, besleyici niteliği onda dile getirildi. Artık Kübele, bir ürün kaynağı, bolluk ırmağı diye alkışlandı, anıldı, sayıldı. Bütün bunlar, Anadolu toprağının bir insan kılığında biçimlendirilmesidir. Evrenden kopmamış, evrenle elele yaşayan insanoğlu, düşüncesinin, düşünce gücünün elverişliliği ölçüsünde değerlendirdi Kübele'yi. İnsan başarılarının bir canlı örneği, insandaki yaratıcı gücün yansıtıcısı olmuştur.

Bu yeni bir buluştur, insana yeni bir anlam veriştir, tarih çizgisi üzerindeki gelişim açısına göre. İnsanlar, bolluk, mutluluk istiyorlardı. Bunu kendi düşünce ölçülerine göre somutlaştırmanın elle tutulur, gözle görülür bir örnek olarak nitelemenin, ortaya koymanın yolunu aradılar. Bu iç çırpınışın sonucu, yeni bir tanrıça doğdu insan kafasından: Kübele

Kübele, Anadolu'nun bir dönüşüm yerindedir. Onunla Anadolu yeni bir yaratıcı döneme girmiştir. Anadolu'nun yarattığı tanrılar, tanrıçalar arasında Kübele gibi yaygın ünü olan, uluslarca saygı gören biri daha yoktur.

Bu doğurucu, yaratıcı güç daha sonraları Kübele'yi Anadolu'nun en verimli kaynağı olarak değerlendirmiş, onun kucağında sayısız tanrılar, tanrıçalar ortaya çıkarmış, Kübele bir gök varlıkları topluluğunun, soyunun başlangıcı olarak nitelenmiştir. Birçok koruyucu güçler sığınağını onda bulmuştur.

Anadolu'nun aşağı yukarı bütün bucaklarında onun adına yapılan şölenler, şenlikler, bahar törenleri, doğurucu güçlerin birleştiği kaynak olmasından ileri geliyordu bir bakıma.

Kübele'nin ortaya çıkışı doğadan ayrılma, doğa ötesinde gizli bir varlığa inanma eğiliminden doğmamıştır. Onunla insan daha çok doğaya bağlanmış, doğa ile daha çok senli benli olmuştur. İnsan soyu kendini doğayla dile getirmiş yâda doğayı kendi eylemlerinin gereğince konuşturmuştur. Doğa konuşan, eylemde bulunan insandır. Ya da insan, konuşan, eylemde bulunan doğadır. Kübele'nin özelliği de buradadır. Doğa ile insanın birleşmiş, bir gövde ile ortaya çıkmış olması, ona kişilik, kimlik kazandırmıştır.

İnsan başarıları, belli bir yerde durmuyor, kesintiye uğramıyor. Doğa, insanı sürekli olarak eyleme doğru itiyor. Kendine bir tanrı bulmanın, yaratmanın gerekliliğimi duyuruyor boyuna.

Türlü adlar vermişler Anadolu'nun ayrı ayrı bucaklarında Kübele'ye. Kendi dilince benimsemiş onu halklar. Dindymene demişler ona Murat dağında, dağın adı Dindymos olduğundan dolayı. Burada taparlarmış ona daha çok, burada benimsenmiş yürekten. Bunun gibi Sipylene, Ma, Anaitis Rhea, Themis, Ops, Ge, Maia, Uraina, Urinome, İdea, Vesta, Anna, Marianna, Diktinna, Plastene, Atargatis.[1]

Kübele'nin adıdır bütün bunlar. Ayrıca Frigya dilinde Kubebe, Kübele gibi karşılıkları da vardır. Anadolu da, Girit'te, Adalarda, Suriye'de, Ermenistan'da, Arabistan'da ayrı

---

(1) Halikarnas Balıkçısı: Anadolu Tanrıları, s. 78-72.

ayrı adları, sanları vardı Kübele'nin. Bunlar ne denli yaygın, ne denli sevilip benimsenmiş olduğunu gösteriyor onun. Onun gibi sevilmiş, benimsenmiş bir tanrıca daha yoktur yeryüzünde.

Bugün dilimizde kullanılan, Hititçe bir kökten gelen anne sözünün bu yüce tanrıçanın adıyla olan yakınlığı bize onun doğurucu niteliği dolayısıyla aralarında özlü bir bağın bulunduğunu gösteriyor. Hititçe annas sözü bizim anne sözünün karşılığıdır. Doğurucu bir nitelik taşır. Kübele'nin adları arasında görülen anna marianna, anaitis, sözleriyle Hititçe doğurucu bir nitelik taşıyan annas (anne), ayrıca gene doğurma eylemiyle ilgili olan, doğum, doğuş, ortaya getiriş, ortaya çıkarış gibi anlamları içeren ana, anatolia (Anadolu) sözleri kök bakımından bir yakınlık, birlik göstermektedir. Kübele sözünün kökeni Hitit dilinde Kupapa, Kubaba sözleridir. Hititler bu tanrıçaya bu adı vermişlerdi. Bu da bize, bu tanrıçanın, kimilerinin ileri sürdükleri gibi Batı kaynaklı olmadığım, Grek-Lâtin dilleriyle ilgili bulunmadığını, çok önceleri yaratılmış bir uygarlık ürünü olduğunu göstermektedir.

Halk düşüncesi, bir nesneyi yaratma gereğinde kaldı mı ona kendi yaşama ortamında edindiği nitelikleri verme eğiliminden kurtulamaz. Halk, tarihi boyunca tuttuğuna, gördüğüne, gereksediğine benzer olanı yaratmış, düşündüğünü görmüş, gördüğünü düşünmüştür. Kübele'nin kişiliğinde kendi düşüncelerini ortaya koyan "İlk insanlarda tanrılar insanların şahıslandırılmış arzularıydı. İnsanların arzuları ise, açlıktan ölmemek, toprağın verimli olması, bir de komşu kabileler çok çocuk ve savaşçı yetiştirilmesi, kabilenin verimli olması idi. İşte bundan dolayı Kybele yeryüzü tanrıçası idi.

Eski insanlarca bitkilerin topraktan yetişmesi, fenni bir mesele sayılmazdı, onlarca ziraat tamamıyla dinî mahiyette idi. Toprağın verimsizliği, onun kısırlığına, gübre noksanına veya toprağın kazılmasına bağlı değildi. Onlarca bu hal, tan-

rılara küfür edilmiş veya tanrılara karşı bir günah işlenmiş olmasından ileri geliyordu."(2)

Böyle bir düşünce akışı içinde yaşayan insan için toprakla tanrıyı birleştirmenin aykırı bir yanı olamazdı, olmadı da. Eskiden beri Anadolu halkı beş duyunun içinde kalanı düşünür. Nitekim ilk Anadolulu bilgelerinden olan Thales, Herakleitos, Anaksimenes de, evren yapısının ne olduğunu araştırırken elle tutulur nesneler üzerinde durmuşlar boyuna. Su, yel, ateş gibi varlıkları evrenin ana ilkesi olarak benimsemişler. Anadolu düşüncesinde, gerçek evrenin dışına çıkma, kavramlardan örülü, bir varlık ülkesini benimseme, dıştan gelen etkilerle, yerden kopmuş, boşlukta yüzen, sözüm ona bilgi bozuntularıyla başlamıştır. Anadolu tarihi boyunca somutu düşüncenin yatağı olmuştur.

Kübele, doğalı epey yıllar geçmiş aradan. Boş durmamış halkın düşünme gücü. Geliştirmiş masalı, allamış pullamış, türlü türlü güzellikler içinde sunmuş bize. Öyle ya masallar da çocuklar gibidir, kolay büyür, gelişir.

"Bir zamanlar gökler, denizler ve kayalar, birbirlerinden ayırt edilemeyecek halde imişler. Fakat birdenbire ortada bir musiki ötmüş, gökler ve denizler gene bir kâinat teşkil etmekle beraber birbirinden ayrılmışlar. O esrarengiz musiki, Ürinom'un (yani Kybelenin) doğduğunu ilân ediyormuş. Onun sembolü de ay imiş. Bütün Kâinatın yüce tanrıçası ıssız dünyada, boş sular, çıplak topraklar ve gökte dönen yıldızlar arasında yapayalnız kalmış. Avuçlarını sürüştürmüş ve avuçlarının arasından büyük yılan Ofiyon kayıp çıkmış. Kybele, merak dolayısıyla onunla aşıkdaşlık etmiş. Bu sevgi ve kavuşmanın yuvarlanış sarsıntılarıyla, topraklar devrilip dağlar

---

(2) Halikarnas Balıkçısı: Anadolu Tanrıları, s. 79.
Halikarnas Balıkçısı, Anadolu düşüncesine yeni bir ışık getirmiş, bu yazıların yazarına da, bu alanda çalışan başkalarına da önderlik etmiştir. Bu konularda öğrendiklerimizi, öğrenme ilgimizi kendisine borçluyuz. İ.Z.E.

olmuş, sular fışkırıp nehirler akmış, göller toplanmış, birçok sürünücü mahlûklar peyda olmuş. Ettiğine utanan ve pişman olan Kybele, yılanı öldürüp gölgesini yani ruhunu yeraltına göndermiş. Kybele, kendi nefsine karşı da âdil davranarak, Hekat adıyla kendi bir kısmını da yeraltına göndermiş. Ölü yılanın ortalığa savrulan dişlerinden çoban ve sığırtmaç gibi insanlar peyda olmuş. Bunlar toprağı sürmesini biliyorlarmış. Ceviz, incir ve üzüm gibi ağaç yemişleri ile geçiniyorlarmış. Madenleri tanımıyorlarmış. İşte bu, taş devriymiş.

Kybele gökte, denizde ve karada yaşamaya devam etmiş. Karada adı Rhea olmuş. Soluğu taze çalı ve çiçek kokuyormuş. Gözleri elâ (glaukopis) imiş. Rhea olarak Girit'i ziyaret etmiş. Yalnızlığı dolayısıyla güneş ve buhardan, sevgili olarak, Kronos'u yaratmış. Analık duygusunu ve özleyişini doyurmak üzere, her yıl İda dağının Dikte mağarasında, bir güneş oğlu doğururmuş. Kronos, çocukları kıskandığı için, onları öldürüyormuş. Kybele, bu işe öfkelenmiş, Kronos'un sol elini istemiş, beş parmağını keserek onlardan Daktiller yani beş parmak tanrısı yaratmış. Kybele, altıncı olarak doğurduğu tanrıya Zagreus adını vermiş (Zeus değil ha. Bu ad Frigya dilindedir ve Orfizm ile ilgilidir)."[3]

Tükenmeyen bir yaratma akışı içinde bulunan halk düşüncesi hangi yönden gelirse gelsin, belli bir konuda öz bakımından birleşiveriyor. Anadolu'nun verimli kafası, Orpheus inançlarıyla yoğrulmuş masallara bile kendi damgasını basıyor. Onu kendi havasında istediği gibi biçimlendirmeyi biliyor. Yukarda anlatılan masalın bir Orpheus ürünü olduğunu biliyoruz. Ancak, burada Anadolu'nun derin etkisi bütün çıplaklığı ile kendini gösteriyor. Orpheus masalı, Kübele'yi benimsemiş bütün ülkelerde yaratılan masallardan biridir. Bu konuda daha birçok benzer masallar vardır. Her topluluk, benimsediği göksel varlığı kendinden sayma eğilimi içindedir. Bu eğilim, toplumların içyapısına, bilgi ortamına,

(3) Halikarnas Balıkçısı: Anadolu Tanrıları, s. 81-82.

uygarlık durumuna, sanat alanındaki başarı aşamasına göre değişir boyuna. Bunu, Kübele'nin ayrı ayrı adlarından anlamak daha kolaydır.(4)

Kübele, Anadolu da bir tanrılar soyunun başlangıcı olmuştur, tarih boyunca. Çok sonraları Grek ozanı Hesiodos, Anadolu da doğup çevreye yayılan tanrılara, tanrıçalara bir şiir döktürmüş, bir tanrılar soyu çıkarmış ortaya, dizi dizi. Ona göre tanrılar soyunun atası göktür (Uranüs), ondan gelmedir bütün tanrılar, tanrıçalar. Tanrılar dizisinin doruğunda Uranüs, sonra Koios, Kroios, Hyperion, Iapetes, Kronos, bunlar erkek tanrılardır. Kadın tanrılar da vardır bunların sayısınca: Theia, Rhea (Kübele), Themis, Mnemosyne, Phoibe, Telhys.

Adlarından da anlaşılacağı üzre Anadolu toprağından çıkmış, gelişmiş bütün bu tanrılar, tanrıçalar. Bu on iki tanrının soyundan türemiş bütün öteki tanrılar. Sonradan Olympos tanrıları adını alanlar.

Onlar da şöyle dizilir: Zeus (Jüpiter), Hera (Juno), Pallas Athena (Minerva), Apollon, Artemis (Diana), Ares (Mars), Aphrodile (Venüs), Hermes (Mercurius), Hephaistos (Vulcanus), Hestia (Vesta), Janus, Ouirinus. Son iki Tanrı daha çok Latinler arasında ün salmıştır. Greklerce pek bilinmez.(5)

Bunlar, baş tanrılar, tanrıçalardır. Bir de Poseidon vardır, denizler tanrısı. Görüldüğü gibi, Hera, Poseidon,

---

(4) Değerli, ya da değer verilen bir kimseyi, bir göksel varlığı benimseyen toplumlar onu kendinden sayarak, kendi anlayışına göre masallaştırır. Bugün Anadolu da Yunus Emre'nin, Köroğlu'nun, Karacaoğlan'ın türlü illerce, ilçelerce benimsenmesi, adlarına törenler düzenlenmesi bu eğilim yüzündendir. Halk anlayışının belirgin niteliklerinden bin de budur. Sevdiğini, benimsediğini kendinden, kendi toprağından, kendi boyundan, oymağından, soyundan saymak, İ.Z.E.

(5) Mythologie der Griechen und Römer, Otto Seemann, 1895 Leizig, s. 13-89.

Apollon, Artemis, Aprodite, Hermes, Ares, Hephaistos, Alhena gibi adlar Grekçe değildir. Grek diliyle açıklanamıyor bunlar. Daha çok Anadolu'nun eski dillerinden çıkmış adlardır. Görevleri, adları, davranışları daha çok eski Anadolu uluslarının niteliklerini taşımaktadır. Batıya sonradan göçmüşler.

Bu tanrılar, doğa olaylarını yansıtan, ayrı ayrı olayları kişilikleri altında gösteren, denizde, karada, gökte geçen oluşları kendi nitelikleriyle değerlendiren düşünce varlıklarıdır. Gördükleri işler daha çok içinde yaşadığımız evrenle ilgilidir insancadır. Bu da, Anadolu tarihiyle sıkı bir yakınlık gösteriyor. Anadolu, çokluk bir deniz, bir tarım ülkesidir. İnsanlarını ilgilendiren, onları çalışmaya yönelten, kendini çeken, daha çok yaşadıkları doğa ortamıdır. Tanrılar da halkın yaşayışıyla bağlantılı olarak, ortamın yaşama koşullarının nitelikleriyle donatılmıştır.

Anadolu'ya, Trakya'dan gelen boyların getirdiği inançlarla kaynaşmış bir gelenekler dizisinin izlerini de seziyoruz bu tanrıların tutumunda. Belli ki, dıştan gelen uluslar da benimsedikleri Anadolu tanrılarını kendi inançlarına, varlık anlayışlarına, evren görüşlerine göre nitelemiş, değerlendirmiştir. Anadolu da, tanrılar arasında bile bir nitelik kaynaşması, birbirine karışma, birbirinin özünde erime olmuştur. Bunu, tanrıların adından işlerindeki türlülüklerden, davranışlarının aykırılıklarından anlıyoruz kolayca. Bakıyoruz, bir tanrı yaptığı işin karşıtını da yapabilecek nitelikte gösteriyor kendini. Eylemleri, davranışları arasında görüş ayrılıkları, yapı aykırılıkları çıkıyor onaya. Aşağı yukarı bütün tanrıların eylemleri arasında, insanla ilgili olanları, insan duygularını dile getirenleri önemli bir yer tutuyor.

Eylemde bulunan tanrıların tutumları, nitelikleri hangi ortamdan geldiğini, tanrıyı yaratan düşüncenin özünü yansıtıyor kolayca, tanrı, yerden göğe çıkmış bir insan durumundadır. Kendi ortamının dışına taşamıyor. Bu da, tanrının insanca bir yaratma olduğunu gösteriyor bize.

Anadolu tanrıları ile Anadolu düşüncesi arasında sıkı bir bağlantı vardır. Bu bağlantı toprağın üzerinde yaşayanların görüş açısından doğuyor. En eski çağlardan günümüze değin, Anadolu tarihinde görülen düşünce gelişmesi doğaya bağlı, doğa verileriyle beslenen, doğa olanaklarıyla sınırlanan bir nitelik taşımaktadır. Bundan daha önce kısaca söz edilmişti. Şimdi tanrılarla insanlar arasında süregelen karşılıklı davranışların yapısını gözden geçirelim.

Hititlerin Kupapa, Kubaba dedikleri Kübele, bütünlüğüyle bir doğa tanrıçasıdır. Eylemleriyle, davranışlarıyla toprağa bağlıdır. Onun soyundan gelen öteki tanrılarda da durum böyledir. Tanrıdan mutfağa değin bütün insan eylemlerini içeren geniş bir tanrılar dizisi göze çarpar. Bu tanrılar, Anadolu toprağının nitelikleriyle, yapısıyla, biçimlenen düşüncesiyle eş ortamdadır. Bu ortamın kökleri çok eskilere gider.

Kübele, birtakım inançlara göre göğüslerinden besleyici sıvı boşaltan, canlılara dirilik veren, erkeğiyle alabildiğine sevişen, ellerinden yeryüzüne bolluk dökülen bir tanrıçadır. Bahar gelince Attis'le sevişmeye, doğurmaya başlar. Doğurma olayı, insan soyunun başlıca niteliklerinden biridir. İnsanın çoğalması, soyun kendini sürdürmesi bu köklü eyleme dayanır. Bu eylem, Anadolu düşüncesinin kökünde yer alır. Doğacı bilgeler adını alan, Thales, Herakleitos, Anaksimenes gibilerin düşüncesine göre hava (yel), su, ateş gibi temel ilkeler diridir; özlerini oluşturan öğelerin değişik oranda birleşmeleriyle varlık türlerini yaratırlar. Sözgelişi, Thales'e göre su canlı bir ilkedir. Bütün diri varlıklar ondan doğmuştur. Yeryüzüne dirilik veren odur. Bu görüş, çok sonraları Kur'ana geçmiş "ve min el mai külli şey'in hay bütün varlıkların özü sudur" biçiminde bir anlatım kazanmıştır. Eski Sümer inançlarına göre de su bütün varlıkların özüdür. Yalnız bu görüş, Anadolu düşüncesinde olduğu gibi din dışı, bağımsız, deneyci, olumlu bir düzen niteliği kazanmamıştır. Thales,

bu görüşünü, daha önce de belirtildiği gibi, bilgelikle açıklamış, dine bağlı kalmamış, varlığa dinci bir açıdan bakmamıştır. Su, dirilik verici bir ilke olarak tarihle ilk kez Anadolu düşüncesinde böyle olumlu bir anlayışla ele alanmış, incelenmiştir.

Varlık türleri, suyun, değişik ölçülerde birleşmesinden, sıkışıp genişlemesinden doğmuştur. Havalar, ateş, dağlar, toprak, insanlar, bitkiler, hayvanlar, bir bütünlük içinde su denen nesnenin değişik biçimlere girmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Su, bütün nesnelerin özüdür, ilkesidir. Thales'in anlayışı ile Kübele'nin bir tanrıça olarak tutumu arasında, varlığa bakış açısından, köklü bir ayrılık yoktur. İkisi de elle tutulur birer nesneye yönelmiştir. Kübele, yoktan var edici değildir. Olana bolluk vericidir. Evren yaratılmamıştır. Kübele evrenle eş yapıdadır. Yerle göğün birleşmesinden doğmuştur. Su'yu yaratmamıştır. Biçimlendiricidir. Anadolu insanın kafasından, Kübele hangi yolla çıkmışsa, bilge Thales'in düşüncesinde de su öyle bir oluş niteliği, varlık kimliği taşır.

Anadolu insanı, inandığı tanrıyı topraktan yaratırken, ölçülü bir çizgi üzerinde ilerleyen bilgesi de doğada gördüğü varlıkların özünü eş tutumla araştırmıştır. Dinci inançla bilgece inanç aşağı yukarı, eş kaynağa eğilmiş, doğanın içinde bulunanı ele almış, düşünce ürünlerini ondan yaratmıştır. Halk denen geniş toplulukla bilge denen seçkin başlar doğa karşısında tek görüş açısını benimsemiş, elle tutulur nesneyi yoğurmuştur. Nasıl ki halk Kübele'yi yerle gök gibi gözle görülür iki nesneden yaratmışsa, bilge Thales de suda gene ona benzer bir özü araştırmış, varlıkların belli, yer kaplayan bir ilkeden çıktığını, ondan kendi yasaları gereğince düzenlendiğini ortaya almıştır. Bu tutum, bilimde deneye dayanan görüşün başlangıcıdır. Öteki doğacı bilgelerin varlık anlayışları da böyledir. Değişen yalnız ilkenin türüdür.

GÜLEN DOĞA

Güneş, büyük bir tanrıydı Anadolu da, Hititler böyle kutluyordu onu. Yeryüzünün dört bucağına dirlik veren ışık, aydınlık saçan, belki de Hitit tanrılarının en büyüğüydü, en yücesiydi. Dıngır diyordu Hititler en yüce gök tanrısının adına. Bu Sümer dilinden alınmış bir sözdür. Ayrıca Hitit dilinde Akadca'dan alınmış İlu sözü de tanrı anlamına kullanılıyordu. Hitit, Sümer, Akad uluslarının dillerinde tanrı anlamını içeren daha çok sözler vardı. Dıngır, Utu, Ra, Babbar, Meşarru, Nin-Uraş sözleri tanrı anlamına gelir o dillerde. Araplar da Sümerlerden aldıkları bir sözle Şamaş demişler güneş tanrılarına. Bütün Arap dilinde güneş anlamına gelen şems sözü işte bu şamaş'dan türemiştir. Aşağı yukarı bütün ulusların dininde güneş bir tanrıdır. Tanrıların en yücesidir.

Hitit dilinde tanrı anlamına gelen başka sözler de vardır: Siunas, siunis, sius gibi. Ancak, Ardis adını alan tanrı vardı. Bütün Mezopotamya uluslarında, özellikle Hitillerle din, kültür alışverişinde bulunan Sümerlerde üç büyük tanrı vardı. Gök tanrısı Anu, hava tanrısı Enlil, yer tanrısı Ea (ya da Enki). Elam ulusunda ise Nin-Uraş güneş tanrısı olarak saygı görüyordu.

Hititlere göre güneş bütün tanrıların önderi, başbuğudur, bütün yaratıcı, yapıcı güçlerin taşıyıcısıdır. Her gün açınımında denizden yükselir, üç çift gözü vardır. Bu gözlerle bütün olup bitenleri görür. Dirileri görür, diri olmayanları görür, gizli kapaklı yapılan işleri görür, yeryüzünde, evrende olup biten bütün olayları düzenler, işleri yoluna koyar. Bütün varlıkları gereğince yönetir. Onun buyruğu dışında bir nesne ne kımıldayabilir, ne de, bir olay, bir oluş ortaya çıkabilir. Akşamlan da yerin dibine iner, yeraltı ülkesindeki işleri dü-

zenler, yönetir. Yerin altında da üstünde de bütün olup bitenleri düzene koyan, onlara yön veren güneştir.

Bir de güneş tanrıçası vardır yanı sıra. Devletin kurucusudur bu güzel tanrıca. İlin adından alınma bir sözle Arinna derler ona Hitit dilinde. Gülümser her gün açımında yeryüzüne, evrene, insanlara gülümser. Tatlı ışıklar saçar boyuna. Dirilik verir bütün canlılara, mutluluk saçar ortalığa. Sulara, bitkilere, ağaçlara, otlara, ormanlara, kırlara, oylumlara, yaylımlara mutluluk, çiçeklere tatlılık verir.

Gün açımında doğarken sevindirir evreni, sevinir kendi de gönlünce. Işıkların en güzellerini saçar, mutlulukların en tatlısını verir, gülümseyişlerin en sevimlisi dökülür ışıyan dudaklarından Arinna'nın. Arinna, doğanın gülümseyişidir evrene, onu kutlayan insanlara. Ne tatlı bir söylenişi vardır Arinna'nın. Benzemez başka ulusların dilindeki adlara. Bir gizli uyum, bir gizli büyü vardır adının söylenişinde bile Arinna'nın.[1]

İnsanların mutluluk kaynağı Arinna tanrıçası
Gözlerin ışığı gönüllerin sıcaklığı
Çiçeklerde gülümseyen doğa
Kokularla yayılan tatlı soluk
Sularla ürperen esinti hışırdayan dalgalar
Yeşilin yüreğinde gün oyası...
Mavinin saçlarında yumuşayan boya
Denizlerin yosun kokuşlarında ağız tadı
Evrenin ışık gelinliği gün açımlarına
Damarlarımı dolduran ılık yürüyüş
Çarpan kuşkanadında can
Arinna düşünen yaratan insan

(1) ARINNA, Hititlerin NİK, ZİPPALANDA gibi bir illeridir. Güneş, bu kutsal Arinna kentinin tanrıçasıdır. Bunun gerçek adı Vuruşemu'dur.

Dağların doruğunda ışıyan yaşmak
Doğuranlar sığmağı, doğanların ilk ninnisi
Arinna dudaklarında bir Karadeniz türküsü
Buyur gönlümün ılık yamacında
Uzan gündönümlerine karşı
İçip suyundan serinliği
Yıkan gözlerimin ırmağında
Sarın sıcaklığına gövdemin
Kurusun ellerin soluğumda
Yayıl içimin yaylalarına
Arinna Arinna...

Güneş, bir bütünlük içinde kucaklar evreni. Onun eylemlerinden, davranışlarından sorumlu tutar kendini. Uzun, güçlü kollarında sıkar, sarar evreni boylu boyunca. Güneş ışığının evrene yayılması, kendine karşı bütün boşluklara girmesi, karanlıkları dağıtması, yansımalarla, ışık kırılmalarıyla en derin kuytulara ışık saçması, ilk Anadolu insanının kafasında onun bir tanrı olarak saygı gösterilmeğe değer olduğu düşüncesini, inancını uyandırmıştır. Bu, evrenin bütün uluslarında böyle bir nitelik içinde olagelmiştir. Güneşi bir tanrı yapan onun taşıdığı yaratıcı güçtür besbelli.

Oysa tek başına değildir. Bir ay yürür karşısında. O da bir tanrıdır Anadolu insanın kafasında. Hititler ay'a bir tanrı olarak Kaşku, Selardis adını vermişlerdi. Sümerler ona En-Zu, ya da Nan-Nar diyordu. O da kara gecelerin yüzgörümlüğüdür. Yıldızlarla göz kırpıştırır. İnsanlara yol gösterir, iyilik eder. Ekip biçme günlerini belirler. Tarımcıların elinden tutar. Güneşin gün ışığında yaptığını karanlıkta sürdürür gibidir Kaşku.

Gerek güneş, gerek ay doğanın birer gülüşüdür evrene Hitit dininde, inançlarında. Anadolu inançlarında güneş bir tanrı olarak değişmez niteliklerin taşıyıcısıdır. Ay'ın da durumu öyledir.

Hititlerin olduğu gibi Luvi'lerin de güneş tanrısı vardı. Şimege derlerdi adına. Hurrilerin de bir güneş tanrısı vardı. Aşağı yukarı Anadolu uluslarının güneşi bir tanrı olarak eş nitelikler altında kutladıklarını görüyoruz açıkça. Güneşin bir yaratıcı, yapıcı, yararlı güç kaynağı olarak Anadolu'daki gibi benimsendiği, saygı gördüğü başka bir ulus yok gibidir. Anadolu dinlerinde, güneş daha çok yapıcı, iyilik, yararlılık gösterici yanlarıyla saygı değer olur. Kırıcılık, dökücülük gibi nitelikler pek göz önünde tutulmaz. Oysa başka dinlerde durum böyle değildir. Güneş bir tanrı olarak kırıcı, dökücü, yakıp yıkıcıdır. Anadolu'da, güneş doğanın gülen yüzüdür bir bakıma.

Arinna'nın güneş tanrıçası yalnız başına değildir gökyüzünde. Onun gibi bir de Aruna vardır denizler tanrıçası. Mavi gülüşlü, mavi söyleyişli bir tanrıçadır bu. Kızdığı da olur arada sırada. Allak bullak eder denizleri. Biraz geçimsizdir bu mavili tanrıça. Çok oynaktır da üstelik. Birdenbire koynunun derinliklerinde boğar insanı. Gemicilere, denizle ilgili olanlara iyilikler eder, yollar gösterir, yoldaş olur. Onlara en tatlı balıklarını tutturur. Canla kanla besler onları. Eli açık bir tanrıçadır. Tepeden tırnağa mavi oluşu da bunu gerektirir ya.

Hitit inançlarına göre bütün doğa olaylarının arkasında bir tanrı vardır. Doğa olaylarını birer tanrı olarak görme eğilimi, insanlara doğa ile olan ilişkilerinden dolayı gelmiştir. İnsanlar hangi türden bir doğa olayıyla karşı karşıya gelmişse ona bir tanrı niteliği vermiştir. İşle bu eğilim Hitit dininde kötülük yapan tanrıların yanında iyilik tanrılarının bulunması gereğini uyandırmıştır.

Kamruşşaba adlı bir koruyucu kraliçe tanrıçaları vardır Hititlerin. Daha çok sağlık işlerine bakarmış. Kötülük getiren tanrılara karşı insanları savunurmuş. Arkadaşları vardır, onun gibi koruyuculuk görevlerini üzerlerine almış. İnsanlara, doğaya iyilik etmeyi seven tanrılarmış onlar da. Harziş derler

birinin adına. Ötekinin de Hapantalliyas. Bunlar insanları koruyan, kötülüklerin karşısında dikilen, cinlerin, perilerin saldırışını etkisiz bırakan kimselermiş. Bunlar varken kolay kolay kılına dokunamazmış insanın kötülük tanrıları.

Yalnız insanların değil, sığırların da koruyucu tanrıları vardı Hititlerde. Haşameli adıyla anılan bu tanrının görevi sığırları veba denilen kötülüğe, uğursuzluğa karşı var gücüyle korumakmış. Veba, kötülüklerin kaynağıdır. Kırıcı dökücü, kısa bir süre içinde ortalığı çöle çevirici bir gücü vardır. Ondan zavallı sığırcıkları ancak bir tanrı koruyabilirdi.

Güneş tanrıçası'nın bir cici oğlu vardır. Bitkilerin, bolukların, verimliliklerin, insan yüzünü güldürecek, içini açacak ürünlerin tanrısı Telepinu. Bütün yeşil bitkiler, ekinler, yeşil yapraklar, yeşil yosunlar, yeşil olan ne varsa, bitki kavramı altında toplanan ne varsa, onların tanrısıdır bu Telepinu. Yeşil güler, yeşil gülümser, yeşil konuşur boyuna. Ekinlerin bire yüz vermesini, yeryüzünü bollukların kaplamasını sağlayan odur. Kıtlıkların canına okuyan odur. O da Haşameli gibi koruyucudur. Zit-Ariyas gibi iyilik edicidir Zit-Ariyas da insanları kötülüklerden, yıkımlardan koruyan bir tanrıdır. Kötülüklerin sayısınca iyilikler de vardır.

Hitit' ulusunun başkenti olan Hattuşaş ilinin özel bir tanrıçası vardır: Lama. Yüce bir Sümer tanrıçası'dır bu da mutluluk verir... Hattuşaş ilini bütün kötülüklerden, saldırılardan, soygunlardan, kötü tinlerden, kötü insanlardan koruyan tanrıçadır o. Birçok koruyucu araçları vardır elinde. Göz dikmeye görsün biri Hattuşaş iline karşısında güçlü Lâma'yı bulduğu gündür.

Doğa, tanrılarla gülümsüyor yeryüzüne, bütün evrene. Gün açınından günbatımına değin geçen bütün olayların arkasında iyilikler getiren, insanların mutlulukları için görevlendirilen sayısız tanrılar, tanrıçalar doğanın bütününü oluşturmuş. Bunların, insan kafasının birer yaratması olduğundan

kuşkulanmak yersizdir. İnsan, başlangıçtan beri doğayı tanrılarla açıklama eğilimini gösteriyor. Daha önce de açıklandığı gibi bütün olayların arkasında bir tanrının bulunduğunu ileri sürmek, çok eski çağların insanları için doğada olup bitenlerin nedenlerini aramaktan çok daha kolay olsa gerek. İnsan kafası biraz da işin kolayına kaçma, kolayından bir açıklama yolu bulma eğilimindedir.

Olayların ard arda sıralanışı, belli bir düzen içinde akışı, kimbilir birtakım kolay anlaşılmalara da yol açıyordu, çok eski çağlarda. Yoksa olaylar dizisinde bir neden sonuç bağlantısı arama düşüncesinin varlığı, ya da böyle olumlu, ölçülü bir görüşün o çağlarda doğduğu ileri sürülemez. Bu kolaylık olsa olsa, olayların akışı ile insan eylemleri arasında ortaya çıkan birtakım gelişigüzel benzerlikler, yanyanalıklar sonucudur.

Hitit inançlarına göre Arinna ilinin güneş tanrıçası yalnız Hititlerin değil, bütün ülkelerin tanrıçasıdır. Onun başka ülkelerde adı sanı başkadır. Uluslar kendi dillerince bir ad vermişlerdir ona, önemli özelliklerini korumuşlar. Ona sunulan adaklar, yazılan övgüler bulunduğu ülkenin niteliklerine göre bir yapı kazanır. Daha o çağlarda bir ozan bu güneş yüzlü tanrıçaya övgüler döktürmüş, onu bütün ülkelerin tanrıçası olarak saygıyla kutlamıştır.

Arinna'nın güneş Tanrıçası efendim benim.
Bütün ülkelerin sultanı
Arinna'nın Güneş Tanrıçası derler sana Hitit ülkesinde
Oysa yurt edindiğin sedirler ülkesinde
Hepat denir adına senin

Hititlerde yalnız Arinna ilinin güneş tanrıçası değildir yalvaran, yakardan yüce tanrıça. Birçok adı bilinmeyen ozanların, krallar dilinden öteki tanrılara yakarışlarda bulunduğu, ya da bu yakarışları kralların kendi elleriyle yazdığı görülüyor. Gökler tanrısına yakılan şu şiir ne güzel yansıtır insan

duygularını. Babasının suçunu yüklenmek istemeyen bir oğul'un dile gelen iç acılarını taşır bütünce. Kral Suppiluliuma öldükten sonra yerine geçen oğlu da ölür. Bu kez sıra ikinci oğlu Murşi'le gelir, (1334-1306)... O da devlet yönetimini eline alınca şu şiiri düzenler tanrıya:

Hattilerin gök tanrısı, efendim benim, siz tanrılar
efendilerim, töre böyledir işte: suçludur insan.
Babam da suçluymuş benim, dinlememiş sözünü efendimin
Hattilerin gök tanrısı, suçum yok benim.
Töre böyledir işte: oğul çeker babanın etliğini.
Babamın günahıdır benim de boynumdaki
Hanilerin gök tanrısına efendime gelmişim, ben de,
öteki tanrılara, efendilerime gelmişim: suçluyuz artık.
Suçundan çektiğim Hattilerin
gök tanrısına, efendime, tanrılara, efendilerime
sığınmışım, bağışlayın beni.
Yumuşasın yüreğiniz yeniden, kovun, uzaklaştırın
bu vebayı Hattiler ülkesinden.
Siz tanrılar, efendilerim benim biliyorum
öcünü almak istiyorsunuz Tudhaliyas'ın,
Evet onlar, Tudhaliyas'ı öldürmüşler, kanına
girmişler, bu yüzden yıkım gelmiş başına Hatti
ülkesinin, artık bağışlansın diye düşmüş ayağına
Hatti ülkesi.
Soyumun suçunu taşıyorum sırtımda, ailemin.
Ey tanrılar, efendilerim benim,
dirlik düzenlik verin ortalığa şimdi.
Acıyın bana, ey tanrılar, efendilerim bağışlayın
ben, size sığınmışım işte
Yalvarırım size, dinleyin beni. Bir kötülük yok

İçimde, eskilerin suçundan, yaptıklarından sorumlu
tutmayın beni onlar ölüp gitmişler çoktan, ben,
babamın ettiğini çekmeyim artık bir bakın,
yalvarırım size yurdumu kaplayan veba yüzünden,
tanrılar, efendilerim benim, bağışlayın suçumuzu.
Yüreğim doğranıyor, içim yanıyor, korkuyor, titriyorum.[1]

Bu oldukça uzun bölüm şiir olarak yazılmamıştır denebilir. Kralın bıraktığı anılar arasında bulunmuştur. Ancak taşıdığı anlam, daha önceden bir babanın döktüğü kanların suçunu oğlunun taşıması, tanrılar katında suçlu sayılması, ister istemez duygulandırıyor oğlunu.

Tanrılara karşı övgüler döktürmek, suçluluklardan dolayı onlara sığınmak, bağışlanmayı dilemek, ölülere ağıllar yakmak, insanlık tarihinde yeni bir davranış değildir. Bütün eski dinlerde, özellikle doğu illerinde (burada doğu sözünden daha çok Akdeniz çevresi ülkeleri anlaşılır) tanrılara sunulan dilekler birer şiir havası içinde verilirdi. Düzyazı biçiminde övgüler pek az görülür. Çin, Hint gibi Uzak doğu uluslarının dinlerinde görülen dilekler, şiirlerle anlatılmış yakarışlar, Anadolu'daki ölçüde elle tutulur değildir. Bir, yerden kopmuşluğu vardır onların. Anadolu dinlerinde insanla tanrı yan yana, karşı karşıya yaşadığı için arada uçurumlar pek görülmez. Doğa ile daha yakın, daha sıkı bir senli benlilik vardır ortada. Yalvarışlar, yakarışlar bir insana yapılır gibi sunulur tanrılara. Bu özellik Sümer, Akad, Asur dinlerinde de görülür bütün açıklığı seçikliğiyle.

İlkçağ insanın doğayı böyle iyi kötü gibi iki karşıt bölümde görmesi olağandır.

---

[1] Die Welt der Hethiter, s. 37. M. Riemschneideider Stuttgart, 1961.

KÜKREYEN DOĞA

Boyuna gülmez doğa insanlara. Işık göndermez, gülümsemez yeryüzüne. Gökleri, denizleri, dağları allak bullak ettiği de olur. Denizler kaynaşır, dağlarca dalgalar yükselir, sular kabarır. Yer yutar kıyıları. Alır götürür enginlere kıyılarda ne varsa. Yığar kıyılara enginlerden getirdiklerini. Ak saçlı, ak yeleli dalgalar bir kalkar bir iner. Çarpar birbirine hışırdar.

Ormanlar uğuldar, ağaçlar sallanır, devrilir. Dağlar taşlar inler, yer yerinden oynar. Savrulur gökyüzüne yerden kalkanlar, iner yeryüzüne gökten düşenler. Birden kararır ortalık, ürperir korkudan canlılar, yerler yarılır uçurumlar açılır, dev gibi çatlaklar belirir. Açar ağzını azgın bir dev gibi toprak, yutar ne bulursa. Titreşir dağlar, sarsılır, kayar yamaçlar bile.

Gümbürder gökler, kıvılcımlar saçılır, sular boşalır, yıldırımlar düşer, şimşekler çakar. Yüklü kara bulutlar bindirir birbirine var-gücüyle. Bir homurtudur, bir gürültüdür kopar gökyüzünde. Kaçışır kuşlar, kartallar, bütün kanatlılar, sığınır koltuğuna toprağın. Bir dev yangınla çatırdar ormanlar. Sular seller alıp yürür. Yeller eser, alır bulduğunu buradan götürür uzaklara, sarsılır, fırlar oyuğundan gözleri, titreşir korkudan kara, azgın gümbürtüler yayılır ortalığa.

Korku sarsıntı, kükreyiş gümbürtü elele, kol kola yayılır yeryüzünde, kol gezer, yol keser, baş ezer, ev yıkar, can yakar, ocak söndürür, canlı öldürür. Kimseler görünmez ortalıkta, ne gezen kalır ne dolaşan, ne gülen görünür ne konuşan ne duran ne kaçışan.

Döker bütün hıncını doğa. Çatar kaşlarını, kaskatı kesilir yüreği. Ne acımak bilir, ne korumak. Bırakır yeryüzünü, denizleri, gökleri kendi başlarına, katar ortalığı birbirine. Çekilir kendi bir kıyıdan bakar alaylı alaylı.

İşte, böyle düşünmüş evreni eski insanlar, eski Anadolu'nun evrene bakan, ondan yararlanmak, ondan yardım koparmak isteyen insanları. Bütün olayları birer tanrı biçiminde düşünmüş, nitelemişler. Ortalıkla ne Hititlerin güneş tanrıçası Vuruşemu vardır, ne Urartuların güneş tanrısı Ardini. Başka tanrılar almıştır yönetimi ele. Büyük fırtına tanrısı Zas-Hazuna göstermiş yüzünü göklerin derinliğinden. Başını kaldırmış, öfkeyle, hınçla, öçle, azgınca bakıyor ortalığa.

Büyük fırtına tanrısıdır Zas-Hazuna Hititlerin. Ortalığı allak bullak eden kırıp döken budur. Yalnız da değildir üstelik. Bir alay arkadaşı, yoldaşı vardır gökyüzünde, denizlerde, dağlarda bayırlarda, bir de yerlerin altında, karanlıklar ülkesinde, Saspunas, İskur, Nerik, daha başka tanrılar vardır bununla iş gören. Zas-Hazuna'nın yanı başında karısı Zippalanusia yeralır boyuna. Fırtına tanrılarıyla Arinna ilinin güneş tanrıçası arasındaki evlilikten daha birçok kırıp dökücü tanrılar doğmuştur. İyileri de vardır içlerinde kötüleri de. Mezulla denen tanrıça kızıdır Arinna ili tanrıçasının, fırtına tanrısıdır babası, atası.

Bir azgın fırtına tanrısı daha vardır Anadolu da Teşup derler ona. Oğlunun adı da Zippalama. Kırar geçirirler ortalığı oğul baba. Suvaliyatta fırtına tanrıçası soyundan gelir, karışır işdaşlarının arasına, yeryüzünün canına okumak için. Azgın fırtına tanrısı Teşup'un bir oğlu da Nurih adını almıştır. Tanrıça Hepat'ın kocasıdır. Urartular Teşupa, Sümerler Ramman derler adına bunun. Fırtına koparmanın dışında başka işler de görür bu tanrı. Öyle düşünmüş onu eski Anadolu insanları. Tanrıça Hepat'ın Sarru adında bir oğlu vardır. Levanis fırtına tanrısının kız kardeşidir. Imar, güneş tanrıçası Vuruşemu'nun oğlu. Mah, Maliya birer güzel tanrıçadır.

Vuruşemu tanrıçalar tanrıçası, yüce bir kadındır göklerin sonsuzluğunda. Soydaşları arasında önemli bir yeri vardır, bilir sözünü geçireceği günü. İşini de çok iyi bilir. Boş yere konuşmaz, çıkarmaz sesini vara yoğa.

Bir de Sulikatta vardır, ırmakların tanrısı. Özellikle Tamarra ırmağının başbuğu. O korur bu ırmağı. Onun buyruğundan çıkamaz bu ırmak bir gün bile. O ne derse o olur Tamarra ırmağında. Aşkesapa, Piva gibi tanrılarla bir soydandır.

Hitit tanrıları, tanrıçalarıyla Sümerlerinkiler arasında bir yakınlık, komşuluk bağlantısı vardır. Sümer masallarına göre önce Ap-Su ile Tiamat varmış. Ap-Su (tatlı su), Tiamat (tuzlu su) birleşmesinden önce göklerle yerler doğmuş. Ap-Su erkekmiş Tiamat dişi. Birer kocaman devmişler. Göklerle yerlerin arasından Anu, Enül, Ea (Enki) gibi tanrılar yaratılmış.

Suların, göklerin birer kutluluk taşıdığı, yaratılmışların, bütün dirilerin anası oldukları birçok ülkelerin inançlarında vardır. Anadolu tanrıları, tanrıçaları daha çok Anadolu toprağının, Anadolu, göklerinin, daha doğrusu Anadolu'nun doğal yapısının izlerini, niteliklerini taşımaktadır. Belli ki, tanrıların bir takımı dışardan gelse bile Anadolu da yeni bir kılığa girmiş, yeni bir nitelik kazanmıştır. Nitekim Urartu ulusunun öldürücü, kırıcı dökücü tanrısı Haldi, Tiriyas ile kimi Hitit tanrıları arasında yakınlıklar, nitelik birlikleri vardır. Bir toprağın tanrıları olmaktan geliyor bu benzerlik, yakınlık.

Hitit düşüncesinde doğa kendini bir tanrılar bölüğü olarak koyar ortaya. Doğanın bütün olayları, değişik çalkanışları birer tanrı olarak dikilir insanların karşısına. İnsan düşüncesinde yer alan bütün tanrıların birer insan niteliği taşıdığı, insanda görülen türlü türlü durumların, davranışların, niteliklerin, özelliklerin yüceltilmiş biçimlenişleridir tanrılar eski Anadolu da.

Kızan bir insanın yapmak isteyip de yapamadığını, düşüncesinde doğaya yaptırıyor insan gene. Doğa, insan kafasından baş döndürücü bir öfkenin, bir hıncın eylemcisi olarak çıkıveriyor. Hitit tanrılarının Anadolu'nun ilk tanrıları olduğu, bugün için, söylenemez. Ancak, Anadolu düşüncesinin gelişmesinin bir çağını gösterdikleri, Anadolu insanının yaşayışı boyunca doğadan ayrılmadığını, bütün düşüncelerine doğanın kaynaklık yaptığını, bütün davranışlarıyla doğaya yöneldiğini gösterir bu tanrılar açıkça. Başka ülkelerde olduğu gibi doğadan hızlı bir uzaklaşma yok Anadolu düşüncesinin gelişim çizgisi üzerinde.

Zas-Hazuna'nın, Teşup'un kızgınlığı, köpürüşü arkasında dile gelen düşünce, doğayı öfkeden kudurmuş bir insan niteliğinde görmenin sonucu olarak çıkıyor ortaya. İnsan evrenin türlü olaylarını başka türlü yorumlamaktan yoksundur o çağlarda. Doğanın insanlaştırılması, insanın doğaya bitişik olmasından dolayıdır. Fırtına, yağmur, sağanak, deprem, kar, eski insanın kafasında birer güçlü devdi, birer azgın canlıydı. Bu olayların birer tanrı oluşu insan gücünü aşması yönündendi. Nitekim eskiçağ insanı özünde gizli bir gücün bulunduğunu sandığı bir bitkicikte, bir küçücük hayvancıkta bile bir tanrı niteliği sezmiş, ona kendini aşan bir güç olarak bakmıştır. Bitkilerde bulunan sağaltıcı güç, bunu gerektirmekteydi.

Doğanın yıkıp yok edici eylemlerini birer tanrı niteliğinde görme, Anadolu insanının onu açıklamasıdır bir bakıma. Anadolu insanı doğayı tanrılaştırarak anlama yolunu tutmuştur o çağlarda. İnsan kendinden olanı daha kolay anladığından doğayı insanlaştırma tanrılaştırma eğilimi duymuştur. Doğada geçen her olay doğanın bir görünüşü, kendini ortaya koyuşudur. İlk insan için bunu değerlendirme epey önemlidir. Anadolu toprağının tanrı yaratma konusunda en büyük özelliği elle tutulur ortamın dışına çıkmamasıdır...

Doğa, insan düşüncesinde bütün hıncını, öfkesini, kızgınlığını tanrılarla dökmüş ortaya. Her tanrı davranışlarıyla

doğanın belli bir yanını yansıtırken belli nitelikler ölçüsü içinde doğayı dile getirmekten de geri kalmaz. İnsan kafası doğayı algıladığı" olaylarla değerlendiriyor, doğa olaylarına insancıl bir açıdan bakıyor. Doğa olaylarının, özellikle burada görülen öfkeyle, hınçla ilgili olanlarının, böyle birer tanrı eylemi biçiminde anlaşılması, doğanın yorumu demektir belli bir anlamda. Eskiçağ insanı için bugünkü anlamda deneyler yapmak, olayların sürekli akışında nedenlerle ilgili bağlantılar kurmak olacak iş değildi. O insan, doğanın içine, özüne değil, dışına, kendine verilenlere bakabiliyordu ancak. Onun gözünde doğa görünen yönüyle vardı. Olayların arkasında birer tanrının, ya da tanrıçanın bulunduğuna inanması doğayı özden kavrayamamış olmasının sonucudur. Olayların arkasında saklı gerçek nedenleri değerlendirip kavrayacak durumda olamayan eskiçağ insanı doğayı bir görünenler alanı olarak düşünebiliyordu.

Böyle bir anlayış açısından bakınca eski Anadolu insanının düşüncesinde doğa bir yaratıcı güç kaynağı olduğu gibi, bir tanrılar tanrıçalar evreniydi de. Doğa kızar, öfkelenir, çıldırır, kudururdu. Bunu belli tanrılar tanrıçalar kimliği içinde vururdu açığa. Doğa gülerdi, bunu da gene belli kişilikler içinde koyardı ortaya. Ancak, doğa tanrıların yarattığı yoktan var ettiği bir nesne değildi.

En eski din masallarında bile özellikle Anadolu çevresinde evrenin belli bir güç eliyle yaratıldığı, belli bilinçli bir yüce varlık elinde düzene konduğu düşüncesi, inancı yoktur. Çoktanrıcı dinlerin bulunduğu, benimsendiği çağlarda doğanın belli bir elle yaratılmış olmasına inanmak elden gelmezdi. Çünkü tanrıların tanrıçaların ayrı ayrı egemenlik alanları vardı. Evren bir tanrının tekelinde değildi baştanbaşa, birçok tanrı, birliğince yönetiliyordu oldum olası. Başka başka güçler arasında çatışma da oluyordu bu yüzden.

Doğanın azgınlığını, kızgınlığını yansıtan, kişiliğinde dile getiren tanrıların ortaya koyduğu eylemler birbirinin

benzeridir aşağı yukarı. Sümer, Akad, Elam, Mısır, Hitit, Fenike, Hint, İran, Çin, Grek, Roma, daha birçok eski uluslarının dininde tanrı kızdığında şimşekler çakar, gökler gürler, yıldırımlar düşer, denizler çalkalanır, dalgalar yükselir, sağanaklar boşanır, fırtınalar, boralar, kasırgalar, yangınlar, depremler, daha bunlar gibi sayısız yıkım getirici doğa olayları çıkar ortaya. Bütün eskiçağ ulusları doğanın kızmasını yukarda adı geçen olayların birer tanrı eylemi olarak ortaya çıkışıyla anlatır, değerlendirir. Bunun yanı başında yer alan doğanın gülümseyişi, sevinci, insanlara, öteki canlılara iyilik edişi de birer tanrı eylemi biçiminde değerlendirilir, dile getirilir. Anadolu insanının gözünde doğa bir düşünen canlı gibidir. Ancak, bu canlılık bütününde değil, belli eylemlerle kendini ortaya koyan tanrılarda, tanrıçalardadır.

Fırtınanın, kasırganın, yeryüzünü allak bullak eden doğa olaylarının arkasından güneşin gülümseyişi, yağmurlardan sonra ortalığın yeşillere bürünüşü, ekinlerin, yemişlerin bolluklara kavuşuşu eskiçağ insanının gözünde iyinin sonunda kötüye üstün gelmesi biçiminde anlaşılır, anlatılırdı.

Eski İran dininde Ehrimen ile Hürmüz arasında geçen savaşlar, bozuk havalardan sonra görülen iyi günlerin birer anlatımlıydı. Ehrimenle Hürmüz arasındaki çatışmayı hangisi kazanırsa hava ona göre durum değiştirirdi. Ehrimen (Ahriman) kazanırsa yeryüzünün tadı tuzu kaçar, ortalık kasırgalarla, fırtınalarla, sözün kısası kötülüklerle dolup taşar, Hürmüz kazanırsa insanlar iyilikler görür. Ya da Ehrimen kazanırsa insanın başına yıkım gelir, Hürmüz kazanırsa mutluluk Bugün bize birer yorum, düş gibi gelen bu olaylar, eskiçağ insanının gözünde gerçekti, kesindi. İnsan, bu doğa gerçeğini düşüncesinde değil, yaşamında, bulunduğu toprağın üzerinde görüyor, algılıyordu. Doğaya böylesine bağlanmaktan, olayların arkasında duran nedenleri görmekten doğan başarı için daha nice çağlar bekleme, nice gelişim aşamalarından geçme gereği vardı. Bu gelişim aşamaları, insan düşüncesinin yürüdüğü çizgi üzerinde bulunan belli uygarlık duraklarıdır.

GÖÇ EDEN TANRILAR

Anadolu ile Yunanistan arasında, belli bir çizgi üzerinde, bir tarih birliği vardır. Dil araştırmaları, türlü yerlerde yapılan kazılarla elde edilen buluntular bunu gösteriyor açıkça. İsa'dan önce üçüncü bin yılda, Anadolu'dan batıya doğru, Ege kıyılarını aşarak birtakım göçlerin olduğu biliniyor bugün. Bu düşüncenin doğruluğunu gösteren kanıtlar arasında en önemlileri yer adları, çanak çömlek kalıntıları üzerinde bulunan işlemeler, oyalar, bir de tanrı adları.

Dil araştırmaları Hera, Poseidon, Athena, Apollon, Artemis, Hermes, Ares, Hephaistos, Hestia, Aphrodile gibi tanrı adlarının Grekçe olmadığını, Anadolu dillerinden doğmuş sözler olduklarını açıkça göstermektedir. Bu tanrılar, tanrıçalar Kübele (Rhea)nın çocukları, torunlarıdır. Bunların adlarının Grekçe olmayışı, Greklerçe yaratılmış varlıklardan sayılmayacaklarını kanıtlıyor. Bir ulus, yarattığı tanrıya kendi diliyle bir ad verir. Uluslar, benimsedikleri dinlerin sayısız deyimlerini de onları yaratanların dilinden alır. Bu bir tarih geleneğidir. Her ulus yarattığı tanrıyı kendi diliyle konuşturur.

Bugün, Grek tanrısı dediğimiz, yukarda adı geçen tanrıların birer Anadolu düşünce ürünü olduğu su götürmez bir gerçektir. Ancak, Grek ülkesine göçen bu tanrılara daha sonraları Grekçeyle açıklanan birtakım nitelikler verilmiştir. Bu olayın benzerini Lâtin dininde de görmekteyiz açıkça... Çok uzağa gitmek gerekli değil bu konuda. İbrani kaynaklarından beslenen, İbrani düşüncesinden, varlık anlayışından esinlenen Arap görüşü bize, Arap diliyle inen dinde sayısız örnekler vermiştir. İbrani kaynaklı Allah sözünden tutun da miraç, namus, fanus, melek, kıble (Kübele'den bozma) gibi pek çok söz, din deyimleri Arap diline dışardan, başka uluslardan,

etkisi altında kaldığı düşünce kaynaklarından geçip girmiştir. Türkçemizde kullanılan adlar, din deyimleri, inançla ilgili değişik kavramlar, İslâm dininin doğduğu Arap ülkesinden gelmiştir. Kendi adlarımız bile bu dinin etkisiyle Arapçalaşmıştır. Ahmed, Ali, Hasan, Hüseyin, Mehmed, Mahmud, Tahir, Asım, Tahsin, Şerif, Şeref, Makbule, Saffet, İsmet, Abbas gibi adlar İslâm dinini benimsedikten sonra girmiştir Türkçeye.

Türkler, Müslüman olmadan önce, kendi inançlarına, dil kaynaklarına bağlı kalmış, onlardan aldığı sözleri ad olarak kullanmıştır. Külliğin, Toktamış, Berge, Berkey, Beyarslan, Beycur, Beleda (balta), Beysüngü, Eytemir, Otçiken, Karamçu, Küç Tekin, Salı Kutluğ[1] birer Türk adıdır. Türkler, İslâm dinini benimseyince, eski dinlerini de, o dinlerle ilgili, Şaman inançlarıyla yakınlık gösteren adları da yavaş yavaş bırakmışlardır.

Bunlar gibi, Yunanistan'da görülen (ss) (tt), (nt), (ass gibi heceleri içeren yer adları, il adları da eski Anadolu dillerinden alınmıştır. Bunları Grek diliyle açıklayamıyorum bugün. Sözgelişi: Parnassos, Halikarnossos, Milasa, Knossos, Prepesintos, Koskinlos, Samintos, Korintos, Pergamon, Samos gibi il, yer, dağ adları, Grek diliyle değil, ancak eski Anadolu dilleriyle açıklanabilmekledir. Bunlar, bel'i ki batıya Anadolu'dan geçmiş sözlerdir.[2]

Anadolu'dan Batıya düşünce varlıkları, sanal yaratmaları gibi, yer adları, tanrı adları, dinle, inançlarla ilgili kavramlar, görüşler, yaşama anlayışları gitmiş, yeni yeni biçimler almış ya da olduğu gibi kalmıştır.

---

[1] Besim Atalay: Eski Türk Adları, 1935 - İstanbul

[2] Prof. Dr. Arif Müfid Mansel: Ege ve Yunan Tarihi. 1947-Ankara, sayfa: 18.

Anadolu'dan batıya doğru başlayan tanrı göçleri tek başına olmamış, olay yalnız tanrıların göçüşü ile bitmemiştir. Bu din alanında görülen akının yanı başında düşünce, sanat varlıklarının, kavramlarının da yer aldığını biliyoruz.

Doğacı düşünce, varlığın özünde elle tutulur bir ilkenin bulunduğu inancı, insanlık tarihinde ilkin Anadolu'nun batı kıyılarında başlamıştır. Özellikle Miletos çevresinde yetişen ilk doğacı bilgeler, evrene din dışı kalan bir açıdan bakma yolunu açmıştır. Varlığın özünü kuran ilkelerin su, ateş, yel gibi nesneler olduğunu, varlık türlerinin bu nesnelerin türlü birleşimleri sonunda ortaya çıktığını düşünme, araştırma konusu yapan Anadolu bilgeleri, doğaya bakmanın somut örneğini vermiştir. Daha önceki bölümlerde anıları Thales, Anaksimenes, Herakleitos gibi Anadolu bilgeleri doğacı görüşün yeryüzünde ilk yol göstericileridir. Onların görüşlerinden esinlenen Empedokles ise, varlığın tek ilkeden değil, dört ilkeden kurulduğunu, bu üç ilkenin arasına toprak'ın da karışması gerektiğini ileri sürmüş, birleşme ayrılma olayında sevgi ile tiksinme (nefret)'nin iş gördüğünü, bu iki duygunun köklü birer eylemi yaratan gücü taşıdığını ortaya atmıştır.

Yukarda görüldüğü gibi ilk bilgelerden adı geçen üçü, varlığın tek kaynaktan geldiği inancını taşıyordu. Empedokles bu üç ilke'ye toprak'ı eklemiş, görüşü çağına göre geliştirmiştir. Sonraları dört ilke öğretisi adı altında eskilerin an'sır-ı erbaa deyimi ile adlandırılarak doğu düşüncesine yerleşmiştir bu görüş. Doğu İslâm bilgeleri, bilginleri, ozanları, düşünürleri bu görüşü olduğu gibi benimsemiştir.

Evreni konu edinen bu görüşün yanı başında Anadolulu aydın Heredotos'la tarih, Hemoros'la şiir, Lukianos'la bir türlü öykü, Strabonla coğrafya, Hippokrales'le hekimlik, Anadolu'dan batıya kaymıştır. Bu açıklamadan anlaşıldığına göre, Anadolu ile Batı arasında görülen ilk bağlantı insan yaratmalarıyla başlamıştır. Elimizde bulunan belgelere göre,

Anadolu'dan Batıya göçenlerin ilk götürdüğü inançlarla donatılmış tanrı kavramıdır. Bu düşünce, o çağlardaki Batı uluslarının tanrısı yoktu, kendilerine göre bir din inancı yoktu anlamına gelmez. Ancak, Batı Mitologi'lerinin bugün bilinen yanı, onlarda benimsenen tanrılar, tanrıçalar Anadolu'dan gitmedir. Bunu eski Bat) aydınları, ozanları yazılarında belirtmiştir açıkça. Sözgelişi, ünlü Lâtin ozanı Lucretius (İ.Ö. 98-55) De rerum Natura adlı büyük şiirinde Kübele için şunları söylüyor:

Tanrıların yüce anası
Yırtıcı yabanlar anası
Varlığımızın yaratıcısı
Denmiş toprağa bu yüzden.
Geldiğini söyler bilgin Grek ozanları
Frigya tepelerinden, gök konaklarından
Aslanların çifte koşulduğu arabayla...

(Kil: 2, 597–602)

Bu tarih gerçeğini Batıda bilmeyen yoktur. Anadolu'nun ele alınmamış bir yanıdır bu bizim aydınlarımızca, bugüne değin. Eskiçağ insanının düşünce evreninde doğayı bir tanrılar topluluğu olarak görmenin kaçınılmaz olduğunu, daha önce, söylemiştik. Doğayı, inançların dışına çıkarak, gerçek bir varlık bütünlüğü içinde incelemek, gözlemlemek için deney bilimlerinin doğmasını, böyle bir anlayışın insan belleğinde yerleşmesini beklemek gerekirdi. Bunu da ancak Anadolu ile onun uygarlık ürünleriyle beslenen Batı'da görebiliyoruz. Doğu insanı günümüzde olduğu gibi eskiçağda da araştırıcı, inceleyici değil kolaya inanıcı, verilenle yelinici bir varlıktı tarihi boyunca.

Tarih öncesi çağların tanrıları incelendiğinde, birer yaratıcı olmaktan çok, yol gösterici, iyilik kötülük gibi eylemlerin yansıtıcısı olarak kendilerini ortaya koydukları anlaşılır.

Böyle tanrılar çokluk İran, Hint, Mısır dinlerinde görülür. Bu tanrıların hangi kaynakların ürünü olduğu, nereden geldikleri bugün için kesinlikle bilinmiyor. İran'ın, Hindin, Mısırın birbirini hangi yollarla etkiledikleri, hangi ulusun tanrılarının daha önce oldukları kesinlikle aydınlığa çıkmamıştır. Bütün düşünceler, kanılar birtakım varsayımlara dayanmaktan öteye geçemiyor. İran'la Hint arasında görülen dil benzerlikleri, yakınlıklar da bu konulan kesinlikle çözümlemeye yetmiyor şimdilik. Bir bakıyoruz, Hint tanrıları daha eski görülüyor, bir bakıyoruz İran'ınkiler onları geçiyor.

Anadolu için durum böyle değildir. Anadolu düşüncesinin eski Sümer, daha doğrusu Mezopotamya uluslarından etkilendiğini gösterir belirliler vardır elimizde. Ancak bunlar da yüzde yüz bir kesinlik taşımıyor. Elde bulunan yazılı belgelere bakılınca Sümer uygarlığının epeyce eski olduğu, İ.Ö. 2500 yıllarından kalma yazılı belgelerin bulunduğu görülüyor. Ancak bu da bir sorunun kökten çözümü için yeterli değildir. Babil yazmaları arasında çok önemli bir yeri olan Gilgameş Destanı'nın bile en son yazması İ.Ö. 1250 yıllarında olduğuna göre, çok daha önceden doğmuş olması, ulusun yüreğinde yer edip son biçimini aldıktan sonra, elimize geçtiği durumu kazanması gerekir.

Gilgameş Destanı gibi çok eski bir düşünce ürününün, Anadolu uluslarıyla ilgili bulunması, özellikle Hititlerle bağlantılı görülmesi, ya da onlarca benimsenmesi işin önemini daha çok arttırmaktadır. Eldeki belgelere bakılınca Gilgameş Destanı'nı son kez yazan ozanın Sinlekke-unnini (İ.Ö. 1250) adlı birisi olduğu anlaşılmaktadır. Oysa destan İ.Ö. 2000 yıllarında Sümerceye aktarılmıştır. Başka yazmaları, Akadca, Asurca örnekleri vardır. Bizim için burada önemli olan Hitit dilinde bir yazmanın da bulunmuş olmasıdır. Bundan onun Hititlerce de benimsendiği, ya da derin bir ilgi uyandırdığı sonucu çıkmaktadır.

Hitit dilinde bulunan pek çok Sümerce, Akadca, Asurca sözlerin gelişigüzel bir olay sonucu alındığı söylenemez. Bu uluslar arasında o çağlarda bilgi, din, uygarlık bakımından bir yanyanalığın, elele vermenin gerçek olduğu kanısı uyanıyor. Sözgelişi, Hitit dilinde kullanılan istamanas sözü kulak anlamına geliyor, bunun Sümerce karşılığı olan gestug sözüyle Hititçesi sık sık yan yana kullanılıyor. Hititler kendi dillerinde karşılığı olan bir sözün Sümercesini kullanmaktan kaçınmıyor. Bunun gibi Hititçe bira anlamına gelen siyessar sözünün yanında Sümerce kas, Hititçe keten karşılığı kattanipa'nın yanında Sümerce gad, Hititçe yol karşılığı ursan'nın yanından Sümerce kaskal., Akadca harranu yer alıyor. Hititçe söylemek anlamında mema, Akadcası qabu, Hititçe ordu karşılığı tuzzis, Sümerce karas, Hititçe yarım anlamında taksan sarras, Akadca gablitu, Hititçe soylu, büyük anlamına sallis, Sümerce gal, Hititçe kötü karşılığı idalus, Sümerce hul, Hititçe kale karşılığı halzis, Akadca halsu, Hititçe bey karşılığı eşhas, Sümerce en, Akadca belu gibi sözleri yan yana buluyoruz: Bu örnekleri istediğimizce çoğaltabiliriz. Hititçenin durumu bizim Osmanlıcanınkine benzer. Arapça-Farsça-Türkçeden Osmanlıca doğmuş. İkisinin de üçlü karışımı bütün açıklığıyla kendini gözlerimize sunuyor. Bundan, bu üç eskiçağ ulusunun eş anlayış ortamında yaşadığı sonucunu çıkarabiliyoruz kolayca. Nitekim Hititlerin yazışmalarında ayrı ayrı diller kullandıkları biliniyor.

Gilgameş Destanı'nın Hitit dilinde bir yazılı örneğinin bulunması, Hitit, Akad, Sümer dilleri arasında görülen içli dışlılık durumunun gelişigüzel olmadığını, arada sıkı bir anlayış birliğinin bulunduğunu koyuyor ortaya.

Hititlerle, Mezopotamya ulusları arasında bir görüş, anlayış birliğinin varlığı bir düşünce alışverişinin sürüp gittiği elimizde bulunan yazılardan, belgelerden anlaşılıyor. Bu komşu ulusların, Anadolu da belli inanç düzeni içinde, sarmaş dolaş oldukları, bir oluktan içip susuzluklarını giderdikleri

gerçeği ortadadır. Bir bakıma eskiçağ uluslarının evrene bakışları arasında, özellikle Anadolu-Mezopotamya, Ege kıyıları, sıkı bir yanyanalığın, birliğin bulunması olağandır. Gılgameş Destanı'nda görülen şu şiiri bütün komşu ulusların dilince söylemek, o çağların anlayışına göre en elverişli bir tulumdur:

Dinleyin beni, siz ey yaşlılar dinleyin.
Engidu yüzündendir ağladığım benim,
Can yoldaşım içindir
Acılar, sızılar döküyorum ağıtçı kadınlar gibi,
Sen, belimin satırı, elimin yayı Engidu,
Kemerimin kılıcı,
Önümde siperim kalkan, bayramlık giysilerim,
Biricik sevincim benim Engidu,
Soyan bir kötü yağıdır beni...
Candaşım benim dağlarda tek başına gezen
Yaban eşeğini kovalayan katırcığım.
Ey çöllerin parsı, can yoldaşım Engidu.
Dağlarda tek başına gezen yaban eşeğini kovalayan katırcığım benim.
Kavuşmuştuk istediğimize, tırmanmıştık dağlara
Yakalayıp öldürmüştük göklerin boğasını
Girmiştik giremediği yerlere kimsenin,
Canına okumuştuk Humbaba'nın.
Nedir seni kavrayan bu uyku?
Karanlıklara gömülmüşsün artık,
Dinlemiyorsun beni daha.
Baktı, yokladı Engidunun gözlerini,
Açmıyordu onları artık.
Yüreğini yokladı, atmıyordu.
Bir böğürtü kopardı acıdan, üzüntüden, Gılgameş,
Yavruları kaçırılan dişi bir aslan gibi

Kapanmış yüzüne Engidu'nun yolmuş saçlarım
Altüst etmiş ortalığı, dağıtmış ne varsa.
Fırlatmış güzel giysilerini parçalayıp yerlere.

Gılgameş Destanı'ndan aldığım bu bölüm, ölen bir kimsenin ardından, ister tanrı, ister insan olsun söylenen en güçlü ağıtlardan biridir. Burcu burcu insan kokuyor, işte. Elle tutulur, gözle görülür bir yanı, inşam kuşatan bir sıcaklığı var.

Anadolu, kendine yakın olan, benimsediğini, yaşamayla atbaşı gideni alıyor, onu kendi düşünce teknesinde yoğuruyor, benimsiyor, kendi varlığında özümlüyor. Mezopotamya ile kopmayan bir bütünlük içinde yaşıyor. Sonunda, aldıklarına yeni bir nitelik katıyor, yeni bir biçim veriyor. Dince olanı, düzenli bir anlayış içinde değerlendiriyor, ona bilimcil bir öz katıyor. Yukarda adı geçen ilk bilgelerin bilimcil düşünceyi Anadolu da yaratmalarının gerçek nedenleri de burada, bu geliştirici, birleştirici özde saklıdır.

Anadolu, gökten inmiş düşüncelerin doğduğu, yayıldığı bir yer değildir. Daha çok yerde doğmuş düşüncelerin, görüşlerin göklere yükseldiği bir ortamdır. Komşu ulusların düşünce ürünlerinden, sanat yaratmalarından, elden geldiğince beslenmiş, onları özünde eritmiş, onlardan yeni bir ürün koymuştur ortaya. Homeros destanlarının Anadolu da doğması, sonradan Batıya geçmesi, bir olasılığın, gelişigüzel bir oluşun sonucu değildir.

Burada, üzerinde durulması gereken, çok önemli bir sorun vardır, o da tanrısal inancın insan sevgisine dönüşmesidir. Bir bölümünü yukarda okuduğumuz destanda dile gelen sevginin dinden kaynaklanan bir yanı olsa bile yüze vuran yalnız yaşanan, gövde sıcaklığı duyulan sevgidir, insan sevgisidir. Bu şiiri bir sanat ürünü olarak değerlendirmenin yeri burası değildir. Ancak, Anadolu da biçimlenen, sonraları uygarlığın gelişmesinde etkili olacak olan, bir eğilimin en güçlü özüdür bu. Bu sevgi Anadolu dan Batıya göçen düşünce ürünlerini besleyen en güçlü, en verimli kaynaktır.

Anadolu da gelişen bütün düşünceler, sanat ürünleri zamanın akışında beslenen bir bilgi kaynağının verimleridir. Sonraları, Anadolu bu yaratıcı gücü yitirmiş, başka etkilerle, gelişim çizgisinden uzaklaşmıştır. Grek-Roma uygarlıklarının, sanat, düşünce ürünlerinin Anadolu kokması bu yüzdendir. Anadolu kendi özünü geliştirerek hem çevresini aydınlatmış, kendinden sonra gelenleri, özellikle Batıyı beslemiştir. Anadolu, gerçek değerinin bilinmemesine karşılık, bu özellikleri dolayısıyla türlü düşünce varlıklarının, sanat yaratmalarının kaynaştığı, karıştığı, yeni varlıklar doğurduğu bir özümleme ortamı olmuştur. Homeros destanlarında, düzenli, karşılaştırıcı bir inceleme yapılırsa, eski inançların, dıştan gelip Anadolu da özümlenen, sindirilen düşüncelerin çok derin izlerin bulunduğu görülür.

Anadolu, komşularından aldıklarını bir dokunulmazlık içinde saklamıyor. Tarih varlığı olmaktan çıkmıyor, geçmişi bir değişmezlik bütünü olarak geleceğe aktarmıyor, olduğu gibi kalma dokunulmazlığı verimsiz bir anlayış olarak kendini sürdüremiyor onda. Aldığını eritiyor, bir çocuğun anasından emdiği süt gibi kendi özüne katıyor, ondan yeni yeni ürünler tüketiyor, yaratıyor, kendini sürdürmenin, özlü olmanın niteliklerini yitirmiyor Anadolu.

Uygarlıklar, birbirini besleyen, birbirinin eksiklerini gideren, birbirinin gelişmesinde yardımcı, yararlı olan düşünce, sanat varlıklarıdır. Onların birbirlerine karşı görevleri, tarih sorumlulukları vardır. Aldığını olduğu gibi saklayan, ondan yeni yeni türelimler, yaratmalar yapamayan bir uygarlık kendine düşen görevi yerine getirmiyor, tarih karşısında taşıdığı sorumluluk duygusunu kavrayamıyor demektir.

Vergilius'un ünlü Aeneas'ı kendisinden yüzlerce yıl önce gelen Homeros'tan neler aşmışsa, Homeros da kendinden binlerce yıl önce yaşamış ozanların, halkın, düşüncesinde yer eden ürünlerden o ölçüde yararlanmış, onlardan esinlenmiştir. Bu durum ozan için, ulus için olumsuz bir tutum

değildir, tutumların, davranışların en olumlusudur. Öyle, birbirinin ardından gitme, uygarlık yaratmalarından, düşünce ürünlerinden yararlanma olmasa bugün yeryüzünde insan başarısı denecek bir varlık konamazdı ortaya. Anadolu'nun en başarılı, insanlık tarihinde en olumlu eylemi de budur. Birbirinden yararlanmayı kötü sayan, aldığını kılına bile dokunmadan saklamayı erek edinen ulusların tarihte başarı çağları uzun sürmemiştir. O ülkelerde olumlu düşünce, düzenli görüş, sağlam bilgi ilkelerine dayanan varlık anlayışları doğmamıştır.

Uzakdoğu uluslarının ortaklaşa yaratmaları sanat ürünleri Çin uygarlığını, Hind-İran düşünce alışverişi Hind-İran uygarlığı'nı, eski Mısır-İbrani-Sümer-Akad-Asur düşünce alışverişleri eski Mısır uygarlığını, Mezopotamya-Anadolu düşünce alışverişi Anadolu uygarlığını, Anadolu-Grek-Roma-Ege düşünce alışverişleri bugünkü Batı uygarlığı'nı doğurmuştur. Bunlar arasında birbirine, karşılıklı olarak, yan etkilerde bulunanları olmamıştır, denemez. Böyle bir kanı tarihin gidişine aykırıdır. Ancak, düzenli düşüncenin, din dışı bilgilerin gelişmesinde, sanat yaratmalarının ölçülü bir nitelik kazanmasında önderlik, öncülük Anadolu'ya düşmektedir. Hindistan'da doğan dinlerin, Uzakdoğu ülkelerinde yayılışı gibi, Anadolu da gelişen düşüncelerin de komşu ülkelerde tutunduğu, Mezopotamya'da yeşeren bilgilerin Anadolu da benimsendiği bir tarih gerçeğidir. Ancak, Anadolu ile komşu ülkeler arasında görülen ayrılık şudur: Anadolu, din dışı düşüncenin, bilimcil görüşlerin geliştiği bir ülkedir.

Nil'in taşmasını önlemek için birtakım bağlar düzenleyen, dayanaklar yapan, sayısız geometri biçimleri gösteren nitelikte delta'lar kuran eski Mısır yerlileri bile, bu çalışmalarından bağımsız bir bilim yaratamamış, bugünkü anlamıyla olumlu düşüncenin doğuşunda elle tutulur yapıda ölçülü başarılar gösterememişlerdi. Mısırlılar, çok geliştirdikleri mumya sanatında bile birtakım büyü varlıklarına inanmışlardır.

Firavun mezarlarından çıkan sanat yaratmaları, altın, fildişi işlemeler, Osmanlılarda görülen bir lonca gizliliği içinde kalmıştır. Öte yandan, gök araştırmaları, incelemeleri üzerinde ileri adımlar atan, bir bakıma gök incelemeleri bilimlerinin kurucusu sayılan Babilonya halkları bile, bu araştırmalarını birtakım gizlilikler içinde yapmaktan geri kalmamıştır.

Anadolu dışında kalan ulusların çoğunda özellikle komşularda, bilimsel diyebileceğimiz bütün çalışmalar din adamlarının elindeydi. Bu gibi işlerle rahipler uğraşıyordu. Bilim, yıldızlara bakarak birtakım sonuçlar çıkarmak, insanlarla, devlet yönetimini ilgilendiren işlerle, yıldızlar arasında gizli bağlantılar aramak, insan olaylarım gök varlıklarının etkilediğini ortaya koymak, din adamlarının tekeli altındaydı. Bu yüzden, Doğuda, Mezopotamya'da, Mısırda, Hint'te, İran'da felsefe gelişememiş, bu konuda olumlu bir adım bile atılmamıştır. Din adamları, rahipler Anadolu'da da vardı, ancak din dışı düşüncenin gelişmesini önleyemedikleri gibi, ona pek yardımcı da olamamışlardı.[1]

Anadolu da, eskiçağ inançlarına dayanan, gerçek ötesi bir takım kaynaklardan beslenen, pek çok tarikat'ın varlığını biliyoruz. Bunlar daha çok zamanla kılık değiştiren, çağın boyasına bürünen çok eski halk inançlarıdır. Günümüzde bile yıldızlara bakarak alınyazılarını okumak, fal açtırmak, ölülerden yardım dilemek, onlara adaklar sunmak, ölünün arkasından şuna buna yemek dağıtmak, helva kavurmak, ağlamak, ağıtlar döktürmek, mezarının başında mum yakmak, yamalar bağlamak gibi kökü çok eski çağlara dayanan inançlar, gerçekdışı kurumlara karşı aşırı ölçüde bağlılık gösterme vardır. Bunların çoğu Anadolu'ya İran, Hint, Mısır, Mezopotamya gibi uzak yakın komşularından gelmiştir. Gene bu ölçüler içinde Trakya'dan gelen gerçekdışı inançlar da az değildir. Bu gerçekdışı inançlar arasında, en etkili olanlarının

---

[1] Thales'in İ.Ö. 485 yılında güneşin tutulacağını önceden bildirmesi gibi.

Doğudan geldiği, daha çok Budda, Brahma, Şaman gibi adlar altında yayılan, onlardan çok önceki çağlarda doğup onları etkileyen dinlerin ürünleri olduğu da biliniyor.

Anadolu da, doğa olayları ile yıldızlar arasında birtakım gizli bağlantıların bulunduğu inancını besleyen, insanların alın yazılarıyla gene yıldızlar arasında sıkı sıkı ilişkilerin varlığını ileri süren görüşleri geliştiren kaynaklar eski Babil dincilerinin işidir. İsa'dan binlerce yıl önce gök varlıklarıyla yeryüzü olayları arasında usdışı bağlaşmaların sürüp gittiğini geniş bir inanç düzeni içinde ortaya atan Babilliler olmuştur. Büyünün yurdu orasıdır. Bu çok eski inançların izlerini bugün bütün doğu dinlerinde, İslâmlıkta özellikle İslâmlıkla ilgili tarikat adı verilen inanç kuruluşlarında sık sık görmekteyiz. Anadolu dinlerinde böyle gizli, doğa olaylarının dışında, doğa ötesi eylemlerin geliştiği pek az görülür. Gök varlıklarına, büyülü birer nitelik yüklemek, kimi Hitit rahiplerinde görülüyorsa da, gözlemlere, deneylere dayanan Anadolu düşüncesinin ürünü değildir. Ancak gök varlıklarında insanüstü güçlerin bulunduğuna, onların da birer dev insan olduğuna inanmak Anadolu'nun işidir.

ZAMANIN ATTIĞI TAŞ

Kübele, özellikle Frigya, Lidya, Likya ülkelerinde Hititlerden-beri bir tanrıça olarak sevilir, benimsenir. Tanrılar arasında bir yarıştır başlar onu sevme, onu elde etme konusunda. Dilden dile düşer ünü Kübele'nin. Sevenler kıskananlar, çekemeyenler sürü sürü. Öyle ki bir gün kızar tanrıca, Attis'i tuttuğu gibi bir çam ağacına döndürür. Onu yansıtır evlerimizi yaptığımız çam ağacı, üzerinde gezindiğimiz döşeme, evimizin tavanı, yazı yazdığımız masa, yemek yediğimiz sofra, işte bir andaçtır bize.

Bergama'da, en ünlü tapmağı varmış Kübele'nin. Göklerden inmiş bir kara taşmış onu yansıtan nesne. Köşeli bir kara taş. Oysa kara değildi Kübele. Işıl ısıldı boyuna. Suların arılığında, çamın yeşilliğinde, güneşin ışığında vardı ondan bir bölüm. Oysa durur mu zaman akıp gidecek, insanların görüşlerini, tutumlarını düşüncelerini değiştirecek kökten. Yeni yeni alanlar açacak insanoğlunun önünde. Düşünmesini bilene "yürü" diyecek, bilmeyen "dur"

Dağların dorukları vardır hani, birbirinden yüce, birbirinden alımlı çalımlı, birbirinden yakışıklı, birbirinden süslü, gösterişli. Tarihi yapan kişileri andırırlar, evrenin sonsuzluğunda. Ünlü başlar, yaratıcı düşünürler, sanatçılar, aydınlar bu yüce dağ doruklarına benzerler. İnsanoğlunun sayısız kalabalığı içinde sivrilmiş örneklerdir onlar. O doruklarda uygarlığın baş döndürücü başarılarını seren önümüze... Onlardır yüzümüzü güldüren, Demokritos'un atomas'ından göklerin sonsuzluğunda yanşa koyulan füzelere değin gelişen insan düşüncesini besleyen, yücelten insanlığa yaşamının da, ölmenin de tadını tattıran ilerleme, onların çizdiği doğrultuda giden başların ürünüdür.

İşte bu yüce doruklar arasından fışkıran düşünceyi ak sütüyle besleyen zamanın canı sıkıldı, günün birinde. Gelişmeye karşı çıkan, olduğu yerde durmayı, çakılıp kalmayı alışkanlık edinen, gerici, vurdumduymaz tutucu başlar küplere bindirdi zaman'ı. Bir iş yapacağı belliydi tutumundan, kızgın davranışlarından. Bir gün Bergama'ya uğradı yolu. Bakındı çevresine. İnceledi didikleyici gözlerle insanları, yapıp ettiklerini bir bir. Sonunda anladı bu yolun çıkar olmadığını. Ağrıyan dişi söker gibi, işe yaramayan ağaç dalını keser gibi yapmak geliyordu içinden. İnsanların kötülüklerini, verilenle çağlar boyunca yetinmeye kalkışanlarını istemiyordu zaman, canlarına okuyacağı günü bekliyordu dört gözle. Duramıyordu yerinde hıncından.

Bir gün baktı ki, ünlü Kübele'nin adına dikilen kara taşa bir kutsallık vermeye başlayanlar, ona Kübele'den daha çok önem verenler türemiş. İbrani ülkesinden gelme bir kavram dolaşır olmuş ortalıkta. Ne işi vardı bunun Kübele'nin yurdunda ya da yurdunun kıyılarında, güneylerinde. Eloah diyorlarmış adına bu yeni türemenin. Kızdı ona. İlkin hıncını belli etmek istemedi. Bir de ne görsün, iyice azıtmış eloah, kafa tutmaya başlamış kendinden önce gelenlere.

Eloah, daha sonra Allah adını alarak, kendini bütün tanrıların üstünde bir varlık gibi tanıtmak istemiş. Artık, Kübele'nin kara taşı nerdeyse bir tanrı olmuş. Bütün putlar ona dönmeye durmuşlar yüzünü. Kurulmuş İbrani ülkesinde baş koltuğa. Bir de çalımlı çalımlı bakar olmuş çevresinde biriken sapıklara, çılgınlara. Benden başkası yalan diyecek gibi davranışlarda bulunmaya başlamış kendince.

Yavaş yavaş bir din doğar gibiydi bu taşın çevresinde. İnsanlar doğadan kopmaya, göklerin boşluğunda niydüğü bilinmez nesneler aramaya, onlara tapınmaya koyulmuşlar. Güneyden gelip Anadolu içlerine doğru yayılma eğilimi gösteriyordu. Tanrılar yerlerinden oluyor, bilinirlikten çıkıyordu. Eloah, tanrı görünmez, elle tutulmaz, belli yeri yurdu

olmaz. Bütün bilgiler ondan gelir. Onun bilmediği, görmediği, duymadığı olmaz. Gene de belli bir yeri yoktur onun.

Bu düşünce güneyde Kübele'nin Hubel diye adlandırıldığı ülkelerde çıkıyordu ortaya. Yeni bir tanrı kavramı doğmak üzereydi. İnsanlığın tarihini yaratan doruklara karşı çıkıyordu bu yeni türeme nesne.

Zaman kendi akışı içinde gelişen, daha doğrusu karşıt doğrultudan yürüyen bu sapık düşünceyi çakacaktı bir yerde, gününü saatini bekliyordu. Anadolu'nun içten dıştan karışmaya başladığı bugündü. Göklerde kara bulutlar dolaşıyordu. Sularda bir çalkantı, toprakta sarsıntılar vardı. Zaman, bütün alımlılığıyla yürüdü gene Bergama'ya. Girdi kentin kapılarından içeri sessizce. Ayak seslerini bile duyan olmadı, derin bir uykuya dalmış gibiydi Anadolu. Uyuşmuşluk vardı elinde ayağında. Kocaman kocaman ellerini ovuşturdu. Gitti doğruca Kübele'nin tapınağına. Gerilmiş bir yay çevikliğiyle yakaladı Kübele'nin taşını, şu adı sık sık evrenin dört bucağında geçmeye başlayan kara taşı. Sıktı sıktı avuçlarında. Sonra bütün gücüyle fırlattı güneye doğru iyice nişanlayarak.

Taş az gitti uz gitti, bir yerde insanları baştan çıkarmak için sapık düşünceler düzenleyen eloah'ın başına çarptı. Yere yıktı onu. Ortasından yardı kafasını. Kanları aktı. Bir de baktılar ki yanlan, kanlar akan koca kafanın içi bomboş. Şaşırdı güneyliler. Bizim inandığımız eloah'ın bomboş olmalı kafası böyle, dediler. Böyle olur tanrı dediğin işte, diye bağırıp çağırdılar. Boş kafalı tanrıları olduğu için bayram düğün yaptılar, ziller takındılar, çaldılar, oynadılar. Koyunlar, develer kestiler. Bütün hayvanları bu büyük şölene çağırdılar. Kertenkeleden develere değin bütün hayvanlar koşa oynaya gelmişler bu yüce şölene. Boş kafalı tanrının kutlanışı şölenine.

Yalnız içlerinden irice bir hayvan gitmedi. İnanmadı boş kafalı tanrıya, böyle bir tanrının olacağına inanmadı, inanamadı. Kızdılar ona. Kötü insanlara ad olarak verdiler

onun adını. Gördünüz mü şu insanların domuz'luğunu. Kıydılar hayvancağıza. Oysa içlerinde en uslusu, en işini biliri oydu. Kovdular onu ülkesinden. Sen bizden değilsin artık, senin adın yeryüzünde bizden olanlarca kötüye çıksın. Adın batsın senin. Bastığın yere basılmaz olsun. Değdiğin yenmez olsun. Sana elini sürenden uzak olsun bizden olanlar, bizim gibi düşünenler. Soyun sopun kargışlandı senin. Bir yerde yüzün kalmadı artık. Git ülkemizden" dediler ona. Adını sanım anmadılar bir daha.

Sen, ey seni sevmeyenlerden daha tatb, daha güzel hayvan. Sen, seni sevmeyenlerin topundan daha iyisin, daha cana yakınsın. Sen, başını yere dayayıp kalçalarını bütün gerginliğiyle havaya kaldıranların en yücesisin. Sen, o kara taşın düştüğü yerlerde gezecek varlık değilsin. Senin yerin başbuğlar sofrasıdır, yüceler şölenidir, ulular törenidir, tanrılar derneğidir. Sen, ey kargışlanmış varlık, esenlikler sana, mutluluklar sana. Sevgiler, saygılar sana. Göklerin en yüce katları bile azdır senin için, küçüktür, dardır, değersizdir. Senin yerin, düşünmeyi bilen, insanları seven, canlının, yaşamının değerini anlayan bilgelerin aydınların, düşünürlerin, ozanların gönlüdür.

Pırıl pırıl sular, ışıl ışıl sonsuz güzel gökler, gülen yeşillikler, ışıyan çayırlar, tatlı tatlı söyleşen ağaçlıklar gerek sana. İçinden tatlı sular akan bağlar, sütü ışık gibi, gülüşü çiçek gibi, ballardan tatlı, canlar bağışlayan pınarların suladığı yerlerdir senin. Gel, ey kovulmuş, kargışlanmış, mutlu, gel, gel. Üzüldü bunlara, bu kargışlara da, gönlünü almak için yapılan çağrılara da. Ne çıkar, eden bulur demişler, kimsenin ettiği yanına kalmaz demişler ya. Ona edenler de ettiklerini buldular. Çok daha acı çıktı kargışlanan canlıya yapılanların öcü. Gerçek olgunluğa varmış bir kişi, bir toplum, kendinden olmayanı tekme ile sövüp saymakla kovmaz. O da bir varlıktır, onun da kendince bir evreni vardır. Onun da gönlünde bir aslan yatar.

Derin derin düşündü, kendi içine kapandı. Özünün derinliklerinden bir takım sesler duydu. Beğenilmediğin toplumdan uzaklaş, sana değer vermeyenlerin yanında, arasında çakılıp kalma, insan, kendi içinden gelen yönetici, doğru yola getirici sese uymalı. Başkaları adına konuşmak, başkalarının sözlerini aktarıp anlatmak doğru bir iş değil olgun insan için. İnsan kendi alnının teriyle elinin emeğiyle görmeli işini. Yoksa beni falanca gönderdi, bana git: "onlara de, biz seni onlar kurtuluş yoluna dönsün diye gönderdik" gibi sözler insanın tükenmişliğini koyar ortaya. Ne demektir başkası adına konuşmak, beni göklerin sonsuzluğundan bir ulu, bir yüce gönderdi, demek.

Kendi gücü yetmezken, birtakım büyücü, gizli güçlerin varlığını, yüceliğini ortaya atarak, uluslara söz geçirmeye kalkışmak, yalancılıktır düpedüz. Bunlar, Kübele'nin ülkesini, güzel Anadolu'yu bu düşüncelerle, bu boş düzenlerle, yapmacıklarla ele geçirmek istemişler. İnsanı özünün dışına itmişler.

Yoksul, kargışlanmış canlı, silkindi olduğu yerde, sağına soluna bakındı, yutkundu, kendi kendine mırıldanmaya başladı:

Ben neyledim sana
Lokmanı mı aldım elinden
Göklerden tanrını mı sürmüşüm yoksa
Sırtından çulmu sıyır mışım
Diken mi koymuşum yoluna geceleyin
Bir günün alaca doğuşunda
Ekmek kokuşlu sularda yıkanma mı dedim sana
Bilir miydin suyun tadını
Işıyan sütün özünü bilir miydin?
Pis dedin, çamurlu dedin, sulara yattım diye
Döndün öte yandan

Sarıldın dört elle yerin dibinden çıkan çamurlu suya
Bir sümük katılığında yoğun suya
Kutludur dedin, üstelik sattın kendin gibi düşünenlere
Düşünmeyi bilmeden ardından gelenlere
Kara, kalın kıllarını kutsal saydın sakalının
Bir düşün kadın avcısı çapkın
Bana hayvan demişler sana insan
Çamur pislenir de bulaşınca bana
Arınır mı sen içtiğinde
Neden verir de insanların kötüsüne kirletirler adımı benim
Ben içtiğin çamurlu su muyum bee
Kıvırdığın yalanlardan büyük değil suçum
Kirli değil çamur özünden
Ben hayvan
Sen insan
Gün doğumunda bir kendine
Bir de bana bak da utan...

Bu dizelerde dile gelen sonsuz insan özlemini, mutluluk duygusunu yüreğinin derinliklerinde sezince enginlere doğru kaptırdı kendini. İnsan düşüncesinin zamanla ne biçim değiştiğinin bilincine vardı. Kendinden olanla olmayan arasındaki sonsuz uçurumu sezdi. Sonra gene kendi içine kapandı, mutsuzluğunun sınırlarına değin açıldı. Kendinden çıkıp kendini gözlemlemeye başladı. Sınır uçlarında biraz soluk aldı. Kendine geldi. İnsanın, kendine, verdiği değerin önemsizliğini anladı, insan yaratılmadığına sevindi. Gene daldı. düşünceye, ayıldı. Biraz düzelir gibi oldu, iner gibi göründü yüreğinin şişi, gönlünün kabarışı: Sonra doğruldu yerinde. Gene bakındı sağına soluna. Kalktı, kısa süreli gezintiler yaptı çevresinde.

İnsan kendi çevresine bakınca özünden kopmamalı. Kendini kuşatan evrenin yapısıyla arasındaki bağlantıyı araştırıcı bir gözle bakmalı çevresine. Nedenli aykırı düşünürse düşünsün, insan gerçek olarak çevresinden, ortamından kopamaz. Kendini başka bir evrenin mutluluk veren sularında yaşar sanmak, bilinmez ülkelerden buyrultular, uyarıcı sözler getirmek, kendini böyle bir akışın içinde görmek, delirmektir, özü bilmemektir.

Tarihte, insanların güçsüzlüğü, düşünce bakımından olgunlaşmamışlığı yüzünden birtakım önderler çıkmış, insanı bir yana iterek, gökler adına konuşma gereğini duymuşlar. Göklerden sözler getirmiş, varlık evreninin uçsuz bucaksızlığında yaşadığı söylenen yücelerden, ululardan bildiriler getirdiklerini ileri sürmüşler, gizlice göklere ağdıklarını, tanrıyla konuştuklarını söylemişler. Bunlar düpedüz çılgınlar, ya da aşırı ölçüde kendini düşünen bencillerdir, delilerdir.

Bu çağlar, insanlardaki, bilinçaltı evrenin boşalma, ortaya dökülme dönemleridir. İnsan, kendini aşmak isteyen, çevresinin üstüne çıkmaya çalışan, yücelere tırmanan bir varlık olduğu sürece bu tutkuları önlenemez. Tutkular, onları taşıyan böylesi insanlar yaşadıkları çağların birer damgasıdır. Kimlik belgesidir. Zaman, bunları birer katı kaya gibi geleceklere doğru fırlatır atar. Düştüğü yerde, toplumun inanç düzenine göre boya değiştirir, biçim kazanır bunlar. Çoktanrılı çağlardan kalma inanç taşıyıcıları, göklerden bildiriler, buyruklar getiren yalvaçlar, insanları ortamından koparan ermişler bu türdendir.

Buyrukları arasında öldür, öğütü bulunan hangi kutlu bildiri olursa olsun, insanca değildir, saygı değer değildir. Öldürmek kolay, güç olan, insandaki bu vurucu, kırıcı, yabansıl eğilimi, duyguyu öldürmek, yıkıcı, kırıp dökücü niteliğinden uzaklaştırmaktır. Öyle ki öldüreni öldürmek bile insanca değildir. Öldürende görülen insan dışı davranışı, onu ortadan kaldırmakla, öldürmekle bir daha yapmış olur, öldü-

reni öldüren, ya da öldüreni öldür, diyen. Tanrılarla insanların kaynaştığı çağlarda, insan insanı belki de özünü bilemediğinden öldürüyordu. Bilinçli öldürmeler daha çok, insanlarla tanrılar arasındaki yakınlıkların gevşemeğe, uçurumlaşmaya başladığı çağlarda doğmuştur. İnsan, kendini, tanrıdan ayrı saymaya başlayınca daha da kırıp dökücü, yırtıcı olmuştur. Bu tutum, insanların uygarlığı yanlış, bilinçsiz yorumundan dolayıdır. Uygarlığın özünde öldürme, başkalarına kan kusturma, acı çektirme yoktur.

Uzun bir süre susmuştu kargışlanmış hayvan, kendi evreninde derin derin düşüncelere dalmıştı. Gönlünde sıcak özlemi vardı Kübele'nin, serin sularında onu soluyordu doğanın, havasında, karasında baş başaydı onunla bütün gün. Bir bahar sabahı, güneş sıcak ışınlarını yeryüzüne yayarken, uyandı Kübele. Bütün damarlarında Attis mi desem, Adonis mi desem birinin sıcaklığı, yüreğinde kavuşmanın ılımlı tadı. Yayıldı sere serpe Anadolu'ya, baktı güneşe, çevresine, yeşeren doğaya, ışıyan ağaçlara, çiçeklere, sulara, göklere baktı sevgi dolu, özlem dolu gözlerle. Bir türkü tutturdu içinden, insan kokuşlu, sevgi oyalı, bir türkü.

Yorulur mu güneş ışığını saçmaya
Bahar yeşille donatmaya evreni
Yorulmaz benim de yüreğim insanları sevmeye
Sıcaklığında günün akarım ışıyan gözlerine
Can oluğundan özlem çağıltısında

Damarlarımda geviş getirir sevgi
Döküle durur avuçlarıma doyasıya
Yorulur mu çiçek kokuşlu sesin
Yorulur mu akarsular
Emzirir de kulaklarını
Esen yellerin serinliği damağında

Benim de yorulmaz yüreğim
İnsanları sarmaya.

Bütün üzüntülerinin kaynağı, evrenin türlü bölgelerine kazıklar çakmak, toprakların bütünlüğünü bozmak gibi kötü bir düşünceyle davranışlara girişmekti. Evreni niçin bölmek, bölüşmek istiyorlardı. Gerçekte böyle bir üleşme yoktu. İnsan, canı çektiğinde yaşamalıydı. Şurası senin, burası benim demek olgun kimselere yakışacak bir tutum değildi.

İnsanlar, olgunlaştıklarını sandıkça, daha da gerilere doğru gidiyor, açıkçası ilerlemekten çok bocalıyordu. Uygarlık, uygarlaşma bu olmamalıydı. Oysa kendini yol gösterici diye ortaya atanlar, toprakların bölünmesini, üleşilmesini istiyordu. İnsan yapısında böyle bir eğilim ancak doğadan uzaklaştıkça gösteriyordu kendini. Yan yana, elele yaşamak varken Kübele yolunda bu kıyım, bu çizgilerin dışına çıkma, birbirini yemeye doğru atılan adım neydi, işin sonu böyle nereye varacaktı. Kübele, kimseye böyle bir bilgi vermemişti. Eli bütün insanlara açıklı. Kimseyi kimseden ayırmıyordu. İnsanlarda gün geçtikçe bir başkalaşma, kendi doğasının dışına çıkma oluyordu. Bu eğilim, Kübele'den uzaklaşmanın açık bir belirtisiydi.

Kovulan, kargışlanan hayvan düşünüyordu böyle, tanrının kendilerini, insanları doğru yola getirmek, insanlara yol göstermek için ortaya attığı kimselere karşı. Oysa onları kimsenin gönderdiği yoktu. Onlar, kendiliğinden ortaya çıkmış birtakımı açıkgözlerdi. Dedikleri yaptıklarına uymuyordu bir türlü. Tutumları, davranışları yalanlıyordu düşüncelerini, insanlara söylediklerini. Kendi çizgilerinin dışında yaşıyordu böyleleri. Onlar, evrenin içinde, evrenden kopmuş, evrenle ilgisi yokmuş gibi yaşarlar. Yaşama süreci içinde bir başarıları olmadığı gibi tarihle de bağlantıları yoktur.

Tanrı adına konuşmak, kendisini tanrının görevlendirdiğini ileri sürerek, insanları mutlu kılacaklarını söyleyenler

büyük yalancılardır. Tanrının, sorulduğu nitelikte gücü varsa, yapacağını başkalarına ısınarlaması gerekmez. Uluslar arasında öyleleri vardır ki, tanrının gönderdiği yüzlerce elçi (peygamber) bile onları adam etmeğe yetmemiştir. Gerçekten tanrı varsa, kime elçi göndermişse onun adam olamayacağım bilmiştir, yoksa adam olunca elçi neyine.

ESNEYEN TOPRAK

Hititlerden öncesi, inanç varlıklarının biçimlenmeye başladığı dönemi kesin çizgileriyle bilinmiyor, Anadolu'nun. Çok eski çağlarda yaşamış, olan insanlar bizden öncekilerin aracılığıyla, bize pek çok ürün bırakmış bir ulustur, bizim tanımak istemediğimiz, bizden sayma olgunluğunu gösteremediğimiz, atalarımızdır onlar. Bilginlerin, Hitit öncesi (Proto-Hitit-tarih öncesi ulus) dedikleri bu topluluk, Anadolu da uygarlığın ilk kurucularıdır. Hititlerin öğretmenleridir, onlar, bir bakıma.

Elimizdeki buluntulara baktığımızda, oldukça ileri bir durumda görüyoruz Hitit denen soydaşlarımızı, atalarımızı. Belli ki onlar yerden bitmemiş, kendilerinden sonra gelenlere öğrettikleri gibi önce gelenlerden de epey konular öğrenmişler.

Bilim, elinde bulunan su götürmez, kesin belgelere. kanıtlara dayanarak yargıda bulunma eğilimindedir. Onun yapısı, tuttuğu yol, bağlandığı ilkeler bunu gösterir, ya da böyle yapmasını gerektirir. Ancak düşünen kişinin sağduyusu gün olur bilimi geçer, bilimden daha gerçek sezgilerde bulunur. Bilimin bu derin sezgilerden çok yararlandığını, arada bir de olsa yanlışlarını onlara dayanarak düzeltiğini biliyoruz.

Anadolu'nun belli bir çağda önemsenmediğini, uygarlığın ilk yaratıcılarının Akdeniz adaları, Ege adaları çevresinde yaşadıklarını kendi belgelerine göre bilimsel bir kesinlik ölçüsünde ortaya atanların kimler olduğunu biliyoruz bugün. Oysa bilim verilerine, kesin kanıtlara dayandıklarını söyleyen bu bilginlerin yanıldıkları kısa bir süre içinde ortaya çıkıverdi. Ancak, Anadolu'nun bir durak yeri, türlü kültürlerin karışıp kaynaşma yeri olduğunu ileri süren, bunun doğruluğuna inanan sağduyu yanılmadı.

Kazılardan elde edilen belgeler, buluntular değerlendirildikçe, günümüz Anadolu insanlarının gelenekleri, görenekleri karşılaştırmalı 'olarak incelendikçe, açıklandıkça daha pek çok bilinmeyen, yanlış yorumlanan gerçeklerin gün ışığına çıktığını, Anadolu'nun çok eski çağlarda "yerleşmiş" bir topluluğun yurdu olduğunu anlıyoruz açıkça.

Hitit öncesi dönemden, Bizans'a gelinceye kadar, Anadolu da on'u aşkın geniş ölçüde uygarlık kurulmuştur. Öyle ki bugün, elimizde, evimizde, günlük davranışlarımızda, geleneklerimizde onların derin izlerini kolayca buluyoruz. Anadolu da kurulan, serpilip gelişen uygarlıklar içinde, iz bırakmadan, kendinden sonra gelen ulusları etkilemeden, torunlarında kendini sürdürmeden ortadan kalkan yoktur. Gerçekte bu uygarlıklar bir bütündür, bir gövdenin dallarıdır. Daha doğrusu Anadolu uygarlığıdır.

Karadeniz kıyılarında, Bayburt, Erzurum yörelerinde giyilen çarığın, "çapula" denen ayakkabının benzerlerini Hinlerden kalma duvar kabartmalarında görüyoruz. Maraş'ta bulunan, bir kabartmada yün eğiren kadının elindeki iğ, başındaki örtü, çocuğunun başlığı, giysileri, bugün Anadolu da, doğu Anadolu'nun, kuzey Anadolu'nun bütün köylerinde vardır, değişmemiştir de. Bacaklarını ayak bileklerine değin örten dolaklar da olduğu gibi yaşıyor giyimlerimiz arasında.[1]

O çağlarda esniyordu Anadolu toprağı. Üzerinde beslediği insanları durmaksızın yaratıcı eyleme doğru itiyordu. İnsanlar sarsılıyor, yaratmak konusunda, düşüncelerinden fışkıran tanrılarla yarışa tutuşuyordu. Bir yandan tanrılar yaratıyordu, bir yandan insanlar. Bütün bu yaratmaların toplandığı Anadolu toprağı üzerinde yetişen kuşaklan besleyen bir doğurucu güç gelişiyordu.

Oysa biz unuttuk toprağın özünü, özünde saklanan, bizi bekleyen yapıcı gerçeği. Toprağın doğurucu esneyişini

---

[1] Die Welt der Hethiter, von M Riemschneider, Stuttgart 1961, s. 77.

deprem sandık, yerin diplerine doğru açılan insanları kaynar kazanların, kıldan ince kılıçtan keskin köprülerin bulunduğu yalımlar ülkesine götüren bir sarsılış diye anladık. Aldandığımız gibi aldatmayı da iyi becerdik doğrusu. Ekmek uzatana taş attık. Uzanan eli teptik, yüzümüze gülenin yüzüne tükürdük. Tükürülecek yüzleri bilmediğimizden, anlamadığımızdan yaptık bu toprağa karşı saygısızlığı. Şimdi kazılardan birer birer çıkan Hitit tanrıları gülüyor bize alaylı alaylı, eğleniyorlar bizimle, bilgimizle, bilginlerimizle. Ne bilsin o yüce tanrılar, o yüce yaratıcılar bizim böyle olacağımızı. Aslanlara binen bir ulusun çocukları, kartalları avucunun içinde, başlığının kıyısında oynatan bir tarih yaratıcı boyun torunları şimdi atla dolaşmayı, evrenin bilmem neresinden doludizgin allarla yalın ayak başı açık gelmeyi övünülecek iş sayan bir soyun ortaya çıkacağını, Anadolu'yu bir yangın yerine çevireceğini ne bilsinler.

Çağlar boyunca, yıkıcı, kırıp dökücü ellerin saldırısından kurtulmak için yaratıldıkları toprağa saklanmaktan, geldikleri, doğdukları öze karışmaktan başka ne gelirdi ellerinden, o insan kokuşlu üzüm sakallı, buğday başağından eli değnekli ürün tanrılarının, tanrı kralların.

Doğurucu toprak durmadı, durmadı esnedi, gerindi. Doğum sancıları çekiyordu boyuna, doğuracaktı. Anadolu insanının kafasından yeni bir uygarlık ürünü doğurmanın, yeni bir düşünce çocuğu yaratmanın sancılarını çekiyordu. İlk sancılar ona bütün batı ülkelerine kaynak olacak bir yaratmanın tadını tattırmıştı Anadolu. Ege kıyılarına, Akdeniz'in batı yakalarına değin uzayan kocaman elli bir düşünce çocuğu doğuran Anadolu toprağı, gene sarsıldı, esnedi, oynadı bütün gövdesi boylu boyunca. Sonunda Bizans'ın besleneceği güçlü ürünleri doğurdu.

Burada, belgelere, kanıtlara, yazılı varlıklara dayanarak konuşmayı elinden bırakamayan tarih susuyor. Anadolu toprağında gelişen birtakım düşünce ürünlerine elle tutulur,

gözle görülür bir kaynak aramayı seven tarih yan çiziyor. Anadolu-Suriye-Elam-Mezopotamya arasında gidip gelmeler başlıyor. Hititlerin Kupapa adlı tanrısı Elamda Ambanini, Babilde özellikle Gılgameş destanında korkunç Humbaba, Suriyede Kombabos, Anadolu da Kübele adıyla yakınlıklar kurmaya başlıyor. Önemli olan tanrının, ya da tanrıçanın gördüğü iştir. Kübele, öteki ulusların bir tekinde bile Anadolu'daki niteliklerini taşımıyor. Doğurucu, besleyici, yaratıcı özelliklerinin yerini korkutucu, kırıp dökücü, daha çok insanın yırtıcı yanını gösteren nitelikler alıyor. Bizim konumuz tarihin şimdilik aydınlığa kavuşmamış, çok uzun bir süre daha kavuşamayacak olan karanlıklarını aydınlatmak değildir.(2)

Bir şaşılacak alınyazısı, ya da düşüncesi vardır tarihin bir yerde yaşayan ulusun yaptıklarından çok geldiği yeri aramak. Anadolu da uzun yıllar, yüzyıllar boyu böyle verimsiz bir tarih görüşünün kurbanı olmuştur. Anadolu da yaratılan uygarlıklardan, düşünce varlıklarından çok onları yaratanların nereden gelip nereye gittiği araştırılmış. Kimi Orta Asya'dan gelmiş demiş, kimi Kafkaslardan, kimi de Trakya dolaylarından.

Bir ulusun geldiği yerden, çıktığı kaynaktan çok yarattıkları önemlidir, gerçek bir tarihçi için. Tarih daha çok yaratıcı başların yarattığı ürünlerle yapılır. Nerden gelirse gelsin bir ulus, yarattığı, dünden bugüne bıraktığı ile vardır. Tarihte geldiği yerle, doğduğu kaynakla yaşamıyor uluslar. Diyelim ki Hititler, Urartular, onlardan çok öncekiler Asya'dan gelmiş, Kafkasya'dan gelmiş, bilmem nereden gelmiş. Pekiyi etmişler de oralardan gelmişler. Gelmişler de o geldikleri yerlerde neler yapmışlar, hangi uygarlıkların kurucusu ol-

(2) Kübele, Anadolu'ya dıştan gelmemiştir, gelse bile Anadolu ona kendi özünden öz katmış, onu kendi yaşayışı içinde yeniden biçimlendirmiştir. O Anadolu toprağının özelliklerini taşıyan bir düşünce ürünü olmuştur. Komşu tanrılarla, tanrıçalarla ilgisi, bağlantısı kalmamıştır.

muşlar Anadolu toprağında olduğu gibi. Ne yapmışlar Asya'da, Trakya'da, Kafkasya'da bakalım? Hangi ürünleriyle, düşünce varlıklarıyla yer yapmışlar o geldikleri yerlerin tarihinde?

Bir ulusun düşünce ürünlerini, inanç varlıklarını ortaya koyduğu topraktır yurdu. Onu tarih varlığı yapan, ona yaratmalarıyla kimliğini, benliğini kazandıran yerdir önemli. Ege adalarında, batı Yunanistan'da, Adriyatik kıyılarında yaşamış nice boyların Anadolu'dan gittiğini yazan, uzun uzun anlatan tarihçiler vardır.[3] Bütün dedikleri doğrudur diyelim. Peki, Ege adalarındaki uygarlığı nerede yarattı bunlar, neden Girit uygarlığı, adalarda doğmuş öteki uygarlıklar birer Anadolu uygarlığı, sayılmıyor? Anadolu düşüncesiyle, bilgisiyle beslenen eski Grek bilgeleri, Sokrales, Platon, Aristoteles, onlardan önce, sonra yaşamış öteki bilgeler, Empedokles, Archmedes neden Anadolu uygarlığını yaratanlar içinde yer almıyor, neden Anadolulu sayılmıyor öyleyse? Burada, konunun saptırılmasında egemen olan etken araştırıcının inançlarıdır.

Bir başarılı ulus çıkmaya görsün Anadolu da. Bütün akan sular durur, geldiği yer, büyüdüğü toprak aranır, anasının, atasının adı sanı sorulur, bir türlü Anadolu'yla bağlantılı kılınmak istenmez, doğrusu aranırsa. Anadolu toprağının esnemesini bile istemeyenlerdir böyle düşünenler, böyle yazanlar. Yanlış bir tarih görüşüdür. Tarihin, ulusların kimliklerini, doğum ölüm yıllarını araştırmayı konu edindiği çağlardan kalma bir verimsiz görüştür bu. Oysa gerçek tarih bu değildir, insan başarılarının gelişim çizgisi üzerinde yürüyen uygarlığın yayılmasında, büyümesinde emeği olan yüce dorukları araştıran, açıklayan bir tarihtir gerçek tarih.[4]

---

[3] Özellikle Herodotos bu kanıdadır. Tarihinde Ionların Yunanistan'a Anadolu'dan gittiklerini söyler.

[4] Anadolu'yu bölmek, toprağı üzerinde yaratılan ilk uygarlıktan Anadolu da oturanların değil de başka ulusların, adı sanı unutulmuş boyların ürünleri saymak epey alıp yürümüştü. Öyle ki bugün bile

Uygarlığın yurdu yaratıldığı topraktır, onu yaratanların yurdu da yaratma eylemlerini gerçekleştirdikleri yerdir. Uygarlıklar birbirini etkiler, birbirine öğretmenlik yapar, ancak bir yerden bir yere göç etmek yoktur yapısında. Bunun gibi aktarılma da olmaz uygarlıkların özünde.

Tarihçiler, aydınlar, düşünürler çokluk böyle düşünmemiş Anadolu uygarlığı konusunda. Onu, ya dıştan gelenlerin taşıdığı bir göçebe çadırı gibi anlamışlar, ya da başkalarının sırtında getirilmiş bir araç olarak değerlendirmişlerdir. Anadolu da bir ışık parlamaya görsün, bütün gözler onun dışına, komşularına çevrilir, o güzelim ışığa başka topraklar üzerinde bir kaynak aranır. Bunun açık örneğini Homeros destanlarında görüyoruz. Anadolu'nun özünden fışkırmış öyküler, masallar gerçek kaynaklarında değil de yazıldıkları dilin konuşulduğu ülkede aranmıştır. Oysa batı düşünürleri, aydınlan, bilginleri kendi uluslarını ilgilendiren uygarlıkların kaynakları konusunda böyle düşünmeye yanaşmamıştır. Bir Nicolaus Cusanus için Lâtin soyundandır diyen Alman çıkmamıştır yazılarını Lâtince yazmış diye. Leibnitz, Bacon, Spinoza gibi ünlü batı düşünürleri için böyle düşünülmemiş, onların yazılarını yazdıkları dili konuşan uluslarla aralarında bir soy birliği araştırma gereği üzerinde durulmamıştır. Anadolu'ya gelince bütün yargılar, kanılar değişmişti. Homeros, Herodotos yazılarında Grek dilini kullanmış diye bir çırpıda Grek yapılmıştır. Oysa Grek sözü bile Grek diliyle açıklanamıyorken aradaki ayrım gözetilmemiş, o dille yazan bütün

---

bu verimsiz görüşe saplananlar vardır. Urartuları, Hititleri, onlardan önce gelenleri Anadolu'nun bugünkü bütünü ile bağlantılı kılmayan, ayrı ayrı adlar altında değerlendirmeye çalışan, Anadolu'yu bugün bile birkaç ayrı ulustan kurulu, bütünlükten yoksun tarih birliğinden uzak, kendi başlarına buyruk olması gereken ayrı 'kökten gelmiş ulusların yaşadığı yer sayanlar vardır. Anadolu'yu bu duruma düşüren, böyle dilim dilim eden, kim ne derse desin kökünü dinlerde, inançlarda bulan, bilim anlayışından, tarih görüşünden yoksun bir tutumdur. İ.Z.E.

bütün aydınlar Grek sayılıvermiştir. Doğrusu aranırsa, grek sözü Lâtinlerin doğu sınırlarında oturan Gra halkına verdikleri addan gelmektedir. Bu Gra halkıyla ilgili olana Latinler graecus (Gralarla ilgili, onlarla bağlantılı) derlerdi. Bu daha çok Lâtin olmayan doğulu sınırdaşlarının adıydı. Sonraları bu söz bildiğimiz Grek ulusunun, başka deyimle Yunan'ın adı olmuştur. Nitekim bu Yunan sözü de Grek diliyle açıklanamaz. Bu söz, Anadolu da oturan ion halkının Arapçalaşmışıdır.

Anadolu da yetişmiş, çağının geçer akçe dilini kullanmış bir Anadolu aydını çıkınca da onu bizden saymamış, Anadolu'ya yakıştırmamış batı aydınları da, bizim al kültürü diye ağzı açık kalan aydınlarımız, okumuşlarımız da. Arap dilini kullandı diye Farâbi, Fars dilini kullandı dile Mevlâna o ünlü yazılarını doğduğu yerde değil, öğrendiği yerde, bilgisiyle beslendiği yerde yazmıştır.

Burada konunun açıklığa kavuşması için, ilginç bir olayı aktaralım:

Anadolu insanlarının Orta Asya'dan göçüp geldiklerini iteri sürenler korkunç bir çelişkiye düştüler. İbn Sina, Farâbi, Mevlâna gibi yazılarını Arapça-Farsça yazanlar Türk sayılır, dilin Türkçe olmayışı önem taşımaz. Öte yandan birer Anadolu çocuğu olan Homeros, Herodotos Grekçe yazdılar diye bizden sayılmaz. İşte ilkel kafanın düşünce ölçeği böyledir. Bu çelişkinin arkasında karanlık din baskısının, Arap kulluğunun etkisi, aşağılık duygusu, kişilikten yoksunluk saklıdır.

Anadolu'nun karayazısı böyledir işte. Diliyle yazmayan kendinden sayılmaz, diliyle yazan kendinden sayılmaz. Başka ülkelerde ise bunun karşıtı bir tarih gerçeği olarak benimsenir. Ortaçağ Avrupa'sında bugünkü batı uluslarının dilleriyle yazmak şöyle dursun, ele alınıp yüzüne bakılacak konulan konuşan kaç kişi, kaç sözü edilir düşünür, aydın varmış dersiniz?

Anadolu tanrıları bile Batıya göçtükten sonra soyluluk-

larını yitirmiş, özlerinden uzaklaşmış, özellikle Sokrates, Platon, Aristoteles gibi bilgelerin çıkışından sonra kişiliklerinden yoksun kalmış, yerinden yurdundan olmuştur. Sokrates'in dört elle sarıldığı logos, tanrıları birer kuruntu varlığı diye anlamış, evrenle olan ilişkilerini, insanlarla olan senli benliliklerini silip süpürmüştür. Sokrates'in düşünen insan'ı tanrıya uzaktan bakmış, onunla yeryüzüne vergi bütün ilişkilerini kesmiştir. Oysa Anadolu da tanrı insanla yan yanaydı, göklerde, boşluklarda değildi. Onun logos (us) dediği nesne tanrı ile insan arasına aşılmaz uçurumlar koymuştur. İnsan tanrıyı öldürmüştür.

Batı düşünürlerinin en çok üzerinde durduğu konulardan biri de Anadolu da binlerce yıl yaşamış olan Hitit ulusunun nereden geldiği, hangi soydan olduğudur. Batı düşüncesinde bu tutum doğuya, özellikle Anadolu'ya karşı bir çekemeyiş belirtisi gibi gelir insana. Oysa tarihin görevi kaynak araştırmak değildir. Sözü uzatmamak için bir batılı yazarın Hitit ulusu üstüne olan şu görüşlerini öğrenelim: "Kim düşünürdü bundan elli yıl önce Hititlerin kuzeyden gelmiş İndogermenler olduklarını, İ.Ö. ikinci bin yılda bu gelişin sonuçlandığını, Küçük Asya'da büyük bir devlet kurduklarını, heykeller karşılaştırılınca Hitit yöneticileriyle (ya da devlet başkanlarıyla) öteki ulus yöneticilerinin kardeş adını alacaklarını, yalnız yazılarında görülen dil anlayış yakınlığının değil, dinlerinde bile Grek masal evreninin sütninesinin, anasının ortaya çıkmışlığını?"[5]

Biraz gönül uyarınca yaptığımız bu çevirin özünde, Hititlerin bir kuzey ulusu oldukları, Greklerle aralarında kültür bakımından bir soy birliğinin varlığı ortaya atılmaktadır. Oysa yukarda da belirttiğimiz üzre Grek sözü bile bir tarih deyimi olarak Grek adı verilen ulusun diliyle açıklanamıyor.

Bu tutum değişmeyen, bütün kanıtlar karşısında bile

---

[5] Die Welt der Hethiter, s. 9.

bırakılmak istenmeyen eski bir tarih anlayışının sonucudur. Burada, daha önce söz konusu olan bir olay yinelenmektedir. Peki, Hititlerin kuzeyden geldiğini biz de benimseyelim, onların kuzeyden gelmesi bir anlam taşımaz. Tarih alanında gösterdikleri başarı önemlidir. Kuzey ulusları içinde, Anadolu'ya gelip yerleşenler var mı? Neden oldukları yerde, kendi ülkelerinde, binlerce yıl önceden gösterememiş bu başarıları kuzey ulusları?

Mezopotamya uygarlığı kuzeyden, İ.Ö. ikibin, üçbin yıllarında gelen uluslar şöyle dursun dörtbin yıllarında gelmiş olanların varlığı kesinlik kazansa bile, en aşağı beşbin yıl öncelerine değin giden insanların yaratmasıdır. Hitit dili üzerinde yapılacak bir inceleme Sümer-Akad-Asur dilleriyle olan yakınlığını, o dillerden alınan sayısız sözleri serer gözümüzün önüne.

Daha açık bir gerçeği koyalım ortaya: Masalları dokuyan bilinmez eller, Romanın kuruluşunu, Romus-Romulus öyküsünü İ.Ö. 750 yılına değin çıkarabiliyor. Roma bu yıllarda kurulmuştur, diyor. Bunu en ağırbaşlı sayılan Roma tarihçilerinin yazılarına aldıkları belli masaldan da anlamak kolaydır. Oysa Anadolu da masal değil, yaşanan gerçek İ.Ö. üçbin yıllarını çok gerilerde bırakıyor bugün için. Son kazılar, değerlendirmeler kesinlik kazanırsa, İ.Ö. 9000 yıllık bir yerleşmeden, bir silinmiş uygarlıktan söz ediliyor Anadolu da. Girit uygarlığı bile İ.Ö. birkaç bin yılı geçemiyor, ikibin yılları çevresinde dolanıp duruyor, en eski sayılan durumuyla.

Yukarda adı geçen "Grek masal evreniyle olan yakınlık" düşüncesini ele alınca, ister istemez şu soru çıkıyor karşımıza: Grek masallarında Hitit diliyle açıklanabilecek sözler hangileridir? Masallarda geçen tanrı adları, yer adları, daha çok eski Anadolu dilleriyle açıklanabiliyor. Bunlar Grekçeye Anadolu dillerinden geçen, Grek dilinin yapısına uymayan deyimlerdir.

Hititlerle Babil krallığı arasında geçen birtakım savaş

olayları, iki ülke düzeyinde kültür yakınlaşmalarının da başlangıcı sayılıyor. Bugün için, o çağları aydınlatan bütün belgeler elimizde yoktur. Ele geçen yazılı belgeler, Hitit krallarının bir gelenek uyarınca tuttukları yıllıklardır. Bu yıllıklardan öğrenildiğine göre Hitit kralı Murşiliş 1. (İ.Ö. 1620-1590) ile Babil kralı Şamşuditana arasında geçen bir savaşta, Hititler Babil ülkesini ele geçirmişler, 'kentleri ılgarlamışlar, sonra Hattuşaş'a dönmüşler. Hititler, ele geçirdikleri ülkelerde uzun boylu kalmazmış, bu onlarda eski bir gelenekmiş. Ancak bu olaydan sonra, Hitit uygarlığı ile Mezopotamya uygarlığı arasında bir yakınlaşma, bir kültür (ekin) alışverişi başlamış. Bu alışverişte inanç varlıklarının önemli bir yer tuttuğu, özellikle, bugün "büyücülük" diye adlandırılan işlemlerin Anadolu'da etkinlik kazanmaya başladığı söylenmektedir.

Hitit dininde, sanatında, yazınında yer yer görülen Babil etkisi bu yıllarda başladı. Birtakım tarihçilerin ileri sürdükleri genel görüş budur. Ancak, Hitit kültüründe, özellikle dilinde birçok Sümerce sözlerin, kavramların bulunduğunu Hitit inançları arasında Sümer inançlarının yer aldığını görüyoruz. Bu yüzden, Hitit-Babil yakınlaşması adı geçen iki kral arasındaki savaştan epey daha eski olsa gerek. Ya da, Babil uygarlığı Sümer uygarlığının düşünce ürünlerini olduğu gibi alarak Hititlere geçmesine yardımcı, aracı oldu. Hitit yasalarında Babil kralı Hammurabi (ya da Urukagina) yasalarından alınma bölümler, buyruklar, yasaklar olduğuna göre bu yakınlaşmalar kısa süreli olmamıştır. Telepinu yasalarında görülen kimi kavramların eski Babil yasalarından alınması Hititlerle bu Mezopotamya uygarlığı arasında daha eskiden birtakım ilişkilerin bulunduğunu gösteriyor.

İki ulus arasında görülen bu bağlantı, savaşla başlamasına karşılık, zamanla inançlara, kültür alışverişlerine, uygarlıkla ilgili öteki düşünce varlıklarına dönüştü. Karşılıklı etkilemeler sonucu kültür kaymaları oldu. Mezopotamya kültürü Anadolu'ya, Anadolu kültürü Mezopotamya'ya kaymaya başladı.

KUTSAL ÖKÜZ

İnsanlar insanı yiye dursun, tanrıların gönderdiği elçiler insanlara birbirinin canına okumayı, suçsuz hayvancıkları içleri sızlamadan kesip yemeyi öğütleye dursun. Bir yüce çıkmış Anadolu'dan, eski Anadolu insanı bir öküz yaratmış, tanrılık vermiş ona. Bakmış ki soydaşlarında iş yok, öküze sığınmada bulmuş kurtuluşun yolunu.

Öküz deyip de geçmeyelim. Çok yararlı, çok uysal, erkek bir canlıdır öküz. Tarlalarımızı sürmeğe, harmanlarımızı yapmaya, yemeye, derisini giymeye, bağırsaklarından bağlıklar çıkarmaya yarar bu kutlu varlık. Köylünün yüz akı, kentlinin umududur öküz. Eski dinlerde öküze kutluluk verenlerin en eskisi Sümer dinidir, ya da Anadolu dinleridir. Son yapılan kazılarda, özelliklerde Hacılar köyü kazılarında, Anadolu'da İ.Ö. yedibin yıllarında önemli bir uygarlığın varlığı ortaya konmuştur. Bunun doğruluğunu daha sonraki bilimsel araştırmalar, kazılarda çıkan buluntuları değerlendirmeler koyacak ortaya.

Sümer dilinde bir gud sözü vardır. Bu sözden türeme bir de kral vardır onlarda: Gudea, bu söz Sümer dilinde de, Hitit dilinde de öküz anlamına gelir. Daha başka anlamlan da vardır: Gud yalnız öküz değil sığır anlamını da içerir. Gud Am yabani boğa, gud Ab inek, Akadca da littu, guapin. lal çift öküzü, gud. mah boğa anlamlarına gelmektedir. Gerek Hitit, gerek Sümer dilinde ortak olan bu sözün kesin kaynağım söylemek şimdilik pek kolay değildir. Genel kanı bunun Sümer dilinden gelme olduğu doğrultusundadır.

Anadolu da, gud, Hititçe hurris bir tanrı, ya da tanrısal bir boğa olarak büyük saygı, sevgi görmekteydi. Anadolu'nun bir tarım ülkesi olduğu, tarımın, daha çok ekip biçmenin,

harmanlamanın öküzlerle yapıldığı, birçok taşıma işlerinin, özellikle kağnıların öküzlerle yürütüldüğü düşünülürse gud'un önemi daha kolay kavranabilir. Öküz yalnız Anadolu da değil, Mısırda, Hindistan'da, Mezopotamya da saygı gören, insanların sevgisini üzerine çeken bir canlıydı. Mısır ülkesinde Apis öküzünün taşıdığı önem bütün Mısır tarihi boyunca sürüp gitmiştir.

Birçok dilde, öküz sözünün eş kökten gelmesi onun biraz da taşıdığı önemi, yaygınlığını gösterir. Sözgelişi: Grekçe oxos, Almanca Ochs, İngilizce ox, Lâtince bos, Fransızca boeuf.

Ancak, batı ülkelerinde öküzün bir tanrı olarak saygı gördüğü çağlan pek bilmiyoruz. Doğuda, Akdeniz yörelerinde ise çok geniş bir öküz inancı vardır. Anadolu'nun öteki uluslarında da öküzün geniş bir saygı gördüğünü, bir kutsallık taşıdığını yakından biliyoruz. Mısırla Anadolu arasında gidip gelen bu öküz saygısının gerçek kaynağı gene Anadolu olsa gerektir, bizce. Mezopotamya dinlerinin, ya da eski Anadolu inançlarının etkisiyle İbranilere geçen kutsal boğa (bir takımlarına göre buzağı-dana, inancı, Kur'an'a girmiş, bir Sûre'nin adı bile olmuştur. Bir takımları bu El-Bakara sözünün inek anlamına geldiğini söylerler. Bunu da eski Yahudilerin kutsal saydıkları bir inek (ya da buzağı) yüzünden inmiş bir süre olarak anlarlar... Hangi anlamda alınırsa alınsın, gerek inek, gerek boğa (öküz) eski dinlerde özellikle Anadolu da çok derin saygı görmüş, inançlar dizisi içinde belli bir yer almıştır. Şimdilik, öküze karşı gösterilen dincil saygının kesin kaynağını Anadolu'nun dışında aramak için kimsenin elinde yeterli kanıt yoktur.

Hititlerin Arinna adını verdikleri bir illeri vardı. Bu ilin tanrıçasına güneş Tanrıçası, ya da Arinna'nın güneş Tanrıçası denirdi. İşte bu tanrıçanın gönül verdiği bir fırtına tanrısı vardı. Bu tanrının değişik adları olmakla, içlerinde en yaygını gene bir Anadolu dilinden gelen Teşup imiş. Bu ol-

dukça güçlü fırtına tanrısının türlü türlü resimlenişleri vardır. Bir olur güçlü bir boğanın üzerinde, ayakta durur. Bir olur sağında solunda boğalar bulunur. Son çağlarda Suriye'de bulunmuş birtakım paraların üzerinde böyle boğalı resimleri vardır fırtına tanrısının.

Hititlerden önce (Proto-Hitit) Anadolu da yaşayan başka ulusların inançları arasında Seriş ile Hurra boğalarının bulunduğunu, bunların kutsal varlıklar arasında sayıldığını biliyoruz.

Boğaların, din inançları arasına girmesindeki nedenlerden biri de onlardaki insanüstü güçlülük olsa gerektir.

Bugün Anadolu da boynuzlu hayvanların kutsal sayıldığı çağlardan kalma birtakım inançlar vardır. Ev kapılarının üstlerine çakılan boynuzlu hayvan başları, geyik, öküz, koç gibi, gelişigüzel bir davranışın sonucu değildir. Halk arasında yaygın olan inanca göre, o boynuzlu kafa kemikleri uğursuzlukların giderilmesine, kötülüklerin evden içeri girmemesine, kötü düşünceli kimselerin gözlerinin değmemesine yararlı olurmuş. Bu boynuzlu başların çakıldığı ev kapıları kötülüklerden, göz değmelerinden, şunun bunun yapacağı, ya da yapmayı düşündüğü yıkımlardan o evin insanlarını korurmuş.

Halk arasında oldukça köklü bir geçmişi olan bu inançların arkasında, öküzün kutsal sayıldığı çağların silinmeyen, çok derin etkileri vardır. Öküz o çağlarda koruyucu bir totem olarak düşünülmüş, görülmüştü. Paraların üzerinde, tapınakların duvarlarında, evlerin kapılarında öküz kabartmalarının bulunmuşu bunu gösteriyor açıkça. İnsanların doğa varlıklarına taptıkları çağlarda, tapılan nesnelerin birer örneğini evde. İnsan üzerinde taşımak, bırakılmaması gereken bir alışkanlıktı.

Gene, eski Anadolu inançları arasında ilkbahar gelince, bahar tanrısının, Adonis'in ortalığa bolluk saçtığı, doğumlara, döllenmelere yardım ettiği söylenir, buna inanılırdı. Köyler-

de ya bir boğa, ya bir delikanlı süslenir, boncuklar, çiçekler, işlemeli giysilere bürünür ortalığa salınırdı. Dilimizde kullanılan damızlık deyimi, bu dincil eylemin bir kalıntısıdır. Bahar törenlerinde yapılan bu dincil şenlik sırasında ya o süslenmiş, Adonis'i yansıtan delikanlıdan, ya da onun gibi bezeklere bürünmüş boğadan döl alınırdı. Adonis'in Anadolu'dan Suriye'den geldiği söylenirse de bu kesin değildir. O ülkelerde böyle bir dincil işlemin yapılmasını daha çok Sümerce bir söz olan, dumuzi ile dile getirirler. Döl anlamını içerir bu söz.

Bu inanç bugün bile Anadolu'nun kimi yörelerinde vardır. Köyün en güzel, en güçlü öküzünden döl almak için, döllenecek inekleri ona getirirler. Böyle bir öküze, koça, daha çok tohumluk deniyor.

İnanç kılık değiştirmiştir, eski özünden az da olsa uzaklaşmıştır. Ancak ortadan kalkmamıştır büsbütün. Değişik biçimler içinde, çevrenin bilgi, yetişme, eğitim durumuna göre kendini sürdürüyor. Anadolu'nun bugünü ile geçmişi arasında içten içe kopmayan, kesilmeyen köklü bağı yaşatıyor. Bizde Hitit ulusundan kalma daha birçok bunlara benzer inançlar vardır. Bunlar, Anadolu'nun doğal yapısı gereğince yaşayan, değişen, ancak yok olmayan eski düşünce, eski inanç varlıklarıdır. Anadolu'nun kimliği, kişiliği bunlardadır...

Hititlerin kutsal boğa'ya büyük bir önem verdikleri, inançları arasında onun çok elüstü tutulur bir yeri olduğu kazılarda çıkan buluntulardan anlaşılıyor. Alaca Höyük'de, Boğazköy (Hattuşaş) de bulunan toprak araçlar üzerinde görülen boğa başları, geyikle yan yana, atbaşı giden bir boğa inancının varlığını koyuyor ortaya. Anadolu da, ona komşu uluslarda canlı hayvanlara karşı derin bir ilginin bulunduğunu, onlara birtakım gizli güçler yüklendiğini din inançları arasında bu gibi canlıların önemli bir yer kapladığını biliyoruz. Eski Amerika yerlilerinin, özellikle İnka ulusunun gözünde de öküzün az çok önemi vardı. Ancak, Mısır ile

Anadolu uluslarında öküz tanrılık gücünü kazanmış bir durumdadır. Anadolu insanı için öküz daha çok kutsal bir varlıktır. Mısırda tanrıdır.

Öküzle ilgili birtakım inançlar İslam dininde de vardır. Eskiden tarının öküzle yapılması, birtakım işlerin öküze gördürülmesi, özellikle çiftçiliğin öküzle yakın ilgisi, ona değer kazandırmıştır. Mezopotamya'da, eski Mısırda öküz kutsal bir varlıktı. Bu inanç zamanla biçim değiştirerek tektanrıcı dinlerle karışıp kaynaştı. Anlamı değişti. Ancak özü değişmedi. Nitekim günümüzde Hindistan'da öküz gene kutsal bir varlık olarak saygı görür.

İslam dininin, tarımla ilgili oluşundan dolayı, öküze verdiği önem, zamanla bir masal niteliği kazandı. Doğu düşüncesinin kaynağa inmeyen, kavramların gerçek anlamlarını kavrayamayan sığ yorumu öküzü gerçekten evreni boynuzlarının üstünde taşıyan bir varlık olarak attı ortaya. Bunun ne denli gerçek olduğunu kanıtlamak için de depremleri, bir takım kısa süreli yer sarsıntılarını örnek olarak gösterdi.

Bu gereksiz, anlamdan uzak yorumlar, insanların nelere daha kolay inandıklarını, kendilerini yormadan, düşünmeden ne denli kolay yaşamak istediklerini koyar ortaya. İnsan düşüncesinin gerçekdışı yorumlara, masallara kolay kanan bir yeteneği, bir eğilimi vardır. Bu, insanın masal yaratan, yarattığı, uydurduğu masala sonradan kendi de gerçekmiş gibi inanan, kanan bir varlık olduğunu gösteriyor açıkça.

Sümerlerde, Mısırda önce kutsal bir nitelik kazanan öküz zamanla bir tarım aracı oluyor, bu yüzden emeği insanların işine yaraması dolayısıyla değer kazanıyor, saygı görüyor. Bir süre sonra gene bir masal varlığı oluyor. Bu eski bir inanç kalıntısıdır. Sümer, Mısır uygarlıklarının günümüze değin gelen bir andacıdır. Öküzün uğur getirdiğine, bolluk örneği olduğuna inanmanın açık bir görüntüsüdür.

Mezopotamya uygarlığının yaratıcısı olan Sümerlerin dininde öküz ünlü kral Gudea'nın adı ile birleşmiş bir durumdadır. Sümer krallarının tanrısal birer nitelik taşıdıkları inancı göz önünde tutulursa öküzün buradaki kutsallığı daha kolay anlaşılır.

Öküz, özellikle boğa, Homeros destanlarında da görülür, savaşçı yiğitlerin kalkanları onun kalın derisinden yapılır. Ayrıca Lâtinlerde, Trakya uluslarında, öteki batı uluslarında önemli bir masal konusudur öküz.

Kutsal Öküz anlayışı Batıya Anadolu'dan geçmiştir. Elde bulunan belgeler, özellikle son yıllarda yapılan kazılardaki buluntuların değerlendirilmesi, Anadolu'nun bilinenden çok daha eski bir uygarlık yurdu olduğunu gösteriyor. Bu bakımdan kutsal öküz inancı da o ölçüde eskidir, öyle olması gerekir. Öküzle ilgili masallar incelendiğinde, şu sonuca varılıyor: tarımla en çok hangi ülke uğraşıyorsa, tarıma en elverişli ülke nereyse, en eski yerleşme nerede olmuşsa, orada öküz büyük önem kazanıyor, din ululuları arasında yer alıyor...

Öküzle ilgili bir konu daha vardır: Anadolu inançlarında görülen öküzün yanı başında at, geyik, kaz, keçi, aslan yer alıyor. Aslan, koruyucu, savaşçı, vurucu güçleri yansıtıyor çokluk. Özellikle illerin koruyucusu, giriş yerlerinde bekçi oluyor. Doğa karşısında insanüstü bir güçlülüğün örneğini veriyor. Gerek Hititlerde, gerek onlardan önceki Anadolu uluslarında önemli bir aşaması var aslanın.

Öte yandan öküz, geyik, keçi, at, tavşan, kaz gibi oldukça yararlı, daha çok otla geçinen, doğanın yeşilliğiyle sıkı bağlantısı olan evcil canlılar birbirinin yanı sıra çıkıyor ortaya. Bunların bu yan yanalığı belki de daha kolay evcilleştirilmeleri yüzündendir. Sonra gövde yapıları dolayısıyla kırıp dökücü, parçalayıcı değildirler. Daha uysal, daha yumuşak yaratılışlı varlıklardır bunlar. Eski insanların günlük yaşayışları içinde yer almaları bu nedenler dolayısıyla de olabilir. Ancak, yırtıcılığı, kendin-

den küçükler şöyle dursun gereğinde insanları bile kolayca öldürebileceği bilinen kartalın da önemli bir yeri vardır Hitit inançları arasında. Demek ki, bir canlının inançlar arasında yer alması yalnız insanların günlük işlerine yararlılığı yönünden olmuyor. Biraz da başka düşünceler, güçlüden kaçıp korunma, korunmak için ona sığınma eğilimi gösteriyor kendini.

Korkulur, azgın, öldürücü, kolay kolay evcilleştirilemeyen canlılara, varlıklara karşı duyulan saygının arkasında insan etkisini aşan, doğa gücünden gelen korku olsa gerek.

Anadolu, yeryüzünde tarımın düzenli bir biçimde başladığı ilk toprak olarak bilinir. Ekin ekme, bitkileri yiyecek olarak kullanmak için belli bir ölçüye göre yetiştirme, bahçe tarımı tarihte ilk kez Anadolu da başlamıştır. Bugünkü bilgilerimize göre hayvanları tarım işlerinde kullanma, onlardan belli zaman süreleri içinde yararlanma da gene Anadolu da olmuştur.

Keçi'nin Hitit duvar kabartmalarında yer alması da ilginçtir, boğanın yanında. Hititlerden sonra gelen Anadolu yaratmalarında keçi'nin bir din törenine karıştığı, ondan güçlü bir oyunun çıktığı açıkça bilinmektedir. Gene Hititlerden sonra gelen Anadolu uluslarında keçi bir orman perisi olarak bilinir. Bütün bu benzerlikler gelişigüzel bir olayın sonucu değildir. Tarih çizgisi üzerinde sürüp giden bir düşünce, bir inanç birliğinin ürünleridir bunlar. Hititlerde, onlardan önceki, sonraki Anadolu insanlarında evcil hayvanların, tarım işlerinde yararlı olabilecek hayvanların bir yandan, az da olsa, bir kutsallık, bir yandan da işe yaramaları dolayısıyla yakınlık gördükleri, önem kazandıklarını öğreniyoruz. İnsan yaşayışı içinde hayvana onun gizli, büyülü sayılan yönlerinden çok, işe yarar nitelikleri göz önünde tutmuştur. Doğa, Anadolu insanını böyle bir eyleme toprağın yapısı, iklimin niteliği yüzünden itmiştir. Bu bakımdan evcil bir hayvanın kutsallığı ondaki insana yararlı özden; işe yarayıcı güçten, besleyici nitelikten geliyor...

KUTSAL GEYİK

Anadolu'nun yüreğinden fışkıran uygarlık ürünleri arasında bir de alımlı çalımlı, güzelim bir geyik görülür. Dal dal uzayan boynuzları, öne doğru yiyecek, görecek bir nesne arar gibi çıkıntı yapan yüzüyle özel bir anlam taşır bu kutsal geyik. Bu geyiğin kutsallığı, insanların alın yazılarına egemen olan Hitit tanrısı Runda'nın hayvanı olmasından dolayıdır. Bugün bile Anadolu'nun kimi yerlerinde saygı, sevgi görür geyik. Onunla ilgili pek çok masal vardır; halk arasında söylenir durur. Suçsuzluğun, güzel, salına salına, oynak oynak yürüyüşün örneğidir geyik. Güzelin ürkek ürkek bakışı, sıçraya sıçraya kaçışı, koşması geyiğe benzetilir boyuna. Halk şiirinde bir suyun akışınca söylenir. Divan şiirinde ise İran etkisiyle başka bir boyaya bürünür, gene de güzelle, sevgiliyle yan yana, diz dize girer şiire. Avcı taşyüreklidir, geyiği vurur, etini yer, derisini kurutur üstüne oturur, boynuzlarını süs diye evinin bir yerine, kapısının üstüne asıverir.

Niçin sever Runda geyiği, neden onu ayırmaz yanından bilinmez şimdilik. Geçmişin karanlıkları içinde kalmış onun gerçek anlamı. Runda, bir av tanrısının niteliğini de taşır ayrıca. Onun kartal'ı, av değneği, bir de geyik'i, vardır. Bu güzelim geyik daha sonraki çağlarda Avrupa ülkelerine gitmiş, oraların tanrılarıyla kaynaşmıştır. Geyiğin Hititlerce kutsal sayılısı daha eski çağlardan kalan bir geleneğin sürdürülmesi sonucudur. Avrupa masallarında geyik avcılarının koruyucusu St. Hubert'in can yoldaşıdır. Geyiği pek vurmaz, vurmak istemez birçok Avrupalı avcı. Nitekim bugün Almanya'nın kimi yerlerinde özel bir saygı görür geyik, sevilir. Onu vurmak şöyle dursun, ürkütmek, bilmeden incitmek bile suçtur. Yol kıyılarında geyiklerin yola çıkabileceği, bu yüzden araba sürücülerinin (şoförlerin) uyanık olmaları gereği bildirilir. Bu bildiriye uymayanların canına okur Alman yasaları.

Geyiğe duyulan bu saygının özünde, geçmişin derinliklerinden gelen inançların, toplumsal geleneklerin, göreneklerin büyük etkisi vardır. Runda'nın geyiğidir Almanya'da saygıyla, sevgiyle anılan geyikler de.

Geyik, Hititlerde insanlara uğur getiren, iyilik sağlayan sevimli bir hayvan olarak değerlendirilir. Son yıllarda yapılan kazılarda, özellikle Alacahöyük yakınlarında güzel yontulan, Yazılıkaya'da kabartmaları bulundu bu hayvanın. Ona gösterilen bu önemden dolayı bir tanrı olduğunu ileri sürenler de vardır. Tanrı değilse de tanrısal bir gücü vardır geyiğin Mitillerin gözünde. Bulunan yontular bunu gösteriyor açıkça.

Geyik, Anadolu'ya komşu ülkelerden gelmedi. Mısıra, yakın ülkelere de Anadolu'dan gitti. Oysa bunu bile çok görmüş Anadolu'ya birtakım Avrupalı bilginler. Anadolu'nun dışında bir yurt aradılar ona. Anadolu halk şiirinde geyiğe verilen yer, onunla sevgililer, güzeller arasında kurulan köklü bağlantı ölçüsünde bir yazın ürünü görülmez Avrupa şiirinde.

Geyiğin bir av hayvanı olarak avlanması, vurulması İslam diniyle girdi Anadolu'ya. Geyiği bir tanrı, bir uğur varlığı olarak sevenler kılına bile dokunmadılar, dokunmak istemediler onun. Ona duyulan bu derin saygı, bu yürekten sevgi halk türkülerinin, halk şiirinin yüreğine değin sinmiştir. Birçok içli, yanık türküler yakılmış geyikler üstüne. Taşyürekli avcılar kınanmış bu yüzden. Nice yerlerde geyik avlamayı uğursuz sayarlar. Geyik avlayanın ummadığını, başına yıkım geldiğini söylerler. Anadolu da yaygın olan, kökleri çok eski çağlara değin uzanan Fütüvvet kuruluşlarında, canlıları öldürdükleri, kestikleri için avcılar, kasaplar iyi kimseler sayılmaz. Onlar fütüvvet kuruluşlarına alınmaz, fütüvvet kemeri denen, birliğe girme kuşağı onlara verilmez. Bu inançlar, geyiğin kutsal sayıldığı dönemlerden kalmadır.

Anadolu da geyikle ilgili inançların en güzeli Abdal Musa ile Geyikli Baba, Kaygusuz Abdal denen ermişlerin

kişiliğinde dile gelendir. Geyikli baba, ardından geyikleri koşturan, onunla yoldaş olan, içli bir gönüldeşlik kuran bir Anadolu ermişidir. Onun sevgilisi geyiklerdir. Çevresinde sayısız geyikler vardır. XIV yy.da yaşamıştır. Bir söylentiye göre Kaygusuz Abdal ile Abdal Musa arasında ermişlik konusunda karşılıklı konuşmalar, tatlı tatlı söyleşmeler olurmuş. Günün birinde ormanlarda avlanan Kaygusuz Abdal bir geyik görmüş, onu vurmak istemiş, okunu atmış. Ok geyiğe saplanmış, geyik üzerindeki okla kaçmış. Yakalamak için ardına düşmüş. Geyik gide gide Abdal Musa'nın katına çıkmış, orada görünmez olmuş. İçeri giren Kaygusuz Abdal geyiğin içeri girdiğini görmüş de geyiği göerememiş. Abdal Musa, ona ne aradığım sormuş. Kaygusuz Abdal vurduğu bir geyiğin oraya girdiğini, onu yakalamak için kovaladığını söyleyince Abdal Musa böğrüne saplanan oku çıkarıp attığın ok bu mu, demiş. Bu ermişlik karşısında Musa'nın buyruğuna girmiş Kaygusuz Abdal, ondan el almış. Sonra ermişler arasına karışmış. Bu masalın özünde çok güçlü bir gerçek yatıyor. Abdal Musa canı çektiğinde geyik kılığına girerek insanların gönlünü yokluyor.

Geyikli Baba ile onun çevresindekiler, özellikle Abdal Musa, Kaygusuz Abdal bu geyik inançları ile kaynaşmış bir eskiçağ düşünce ürünüdür. Geyiğin kutsallığını gösteriyor. Yalnız Anadolu da vardır bu masal. Bunun kökünde çok eski Anadolu inançlarının izleri görülüyor. Runda'nın geyiği, çağların akışı içinde biçim değiştirerek girmiş Anadolu halkının yüreğine.

Geyik inancının eski Anadolu dinleriyle, özellikle Hititlerle yakın ilgisi daha çok tasavvufta görülüyor. Abdal Musa, Geyikli Baba, Kaygusuz Abdal birer tasavvuf eridir. İnançları, davranışları İslam dininin değişmez katı inançları ile pek bağdaşmaz. İslam dinine göre doğaüstü başarılar göstermek, insan gücünü aşan olaylara egemen olmak ancak tanrının yapacağı işlerdir. Oysa adı geçen tasavvuf erlerinde başka bir özellik vardır. Süleyman peygamberin yaptıklarını yapıyorlar

nerdeyse. Hayvanlarla konuşuyor, onlara söz geçiriyor, onları çevresinde topluyor. Süleyman peygambere yükletilen başarılarla eski Anadolu dinleri arasında içten bir bağlantı vardır. Hitit dininde görülen bin tanrı Sümer, Akad, Babil dinlerinde de bulunur, birtakımı Mısır inançlarında yer alır. Bu duruma göre eski komşu uluslar arasında değişik ilişkiler yüzünden, karşılıklı inanç alışverişleri olmuş, birbirini etkilemişler. Bunların çoğunun İslam dininde görülmemesi, bir bakıma yasaklanışı bile çoktanrıcı dönemlerden kaldıklarını gösteriyor. Geyik, insanlara uğur getiren bir hayvan olarak benimsenir bugün de. Onun boynuzları yeni yapılan evlerin kapılarına, sığır ahırlarına, samanlıklara asılır. İnsanlara yıkım getireceğine inanılan gizli güçlerden korunmak için yapılır bunlar. Geyiğe sığınılır boyuna. Türkistan'da doğan, sonra batıya, Anadolu'ya yayılan Yeseviye tarikatına bağlı kalanlar; onun ortaya attığı inançları benimseyenler de kutsal bir varlık sayarlar geyiği. Nitekim Geyikli Baba, Abdal Musa daha önceki dönemlerde Horasan ilinden geldiği söylenen ermişlerin izinden yürüyen kimseler olarak nitelenir.

Sonradan, özellikle Divan yazını geyiğe karşı duyulan saygıdan yoksun bir görüş attı ortaya. Sultanlar ava çıkınca geyik avlamaya başladılar. Saray yaşamını, sultanların av eğlencelerini niteleyen Nakkaşlar geyikleri oklanırken gösterir çokluk. Hünername'de çok ilginç bölümler vardır bu konuda. Geyik kaçar, sırtına oklar saplanmış, böğründen kan damlar. Bunlar, yavaş yavaş, daha çok İslam dininin etkisiyle, geyiğin kutsallığını yitirmeye başladığının açık örnekleridir. Bütün bunlara karşın, eskiçağ inançlarını için için sürdüren halk toplulukları gene sevgi besler geyiklere.

Hititlerin geyiklere karşı duydukları saygının özünde, daha eski doğacı dinlerin izlerini aramak gerekir, yalnız Runda'nın etkisi değildir bu saygının nedeni. Doğacı dinlerde geyik bir totem olarak kutlanırdı. Ayrıca aslan, kaplan gibi hayvanlar da kutsal sayılırdı. Hitit tanrıları aslanlara yer verir

yanı başında. Aslanlar çeker tanrıların arabalarını. İran inançları arasında büyük saygı görür aslan. Çağdan çağa aktarıla gelen bu inançlar yoğunlaşa yoğunlaşa yeni nitelikler kazandı.

Tektanrıcı dinlerin doğuşu, insan düşüncesinde doğadan sıyrılma eğiliminin gelişmesi sonucu, hayvanlar eski önemini yitirmeye başladı. Özellikle avlanmanın, birtakım hayvanların etini yemenin insanlar için bir tanrı bağışı sayılısı geyiğin de canına okudu. Geyik yenmeye başlanınca kutsallığından uzaklaştı. Ancak, bu uzaklaşma, halk masallarında geyik konusunun yoğunlaşmasına yol açtı. Bir masal varlığı oldu kutsal geyik. Anadolu da alageyik masalı bunun en açık örneğidir. Geyikle ilgili masalların, söylentilerin yayılmasında, gelişmesinde en çok Bektaşilerin, Alevilerin etkileri görülür. Hacı Bektaş Veli'nin ortaya çıkışından sonra geyikle ilgili masallar daha da gelişti, yayıldı. Bunun başlıca nedeni Bektaşilik, Alevilik gibi koyu din kurallarından uzak kalan inanç düzenlerinin eskiçağ dinlerine değin uzayan gelenekleridir.

Anadolu da en eski inançlarla beslenen tarikat Bektaşiliktir. Onun özünde, çoktanrıcı dinlerden, inançlardan kalma pek çok izler vardır. Bektaşilerce kutsal sayılan oniki sayısının özünde en eski Anadolu inançları görülür. Özellikle Yazılıkaya'da görülen oniki Hitit tanrısı, Olympos tanrılarının oniki olması bu konuda ilgi çekicidir. Oniki gibi üç, yedi sayılan da kutsaldır Bektaşilerde. Nitekim eski Sümer, Akad, Mısır, Babil, Hitit dinlerinde de bu sayıların kutsal sayıldığı bilinir.

Böyledir geyiğin de durumu. Onun kutsallığı eski inançlardan dolayıdır Bektaşiler arasında. Tekkelerde geyiğin postu da kutsal sayılır. Şeyh onun üstünde oturur. Önemlidir geyik postu. Ancak, postu alınan geyiği Bektaşiler vurmaz, vurulmasını da istemezler pek. Avcının vurup sattığı bir posttur.

Başka bir inanca göre, geyik ormanlarda, kırlarda yolunu şaşıran kimselere yol gösterir. Kaçan geyiğin ardından

koşan ormanda yolunu şaşırmaz, açık yerlere ulaşırmış. Bu geyiğin çok sık ağaçlıklı yerlerde kolayca kaçamayışından dolayıdır. Budak budak açılan boynuzları sık ağaçlar arasında kolayca kaçmasına engel olur. Bu da bir uğur sayılır.

Ermiş kimselerin yanında geyik ile aslan yan yana yaşar. Aslan dokunmaz geyiğe. Geyiğin, Arap, İran masallarında da önemli bir yeri vardır. Mecnun çöllerde Leyla'sını ararken geyiklerle gönüldeş olur. Çevresini geyikler sarar. İran'da dağları delerek Şirin'e kavuşmak isteyen Ferhad'ın durumu da Mecnun'a benzer. Sarmaş dolaş oluyor bütün geyikle ilgili masallar bir yerde. Masalın, inancın tek kaynaklı oluşundan dolayıdır bu, bir ortamdan yayılmış çevreye, geyikle ilgili inançlar besbelli. Bunun da Anadolu da buluyoruz ilk örneklerini.

CANLI SULAR

Masallar anasının dilinden söyler Anadolu suları anlayana, onların yürek okşayan ılıklığı içinde dinlenmesini bilene. Su bütün dirilerin canlılık kaynağıdır demiş eskiler, bütün varlıklar sudan alır diriliğini der Kur'an. Nereden gelir, nereye gider bu güzelim suların canlılığı? Göklerden su yağar, yerlerden su fışkırır, ağaçlarda yeşil yeşil, çiçeklede boyam boyam olur, açılır sular Anadolu da. En eski çağlarda bile kutsaldı bu sular. Evrenin bütün varlıklarına dirilik verdiklerinden dolayı. Van'dan Edirne'ye, Sinop'tan Antalya burnuna değin kutsal sularla dolup taşar Anadolu. Sakarya, Kızılırmak, Büyük Menderes, Küçük Menderes, Yeşilırmak, Dicle, Fırat gibi büyük sulardan tutun da göllere, çaylara, pınarlara, küçük su akıntılarına değin sayısız sularla doludur Anadolu. Kutsaldır bunlar. Çevrelerine, geçtikleri yerlere bolluk saçtıklarından dolayı kutsaldır bu sular.

Birçoklarına Rumca bir sözden bozma "ayazma" derler bu suların, gene "kutsal su" anlamına gelir. Bu suların yanında, yakınında birçok "yalvarma yakarma" yerleri kurulmuştur. Dilek yerleri, adak yerleri vardır buralarda. Halkın birtakımı gelir, sıkıntıdan kurtulmak, dileğine ulaşmak için yalvarır yakarır bu suların yanında.

Sularda kutsal güçlerin bulunduğu inancı, çok eski dinlerden, suların birer tanrı, tanrıça olarak nitelendiği çağlardan kalmadır. Şimdi sularda eski tanrılar, tanrıçala kalmadı, periler, cinler doldu kaynaklarına. Suyun kutsal sayılısı ile insanlara sağladığı yararlık arasında köklü bir bağlantı vardır. Bu yarardan dolayıdır suyun tanrı, tanrıça, cin peri oluşu. Luvilerde, Hititlerde, Hurrilerde, Urartularda, onlardan çok sonra gene Anadolu topraklan üzerinde yaşamış Lidyalılarda,

Likyalılarda, Bergamalılarda suyun sınırsız bir kutsallık taşıdığı inancı vardı. Efes'teki kutsal su, Maçka'nın Meryemana manastırında yüksek bir kayadan üçlü bir çizgi biçiminde damlayan su, Sürmene, Of, Araklı ilçelerinin yakınlarında, Giresun, Ordu, Sinop çevrelerinde, İstanbul'da, Urfa'da, Erzurum'da özel bir "ziyaret" niteliği taşıyan sular eski yerlilerden kalma inançların yoğunlaştığı kaynaklardır. Anadolu'nun dört bucağında birer "ayazma" olarak nitelenen sayısız sular vardır. İnsana iyilik getirici, hastalıkları giderici bir özle donandığına inanılan bu suların yanında birer tapınak da vardır. Manastırlar da daha çok böyle suların bulunduğu yerlerde kurulurdu. Canlıydı bu sular. Sevenlerle, sevilenlerle konuşurlardı başka bir dille. Yalnız sevenlerin, sevilenlerin, anlayabileceği bir dille konuşurlardı için için, sessiz sessiz.

Maçka'nın kırk kilometre güneyinde "Acı su" derler bir su vardır. Bir kırmızımsı örtü gibi çekilir üstüne içindeki maden özleri. Karın ağrısından tutun da baş dönmesine, barsak sancılarına, mide ağrılarına değin iyi gelirmiş. Yılda birkaç tören yapılır başında, tas tas içer ondan acı çekenler, ağrısı olanlar. Yamalar bağlarlar çevresinde taşlara, ağaç dallarına. Kemençeler, kavallar, davullar çalınır, dernekler düzenlenir, yemekler yenir yöresinde, içkiler içilir, oyunlar oynarlar, horolar çekilir. "Dernek" der çevre halkı bu gibi törenlere, şölenlere. Gene Maçka'da özellikle yaz aylarında dernekler kurulur suların başında günlerce oyunlar oynanır. Daha çok yaylalarda yapılır, kurulur bu yaz dernekleri. Soğuksu, Karaptal, Ayeser, Hıdırnebi gibi adlarla anılır bu dernekler. Soğuk suların başında kurulurlar boyuna. Bugün bile yapılırlar, çevre illerden, ilçelerden toplanan halk oynar, yer, içer, eğlenir.

Bütün bunlar, halk arasında yaşayan eskiçağ inançlarının biçim değiştirmiş kalıntılarıdır. Suya duyulan eski saygıların sürüp gitmesidir boyuna. İskendir'in araya araya bulamadığı "bengisu" (ab-ı hayat) da böyle bir sudur. Kaf dağının

arkasındaymış eskilerin inancına göre. Onu bulan, ondan bir yudum içen ölmezliğe kavuşurmuş. Eski Sümerlerde, özellikle Babillilerden kalan Gılgameş Destanı'nda görülen ölmezlik suyu, onu bekleyen yüce dev böyle bir inancın ürünüdür. Sonra kutsal kitaplara geçmiş bu inanç. İran masallarında Cem'in bulduğu söylenen şarap da bir sudur. İnsana kıvanç veren, gözünü gönlünü açan bir su. Üzümün suyu. Kur'an da bildirilen uçmak suları da bu eski inançların biçim değiştirmesi sonucu çıkmış ortaya.

Yoğunlaşır halk düşüncesinde eskiden kalma inançlar, yeni yeni biçimlerle, niteliklerle çıkarlar ortaya. Mısır'ın kutsal Nil'i bu niteliğini çevresinde yarattığı ürünlerden, bolluklardan dolayı aldı. Eskiden beri halk büyük sulara karşı korkuyla karışık bir saygı duyar. Bu korkulu saygı suyun öldürücü, diriltici gücünden gelir. Denizlerin birer tanrı, tanrıça olmalarının gerçek nedeni de bu yaşatıcı, boğucu nitelikleri yüzündendir.

Türklerin ortaya çıkışını, yaratılışını anlatan güzelim halk masalının özünde de bu eski inanç vardır. Gökten bir ışık iner suyun başına, bir buğulu örtüden sıyrılır, çırılçıplak güzel bir kız kesilir koyunları sulayan çobanın önünde. Tutamaz kendini çoban, gönülden vurulur ona. Geçer kendinden, sevişirler doğanın kucağında. Çocukları olur, çoğalırlar. İşte bu subaşındaki sevişmeden doğar, türer bütün Türk ulusu. Yayılır sonra doğudan batıya doğru. Büyük ordular kurar, ülkeler, alır. Türk soyunu ölümsüzlüğe kavuşturur. Bir su olan denizköpüğünden sıyrılır çıkar Afrodit de.

İki ayrı, iki karşıt niteliği vardır suların. Bunlardan biri diriltici, iyilikler, bolluklar getirici, insanlara mutluluk sağlayıcı, ikincisi ise öldürücü, boğucu, yıkım getiricidir. Gılgameş Destanında geçen sonradan din kitaplarına da giren tufan (Nuh tufanı) öyküsü suyun bu ikinci niteliği üstüne düzenlenen bir masaldır. Tanrı, sapıtan insanları yola getirmek için sularla doldurur yeryüzünü, yalnız gemiye sığınanlar kurtu-

lur. Bütün sapkınlar engin sularda boğulur gider. Kalanlardan çoğalır insan soyu yeniden. Suların taşıdığı tanrısal bir öz vardır burada.

Sularla büyük yılanlar, devler yan yana gider birçok halk masallarında. Devler, yılanlar bekçilik eder sulara. Yeraltında da yerüstünde de. Bu kutsal suları elde etmek için insanlarla, tanrılarla devler çarpışır, yılanlar savaşır. Bütün Anadolu masallarında böyledir bu. Suyun, başında, yakınında bir koruyucu devi, yılanı vardır. Bahar başlangıcında sular taşar, çevrelerini kaplarlar. Siler süpürürler bulduklarını, dökerler denizlere. Bir olur bolluk, bir olur yıkım getirir bu su taşmaları insanların basma. Evinden ocağından olur birçoğu, sulara karışır boğulur gider. Eski dinlerde, özellikle Mısırda insanlar kurban edilirdi sulara, Nil'e taştığında. Dursun, yatağına çekilsin, durulsun diye. Ne güzel kızlar yok oldu, kurban edildi Nil'in azgın sularında. Eski Greklerde de vardı bu inanç, sulara insan kurban etme inancı. Azan, taşan sular kurban istermiş, bir güzel kız almadan yatışmazmış.

Suların kutsallığı inancı Müslümanlıkta da vardır. Zemzem denen hacıların içmek için can attığı su böyledir. Çölde, kızgın güneşin altında kavrulanlar için, bu biraz acımsı, katı suyun sağladığı serinlik, giderdiği susuzluk eskiden tanrısal bir nitelik taşırdı düpedüz. Bu yüzdendir Zemzemde görülen kutsallık, ona duyulan saygı.

Gelgeldim suların taşıdığı cana. Canlıdır sular eski Anadolu inançlarına göre, Sümerlere, Akadlara göre de canlıdır sular. Belli tanrıları, tanrıçaları vardır suların. Bilge Thales'in düşüncesinde su bütün varlıkların özüdür. Ondan doğmuş, gene ona döner ne varsa. Bu inancın özünde eskiçağ geleneklerinin derinlemesine etkisi vardır besbelli. Yoksa birdenbire nereden düşünürdü Thales suyun canlı olduğunu. Bir düşünce birikiminin sonucudur bu. Thales, felsefe alanında yer verdi bu eski dincil görüşe, onu belli bir düzene göre biçimlendirdi, bir felsefe niteliği kazandırdı ona. Biliyordu evreni kuşatan suların

sağladığı bolluğu, yaşam olanaklarını. Onun yaşadığı çağda, Anadolu'nun bütün su kaynaklarını birer peri beklerdi. Daha doğrusu bir kişilik taşıyordu bütün sular. Bu bilgece görüş, daha sonraki çağlarda yeni yeni yorumlara uğradı. Suyun yanında başka yaratıcı güçler (toprak, ateş, hava) yer aldı. Gene de korudu tanrısal gücünü su, felsefenin sıkı düzeni içinde bağımsızlığını yitirmedi. Kar olur gökten yağar, buz olur düşer, yaprak olur, çiçek olur, eşkin olur yerden fışkırır su. Duman olur, bulut olur, sis olur, kuşatır çevremizi, dolaşır başımızın üstünde, serinlik getirir bize kızgın güneş sıcaklarında, okşar saçlarımızı, yüzümüzü gözümüzü, güzel Anadolu suları. Gökte aklaşır, denizlerde masmavi kesilir, bahar başlarında taşar toprağın boyasına bürünür al olur, san olur, kararır, yeşil yeşil akar enginlere, denizlere doğru. Yellerle savrulan pırıl pırıl bir yaşmak gibi dökülür uçarcasına yüksek kayalardan.

Bir suyum ben
Alır başımı dökülürüm yollara,
Bulut olur ağarım,
Yağmur kesilir yağarım

Bir suyum ben
Mavi kokarım denizlere vardığımda
Yeşil açar, mor saçılır, al al gülerim,
Ağarırım ışık gibi,
Karda geçerim sütten ileri,
Aklığımdır gülüşüm
Buzlara dönüşürüm uyuduğumda.
Bir suyum ben
Şimşek çakar
Yıldırım salar özüm
Yalım yalım tüterim gökyüzünde,
Dolaşırım damarlarını aldan,
Sıcak bir yaşmak gibi dolanırım boylu boyunca

Gözde yaş olurum damarda kan
Buram buram tüterim insan yüreğinde can.

İşte böyle bitirmiş türküsünü Anadolu dağlarında, yaylalarında bağımsızlığının ışıyan, pırıl pırıl akışı içinde su. Böyle döküldü göklerden yerlere, böyle ağdı yerden göğe, canlı canlı girdi özüne bitkilerin, çiçeklerin. Arıda bal oldu, sevgide yalım, sıcak mı sıcak bir söyleyişle sindi yüreğine bilinmeyen çağlardan bu yana aka aka insanoğlunun Anadolu...

DAĞLARIN DİLİ

Bir coşmaya görsün masallar anası, dağlardan, en yüce doruklardan neler getirir insanoğlunun kulağına, neler serer gözlerinin önüne. Işıl ışıl yanan tepelerden, kendi içine kapanmış, zamanın akışı içinde sessizliği bir bilge dalgınlığında sürdüren kuytulara, ormanlara değin susan bir tarihtir Anadolu dağları. Kendi dilince söyler türküsünü, kendi gönlünce sürer yaşamını, tadım çıkarır dört mevsimin boylu boyunca. Bir olur, geçmişin karanlıkları içinde unutulmuş bir masal perisi çıkar karşımıza, bir olur göklerin sonsuzluğundan, çok eski çağların ötesinden gelen yorgun argın bir tanrı konaklar doruklarında. Ağrı yamaçlarından, Edirne çayırlarına derin bir çizgi çekin, doğudan batıya doğru. Bir tarihin izinde yürürsünüz. Anadolu'nun en eski yerlilerinden en yakın komşularımıza değin, zamanın sessizliği içinde gelenleri anlatır bu çizgi bize.

Dağlar deyip de geçmeyelim. Dağlar vardır, içinden tarih fışkırır, dağlar vardır yüreğinden eski uygarlıklar gülümser çağımıza. Böyledir işte bizim Anadolu dağları. Bıkmış günün birinde tanrı, insanların sapkınlığından, kötülüklerinden, kan dökücülüklerinden birbirlerini yiyişlerinden, usanmış. Yola gelin, kardeş kardeş yaşayın demiş onlara. Dinleyin sözümü, göstereceğim yoldan gidin. Yemeyin birbirinizi öldürmeyin, çalmayın. Birdir sözünüz insan olarak, canlı olarak. Bir topraktan çıktınız, soyunuz sopunuz birdir. Yoksa dünyayı başınıza yıkacağım. Aldırmamış insanlar, tanrının bu sözlerine. Bildiklerinden geri kalmamışlar bir türlü. Bunun üzerine kızmış köpürmüş tanrı. Al yanma doğru yolda bildiklerini, bütün canlı türlerinden de birer tek. Bir gemi yap gir içine, demiş Nuh'a. Suları taşıracağım, boğacağım bütün insanları, kötülükten dönmeyenleri, görsünler günleri bakalım.

Öyle yapmış Nuh. Düzenlemiş gemisini, almış içine bütün varlık türlerinden, daha doğrusu canlılardan birer örnek, girmiş içine Bir de ne görsün, yağmurlar boşanmış, denizler, çaylar, ırmaklar taşmış, sular kaplamış evreni, karalar yüce dağlar görünmez olmuş. Kırk gün sürmüş bu azgınlaşan suların dünyayı kaplaması. Yüzer dururmuş Nuh'un gemisi sularda. Kırkıncı günü bir güvencin uçurmuş gemisinden konacak bir yer, bir kara var mıdır diye. Dolaşmış güvercin dört bir yanı. Sonunda bir zeytin dalı ile dönmüş gemiye. Gözleri ışımış Nuh'un. Kurtuldu gemisi, bir karaya yaklaşacaktı artık. Çevirmiş gemisini güvercinin zeytin dalı getirdiği yöne doğru. Az gitmiş, uz gitmiş gemi bir karaya yanaşmış, bir dağmış bu kara. Suların derinliğinden yükselen ucu görünüyormuş yalnız. İşte, bizim Ağrı dağımızdır bu dağ. Bu insan soyunu bir daha türeteceklerin indikleri kara. Nuh'un gemisinin ölümden, batıp gitmekten kurtulduğu kara bizim Ağrı dağımızmış. İnsanoğlu ona borçludur kurtuluşunu.

Bu çok eski bir masaldır. Kutsal kitaplar bunun masal değil de bir gerçek olduğunu yazarlar. Sodom ile Gomore boylarına kızmış tanrı, bir türlü yola getirememiş onları, onların izindeı yürüyenleri. Sonunda yıkmış, sulara katmış bütün dünyayı.

Burada önemli olan masalın doğru biçimi değildir. Gerçek değer, masalın geçtiği yerdedir. Neden, bunca dağlar içinde Ağrı dağı? Neden Mezopotamya'dan kalkan bir kurtuluş gemisi, oraya değin yüzmüş sularda? Daha nice dağlar vardır. Ağrıya gelinceye değin Toroslar, Nemrud dağları, daha doğuda İran'ın Elburz dağları, dizi dizi. Masallar, yapılarına uygun yerlerde doğar, onların niteliklerini, özelliklerini yansıtır.

Geçelim Ağrı dağından, biraz daha güneye inelim. Dinlerle masalların sarmaş dolaş olduğu yeni dağlar çıkar karşımıza: Nemrud Dağları. Tanrıların, tanrı kralların toplandığı, birbirine şölen verdikleri yüce doruklar. Kral

Antiohos'un tapınak kurdurduğu, kendini kutsallaştırmak istediği dağdır orası. Ege bölgesinde doğan tanrılar, biçim değiştirerek oraya göçmüşler, külahlar giymişler. Doğu Anadolu yaylalarının gerektirdiği giysilere bürünmüşler, oralıların yerlilerince sevilen, yürütülen töreleri gelenekleri benimsemişler. Biraz Asyalı olmuşlar doğrusu aranırsa. Olimpos dağından kalkan tanrılar daha yükseklere gitmişler, yayla istemiş sanılır canları. Nemrud dağında da yeni yeni masallar çıkmış ortaya. Oraya çıkan insanlar bir yandan tanrılara, tanrı krallara karşı olan görevlerini yapıyor, bir yanda da kutsallaşıyorlardı.

Dağların böyle doğaüstü nitelikler kazanması, insanoğlunun varlık sınırlarını aşma, sonsuzluğa uzanma eğiliminden geliyor. Babil kulesini yaptıran kral oradan tanrıya daha yakın olacakmış, tanrıya karşı gösterecekmiş kendi gücünü. Onun için yaptırmış Babil kulesini. Babilde, Ağrı, Nemrud gibi yüce dağlar olsa oralara çıkar, öyle yüksek bir kule yapma gereğini duymazdı kral. Nitekim Ağrıdan Nemrud dağından yüksek değildir Babil kulesi. O dağlara çıksa daha yakın olurdu tanrıya yaptırdığı kuleden.

Dağlar, kuleler insanların gözünde yükselmenin yüce örnekleridir. Dağ gibi olmak ister insanoğlu, bu tutkuyla, bu içten yanışla yapar kuleleri, çıkar dağların doruklarında kurar tapınaklarını. Tanrılar yücedir, alçaklara, düzlüklere inmek istemezler pek. Kendileri gibi yüce doruklar, tepeler ararlar.

Nemrud dağı bir özleyişin, bir yükselme tutkusunun örneğidir kralın gözünde. Kral Antiohos oraya çıkmış, tapınağı yaptırmış, yalnız başına canının sıkılacağını anlayınca tanrıları toplamış çevresine, onlara sığınmış sonra. Nemrud dağında başarmış bu işi kral, tanrılarla günümüze değin kalmış o da. Birlikte anıyoruz onları şimdi. Nemrud dağı kral Antiohos tanrılar.

Nemrud dağı, Anadolu uygarlığının yeni bir aşamasıdır. Bir bakıma son durağıdır. Kaz dağından, Toroslar'dan, Ağrı dağından sonra yeni bir masal kaynağı olmanın tadını çıkardı. Doğu ile batı inançları, özellikle şu Hellencilik çağı denen uygarlık aşamasının düşünce ürünleri orada yeni bir kaynaşmaya uğradı. Ege dağlarında toplanan tanrıların, tanrıçaların başlarında dallardan, çiçeklerden, yapraklardan yapılmış başlıklar vardı. Hitit tanrıları ise daha çok külah giyiyorlardı. Nemrud dağında biri doğudan, biri batıdan gelen iki inanç birleşti. Batı Anadolu özverdi, Doğu Anadolu ona yeni bir giysi dikti, yeni bir biçim getirdi. Örtü, daha çok, başörtüsü kavramı çıkıyor ortaya burada. Batı doğuya gittikçe örtünmeye, kendini olduğu gibi değil de, kapalı göstermeye çalışıyor. İşte, adına Hellencilik denen yeni uygarlık aşamasının niteliklerinden biri de budur. Bu göze daha çekici görünmek içindir. Hellenciliğin, Nemrud dağında tanrılara giydirdiği külahlar yeni değildir. Hititlerden almış onları.

Ne denli örtünse de insanoğlu
Gizlense dağların ardında
Kurtulamaz gözlerinden gerçeğin,
Gerçek görür ışığın görmediğini bile.

Bu Anadolu'nun gerçeğidir tarih boyunca. Günün birinde çıkar aydınlığa, koyar ortaya yüreğini bir bütünlük içinde.

Anadolu'nun böyle, sayısız tanrılarla dolup taşması, dağlarından, sularından dolayıdır. Daha nice dağlar vardır böyle kutsal Bozöyük dağları, Binboğa dağları, Kafdağı, sözün kısası Anadolu'nun pek çok dağı. Tanrılar, dev adımlan ile dağdan dağa sıçrayan yüce varlıklardır. Bir dağ eteğinde barınan çevre yerlileri, komşularından duydukları masallara; öykülere yenilerini katarlar. Yeni masallar, öyküler yaratırlar. Nemrud dağı masalları, o çevrede krallık eden Antiohos'un bir tutkuyu gidermesi sonucu doğdu. İnsanda tüken-

meyen, önlenemeyen bir masal yaratma isteği, öykü uydurma tutkusu vardır. Bu istek, bu derin varlık tutkusu insanın yaptırma gücüne göre konur ortaya. Elinde çok güç olan, olanakları bulunan gider dağ başlarında tapınaklar, yontular yaptırır, büyük büyük yapılar kurdurur, adını ölümsüzleştirmek ister. Bu tutkuya kapılanlar kral, firavun olursa Nemrud dağındaki gibi, Mısır ehramları gibi, Babil kulesi gibi yapar yapacağını. Nemrud dağı bunun en açık bir örneğidir. Çevre yerlileri, kendi geleneklerine, inançlarına göre biçim vermişler tanrılarına, kutsal saydıkları varlıklara. Bu dağda görülen Hitit külâhlı tanrılardan, bu yörelerde Hititlerle başlayan inançların için için yayıldığını, geleneklerin değişik biçimler içinde sürdürüldüğünü anlıyoruz boyuna. Öz değişmiyor, biçim belli ölçüler içinde yenileniyor, kaynağından büsbütün uzaklaşmıyor. Niteliğinden yoksun kalmıyor. Daha doğrusu, çevre insanı inançlarının dışına çıkamıyor.

Ağrıdan biraz daha doğuya gidince, Kafkas dağları dikilir insanın karşısına. Prometheus'un yüreğini kartalların yediği yüce kayaların bulunduğu dağlardır. İnsan soyunun tükenmeyen acısını, yürek yangınını dile getirir zavallı Prometheus. Uygarlığın yeni bir aşaması olan ateş de o dağlarda bulunmuş. Şu Prometheus'un gönlünü yakan ateş. Güneşten bir ışık yağmuru, aydınlık ırmağı gibi yeryüzüne dökülen ateş. Üzümün suyunda, sevgilinin dudağında, sevenin gönlünde, insanın ılık ılık damarlarında dolaşan ateş. Adına "ab-ı hayat" dedikleri, insanları ölümsüzlüğe kavuşturan bengisu da o dağların ardında bir yerdeymiş. Boşuna aramış durmuş onu insanoğlu, bulamamış. Bu yüzden ulaşamamış ölümsüzlüğe bir türlü. Masalları süsleyen Simurg, Zümrüdüanka da o dağların ardında yuva kurmuş. Bir de büyük devler varmış oralarda, evreni kucaklayan ejderler varmış. Kartalla yılanın boğuştuğunu gösteren şu boyam boyam Kafkas halılarına bile işlenmiş bu eski masal. Seccadeye geçmiş, çoraba, yaşmağa dokunmuş kadınların, kızların elleriyle, Kafkaslar, kutsaldı Anadolu insanınca, bugün de öyledir. Saygı görür o dağlar.

Yaratılış masallarına konu olan, o yüzden birer kutsallık kazanan kartalın, yılanın, kurtun yuvası da böylesine yüce dağlardır. İran masallarının özüne işleyen aslanın yatağı da dağlardaymış. Roma ilini kuran Romus ile Romulus'u emziren kurt da dağlardan inmiş derler. Musa'ya görünen tanrı nuru da Tur-i Sina denen bir dağa inmiş, orada bayılmış Musa. Muhammed'e ilk tanrı sesi bir dağ sayılan Hira'da gelmiş. Türklere yol gösteren bozkurt dağları yurt edinmiş kendine. Özgürlük için dağlara çekilmiş Köroğlu, onun izinden giden güçlü Anadolu ozanı Dadaloğlu.

"Ferman padişahın dağlar bizimdir" dememiş mi gürleyen sesiyle...

Dağı duman olanın
Hali yaman olanın
Uyku gözüne girmez
Yâri güzel olanın

Dağın başında fener
Mum yana yana söner
Bu gaybana sevdalık
Ne yana olsa döner

Gel çıkalım dağlara
Dağlar olsun evimiz
Kumar yapracıkları
Olsun kiremidiniz.

diye yakılan içli halk türküleri dağlarla ilgili izlenimlerin ürünleridir. Kişinin yiğitini de dağa benzeterek "dağ" gibi deriz.

İnsanoğlunun dağlarla ilgili düşünce ürünleri, çok eski çağlardan kalma, bir geleneği yansıtır boyuna. Bu gelenek

uygarlığın bir pırıl pırıl su yumuşaklığınca, dağdan kente inişinin oyasıdır. Sonra sanata giriyor, şiirde, öyküde, masalda yeni yeni biçimler kazanıyor bu oya. Ferhad sevgilisi Şirin'e ulaşmak için dağlan deliyor. Süt akıtıyor oralarda açtığı yoldan. İran'da, halka kan kusturan Dahhak'ın canına okumak için Gave dağlarda açıyor bağımsızlık bayrağını. Dağlara yansıyor, bağımsızlığa kavuşturuyor İran'ı.

İnsanlarla dağlar arasında görülen bu yakınlık, bu içten bağlantı bir yaşama gereği değildir yalnız. Çok eski çağlarda, dağların birer tanrı, birer tanrıça olarak kutsanmasının etkileri var bunda. Aşağı yukarı bütün ulusların dilinde, yaşamında ortak bir yan bulunur dağlar konusunda. Dağların yüksek olmaları sağlam insanların yaşayabilecekleri nitelikte bulunmaları yüzünden doğan bir ilişki değil bu. İnsan düşüncesinde dağ biraz daha yüceliğin, kolay kolay ulaşılmazlığın örneğidir. Dağlara sığınmak, dağa çıkmak, dağlara yaslanmak gibi deyimlerin özünde biraz da tanrısallaşan bir anlam saklıdır. İnsan, büyüklüğü, yüceliği, bir tanrı niteliğine bürünmenin yollarını dağlardan öğreniyor. Dağ, bir atledilmez güçtür insan için.

Anadolu dağları, en küçüğünden en büyüğüne değin, en eski uygarlıkların kutsal saydıkları, kutsallık verdikleri bir kimliğe bürünüyor, örtünüyor kendi içinde. Nice manastırların, tapınakların dağ doruklarında yapılması, yalnız korunma amacını gütmüyordu. İnsan özündeki yükselme, göğe yaklaşma tutkusunu da belirtiyordu. İnsanda, çevreye yücelerden bakma eğilimi vardır. İşte dağla insan arasındaki bağlantının nedeni budur.

Suların, insana mutluluk, iç açıklığı veren havaların da etkisi vardır dağların kutsallaşmasında, insan sever, bilemediği anlayamadığı nesneye bir kutsallık yüklemeyi. Dağın doruğundan fışkıran bir soğuk suyun giderdiği susuzluk, insanın içine verdiği serinlik, bir tanrının, tanrıçanın yapacağı iştir ancak. Nerden bilsin insanoğlu bundan onbinlerce yıl önce,

suyun özünde birtakım maden özlerinin bulunduğunu, insana onların güçlü bir yararlık sağladığını. Suda tanrılar vardır, tanrıçalar saklıdır onun düşüncesine göre. Bundan dolayı kutsaldır dağlar, ormanlar. İnsanın ilgi duymadığı bir nesnede kutsallık da yoktur. Kutsallık, saygı, korku sevgi insanın ilgisinden doğuyor.

Dağlarla sular yan yana yürür kimi öykülerde. Beni en çok etkileyen Maçka'nın Çakıl göl yaylasındaki deredir. Dağın tepesine yakın bir kayanın koynundan fışkırır bir dere, doldurur önümdeki gölü. Tadına doyulmaz bir sudur o, soğuk mu soğuk. O buz gibi gölde yüzdüm bir yaz sonu...

ÜÇ SAYISININ KUTSALLLIĞI

Üç sayısı Hititlerce de kutsaldı. Kim bilir, onlardan önceki dönemlerde de kutsallığı vardı bu sayının. Onlardan geçmiş olabilir Hititlere. Tarih daha önceki dönemleri bildirmiyor bize bütün açıklığıyla, seçikliğiyle Ancak, bir inancın, inanç kokuşlu bir geleneğin yerleşmesi, geniş bir alana yayılması öyle kısa bir süre içinde olmaz pek. Anadolu'nun daha önceki yerlileri Hititlere nice inançlar, gelenekler, görenekler bırakılabiliyor. Bunların kaynaklarını şimdilik kesinlikle bilmiyoruz diye yok sayamayız. Yerden biter gibi bitmiyor inançlar, gelenekler. Onların da birer tarihi, birer geçmişi vardır.

Üç sayısının kutsallığı, göklerin, yerlerin, suların üç ayrı varlık alanını kaplamasından ötürüdür. Eskiçağ insanının düşüncesinde sular, yerler, gökler apayrı varlıklardır. Birbirleriyle ilgilileri, bağlantıları yoktur. Ayrı ayrı tanrılar yönetir suları, gökleri, karaları (yerleri). Sonra onların buyruğu altında bulunan öteki tanrılar gelir. İlk insanın çevresini kuşatan gökler, karalar, sular birer bilinmez varlıktır onun için. Bunların özünü ne olduğunu bilemez. İşte gök, yer, su gibi varlık türlerinin üç olması, eskiçağ insanını kuşatması onun düşüncesinde üç sayısının ayrı bir önem taşıdığı inancını uyandırdı. Ancak eskiçağ insanının düşüncesinde üç sayısından önce gök, yer, su gibi üç somut varlık vardı. Sayının soyutlaşması, bu üç varlık alanından ayrı olarak düşünülmesi daha sonraki çağlarda, insan düşüncesinin oldukça geliştiği bir dönemde çıkmış ortaya. Doğada üç gibi bir sayı yoktur. Elle tutulur, gözle görülür nesneler vardır. Eskiçağ insanı bu nesneleri sayılarla değerlendirmeyi sonradan öğrendi. Onun düşüncesinde gök, yer, su birer ayrı tanrıdır, kutsaldır. Bu kutsallık eskiçağ insanının gücünü aşmasından dolayıdır besbelli. Za-

manla soyut düşüncenin gelişmesi sonucu gök, yer, su ayrı ayrı anlamlar kazandı, bir sayı ile değerlendirildi. Böylece üç çıktı ortaya.

Hititler üç sayısını biliyordu. Onun soyut bir anlamı vardı onların düşüncesinde. Bu soyutlama birden çıkmadı ortaya, çıkamazdı da. Çağdan çağa aktarıla gelen inançlarla gelişti, yoğunlaştı. Öyle ki tanrılar bile ilkin üç ayrı doğa varlığının gücünü yansıtan güçler diye benimsendi, üç büyük bölüme ayrıldı. Gök tanrıları, yer tanrıları, su tanrıları. Bu üç büyük bölükten yeni yeni tanrılar türetildi. Gök tanrılarının sayısı çoğaldı, yer tanrıları arttı, su tanrıları gelişti. Bunda da üç sayısının kutsallığına yol açan ilkel etkiler görülüyor. Tanrılar bir de gördükleri işlere göre üçe ayrıldılar. Koruyucu tanrılar, yok edici tanrılar, besleyici tanrılar. Yer tanrıları daha çok besleyici, geliştirici, bakıcı görevleri olan tanrılardı. Yok etmek, kırıp dökmek ise çokluk gök tanrılarının işiydi.

Hititlerden önce Sümerlerde, eski Mezopotamya uluslarında, Mısırda da tanrıların üçüzlü bir düzeni vardı. Üç ayrı görevi bulunan üç ayrı doğa bölümünü yansıtan, o alanlarda egemen olan tanrılara inanılırdı. Sonraki çağlarda bütün Anadolu uluslarında olduğu gibi Greklerde, İranlılarda, Hintlilerde, Cinde, Romalılarda böyle üç türlü tanrı anlayışının yaygın olduğunu görüyoruz. Önce büyük, baştanrılar gelirdi. Gök tanrılarını, yer tanrılarını, su tanrılarını yöneten birer büyük tanrı vardı. Bu da büyük tanrıların üç olduğunu gösteriyordu. Üç büyük tanrıdan sonra öteki tanrılar geliyordu. Bunların bugün için sayısını, niteliklerini, görevlerini bilmek güçtür. Birçoğunun adı bile unutulmuş. Sonraları tanrıların yerlerini görev almış, tanrılarda belli sayılara dayalı nitelikler belirmeye başlamış.

Üç sayısının kutsallığında bu değişen niteliklerin, görevlerin bu üç büyük tanrının büyük etkisi olmuştur. İlkin tanrılar, sonra üç sayısı çıkmış ortaya, özel bir nitelik, ayrı bir içerik kazanmış. Sayının soyutlaşması çağdan çağa geçişle

oldu, tanrıların da öyle nitelik kazanmasına yol açtı, tanrılar da soyut birer varlık oldu. Nitekim İslam dininde tanrının adının bismillahirrahmanirrahim gibi üç ayrı nitelik taşıyan bir deyimle anılmasında da bu çok eski inançların büyük etkisi vardır. Allah, rahman, rahimdir. Burada rahman, rahim kavramları Allah'ı niteleyen birer özellik taşıyor. Ancak Allah adı böyle üçüzlü bir nitelikle, böyle üçlü bağlantı ile anılıyor boyuna. Durum Hıristiyan dininde de, Yahudi dininde böyledir. Tanrı üçüzlü bir niteliğe bürünmüştür. İ.Ö. VI. yy da gene Anadolu da gelişen, sonradan Phytagoras felsefesi adını alan düşünce çığırında da üç sayısı özel, gizemli bir nitelik taşır. Anadolu'ya Trakya'dan geldiği söylenen Orpheus inançlarında da üç sayısı önemlidir, birtakım gizemler taşıdığına, kutsallığına inanılır. Bütün bu inançların kaynağı Anadolu, Mezopotamya dinleridir. Ancak bu dinlerin doğa varlıklarına karşı duyulan saygı1, ya da korkudan doğduğu göz önünde tutulursa, üç sayısının kutsallığının gene doğadan çıktığı anlaşılır kolayca.

Doğaya bağlı inancın çağların akışı içinde soyutlaşması sonradan onun bir kavram niteliğine bürünmesine yol açmıştır.

Bugün halk inançları arasında yaşayan, şiirlere konu olan üç güzeller masalının; eskiçağda Anadolu da yapılan bir güzellik yarışmasının üç güzel arasında geçmesi olayının, kökünde eski Anadolu inançları saklıdır. Başta Bektaşilik olmak üzere kimi tarikatlarda üç sayısının belirttiği üçler (üç erenler) inancının kökü değene bu eski inançlardır.

Önceleri bir inanç, bir düş niteliği taşıyan bu üç sayısının kutsallığı sonraki çağlarda yavaş yavaş bir düşünceyi, bir görüşü yansıtan kavram durumuna geliyor. Felsefe düzenleri, tasavvuf inançları içinde kesin bir yer kazanıyor. Özellikle Yeni eflatuncu felsefe akımının önemli kavramlarından biri oluyor. Varlık türlerinin düzenlenmesinde etkisini gösteriyor. Tasavvuf görüşünde, onu derinden derine etkileyen Yeni eflatuncu felsefe akımında mevalid-i selâse denen üç doğmuş

ilke oluyor. Bu üç doğmuş varlık doğadaki türlerinin özünü kuran ilkeler ise cemadat denen cansızlar, nebatat denen bitkiler, hayvanat adı verilen, içlerinde insanın da bulunduğu bütün canlılardır. Bu ayırım daha önce Aristoteles felsefesinde de vardı. Ancak onun düşünce düzeninde görülen üç sayısının, üçle ilgili düşünce varlıklarının doğaüstü düşünce ürünlerinin kaynağı Anadolu'dur, Mezopotamya'dır.

Anadolu halk inançlarında da büyük önemi, gizemi vardır bu üç sayısının. İslâm düşüncesinde de öyledir. Abdest alırken ellerin, ayakların, yüzün, ağzın, burnun üç kez yıkanması, başın üç kez yıkanması, sabunlanması, bugün bile insanın elinde olmadan bir gelenek gereği elini yüzünü üç kez yıkaması eskiçağdan süzüle gelen inançların sonucudur. İslâm dininden önce Kâbe'de duran, Lat, Uzat, Menat adlı pulların üç olması, insanın bir suç işlediği zaman üç kez tövbe etmesi, gene Müslümanlar arasında namaz kılınırken Kur'andaki Kulhuvallahu diye başlayan surenin üç kez okunması, bu üç kulhuvallahu ile gene fatiha suresi denen surenin bir kez okunması gereği eski bir Anadolu geleneğinin kalıntısıdır. Suyun üç yudum içilmesi, sofrada en aşağı üç lokmanın yenmesi, büyücülükte, üfürükçülükte birtakım nesnelerin üç kez okunup üflenmesi, gene birtakım kutsal yerlerin çevresinde üç kez dolaşılması eski birer inanç kalıntısıdır.

Gerek eski Anadolu uluslarında, gerekse günümüzün Anadolu halkında üç sayısına karşı ayrı bir ilgi duyulur. Üçle ilgili inançlar, kutsallıklar sayılamayacak ölçüde çoktur, değişiktir. Bunların bir bir kaynağı araştırılınca eski Anadolu inançlarına varılır açıkça. Bu inançların Anadolu ile komşuları arasında ortak bir saygı, benimseyiş görmesi çok eskiden beri süregelen inanç alışverişleri yüzündendir. Bundan da Anadolu'nun en eski çağlarda bile komşuları ile sımsıkı bir ilişki, bir düşünce alışverişi içinde bulunduğu anlaşılıyor. Bu sürekli alışverişler günümüzde de vardır. İslâm ortaçağında Araplarla, İranlılarla olan düşünce yakınlaşmalarında bu ortak inançların derinlemesine bir etkisi olmuştur.

Bugün, Anadolu'da, birçok ilçenin, Trabzon gibi bir ilin adının üçle başladığını, bunların birtakımın Greklerce, birtakımının onların Anadolu'ya gelişlerinden çok önce kurulduğunu biliyoruz. Üç sayışının Hitit dilinde karşılığı tri, tries, tres olarak geçiyor. Hititlerin, tarih alanında öreklerden, Lâtinlerden çok önce görüldüğü düşünülürse onlarda da üç sayısının tri ile başlamasını daha kolay açıklayabiliriz. Bu sayı onlara Hititlerden geçmiştir besbelli. Gerek Ege kıyılarında, gerek Yunanistan'da, komşularında üç sayısı (tri) ile başlayan illerin, ilçelerin kuruluşları Hititlerden çok sonradır. Birtakım ortak kaynaklı olduğu sanılan sözlerin kökleri araştırıldığında Hititçeden geçtikleri çıkıyor ortaya. Önceleri, Anadolu'ya, Greklerle geldiği sanılan birçok yer adlarının, il, ilçe adlarının sonradan Hititçe olduğu anlaşılmıştır. Üç (tri) ile başlayan eski adların da böyle olması gerekir, öyledir de.

Bırakalım eskiyi de daha yakın çağlara gelelim. Üç tuğlu vezirleri vardı bizim Osmanlıların. Nereden çıkmış, nereden türemiş bu üç tuğ? Başka bir sayı mı bulamamışlar yoksa? neden dört değil, beş değil de üç? Yeniçeri kuruluşlarında Bektaşilerde neden kutsaldır, önemlidir üç sayısı? Osmanlılar çağında kurulan Yeniçeri örgütü inanç bakımından biraz da Bektaşi değil miydi dersiniz? Üçün kutsallığı, gizemi, önemi onlardan geçmemiş mi Osmanlı devlet düzenine? Neden yiğitliğin kuralı üçtür, derler de dörttür, altıdır demezler? Neden bir kimseye, bir olay karşısında iki kez dayanması, üçüncü kez yapılırsa karşılık vermesi önerilir boyuna? Neden en büyük, en yüce Hitit tanrıları üçtür de beş değil? Oysa birtakım belgelerle geçen sözlere bakılırsa bin tanrısı varmış Hititlerin. Neden bin tanrı içinde üçü en yücedir? Gökleri, suları bir de karaları buyruk altında bulunduran üç tanrı en yücelerden sayılır? Neden kutsaldır üççatallı geyik boynuzları? Bütün bunların özünde eskiçağlardan kalma Anadolu inançlarının etkisi, izi yok mudur? Neden Asya Türkleri arasında böylesine bol üçle ilgili masallar, öyküler yoktur da Anadolu halkında vardır? Zaman zaman açıklanması, ay-

dınlığa kavuşturulması gereken konulardır bunlar. Üçle ilgili masallar, söylentiler, inançlar gösteriyor Anadolu tarihinin kopmayan, 1071 yılıyla başlamayan bir bütün olduğunu, arada bir uçurumun değil birliğin, sürekliliğin bulunduğunu.

Neresine giderseniz gidin Anadolu'nun, üçle ilgili bir masal, bir özlü söylenti dinlersiniz en okumamışının ağzından. Halk şiirinde bile geniş bir yeri vardır üç sayısının. Düğünlerde, yıllık eğlencelerde, dernek denen, yılın belli aylarında, düzenlenen şölenlerde, komşuluk ilişkilerinde, ekin ekip biçmelerde, yaylalara çıkıp inmelerde, çorap örmelerde, kurban kesmelerde, adaklarda bütün gücüyle dikilir insanın karşısına üç sayısı. Anadolu da tükenmeyen bir canlılığı vardır onun. Halkın içtiği suya, yediği ekmeğe karışmıştır üç. Günlük yaşamına girmiş.

Şöyle bir masal söylenir Trabzon ilinin Maçka ilçesinde: Fatih Sultan Mehmet (bir söylentiye göre Dördüncü Murat) savaştan dönerken Maçka'nın bugün Yazlık denen köyünün bulunduğu dağdan geçiyormuş. Susamış, çevrede su aratmış. Yerliler ona en iyi suyun bulunduğu yeri göstermişler. Sultan oraya sürmüş atını. Suyun başına gelince güğümünü su dolduran güzel mi güzel bir rum kızı görmüş. Ondan içecek su istemiş. Güzel kız maşrapasını doldurmuş, üç kez sultanın yanına gitmiş, gene de su vermemiş sultana suyu yere dökmüş. Dördüncü kez vermiş. Sultan neden böyle yaptığını sorunca şu karşılığı vermiş: Sultanım terlisiniz. Bu su çok soğuktur dokunur size. Onun için, teriniz kurusun diye, üç kez suyu yanınıza getirip döktüm. Artık teriniz kurumuştur, şimdi buyurun.

Sultan bu davranışı çok beğenmiş de kızı gözdeleri arasına almış, bir söylentiye göre onunla evlenmiş. Bu masalda üçle ilgili bir öz vardır. Neden beş değil, altı değil? Belli ki üç sayısı halk inançlarında öylesine yer etmiş ki birçok olayı bile onunla açıklıyor. Bunlar boşuna, gelişigüzel söylentiler, yakıştırmalar değildir. Bir inanç örgüsünün gizli dokularıdır. Anadolu'nun bir bütün olarak kavranması, açıklanması konusunda bırakılmaz sözlü, özlü belgelerdir. Anadolu bunlarla duruyor ayakta. Bunların içindedir onun özlülüğü, güzelliği...

TOPRAK SAYGISI

Toprak da kutsaldır özlü bir yaratmalar kaynağıdır Anadolu da. Bütün yaratıcı güçler, doğurucu özler toprakla beslenir, toprakla gelişir, yayılır. Tanrılar güçlerini topraktan alır. Ekinler topraktan çıkar. Bütün bitkiler, yemişler toprakla oluşur. Su, toprağa düşünce, gösterir gücünü. Sıcaklık, güneş toprağa düşmeden gösteremez kendini. Topraktan çıkan bitkilerle, yemişlerle beslenir insan. Hayvanlar topraktan çıkan otları yer. İnekler, koyunlar topraktan otları yedikçe bol bol süt verir. İnsanın dirisini besleyen de, ölüsünü özünde eritip gizleyen de topraktır.

Bütün eskiçağ uluslarında toprak bir tanrı olarak saygı görür kutlanır. Üç büyük tanrıdan biri de toprak tanrısıdır. Bolluğun kaynağıdır toprak. İlk insanın, tektanrıcı dinlere göre Âdem'in, topraktan yaratılışı masalının özünde bu eskiçağ inançlarının açıktan açığa görülür, duyulur etkisi. İnsanın toprağı sevmesi, sayması birden çıkmamış ortaya. Çağların akışı içinde inançların yoğrulması sonucu doğmuş. Önce elle tutulur, gözle görülür somut bir niteliği vardı toprağın. Yerin altında tanrılar, cinler varmış, öyle inanır, öyle söylermiş eskilerin eskileri. Bütün dinlerde, cehennem denen cezalandırıcı yerin toprak altında olduğuna inanılır. Sümer yazılarında, Babillilerin inançlarında, Asurlularda özellikle Gılgameş destanında toprağın altında da büyük, sonsuz ülkelerin bulunduğu bildirilir. Hintlilerde, Çinlilerde, Anadolu, Grek, Roma, Fenike dinlerinde toprağın büyüklüğü, yerin altında devlerin, Tamu'nun, yıkıcı öldürücü yerlerin, Hades' in bulunduğu, ırmakların aktığı söylenir, yazılır durur. Bütün Grek, Lâtin ozanları, bilgeleri, yazarları toprağın altında bulunan ülkelerden söz ederler, toprağı överler. Anadolu'nun güçlü ozanı Homeros iki büyük yapıtında da toprağı değer-

lendirir, onun altındaki ülkelerden, Hades'ten akan sulardan uzun uzun söz eder. Ölen kahramanları toprağın altına gönderir. Ruhlar bile toprağın altındaki gizli engin ülkede yaşarlar. Onun özünden çıkan mutluluk sularından içerler. Kimi başıboş, üzgün dolaşır. Hades'te, kimi mutluluk içinde yaşar, gezer, eğlenir. Hititlerde, Urartularda, Frigya, Lidya, Side, Karya, Bergama uluslarında da kutsaldır, saygı değerdir toprak.

Toprakla ilgili en güçlü, en yaygın inançlar, masallar Anadolu'dan yayılmış çevreye. Samsatlı Lukianos yazılarında toprak altı yaşayışım işler uzun boylu, ölüp giden bilgelerin, devlet yöneticilerinin, yiğitlerin, yazarların, düşünürlerin yaşayışlarını dile getirir. Sokrates'ten Caeser'a değin bütün ilkçağın önemli kişilerini toprak altında konuşturur, sorguya çeker. Asur dilinde damu, sanskritçede karanlık anlamına gelen tama, tamas, tami, pehlevi dilinde temanh, tam, Kazan Türkçesinde temuğ sözleri yeraltında suçluların gönderildiği yer anlamına geliyor. Hititçeye Asur dilinden olduğu gibi geçen damu (tamu) eşanlamda.

Bütün ulusların dilinde toprağa duyulan saygının yanında, onun bağrında bulunan cehennem yüzünden derin bir korku da saklı. Bundan toprağa karşı sevgiyle, saygıyla karışık bir korkunun da bulunduğu, insanların içine işlediği anlaşılıyor açıkça. Kim bilir, toprağa duyulan saygının özünde bu derin korkunun yumuşamış bir örneği mi saklıdır? Açıkça bir yargıya varılamaz bu konuda şimdilik. Ancak Hititlerin dilinde toprağa duyulan saygının daha başka bir anlamı vardır. Hititlerin tekan adını verdikleri toprak ekin anlamına gelen halkis'in ekildiği, biçildiği yerdir. Hititler bizim yer, Arapların arz dedikleri varlığa tekan derler. Tarla anlamına da gelir bu söz onların dilinde. Hititler arsa derler ekin ekmeye, öteberi dikmeye. Bundan ekilmiş yer, tarla anlamında arsis sözünü türetmişler. Arsiya ise tarla ekmek, tarla, yer işlemek oluyor. Topraktan biten nesneye, bitkiye, ağaca taru diyor Hititler. Bizim dilimizdeki dar bundan türemiş. Pir adını

verdikleri oturma yerini, evi topraktan yoğrulan purut (çamur) la yaparmış Hititler. Gene topraktan fışkıran suya sakurnis (kaynak) derlermiş. Bir kutsallığı varmış bu Sakurnis'in ayrıca. İçenlere dirilik, güçlülük, sağlık assul denen güçlülüğü verirmiş. Topraktan çıkan bitkilerle, sularla beslenen güçlü kişiye lazzis (güçlü, sağlıklı, sağlam) denir onların dilinde. Seriş denen boğalara, öküzlerle sürülürdü ekin ekilen toprak, tekan. Yanza (iyanza) denen koyun, seriş diye adlandırılan boğa, Sümerceden alınma bir sözle seğ denen keçi gimras denen kırlarda otlar, beslenirmiş. Toprağın besleyici gücü, onun kutsal bir varlık olarak saygılanmasına yol açmış besbelli.

Toprakla ilgili inanç varlıkları, Hititlerden, Sümerlerden, Akadlardan da eskiye, çok mu çok eskiye değin gider. Kolay kolay doğmaz, gelişmez, geniş bir alana yayılmaz bir inanç. Çağların süzgecinden geçmesi, süzülmesi gerekir. Çok yakın bir geçmişte doğduğunu sandığımız bir inancın kökleri, kaynakları, araştırılınca tarihin derinliklerine varılır, karanlıklara dalınır. Çağlar boyasını, boyutlarını değiştirir inançların: Bakarsınız eski bir doğa tanrısı ile ilgili bir inanç varlığı birden değişir, içimizde yaşayan bir kahramanın, bir ermişin genel niteliği olarak çıkar karşımıza. Oysa yeni değil o inanç, yalnız boyası, alanı değişmiş, aktarılmıştır. Birçok dil varlıkları da böyledir, toprakla ilgili inanç kalıntıları da böyledir. Sümerceden Hititçeye geçen, buğday anlamına gelen ziz sözünün özündeki kutsallık da böyledir işte. Çok sıkı bir bağlantısı vardır toprakla, toprağın kutsallığı ile. Topraktan olduğu için o da kutsaldır, o kutsal olduğu için toprak da kutsaldır. Topraktan bitenle toprak arasında kutsallık bağlantısı vardır. Karşılıklı olarak birbirini kutsal kılarlar.

Toprağın bir inanç düzeni içinde kutsallaşması çağların sürekli akışı içinde, toprağa yerleşme, belli bir yeri yurd edinme olayının sonucu olarak başlamıştır. Kutsallığın özünde bir yere yerleşme, bir yerde sürekli olarak kalma, yaşama

gerçeği vardır. Bu yerleşme tarımla, toprağı ekip biçmekle, hayvan beslemekle, topraktan ev yapıp orada barınmakla sıkı sıkıya ilgilidir. Topraktan çıkan birtakım yararlı, sağlık verici, suların, bitkilerin, otların, köklerin yenmesi, hastalıkların giderilmesinde kullanılması kutsallık duygusunun gelişmesine, yayılmasına geniş ölçüde yardımcı olmuştur. Eskiçağ insanının düşüncesinde, kutsallığın, ona bağlı saygının iki güçlü kaynağı vardır. Biri yararlı olma öteki korkutucu, yıkıcı olma. Bunlardan biri sevgiden, yarardan doğan saygının, öteki korkudan doğan saygının nedenidir. Yararlılık toprağın ekilip biçilmesini sağlamıştır, tarım böyle doğmuştur.

Hititler toprağı ekip biçmeyi, ekin ekmeyi biliyorlardı. Toprağı öküzle, atla sürüyorlardı. Toprağı sürerken öküzün boynuna takılan araca, boyunduruğa yukan (yugan) diyorlardı. Ayrıca hayvan besliyor, sığırcılık ediyor, inek sütünden varkan adını verdikleri yağ yapıyorlardı. Hititlerde yağın iki adı vardı. Biri varkan biri de Sümerceden alınma bir söz olan ya. Otla beslenen hayvanlar (evcil olanlar) vellu denen çayırlarda otlardı. Koyunlar, sığırlar belli yerlerde barınırdı. Bunlar topraktan, çamurdan yapılan asavar dedikleri ağıllardı.

En eski Anadolu yerlilerinde, Hititlere, onlardan çağımıza değin uzayıp gelen toprak saygısı, toprak sevgisi inançlarla dokunmuştur, ilmikleri, iplikleri inançtır. Sudan ekine değin topraktan çıkan, beslenmeye, sağlığa yarayan bütün nesneler kutsaldı. İnsanlar sayısız kutsal varlıklarla sınırlanmıştı. Çevresi, evreni kutsaldı. Daha doğrusu insan bir kutsallıklar varlığı olup çıkmıştı.

Daha sonraki çağlarda, özellikle İ.Ö. V yy da toprağın başka bir nitelik kazandığını görüyoruz. Bu nitelik, evreni kuran ilkelerin dördüncüsü diye toprağın alınmasıdır. Yel, od, su gibi doğurucu ilkelerin yanında Empedokles toprağın da dördüncü doğurucu ilke olduğunu ileri sürer. Varlık bütünü böylece bu dört ilkeden kurulmuş sayılır. Empedokles'i böyle bir düşünceye yönelten toprağın özündeki yaratıcı,

besleyici güçtür. Bu güç, ondan binlerce yıl öncesinden kalma bir inancın felsefe düzeni içinde yer almasından dolayıdır. Bu görüş de gene Anadolu da gelişmiş, yeşermiştir. Sonradan bütün Batı, Doğu ülkelerine yayılmıştır. İslâm tasavvufunun ana ilkelerinden biri olmuştur. Öyle ki İslâm dininde bile toprağın kutsal sayılısı bu köklü görüşün etkisiyledir.

Toprak eski Hintle, Cinde, İran'da da kutsal sayılır, birtakım tanrısal nitelikler taşıdığına inanılır, saygı görürdü. Ölülerin toprağa gömülmesi, değerli nesnelerin toprağın içinde saklanması, ilkel tapınakların topraktan yapılması onda gizli güçlerin, koruyucu özlerin bulunmasına olan inanç yüzündendi. Öyle ki insan soyuna toprakla yerin birleşmesinden ortaya çıkmış bir varlık diye bakılırdı. Eski Asya masallarında, Akdeniz çevresi uluslarının inançlarında gökten bir ışık düşmüş toprağı döllemiş, ondan insan soyu türemiştir.

Kökü Anadolu olan Venüs'ün doğuşunu anlatan mitos'la yakın bir ilgisi, bağlantısı olan bu Asya masalı doğuya Anadolu'dan geçmiştir. İran masallarında da Cemşid'in ürünü olan üzüm, gökten yere düşen bir ışıkla ilişkilidir. Günün birinde gökten bir ışık düşer (şîd), ışığın toprağa değdiği yerden bir asma çıkar. Asma üzüm verir. Cem (Cemşid) bu üzümü alır ezer, suyunu çıkarır şarap yapar.

Gene Anadolu kaynaklı olan tasavvuf inançlarına göre insan soyu aba-yi ulviye (yüce babalar) ile ümmehat-ı süfliye (aşağıdaki analar)ın birleşmesinden doğmuştur. Tasavvufun abayı ulviye dediği göklerdir (yedi kat gök), ümmehat-ı süfliye dediği de topraktır. İnsan yerle gök çocuğudur. Bu inancın özünde de çok eski bir Anadolu inancı, düşüncesi vardır. Bu inanç Anadolulu ilkçağ bilgelerinin varlığı türettikleri toprak, su, yel, od gibi dördüzlü varlık anlayışına kaynak olmuş, doğacı felsefe çığırının doğmasını, gelişmesini sağlamıştır. Toprağa karşı duyulan derin saygının özünde çiçeklenen, gizlenen bu düşünceler zamanla biçim, boya değiştirmiş, gerçeküstü bir nitelik kazanmıştır. İ.Ö. V. yy gelinceye değin

bir inanç niteliği taşıyan toprak saygısı, birden bir düşünce çığırının, yorumlayıcı konusu olmuştur. Böyle olmasına karşılık saygının özündeki inanç niteliği yitip gitmemiş, bir gelenek, eski inançları yüreğinde barındıran bir alışkanlık örtüsüne bürünüvermiştir.

Anadolu tanrıları, tanrıçaları toprakla sıkı sıkıya bağlantıları içinde işlerin, eylemlerin yöneticileri durumundaydılar. Kübele bir bolluk, ürün, beslenme tanrıçasıdır. Bütün işleri toprakladır. İri göğüslerinden fışkıran bolluk yalnız topraktan çıkar. Adonis adına düzenlenen şölenlerde, eğlencelerde, yıllık derneklerde toprağa saygı başta gelir. O dernek, şölen günleri toprağın yeşerdiği, ekinlerin oluşmaya başladığı ilkbahar döneminde, yaz aylarında yapılır. Toprak saygıyla öpülür. Bütün bunlar en eski çağlardan kala gelen inançlardır.

Toprağa karşı duyulan saygının özünde etkili olan başka bir doğa varlığı da, toprağın içinden çıkan, sulardır. Bugün birçok su kaynakları, kaynakların çevresini kuşatan toprak, tepeler, mağaralar, kayalar bile kutsal sayılır. Bu kutsallık bütün doğa varlıklarının birbiriyle bağlantısı yüzündendir.

Eskiçağdan başlayan toprak sevgisi, çağ çağ gelişmiş, serpilmiş, bütün evreni kaplamış, birçok büyük ozanların şiirlerine, yazarların yapıtlarına konu olmuştur. Homeros, Hesiodos, Ovidius, Vergilius gibi ilkçağ ozanlarının toprakla ilgili özlü şiirleri vardır. Ortaçağda özellikle dinlerin etkisi yüzünden, Âdem'in topraktan yaratılışı olayından dolayı, toprağa karşı ayrı bir sevgi gösterildi. Bütün canlıların sonunda gene toprak olacakları, geldikleri kaynağa dönecekleri inancı toprağın önemini arttırdı. Bu etki yüzünden birçok büyük mutasavvıflar, dine bağlı kimseler tabutsuz, doğrudan doğruya toprağa gömülmeyi, kısa bir süre içinde çürüyüp toprağa karışmayı önerirler. Onlara göre insan ne denli kısa bir süre içinde toprağa karışırsa o oranda geldiği öze, çıktığı kaynağa ulaşır. Bütün tektanrıcı dinlerde bu köklü inanç vardır.

Toprağa en çok değer veren, saygı gösteren dinler, onlarla ilgili eski inançlar Anadolu da yeşermiş, sonra komşu ülkelere yayılmıştır. Birtakım hastalara toprak koklatılması, ağrıların giderilmesi için toprak yenmesi, ağrıyan başa toprak konması, ağılanmalarda hastanın kısa bir süre için boğazına değin toprağa gömülmesi ondaki gizli güce, özündeki gizeme duyulan inanç yüzündendir.

Anadolu da, toprağa, topraktan çıkan madenlere karşı derin bir saygı vardı. Altın, gümüş gibi madenler birer tanrı bağışı, mutluluk belirtisi sayıldığından, onlardan yapılan kaplar, araçlar sunaklara verilir, tanrıların, tanrıçaların gönlü yapılmak istenirdi. Bunları sunanlara tanrıların yardım edeceklerine inanılırdı. Anadolu da, özellikle Lydia'da yaşayanlar, başlarında kral Krezüs olmak üzere, bu gibi gizemlere inanır, Delphoi sunağına altın, gümüş adarlardı. Anadolulu bir tarihçi olan Herodotos'un Historia adlı ünlü yapıtının birinci kitabında, Krezüs ile ilgili bölümünde anlattığına göre, Delphoi sunağına gönderilen birçok altın, gümüş armağanlar sonradan Greklerce, Khorintos tapınağında değiştirilmiş, üzerlerine Greklerin gönderdiklerini bildiren belirtiler vurulmuş. Bundan da, Herodotos çağında bile Greklerin Anadolu'ya karşı ne gibi düzenler kurdukları anlaşılıyor. Oysa Grekler şöyle dursun birçok Avrupa bilginleri bile Herodotos'u Grek soyundan sayar. Bunlar Anadolu tarihinin eski çağlarda bile ne denli değiştirilmek istendiğini gösteren küçük belgelerdir. Böyle bir değiştirmeyi Herodotos Lakedaimonia'lıların yaptığını da bildirir ayrıca.

Bundan çıkan başka önemli bir sonuç vardır, o da şudur. En eski maden işletmeciliği Anadolu da başlamıştır. Demir, gümüş, altın gibi o çağda çok değerli, önemli sayılan madenler Anadolu da çıkıyor, Anadolu halkı eliyle işletiliyordu. Bu yüzden Anadolu birçok saldırılara uğruyor, madenler yüzünden savaştan kurtulamıyor, boyuna ılgarlanıyordu.

Eskiçağ insanına göre değerli maden bir tanrı vergisiydi. Onu bulmak için toprak ananın bağrını eşmek, gi-

zemlerine ermek, özünü bilmek gerekiyordu. Toprak biraz da özünde barındırdığı değerli nesneler yüzünden saygı değerdi, kutsaldı. İslâm dininin nimet topraktan çıkar demesi bu yüzdendi. Toprak, bütün yararlı ürünlerin, insan için gerekli olan varlıkların tanrısal kaynağıydı. Dünya öküzün boynuzları üstünde durur sözleriyle dile getirilen masalın özünde tarım, tarının yapıldığı toprak, onun yüreğinden çıkarılan besleyici, zenginleştirici ürünler saklıdır. Bu inanç Araplara eski Mısırlılardan geçmiştir. Özünde tarımla ilgili yönler olduğu gibi öküzün kutsallığı kanısı da vardır. Nil ırmağının taşması sonucu çevresine yaydığı verimli topraklar üzerinde yetişen bitkiler, onların Mısırlılar için sağladığı yararlar, sular gibi toprakların da kutsal bir nitelik taşıdığı inancını doğurmuştur.

Toprak sevgisi, toprak saygısı eskiçağdan günümüze değin bütün özellikleriyle sürüp gelmiştir. Anadolu da doğan, Anadolu aydınları, sanatçıları, ozanları, düşünürleri, yazarları eliyle geliştirilen, sürdürülen bu sevgi gene Anadolu da yaşar durur. Ne var ki çoktanrıcı dinlerle başlayan bu sevgi bu köklü saygı illerden çok köylerde sürüp gidiyor. Ortaçağın İslamlaşan Anadolu'sunda toprak saygısı daha çok din boyasına bürünmüştür. Arap, İran, Osmanlı ozanları toprakla ilgili görüşlerini daha çok tasavvuf anlayışı içinde sürdürür. Oysa halk ozanları, edindikleri gelenekler, görenekler gereğince eskiçağ inançlarına bağlı kalır. Toprağı bir yaşatıcı, besleyici varlık olarak değerlendirir. Bunun, günümüzde, açık örneğini bir köylü tarımcı olan, Aşık Veysel'de buluruz. Onda dile gelen toprak sevgisi, toprak saygısı yazılı belgelerle günümüze değin gelen en eski inançların niteliğini taşır.

Koyun verdi, kuzu verdi, süt verdi
Kazma ile dövmeyince kıt verdi
Yemek verdi, ekmek verdi, et verdi
Benim sadık yârim kara topraktır.

Uzun bir şiirden alman bu dörtlükte açığa çıkan duyuşla, toprağın bir tanrı olarak nitelendirildiği, bütün besleyici özlerin ondan alındığı, onun eliyle evrene dağıtıldığı ilkçağ inancı arasında önemli bir ayrılık, aykırılık yoktur.

Toprak bütün çağlarda değişik açılardan ele alınmış, yorumlanmış, ancak özde önemli bir başkalık olmamıştır. Eskiçağın, göğüslerinden bolluk taşan, yeryüzünü bayındırlaştıran Kübele'si günümüzün toprak anası'dır düpedüz.

Gözünü gönlünü sevdiğim toprak
Anamın yüzgörümlüğü,
Babamın can verdiği,
Gözlerimde ışık,
Yüreğimde sıcaklık
Soluğumun tükendiği yerde

Gövdemin barındığı kucak
Yedi veren buğday başaklarının çiçeği,
Yeşil kokuştu baharların
Sarımsı gülüşlü yazların gözbebeği
Etimle et
Kanımla kan,
Can bakışlı sevdiğimi yoğuran,
Ölülerden çiçek boyalı,
Yemiş soluklu can doğuran...

İşte böyledir toprağın duyuşu sessizliğin en derin oylumunda gümbür gümbür soluyuşlu toprak. Onunla gelmiş, onunla gider insanoğlu. Anadolu'nun özünden, yüreğince doğmuş, bütün evrene yayılmış bu sevgi, bu insan bakışlı saygı. Toprak sevgisi uygarlıktır, toprak saygısı olgunluktur, bilgeliktir insan için.

BUĞDAY KUTSALLIĞI

Buğdayı kutsal saymış Hititler, onlardan öncekiler. Özellikle üzüm sakallı, buğday değnekli Hitit tanrıları ya da dinde başak tutan Hitit kralları. Hitit inançlarına göre buğday (ziz) bolluk tanrısının insanlar için bağışladığı bir üründür. İnsanlar onunla beslenir. Soyların çoğalması, çocukların büyümesi, kuşakların gelişmesi onunla olur. Buğdayın özündeki besleyici güç taşıdığı tanrısal nitelik yüzündendir. Buğday gibi, insanlar için yararlı olan, öteki bitkilerin belli tanrıları vardır. Bunların en yüceleri Telepinu ile Haşameli adlarıdır. Anadolu buğdayın ilk ekilip biçildiği ülkeler arasındadır. Daha önce Sümerlerin onu bildiği söylenir. Hilitçede geçen, buğday anlamına gelen ziz sözünün Sümerce oluşu bunu gösteriyor. Habeşler buğdayı bilmezmiş, öyle söylüyor tarihinde Herodotos. Habeş kralı, İran kralı Kambiz'e gönderdiği bir bildiri de onu buğday denen gübreyi yemekle suçluyor; bu yüzden sen savaşamazsın diyor. İranlılar da biliyordu buğdayı. Herodotos'un verdiği bilgi İ.Ö. VI. yy. sonuyla ilgilidir. Oysa Hititler binlerce yıl öncedir onlardan. Persler buğdayı Anadolu'dan almış.

Buğdayın bir tanrısal nitelik taşıdığı yerdir Anadolu. Komşu ulusların inançlarında böyle bir özelliği görülmüyor buğdayın Özellikle göçebe, bir yerde uzun süre durmayan eskiçağ ulusları bilmez buğdayı. Buğdayın yetişmesi için en aşağı allı ay bir yerde kalmak, tarla ekmeyi biçmeyi, buğday öğütmeyi, dövmeyi, harmanlamayı bilmek gerekir. Bunların yapımı da yerleşmeye, belli bir yerde yaşamaya bağlıdır. Üzüm de öyledir, öteki yemişler de. Mezopotamya ulusları dışında ekin ekmeyi, bağ bahçe yetiştirmeyi, üzümden içki yapmayı bilenlerin başında gelir Hititler. Durum eski Mısırda da böyledir.

Peki, nereden geliyor buğdayın kutsallığı, yalnız besleyici özünden, geliştirici gücünden mi? Onların etkisini söyledik, bu açıktır. Ancak ikinci bir nitelik daha var. Buğday yer tanrısının bağışıdır. Tanrılarla ilgisi, bağlantısı olmayan bitkiler, ekinler kutsal sayılmaz eskiçağ Anadolu dinlerinde. Bir nesne kutsal mıdır, ona karşı özel bir saygı, sevgi duyuluyor mu tanrılarla, tanrılık işlerle yakınlığı, bağlantısı var demektir. Hititler, Urartular, Frigler, Lidyalılar, Likyalılar, onlardan önce, ya da sonra yaşamış öteki Anadolu ulusları buğdayı biliyor, ondan yararlanıyor, ona saygı duyuyorlardı. Frigler bekos derler buğdaydan yapılan ekmeğe. Hititler ise buğday unundan yoğurup yaptıkları ekmek hamuruna, öteki türden ekin hamurlarına isnura derlerdi. Buğday yapıldığı için bir kutsallığı vardı bu hamurun. Gene Hititler buğdaydan yapılan ekmeğe ninda adını vermişlerdi. Ninda saygı değer, kutsal nitelik taşıyan bir besindi. Onu yiyenin tanrıyı saygıyla sevgiyle anması gerekirdi.

Buğdayın kutsal niteliği birden, kısa bir süre içinde olmadı. Çağların akışı içinde biriken, yoğunlaşan inançların sonucu olarak çıktı ortaya. Bütün inançlarda olduğu gibi, buğdayın kutsallığında da doğacı inançların, doğayı tanrısal bir varlık, bir yüce güç olarak tanıyan doğacı, çoktanrıcı dinlerin etkisi vardır. Bir bakıma göklerle yerin çocuğudur buğday. Eskiçağ insanının düşüncesinde yağmurun yağması, ıslanan toprağın birdenbire yeşermesi, bitkilerin fışkırması, yağmurun düzenli yağdığı yerlerde ekinlerin, yemişlerin daha bol, daha gelişli olması tanrısal bir eylemdir. Bir tanrının, ya da birçok tanrının ortaklaşa bir üşidir. İşte bu inançla başlamış kutsallık, varlıklarda kutsal bir özün, bir gücün bulunduğu düşüncesi. Toprağın kutsallığı ile buğdayın kutsallığı arasında da ayrı, özel bir bağlantı vardır açıkça.

Hititler buğday bağışlayan, insanları gönendiren, bolluk, bitkiler tanrısına büyük saygı gösterirler. Ona, insanlara bu yiyecekleri bağışladığından dolayı adaklar sunarlardı.

İvrizde bulunan bir kaya kabartmasında kral Varpalavas'ın bu bollukları veren tanrıya saygı da bulunduğunu gösterir bir anlatım vardır. Buğdayın yanı sıra nar, zeytin gibi bitkilerin de özel bir kutsallığı vardır. Zeytin daha çok Akdeniz yörelerinde yetiştiği için, özellikle Batı Anadolu çevrelerinde kutsal sayılırdı. Buğday ise Anadolu'nun bütün bölgelerinde kutsaldı, ayrı bir özelliği vardı.

Bu ekin kokuşlu, ışık bakışlı doğa tanrılarının toplandığı Anadolu toprağında insanla bitkiler ayrılmaz bir bütündür. İnsanın olduğu yerde bitki bitkinin, özellikle ekinin olduğu yerde insan birbirini gerektiren iki doğa varlığıdır. Buğdayın insan eliyle yetiştirilen, zamanla gelişen, aşılanan bir bitki olduğu özünün yabancıllığı açıktır. Anadolu insanı buğdayı bugünkü niteliğinde bulmamış. Onu aşılamış, özellikle yetiştirmiş, tarlalar, bahçeler düzenlemiştir. Buğdayın taşıdığı nitelikler arasında görülen bir başkası da onun dayanıklı, kolay bozulmaz oluşu, hava değişimleri karşısında birden bozulmayışıdır açıkça. Yoğun sıcaklara, katı soğuklara öteki ekinlerden daha çok dayanır buğday. Hititler büyük bir saygı gösterdikleri buğdayı toprak altında saklar üzerine saman örter, daha üstüne toprak dökerlerdi. Sırası gelince onu topraktan çıkarır gerekli yiyecek, yemek yapımında kullanırlardı. Bunu toprağın koruyucu gücüne inandıklarından yaparlardı. Öyle ya toprak da bir tanrıydı, onun insanlara karşı bir görevi vardı. İnsanları besleyecek, yaşatacak besinleri o veriyordu. Bu niteliği yüzünden toprakla buğday arasında bir kutsallık bağlantısı bulunuyordu. Eskiçağ insanının gözünden kaçmıyordu bu. Bir yandan buğdaya, bir yandan da buğdayı veren toprağa karşı saygı, sevgi duyuyordu.

Hitit inançlarına göre buğdayın yalnız besleyici değil, birtakım kötülüklerden; özellikle hastalıklardan koruyucu bir gücü de vardı. O çağlarda bitkilerden, buğday kabuğundan ilaçlar yapılırdı. Evlerin yapımında, çamura karıştırılan saman harca sağlamlık, dayanıklılık veriyordu. Kim bilir bunu

da buğday özündeki koruyucu gücün etkisi sayardı eskiçağ insanı. Öyle de olabilir. Birçok inancın doğmasında böyle doğa olaylarının etkisi görüldüğüne göre bu da doğru demektir. Eskiçağ insanının düşüncesinde besinlerin sindirilmesi, ince barsaklarda emilmesi, kılcal damarlarla kan niteliğinde bütün gövdeye yayılması, gövdenin gelişmesi bir sindirim olayı diye yer etmemişti. Ona göre bütün olayların özünde birtakım gizli güçler, tanrısal etkiler vardı. Durum buğday için de böyleydi, öteki ekinler, bitkiler, yemişler için de.

Eski Anadolu inançlarının çevre ülkelere, Yunan, Roma, Fenike, daha sonra Avrupa yörelerine yayılması sonucu buğdayla ilgili birtakım kutsal geleneklerin günümüze değin süregeldiğini görüyoruz. Buğday eskiden olduğu gibi bugün de saygı değer bir varlıktır, bir besindir. Eskiçağlardan kalma bir gelenek gereği buğdaydan yapılan ekmek (öteki ekinlerden yapılanlar da bunun etkisi yüzünden) öpülür başa konur. Ekmek üstüne and içilir. Ekmek yere atılmaz, üstüne basılmaz, yerde bulundu mu alınıp saygıyla bir yere, ayak basmayacak bir yüksekliğe konur. Birtakım köylerde gelinin başına buğday ekilir (birtakım yerlerde bunun yerini darı almıştır). Anadolu da buğdayla ilgili ekin ekmenin de ayrı bir geleneği vardır, kutsal sayılır o da. Buğday ekileceği, biçileceği zaman ayın yörüngesi üzerindeki durumuna, yarımay, dolunay gibi değişimlerine özel bir ilgi gösterilir. Harman yapılması, harman savrulması, harman kaldırılması ayın durumu ile ilgilidir bugün de.

Bugün, Anadolu da buğday sözünün yanı sıra mısır (Anadolu'ya XVI. yy. dan sonra gelmiştir), arpa, çavdar gibi gerek ekmek, gerekse başka türlü besinler, yiyecekler yapılan ekinlerin de ayrı bir yeri vardır. Halk arasında çokluk ince ekin denen buğday, arpa, çavdar ekmek yapımında, tatlı yapımında, çorba yapımında kullanılır. Arpa ayrıca hayvan yemi olarak tüketilir. Saman çamura karıştırılarak duvarlara sıvanır. Bunların saplarından sepet, küçük kaplar örüldüğü gibi evlerin üstü de örtülür.

Buğdayın kutsal bir varlık olarak saygı görmesinde bu gibi değişik yararların da etkisi olsa gerek. Halk inançlarında kutsallık kazanmanın bir ilkesi de insana yararlı olmadır. Daha önceki konularda, ilgi dolayısıyla, açıklandığı gibi yararlı olma insanla bağlantılı bir özelliktir. Birtakım tektanrıcı dinlerin insanlara yararlı olan besinleri, özellikle zeytin, incir, üzüm, buğday, nar gibileri kutsal sayması, onlara ayrıcalık tanıması eski inançların içten içe sürdürülmesi sonucudur. Tektanrıcı dinlerde görülen buğday saygısı, ekmek kutsallığı Anadolu'dan geçmiştir. Anadolu dışında buğday ile tanrı arasında köklü bağlantı kuran bir ulus yoktur. Onun bir tanrısal varlık olarak ilk göründüğü yer Hitit tanrılarının yanıdır. Bu inanç çağların akışı içinde biçim değiştirmiş özden başkalaşmış, sonra öteki dinlere geçmiştir besbelli. Yoksa Hititlerden önce, başka ulusların inançlarında böyle bir durum bilinmiyor. Anadolu da Hititlerle başlayan buğday kutsallığı Hitit devletinin yıkılışından sonra kurulan bütün Anadolu devletlerine geçmiştir. Buğday inancı sonradan toprak inancıyla karışmış, bir bütünlük kazanmıştır.

Bugün Orta Anadolu da, özellikle Ankara, Polatlı, Gerede yörelerinde buğdayın bol yetiştiği bölgelerde saklanması için üstüne saman örtüldükten sonra toprakla kapatılması eski bir inanç sonucudur. Toprağın, kendi özünden çıkan buğdayı, koruduğu inancı çok eski çağlardan kala geldi. Ancak, bugün, toprağın böyle tanrısal bir nitelik taşıdığına değil de koruyucu, çürümeyi, bozulmayı önleyici gücü olduğuna inanılır. Buğday gibi, birçok başka ürünlerin de toprağa gömülerek saklanması bu yüzdendir. Doğu Karadeniz bölgelerinde, özellikle Trabzon yörelerinde, dağ köylerinde peynir ile benzeri hayvan ürünleri de ya küleklere, ya tenekelere konarak toprağa gömülür. Bu da çok eski bir gelenek kalıntısıdır.

AĞAÇLARIN KUTSALLIĞI

Birçok bitkilerin kutsal olduğunu biliyoruz Anadolu da. Bunların özünde insana sağlanan yarar, ya da yıkım vardır. Yararlı olanlar yararından, yıkım getirenler ağılı (zehirli) oluşlarından dolayı kutsaldı. Bunlarda saklanan kutsallık bir yandan sevgiye (yararlı olanlarda), bir yandan korkuya (ağılı öldürücü olanlarda) dayanıyordu. Bir de büyük ağaçların kutsal sayılışı vardır. Bu kutsal ağaçlar içinde kayın, ceviz, meşe, çam, kavak, kestane, çınar önemli bir yer tutar. Bunlar eskiçağda tanrısal nitelik taşıyan, varlıklardı. Tanrıların birer ağacı vardır. Ağaçlar birer totem olarak kutsanıyordu. Sözgelişi Trabzon iline bağlı Pulatane, (Akçaabat) ilçesinin adı çınar anlamına gelen platanus ağacından gelir. Eskiçağda o yöre halkının totemi, koruyucu tanrısı çınar ağacında biçimleniyor, görünüş alanına çıkıyordu. Zamanla bu inanç değişik biçimlere, ayrı ayrı boyalara büründü. Çınar gene kutsal bir varlık olarak kaldı. Ancak, bu kutsallığın özünde, yapısında zamanla oluşan eklemeler sonucu birtakım başkalaşmalar oldu.

Çınar ağacı bir el niteliğine büründü. Tanrıya, göklere açılmış, yalvarıp yakaran bir el, bir insan eli. Divan yazını yorumladı çınarı. Oysa çınarla ilgili olan bu düşüncenin, bu yorumun kaynağında çok eski inançlar vardı. Anadolu dışında pek önemli değildir çınar.

Çınar su kıyılarında (tatlısu kıyılarında) yetişir. Baharda yeşerir, güzün sararır. Yeşermesi ilkbahar tanrısının gelişiyle, sararması gidişiyle ilgili sayılır halk inançları arasında. Gene bir halk inancına göre güçlü rüzgârlar esmeye başlayınca dalları sallayan, çatırdayan çınar ağacı tanrılara, özellikle fırtına tanrısına yalvarırmış, beni kırma, yapraklarımı dökme

diye. Çınar bir de yüceliğin, ululuğun örneği olarak yorumlanır. Ayrıca koruyucu bir niteliği de vardır bu ağacın. Zamanın geçmesi çınarın bu tanrısal niteliğini unutturdu, yalnız kökü, kaynağı pek bilinmeyen inançlar kaldı.

Kayın denen gürgen ağacı da kutsaldır. Bunun kutsallığına olan inanç Hititlerde de vardı. Dağ tanrıları, büyük orman tanrıları kayını severmiş, korurmuş. Bu yüzden kayına dokunulmazmış pek, çarpılırmış insan. Kayını evleri, ocakları koruyan tanrılar da severmiş. Kim bilir ev eşyası yapımına elverişli olduğundan sevilirmiş bu da olabilir. Kayın bugün de saygı gören, sevilen bir ağaçtır.

Anadolu da kutsal sayılan ağaçlardan biri de şimşir denen çok sağlam, dayanıklı, kesilip işlenmesi güç ağaçtır. Daha çok kaşık, hallaç tokmağı yapımında kullanılır. Güve oyamaz onu, öylesine katı, dokuları sıktır.

Şimşir ağacı öyle pek büyük, pek kaim olmaz. Sonra her yerde de yetişmez. Bu ağaçtan yapılan araçlar uğurlu sayılır. Bu uğur onun dayanıklılığından, ağırlığından ileri geliyor olmalı.

Çam ağacının, gerek ladin, gerek sarıçam denen türünün de ayrı bir kutsallığı vardır. Yıl boyu yaprak dökmeyen, yeşil kalan bu ağaç diriliğin, yaşamın örneği sayılır. Hititlerin orman, dağ tanrıları çok severlermiş bu ağacı. Bir de sakızlı çam oldu mu sorma gitsin. Değeri artar büsbütün. Çamların altından, kökünden süzülüp gelen suların içimi kolay, tadı başkadır. İçini açar insanın, bir genişlik verir içine. Çam, Anadolu tarihinin daha sonraki dönemlerinde, özellikle İ.Ö.X. yy.dan sonra bütün kutsallığını koruyarak Batıya göçtü. Anadolu'nun batı kıyılarında gelişen kaynağını gene eski Anadolu uygarlığında bulan yeni bir uygarlık ortamının içinde yer aldı. Yunanistan'a, Roma'ya yerleşti. Oysa onun ilk kutsal tanındığı, saygı gördüğü yer eskiçağ Anadolu'suydu; Hititler, Urartular, Luviler, Hurriler çamı sever, sayar, ona

özel bir ilgi gösterirlerdi. Çam, orman tanrılarının en gözde ağaçlarından biriydi. Bu yüzden bütün yıl boyunca yeşil kalır, solmaz diriliğini korurdu.

Bir de karaağaç vardır kutsal ağaçlar arasında. Sağlamlığın, dayanıklılığın örneği olduğu için yapılarda kullanılır, onun tahtasından evin kapıları, döşemeleri yapılırdı. Karaağaç orman tanrılarının barınağı durumundaydı. Sulu, ya da ıslaklığı sürekli olan yerlerde, üzümün yetiştiği topraklarda çıkar, alabildiğine boy atar. Bu yüzden yemişler arasında ayrı, önemli bir yeri olan üzüm asmaları daha çok bu ağaca dolanır, onun gövdesine sarılırdı. Karaağacın kabuğundan iplik çekilir, ip yapılır, boya çıkarılırdı, karaağaç bütün fırtınalara göğüs geren, kırılmayan, yenilmeyen bir ağaçtır. Kolay kolay çürümez, güve denen ağaçlan kemirici böcek ona pek dokunamaz, onu kemiremez, yaralayamaz. Dokusu sık olduğu için özüne su işleyip çürütemez. Onun bu doğal yapısı eskiçağda orman tanrılarının özel ağacı olduğu, onlarca korunduğu anlamında yorumlanırdı. Karaağacın yaprakları da yazın toplanır, bağlanır, kurutulur, kışın sığırlara yedirilir. Besleyici özleri vardır. Onu meşe ile bir tutarlar.

Halk arasında karaağaçtan düşen bir daha kolay kolay kurtulamaz diye bir inanç vardır. Karaağaçtan düşmek bir uğursuzluk sayılır suç olarak nitelenir. Bu inancın özünde karaağacın bir totem olarak benimsendiği çağların süzülüp gelen etkisi vardır. Bu inanç bugün de yaşar Anadolu da. Doğu Karadeniz kıyılarında, özellikle Gümüşhane iline doğru uzayan yörelerde karaağaç için pek tekin değildir denir. Bu inanç Hilitlerde de vardı.

Kızılcık denen yemişli ağaç da kutsaldır. Koruyucu tanrıların ağaçlarından biridir. Hastalıkları giderici bir gücü vardır al al olmuş yemişinin. Birçok iç hastalıklarına iyi geldiği söylenir. Üstelik ilaç yapılır onun yemişinden, yaprağından. Kabuğundan boya çıkarılır, gövdesinden değnek yapılır. Sağlık, güçlülük kaynağı sayılır kızılcığın yemişi, yemişinden

çıkarılan ekşimsi suyu. Barsak hastalıklarına da iyi geldiği söylenir. Bundan dolayı özünün tanrısal bir nitelik taşıdığına inanılır.

Kızılağaç da kutsaldır eskiçağlardan beri. Yaprağı insan avucuna benzetilir, kabuğundan boya yapılır. Serinletici bir özelliği vardır. Çokluk akarsuların "kıyılarında, yaylalarda yetişir. Yağ, peynir gibi ürünleri iyi korunsun, bozulmasın diye onun yaprağı ile sararlar. Bu ağacın kutsallığı ile geyik arasında bir bağlantı vardır. Anadolu da kızılağaç az çok sulak, tabanı ıslak, bol otlu topraklarda yetişir. Kızılağaçların Altı otlu olur. Bu yüzden geyikler oralarda çok bulunur. Doğu Karadeniz bölgelerinde geyik daha çok kızılağaçlıklarda pusu kurularak avlanır. Geyiğin kutsallığı açık. Ağaç kutsallığı ile hayvan kutsallığı arasında görülen yakınlığın nedeni bu olabilir besbelli.

Gölgesinde yatmanın insana uğursuzluk getirdiği söylenen ceviz ağacı da kutsaldır. Ağacın gövdesi büyürken ortaya çıkan, mobilyacılıkta önemli sayılan ceviz urları altından geçenin örneğini çıkarırmış. Ur büyürken altından kim geçer, altında ne olursa olduğu gibi örneği ura işlenirmiş. Ur biçilirken, tahta yapılırken görülen çizgiler, oyalar birer betimmiş. Altından geçenlerin, çevresinde olup bitenlerin betimi. Bu yüzden ceviz ağacının altında yatmak, oynaşmak, sevişmek insanın başına yıkım getirirmiş. Bu inancın kökünde ceviz ağacının bir totem olarak kutsandığı çağların kalıntıları, izleri vardır. Gene eski bir inanca göre ceviz ağacından düşen bir kimse onmazmış, yıkımdan kurtulamazmış. Ceviz ağacının kabuğundan, yemişi yeşilken kozalağından yapılan boya insana, eve uğur getirirmiş. Bu boya kolay çıkmaz, bu yüzden tahta eşyada kullanılır. Keten, pamuklu, yünlü dokumalara ceviz boyası vurulduğu da olur.

Kiraz da ayrı bir kutsallığı, önemi olan ağaçlar arasındadır. Çokluk Doğu Karadeniz bölgesinde yetişen bu ağacın bir totem olduğu bilinir. Giresun ilinin totemi. Dünyaya ora-

dan yayılmış. İlin adı ile kirazın adı eş kökten gelir. Yalnız insanlar değil, ayılar da bayılır kiraza. Dalları seyrek olduğu için kolay çıkar kiraza ayı, insan gibi avuç avuç toplar yer kirazı. Bu nedenle ayılar çokluk kirazlı yerlerde avlanır.

Yapraklarından boya, gövdesinden pencere çerçevesi yapılan, gene yaprakları kurutulup fırına atılan ekmek hamurlarının altına döşenen kestane ağacı ne sevimlidir. İnce uzun, düzgün boyu eskiçağlarda bir genç tanrı, ya da tanrıça olduğunu, onlarca sevildiğini koyar ortaya, serer gözlerimizin önüne. Kavak gibi bir özellik taşır kutsallık bakımından. Anadolu'nun pek az yerinde yetiştiği için kestane biraz da uğurlu sayılır. Kestanenin yemişi de ağacından dolayı önemli tutulur. Ya da yemişinden dolayı ağacı saygı görür. Bunlardan hangisinin ağaçla ilgili inanca kaynak olduğu pek bilinmiyor. Bilinen yalnız kestane ile kavak ağacının barışsever tanrılar, tanrıçalarca korunduğudur.

Ağaçlara karşı duyulan saygının özünde onların tanrılarla, tanrıçalarla olan gizli ilişkilerinin etkisi vardır açıkça. Özellikle orman tanrıları, orman cinleri, perileri ağaçlara dokunulmasını yasaklar, ağaca dokunanın canına dokunurlar. Bu yüzden ağacın korku ile sevgi karışımı bir kutsallığı vardır. Bu kutsallık yüzünden ağacın kesilmesi, özellikle yaş ağacın biçilmesi pek uğurlu sayılmaz. Yaş kesen baş keser diye bir atasözümüz vardır. Bunun özünde saklıdır ağacın kutsallığı, bir totem olduğu. Yemiş veren, yararlı denen, ağaçların kesilmesi inanç bakımından da suç sayılırdı, bugün de öyledir birçok yerlerde. Ağaçların, tanrıları yansıtan birer kutsal varlık olduğu inancı bugün için açıklanabilecek durumda değildir. Bu inancın tarih akışı içindeki eskiliği, doğuşu, kaynağı bir kesinlik bütünlüğü içinde açıklanamaz pek. Ancak, halk arasında yaşayan yaşatılan, bugün de sürdürülen birçok geleneklerle eskiçağ uluslarının inanç varlıkları arasında bir bağlılığın, birliğin bulunduğunu gösterecek nitelikte, belgeler, buluntular vardır. Sözgelişi meşe ağacı'nın kut-

sallığı tektanrıcı dinlerin ortaya çıkışına değin sürmüş, günümüzde bile birçok Hıristiyan tarikatları, özellikle Ege bölgesinde tutunanlar, bu inancı sürdüre gelmiştir.

Meşe ağacı son dönem tanrılarınca da kutsaldı. Gök tanrılarının gücünü yansıtırdı. Bu inanç çok eskidir. İ.Ö. 2000 yıllarında Anadolu'nun orta bölgelerinde yaygındı. Meşenin dayanıklılığı onda tanrısal bir gücün bulunması ile açıklanırdı. Her tanrının, ya da tanrıçanın ayrı bir ağacı, ayrı bir çiçeği, bitkisi vardır. Bu kutsal varlıklar tanrıların birer görüntüsü, görünüm'ü niteliğindedir. Meşe de bunlardan biridir işte.

Daha çok Akdeniz bölgesinde yetişen ağaçların da kutsal sayıldığını eski kaynaklardan öğreniyoruz. Bunların da eski dinlerle, o yörelerde yaşamış ulusların inançlarıyla sıkı bir bağlantısı vardır.

Çitlembik ağacı da kutsal sayılır yemişleri yüzünden. İnsanın gözbebeğine benzetilir yemişleri. Yemişli ağaçların taşıdığı kutsallık vardır onda. Bütün öteki kutsal ağaçlar gibi çok eski çağlarda ona da adaklar sunulur, saygı gösterilirdi.

Ardıç, Doğu Karadeniz kıyılarında Taflan (Defne) denen ağaçların kutsallığı ayrı bir önem taşır. Barışı yansıtır zeytin gibi. Kutsal ağaçlar arasında insan acısının, ayrılığın, özlemin yansıtıcı olan söğüt özellikle salkımsöğüt en ilgincidir. Aşağı yukarı bütün Akdeniz dinlerinde kutsaldır söğüt.

Ağaçların kutsallığı çevreden çevreye değişir. Kutsallık çevrede yetişen ağaçla ilgilidir. Bir çevrede yetişmeyen, o çevre toplumunca bilinmeyen bir ağacın o çevrece kutsal sayıldığı da bilinmiyor. Bu yüzden ağaçlarla inançlar arasında kurulu bağlantı çevrenin görüşlerini, geleneklerini dile getirmektedir. Ağaca duyulan saygı ile çevre inancını açıklama olanağı vardır.

Ağaçlar, ölenlerin ruhları onlarda barındıkları için, kutsal sayılır. Ormanlar, bir yandan orman tanrılarının, bir

yandan da ölenlerin tinlerinin toplandıkları, sığındıkları yerlerdir. Eskiçağ Anadolu inançlarına göre ölülerin tinleri başka varlıklara da geçer, yaşamını öyle sürdürür. Bu varlıklar kuş, sürüngen, memeli hayvan, balık olabileceği gibi bitki, ağaç da olabilir. Balıkların dışında bütün canlıların, çoğunlukla yırtıcı hayvanların, barınağı orman olduğundan ormanın ayrı bir önemi vardır. Ormanlarda yetişen ağaçlar bu yüzden kutsaldır.

Bu eskiçağ inançları, ağaç, bitki, hayvan kutsallığı değişik niteliklerde de olsa günümüzde sürüp gidiyor. Hititlerin hekur dedikleri tepelerde, halluvas dedikleri derinliklerde, kuras dedikleri kırlarda yetişen ağaçların, bitkilerin çoğu günümüzde de kutsaldır. Onlara okunmuş, üflenmiş yamalar, bezler bağlanır, hayvan boynuzlan, kemikleri asılır. Onlardan korkulur, sakınılır, kaçınılır. Kimi ağaçların koruyucu bir güç taşıdığına inanılır. Özellikle evlerin yanlarında yetişen ağaçların koruyucu bir özü olduğu inancı yaygındır. Evi fırtınadan, rüzgârdan, selden koruduğu söylenir. Bu çok eski bir inançtır. Eskiçağ insanı bugünkü gibi ağacın hava değişimleri karşısında etkili olduğunu, serinlik yaptığını, büyük ormanların yağmur yağma olayında, yağmur bulutlarının ormanların üstünde toplanmasını düşünecek, bu fiziksel etkileri açıklayacak durumda değildi. O yüzden ormanla yağmur bulutu arasında fiziksel bir bağlantı kuramazdı. Bunu orman tanrıları ile tanrıları arasındaki ilişkiye bağlardı. Ağaçların bulunduğu yüksek tepe (hekur) serin, ıslak, bitkilerin yetişmesine elverişli olduğundan eskiçağ insanınca kutsaldı. Yağmurlu kır (kuras)'lar bol bitki yetişen yerler olduğu için saygı değerdi. Derin (halluvas) yerler de öyle. Çağların akışı içinde, Anadolu da, toplumdan topluma, bir görenek, gelenek niteliğinde akıp gelen bu eski inançlar günümüz insanının düşüncesinde ayrı bir niteliğe büründü başka bir anlam kazandı. Gene kutsal olarak kaldı. Yıldırımın yüksek tepelere, ağaçlara, kayalara düşmesini eskiçağ Anadolu inşam tanrının bir öfkesi sonucu oluşan iş diye yorumlardı. Gök, ya da hava tanrılarından biri, özellikle fırtına tanrısı Zas Hazuna yeryüzüne, ormanla-

ra, dağlara, sözün kısası yıldırım düşen yere, o yerin tanrısına, halkına kızmış, öfkelenmiş olduğu için yıldırımlarını göndermiş sayılırdı.

Evin yanında bulunan bir ağaca düşen yıldırım ise ağacın evi koruması, eve düşecek yıldırımı önlemesi diye açıklanırdı. Ağaç olmasa evin, ev halkının başına gelecek vardı, işte bu türden doğa olaylarında gizlidir ağacın kutsallığı. Durum bugün de öyledir. Bir köy yakınında yüksek bir ağaca, bir kayaya yıldırım düşünce halk Allah korudu der. Tanrı o kayanın, o tepenin, ya da ağacın aracılığı ile köyü korumuş sayılır. Bu inanç eskiçağda da böyleydi. Yalnız o dönemde ağacın tanrısal gücü, görünümü daha açık seçikti.

Anadolu da ağaçla ilgili kutsallığın zamanla Doğudan Batı'ya geçtiği bir gerçektir. Ancak Hititlerle, öncesi çağlarda Hattilerle Sümerler, öteki Mezopotamya ulusları arasında birtakım inanç, benzerlikleri göz önünde tutulursa bu iki bölge ulusunun birtakım düşünce varlıkları konusunda alışverişle bulundukları anlaşılır. Nitekim Nuh'un Gemisi masalı ile ağaç arasındaki bağlantı (geminin ağaçtan yapılması güvercinin zeytin dalı getirmesi) ağacın kutsallığında etkili olmuştur. Bu etkinin dağlarla, ormanlarla da ilgisi vardır. Ağaç bugünkü tektanrıcı dinlerde, özellikle Müslümanlıkta da kutsal sayılan bir varlıktır. İslam yazınında ağacın özel bir yeri vardır. Bunun en açık örneği servi (selvi)'dir.

Ağaçlarla ilgili kutsallık zamanla bütün İslam dünyasını kaplamış din kitaplarına girmiştir. Anadolu da, Arap, İran etkisiyle gelişen Divan yazının özüne gören bu ağaç kutsallığının ilk kaynağı gene Anadolu'dur.

BAYRAMLAR

Büyük, kutsal günleri bayramları vardır eskiçağ Anadolu uluslarının. Bir gelmeye görsün ilkyaz ayları, bizim ilkbahar dediğimiz dönem. Yerden can fışkırır, gökten sevinç yağar. Güler yüzü doğanın, açılır insanın gönlü. Bir sevinç, bir coşkunluk taşar insanın özünden. Hititler doğa tanrılarının, özellikle iyilik, bolluk tanrılarının bir bağışı, bir iyiliği derler buna. Büyük törenler, şölenler düzenlerler. Kırlara çıkarlar, eğlenirler, tanrılara adaklar sunarlar, saçılar saçarlar. Krallar, yüksek görevliler, yöneticiler, halk denen büyük topluluk derin bir sevinçle katılır bu bayramlara.

İki büyük bayram vardır Hititlerin. İkisi de ilkbaharda düzenlenir. Adonis eğlencelerine benzer bu bayramlar. Ancak Adonis eğlenceleri Mezopotamya'dan gelmemiş yayılmış Anadolu'ya. Oysa bu bayramlar dışardan gelmemiş Adonis törenlerinden daha önceden de varmışlar. Hititlerden önce Anadolu da yaşamış Hattiler de kutlarmış bu bayramı kim bilir. Kesin bir söz söylenemez bu konuda. Tarih biliminin bütün düşüncelere üstten bakan belgeleri susuyor bu alanda. Oysa gelenekler, görenekler susmuyor. Derin bir coşkunluk içinde konuşuyor, bütün canlılığını seriyor gözlerimizin önüne. Bu büyük bayramlardan birine Antahşuınşar derler. İlkbaharda düzenlenir. Büyük eğlenceler, şölenler yapılır bunun için. Din inançlarına dayanan bir bayramdır Ahtahşumşar bayramı. Din görevlileri katılır buna. Hititlerin en yoğun olduğu Kızılırmak yörelerinde düzenlenir. Sonradan bütün Anadolu'ya yayıldı. Adonis adına düzenlenen bayramlar, eğlenceler gibi ikinci büyük bayrama Prulliya denir. Bunun İlluyanka ile ilgili bir kış bayramı olduğunu bildiren kaynaklar da vardır. O da ilkbaharda düzenlenir. Din inançlarına uyulur onda da. Tanrılara adaklar sunulur, saçılar

saçılır, şölenler verilir, kendinden geçersine eğlenir toplum. Bolluk, bitkiler tanrısı Telepinu adına düzenlenir bu bayram.

Bu eskiçağ bayramlarının yalnız adlan değişmiş bugün. Anadolu'nun kimi bölgelerinde bahar gelince bayramlar düzenlenir, eğlenceler yapılır, kırlara çıkılır, şölenler kurulur, yemekler yenir. Mayıs ayının girişinde yapılan bayramın kökünde bunların etkisi, kalıntısı vardır. Halkın hıdrellez (Hızr-ü-İlyas) dediği bayramın özü budur. Sonradan İslam dinine uygun bir nitelik kazanmıştır. Hızır ile İlyas'ın her yıl mayısta buluşmasından dolayı düzenlenen eğlencelerin kaynağı da bu Hitit bayramıdır. Bir düşünün neden baharda buluşur Hızır ile İlyas? Bu iki ibrani peygamberi buluşacak başka gün bulamamışlar mı dersiniz?

Hitit inançlarına göre ilkbahar başlarında iyilik tanrıları yeryüzüne bolluk saçar, canlılık verir. Elele yardım ederler yeryüzüne, insanlara. Bu iyiliklerinden dolayı onları kutlamak, onlar adına törenler düzenlemek gereği vardır. Bu törenlerde tanrılara verdikleri bolluk yüzünden yemek sunmak, içki sunmak, saçı saçmak bir din görevidir. Bu görev de kırlarda, yeşilliklerle donanan yerlerde yapılır. Bugün mayısta düzenlenen Hıdrellez eğlenceleri de kırlarda yapılır. Bir düşünün yalnız Anadolu da kutlanır Hıdrellez. Yahudiler böyle bir bayram bilmezler, yapmazlar Anadolu halkı gibi. Oysa İlyas bir Yahudi peygamberidir. Başka türlü törenleri vardır Yahudilerin, Hıristiyanların.

Bugün Karadeniz kıyılarında ilkbaharda, yaz ortasında yapılan büyük şenlikler vardır. Dernek derler onlara. Bütün halkın katıldığı bu dernekler yaylalarda, kırlarda düzenlenir. Oyunlar oynanır, yemekler yenir, içkiler içilir, kurbanlar kesilir. Doğu Anadolu da, Orta Anadolu'da da yaylalara çıkarken, yaz başı bayramlar, törenler düzenlenir. Batı Anadolu da, özellikle Manisa yörelerinde ise Mesir bayramı denen bir bayram yapılır. Bunu kökü Adonis adına düzenlenen eğlencelerdir. Öteki ilkbahar, yaz şenliklerinin ise adı geçen Hitit

bayramlarıdır. Hitit bayramlarına kadın, erkek, çoluk çocuk birlikte katılır, kaçgöç denen ikilik yoktur onlarda. İslam dininde kadınlarla erkekler bayram eğlencelerine toplu, yan yana katılamaz. Yalnız çok yakınlar görüşür, bayramlaşır. Bir kadın yakını olmayan erkeğin bayramını kutlayamaz (çok yaşlılar ayrı). Oysa bugün Anadolu da kutlanan, özü eskiçağ inançları olduğu söylenen bayramlarda böyle kadın erkek ayrılığı görülmeye başladı. Eskiden böyle bir gelenek, böyle bir görenek yoktu (İslam'dan önce).

Hititlerin kutladığı Prulliya, Ahtahşumşar bayramları bahar tanrıları adına (iyilik tanrıları için) düzenlenirdi. Bahar tanrıları yeryüzüne bolluk saçan kutsal varlıklardı. Asya'dan gelen Türklerde bu nitelikte bir bahar bayramı bilinmiyor. Onlarda Anadolu inançlarında görülen nitelikte ilkbahar tanrısı da yoktur.

Bu tür bayramların çağların içinden süzelerek gelişi konusunda yazılı belge olmayınca birçok aydının kuşkuya kapıldığı görülür. Oysa pek gereksizdir bu kuşku, tarih bilinci ile bağdaşır bir yanı yoktur. Gelenekler, görenekler, birtakım köklü alışkanlık dille, yazıyla değil gözle gelir. Gözle konuşur gelenekler, görenekler. Halk duyduğundan, okuduğundan çok gördüğüne, elle tuttuğuna inanır. Somut düşünür halk denen büyük topluluk. Bunun en açık örneği, birbirinin dilinden anlamayan insanların, geleneklerle görenekler gereği, kutsal bir varlığın çevresinde toplanmasıdır. Ayrı ayrı inançlar taşıyan, başka başka dinlere bağlanan kimselerin kutsal sayılan bir suyun başında, bir kayanın karşısında, bir ağacın altında toplanışı oldukça yaygın bir gelenektir. Gözüyle konuşur, gözüyle düşünür topluluk. Göz toplumun en güçlü bilgi edinme aracıdır. En geçerli, en sağlam bilgi gözle edinilir. Gördüğünü sever, gördüğünü benimser halk. Gözün yazısı, dili olmadığından bir geleneğin, bir inancın çağlardan çağlara görüle görüle benimsenerek gelmesi olağandır. Tektanrıcı dinlerin bayramları, törenleri bile yazıyla değil gör-

mekle, denemekle öğrenilmektedir, öğrenilmiştir. Hititlerden, onlardan önceki uluslardan kaldığım söylediğimiz bayramlar da böyledir. Boyuna gidilip gelinen bir suyolu gibi öğrenilmiş, zamanla biçim, nitelik değiştirmiştir. Ancak özde, kaynakta büyük bir değişiklik yoktur. Öz olan, önemli olan ilkbaharda bayramların yapılması, şölenlerin, törenlerin düzenlenmesi, kırlara yaylalara çıkılması, oyunlar oynanmasıdır. Bunlar da gözle, görmekle öğrenilen toplum kurumlarıdır. Hangi okuryazar olmayan kişi dinini görmekle öğrenmemiş? Bütün tapınmalar, din törenleri, din bayramları görmekle öğrenilmedi mi? Yüzlerce yıldır uygulanan bayramları okuması yazması olmayan Anadolu halkı gözle, görerek öğrenmedi mi? Durum eskiçağ bayramlarını, törenlerini öğrenmede, benimsemede de böyledir düpedüz.

Anadolu halkının eskiçağda yaşayan ataları ile günümüzdekiler arasında bir kopma olmamıştır. Anadolu, Türklerden, Müslüman topluluklardan önce boş, ıssız değildi ki eskiçağ insanları ile sonradan gelenler arasında kaynaşma, birleşme olmasın. Eskiçağ Anadolu insanının çevreden çevreye değişen, bölge geleneklerini, göreneklerini yansıtan yıllık oyunları, bayramları, kır eğlenceleri vardı. Bunlar başlangıçta birer din göreviydi. Bütün eğlenceler tanrılar adına düzenleniyordu. Dağlarda, ormanlarda, büyük kaya yakınlarında, subaşlarında düzenlenen bu oyunların eğlencelerin belli belirli anlamları, amaçları vardı. Tanrılar oralarda bulunurdu. Oralarda tanrılara adaklar sunulurdu. Durum bugün için de öyledir. Oyunların bölgeden bölgeye, çevreden çevreye değişmesi, düzenlenen yıllık kır eğlencelerinin, törenlerin ayrı ayrı nitelikler taşıması, çevre geleneklerini yansıtması, bütün bu özelliklerin dışında bu gibi yıllık törenlerin, oyunların yalnız Anadolu da olması, değişiklikler içermesi boşuna değildir. Bugün Anadolu'nun her bölgesinde ayrı bir oyun ayrı bir eğlence, ayrı bir tören türü vardır. Durum eskiçağda, ilkçağda da öyleydi. İyi düşünen, tarih bilincine varan bir baş için yerden bitme, gökten inme uygarlık yok-

tur. Bütün inanç kurumlarının, toplum yaratmalarının tarihin derinlerine inen bir geçmişi, bir karanlık çağı vardır. Bir toplum yaratması bıçakla kesilip atılır gibi atılmaz, ortadan kalkmaz. Geleceğe birtakım tortular, kalıntılar bırakır. Bunun açık örneğini dinlerde görüyoruz. En yeni sayılan tektanrıcı bir dinde bile, biraz eşeleyince, eskiçağdaki çok tanrıcı dinlerin yığın yığın kalıntıları, izleri bulunuyor. Hıristiyanlık olmasa İslamlığı, Yahudi dini olmasa Hıristiyanlığı, eski Babil, Sümer, Akad dinleri olmasa Yahudiliği açıklama, yorumlama olanağı yoktur. Bütün toplum yaratmaları değişik boyalara bürünerek, çağların süzgecinden geçerek geleceğe kalır, birtakım ince tortular taşır. İnsan düşüncesinin, insan yaratmalarının başka türlü bir gelişim yolu yoktur.

Giyimden en kesin, en yeni sayılan inançlara, oyunlara değin eskiçağlardan kalma tortular vardır içimizde, yemeklerimizde, toplum kurumlarımızda. Bugün kutlanan "Ramazan bayramı, kurban bayramı değişik bir nitelikte en eskiçağ Anadolu'sunda, İbranilerde, Sümerlerde, Mısırlılarda vardı. Mısırda her yıl Nil'e bir insan kurban edilirdi. Mezopotamya uluslarında, Hititlerde, Urartu ulusunda. Frigya, Lidya, Likya toplumlarında yılın belli aylarında tanrılar adına kurban törenleri düzenlenir, eğlenceler, oyunlar gerçekleştirilirdi. Koç kurban etme geleneği İbrani kaynaklıdır.

Alabildiğine derinleştirir, genişletebiliriz bu örnekleri, sonu gelmez onların. Değişmeyen tek gerçek günümüzün gelenekçi halk bayramlarının, yıllık kır, dağ, yayla eğlencelerinin eskiçağ insanından kaldığı, köklerinin tarihin derinliklerine gittiğidir. Hitit bayramları ile bugünkü Anadolu halk eğlenceleri, yöre törenleri arasında kopmayan bir bağ, bir özden birlik vardır. Unutulan yalnız bitkiler tanrısı, bolluk tanrısı Telepinu'nun adıdır. Mesir bayramında bahar tanrısı Adonis'in adının unutulduğu gibi olmuş bu bayramlarda da.

İLLUYANKA MASALI

-I-

Günümüzün dev masalları arasına karışmış, birçok başka masallara örnek olmuş, kaynaklık etmiştir, Hititlerin İlluyanka dedikleri kocaman yılanla fırtına tanrılarının savaşı. Sümer masallarıyla, özellikle Sümerlerin doğaya bolluk veren tanrısı Dumuzzi ile yakın bir ilgisi olduğu söylenir. Sümerlerle Hititler arasında görülen inanç alışverişleri yüzünden bu masalın Mezopotamya bölgesinde de yayıldığı, geliştiği anlaşılıyor. Özünü Sümerler yaratmış olabilir, ancak işlenen, konu olarak alınan olaylar bal gibi Anadolu kokuyor.

Hitit masallarına göre büyük bir yılan, bir dev olan İlluyanka (bir deyişe göre illuviyanka) fırtına tanrısının oyununa gelir, uyuşturucu bir içkiyle sızar, sarhoş olur, sonra savaşta yenilir. Başka bir masalda ise bu büyük yılan fırtına tanrısının gözünü, yüreğini alır. Sonra illuyankanın kızı ile fırtına tanrısının oğlu, bitkiler tanrısı, bolluk atası Telepinu evlenir. Fırtına tanrısı gelinini, oğlunu araya koyarak yüreği ile gözünü İlluyankadan almanın yollarını arar. Başarıya ulaşınca birden şimşekler çaktırır, yıldırımlar indirir, ortalığın altını üstüne getirip İlluyanka'yı da, oğlu Telepinu'yu da öldürür.

Değişik yorumları vardır bu iki masalın. Kimi yürekle gözün insandaki anlayış gücü ile duygunun kaynağı olduğunu, yılanla tanrı arasındaki savaşın iyi ile kötünün savaşı olduğunu ileri sürer. Kimi, insandaki kötü ile iyinin sürekli bir çarpışma içinde bulunduğunu söyler. Tanrıların önünde sonunda üstün geleceğini, insanın alınyazısının sınırları dışına çıkamayacağını bildirir, anlatır bu masal.

İlluyanka yalnız tanrılarla savaşmaz. Kafkasya'ya giderek başka bir masal niteliğine bürünür, kartalla boğuşur. Bir-

çok Kafkas halılarında İlluyanka ile bir dev kartalın, kimine göre Anka'nın savaşı işlenir. Bugün birçok değerli halılara bu olay bir oya biçimine girmiş, geometrik çizgilerle işlenir, dokunur, olmuştur. Kaynağı Sümer inançları olsa bile artık Anadolu düşüncesinin özelliklerini yansıtıyor İlluyanka ile kartalın, ya da fırtına tanrısının savaşı.

Bugün, Anadolu halk masalları içinde, İlluyanka ile devlerin savaşını işleyen birçok öyküler, gerçeküstü olaylar vardır. Yılanlarla kartalların savaşını içeren bütün masalların kaynağı budur. Kimine göre çok büyük bir devdir İlluyanka: Yalnız adı değişmiş, Anadolu Türkçesinde ejder olmuştur. Halk ona ejderha diyor. Ejderha ile kartalın uzun sürer boğuşması. Kartal pençelerini takmış yılana, yılan dolamış kartalı. Sarmaş dolaş boğuşur dururlar çağlar, yüzyıllar boyunca. Bu savaş sanat yaratmalarına, masallara, halk öykülerine, din olaylarına bile konu olmuştur. Tektanrıcı dinlerin tanuda bulunduğunu ileri sürdükleri suçluları yutan azgın dev, yedi başlı yılan, ejder İlluyanka'nın biçim değiştirmesi sonucu çıkmış ortaya. İlluyanka başka başka ülkelerin halk anlayışlarına, din inançlarına göre nitelikler kazanmış. Anadolu da büyük bir yılan olarak nitelenen Şahmeran, onunla ilgili olaylar, boğuşmalar bu eskiçağ Anadolu masalının değişikliğe uğramış kalıntılarıdır, besbelli bu.

İlluyanka'nın kartalla boğuşmasını dile getiren masalın özünde daha köklü daha derin bir inanç saklıdır. Yerle göğün, birbirine karşıt iki büyük tanrısal gücün savaşıdır bu masal. Kartal gökleri, yılan yeri yansıtır. Daha açıkçası kartal göğün, yılan yerin tanrısal gücünü gösterir. Zamanla tanrının yerini kartal almıştır. Eskiçağlarda yılanın da, kartalın da birer totem olduğu düşünülürse daha kolay anlaşılır masalın özü. Oldukça eski bir geçmişi olan bu yılanla kartalın boğuşması masalının çok değişik biçimleri türemiş sonradan. Aşağı yukarı bütün tektanrıcı dinlere girivermiş, onlara inananlarca işlene gelmiş. Hıristiyan dininde Ermiş Georgios'un yılan gibi

büyük bir devle savaşını anlatan masal bundan başka değildir. İran halk masallarında görülen insanlarla (yılanların), kartallarla yılanların savaşları, Araplardaki eş nitelik taşıyan masalların özü İlluyanka ile tanrılar arasındaki savaştır. İlluyanka masalına benzer bir masal da eski Mısırda vardır.

Bir güçlü gerçek saklıdır bu eski masalın özünde, yukarda anlatılanlardan ayrı bir gerçek. O da nerde olursa olsun, insan düşüncesi belli bir konuda eş konuları düşünüyor, işliyor, benimsiyor, ya da çağlar boyunca birbirinden alıyor. Sonra değiştiriyor masalın dokusunu, kendi anlayışınca, inançlarınca bir biçim veriyor ona. İllunyanka masalının kaynağı Anadolu ile Mezopotamya'dır. İran'a, Kafkasya'ya, Hindistan'a oradan geçmiş, daha sonra Greklerin, Romalıların, Fenikelilerin, onların yarattıkları uygarlık ürünlerinden yararlananların ortak yaratmalarına konu olmuş. Yılanla dev (kartal) iki ayrı inancın yansıtıcısıdır, iki ayrı inanç varlığının çarpışmasıdır onlar arasındaki savaş. Çağların akışı içinde bu savaş H ile kötünün gökle yerin, erdemle erdemsizliğin, sevgi ile karşı serginin çalışması oluvermiş.

Eskiçağ inançlarında da böyle bir durum olsa gerek. Tanrıların ortaya çıkışı, insan düşüncesinde kapladığı yer, yaşam üzerindeki etkileri başka türlü açıklanamaz yoksa. İllunyanka'nın özünde insan yüreğinde çarpışan iki gizli güç dile geliyor. Bu iki gizli güç sonradan sevgi (yaklaşma) ile iğrenme (uzaklaşma) biçiminde yorumlanacak, bir doğacı felsefe konusu olacaktır.

İnsana yerle göğün oğlu demek, onu göklerle yerlerin birleşmesinden türetmek oldukça eski bir inançtır. Bunun nereden geldiğini, böyle bir inancı ilkin kimlerin yarattığını bilmek, kesinliğe kavuşturma bugün için elde değil pek. Kazılarda çıkan buluntular eski sayıları birden yenileştiriyor, ilk belge diye benimseneni son belge olma durumuna düşürüyor. Bu bakımdan insanlık tarihi, uygarlık tarihi bütün incelikleriyle açıklanmış, gün ışığına çıkarılmış, bütünüyle bilinmiş

sayılmaz. Bu yüzden İlluyanka masalının kimlerin buluşu olduğu, Anadolu'ya, Hititlere nereden geldiği kesinlikle söylenemez. Açık olan yan, bu masalın Mezopotamya uluslarınca değişik niteliklerde de olsa iyi bilindiğidir. Ancak, bugün Anadolu halk masallarında görülen değişik biçimlerinin bize Hititlerden kaldığı, Kafkasya'ya, İran'a onların aracılığıyla ile gittiği açık bir gerçektir. Bunu Hititlerdeki masalla adı geçen yerlerdeki masalların arasında görülen benzerliklerden inanç yakınlaşmalarından, onlarla ilgili gelenek kalıntılarından kolayca anlıyoruz.

İslâm dininin etkisiyle, İran'dan, Arap ülkelerinden geldiği söylenen halk masallarının Anadolu kaynaklı oldukları, eski Anadolu uluslarının inançlarından, değişme yoluyla, bize günümüze geçtiği biraz derinlemesine yapılan incelemelerden, araştırmalardan anlaşılıyor. İlluyanka masalı ile ilgili inanç dokuları yerlidir, onların Anadolu dışındakilerle özden bir bağlantısı yoktur. İnançlar ulusların, onları yaratan toplumların niteliklerini, özelliklerini yansıtır. Bir ulus uydurduğu, türettiği masala başka bir ulusun özelliğini veremez, damgasını vuramaz. Anadolu masallarında da böyledir bu. İran ulusunun, Arapların özellikleri, eskiçağdaki inançları, inanç varlıkları yoktur onlarda. İlkin düşünme biçimi, inanç geleneği, masalı kuruşu, dokuyuşu ayrıdır. İlluyanka ile ilgili olaylar ne İran'da vardır, ne de Arabistan'da. Önce o ülkelerin bitki örtüsü, toprak yapısı dağların, akarsuların durumu böyle bir masalda yer alan varlıkların ortaya çıkmasına, bir masal öğesi olarak yaşamına elverişli değildir. Bugün en eski Arap masalı olarak bilinen, Arap uluslarının öz yaratması sanılan birçok varlıkların bile onlara dışardan, Anadolu'dan, Mezopotamya'dan geçtiği açıklanabiliyor. İlkin İlluyanka sözünü İran, ya da Arap dilleriyle, masalda geçen o ülkelerin yarattığı öteki düşünce, inanç varlıklarında geçenlerle açıklama olanağı yoktur. Sonra Araplara yerle gök tanrıları, devler, onlarla ilgili inançlar dışardan gelmiş.

Bunları niçin söylüyorum demeyin, gereksiz saymayın söylediklerimi. Anadolu eskiçağının gerçeği, yaratıcı gücü, insan başarıları bunların özünde ışıldıyor boyuna. Anadolu tarihini bütünlüğe kavuşturan, eskiçağlarla sonraki çağlar arasında bağlantı kuran düşünce varlıklarıdır bunlar. Bunlarla açıklanır, tanınır ancak Anadolu.

Bugün, Anadolu'nun birçok yerinde, yılanla ilgili sulardan, su taşmalarından, ırmak kabarmalarından söz edilir. İlkyaz sıcakları başlayıp da sular kabarınca, su kıyılarında bulunan tarlaları, ekinleri silip süpürüp götürünce, suların taşması sonucu insanlar boğulunca halk düşüncesi masallar yaratır boyuna. Sular azdı, yedi başlı dev kurban istiyor, yedi kulaç uzunluğunda bir yılan göründü türünden uydurmalar alır yürür. Taşan, çevresini yıkan suların kaynağından insan yutan bir yılanın çıktığı söylenir durur, O kocaman yılan kaynaktan çıkıp denize varınca suların taşması dururmuş. Karadeniz kıyılarında, özellikle Gümüşhane, Trabzon, Maçka yörelerinde böyle bir söylenti çıkar ortaya suların kabardığı dönemlerde. Ejderha yuvasından çıkıp denize varınca, bir kaç kişiyi yutunca sular çekilir, eski yatağına girer. Sonra, bu insan yiyen, insan yemeden denize varmayan, dev karaya çıkınca kanatlan bir dağın ucundan öteki dağın ucuna değin uzanan kartalla boğuşur. Kartal onu öldürünce sular çekilir, ırmakların, derelerin azgınlığı yatışır. Yedi başlıdır bu dev. Yedi başını ezen cennete gider. Yedi başından biri öldürülmezse, ezilmezse gene büyür dev olur, gelecek yıl ortalığı yıkar geçirir.

İşte bugün bile söylene giden bu masalın özündedir İlluyanka masalı. İlluyanka masalının yüzyıllar boyunca işlene işlene, değişe değişe gelen bir türüdür bunlar. Büyük ırmakların, çayların bulunduğu, kabardığı yerlerde, Anadolu'nun bütün bucaklarında böyle masallar vardır, söylenir bugün de.

Masallarda geçen böylesine doğaüstü güçlü hayvanlar tanrısal güçleri yansıtan varlıklardır ayrıca. Onlar, tanrıların biçimlendirilmiş, canlandırılmış güçleridir. İlluyanka adlı yılan da öyledir. Tanrıların insanların başlarına yağdıracakları yıkımların bir belirtisi niteliğindedir. Bu yüzden kutsaldır da. Büyük akarsuların, denizlerin, göllerin bulunduğu yerlerde yaşayan bütün uluslarda buna benzer masallar vardır. Bunlar ulusların çağlar boyunca eklene eklene gelişen, büyüyen yaratmalarıdır. Bütün masalların kaynağı da doğa varlıkları, doğa olaylarıdır.

-II-

Burada üzerinde durulması gereken çok önemli, çok ilginç bir konu daha vardır. O da yarı insan, yarı yılan büyük devlerle, başta Zeus olmak üzere, tanrıların savaşını gösteren bir masaldır. Bunun en güzel örneğini Bergama'da bulunan bir kabartmada görmekteyiz. Azgın devlerle savaşan Zeus göklerin egemenidir yılanlı devleri öldürmek için bütün gücünü kullanmaktadır. İnsan gövdeli, yılan bacaklı devin üstünde bir de kanatları açmış kartal görülür, o da savaşa katılmıştır.

Bu ünlü yapıtın Hititlerden çok sonra kurulmuş olan Bergama devletinde bulunması yeniliğini, yeniden yaratıldığını göstermeye, ileri sürmeye yetmez. Masalın dokusunu kuran öğe yılanla kartal gibi iki ayrı egemenlik alanım yansıtan varlığın savaşıdır. Zeus, bilindiği gibi, göklerin tek egemenidir, kartalda onun yanındadır, buyruğundadır. Kabartmada yansıtılan savaşın göklerle yerin (onları yansıtan güçlerin) karşılıklı boy ölçüşmesidir, egemenlik sağlama olayıdır. Oysa daha önce anlatılan İlluyanka masalında da buna benzer bir savaş söz konusuydu. Aradan geçen süre masalın özünü değil anlatımını değiştirmiş, yeni bir boyaya bürünerek ortaya çıkışını sağlamıştır.

Yılanla kartalın çarpışması yalnız Bergama değil, ilkçağ Yunan sanatından da çok mu çok öncedir. Adı geçen kabartmada bu olayın yeni bir yorumu, yeniden ele alınışı

mada bu olayın yeni bir yorumu, yeniden ele alınışı vardır. Nitekim gene buna benzer bir olayı Laokoon ile oğullarının dev yılanlarla boğuşmalarını gösteren çok gelişmiş bir sanat ürününde bulmaktayız. Geriye doğru gittikçe, ilkçağda, bu konunun boyuna işlendiğini, yılanların daha başarıyla yansıtıldığını görmekteyiz. Yunan sanatında, Roma sanatında, onlardan kaynaklanan öteki ulusların sanatlarında bu konunun değişmeyişi, gelişim çizgisinin Anadolu'ya, Hititlere varışı yoruma başvurmadan gerçeği ortaya koymaktadır. Yılanın kartal ya da Zeus arasındaki savaşın bir Yunan buluşu sayılması olanaksızdır. Arada, en az, bin yılı aşkın bir süre vardır ilkçağda, bu konuda.

Kimi araştırıcılar, bütün ulusların masallarında buna benzer-bir konunun varlığını ileri sürmektedirler. Bu doğrudur. Ancak eskilik bakımından, konuya kaynak olma yönünden Anadolu uygarlığını aşacak, ona öncülük edecek bir kanıt, bir buluntu bilmiyoruz Batıda. Sözgelişi yılanla kartal savaşının Anadolu'dan, Hititlerden daha önce işlendiğini bildirecek nitelikte bir kaynak bulan varsa buyursun. Eskiye oranla yeninin daha geliştirilmiş, sanat bakımından daha başarılı olması, uygarlık alanında öncülüğü göstermeye yeterli değildir. Sonradan gelenin öncekini aşması doğaldır uygarlık ortamında. Ancak bu doğallık kaynak anlamını içermez.

Bu İlluyanka konusunu biraz daha eşelersek nice yeniliklerle, beklenmedik olaylarla karşılaşırız. İlluyanka'nın boyuna biçim değiştirerek kendini sürdürdüğünü görürüz. Sözgelişi Kayseri-Sivas yöresinde, Tuzhisar denen yerde bulunan, oldukça eski bir Türk yapıtı sayılan, Osmanlıyı Selçukluya bağlayan Sultanhanı'nın köşk mescidinin duvarlarını süsleyen iki yılanlı (ejderli) bir kabartma vardır. İslam ortaçağında yapılan bu kabartmanın İslam diniyle bağlantısını aramak boşunadır. İslam dininde böyle diri varlıkların örneklerini çıkarmak yasaktır demiştik önceden. Üstelik bu yılanlı kabartmanın oyası, dokusu, işlenişi, görünüş olarak, yeni

değildir. Bir eski geleneğin uzayıp giden çizgisi üzerindedir. Yılan konusunun en eski örneklerini ilkçağ Anadolu uygarlığında bulmuştuk. Bu kabartma ile ilkçağdan kalan, şu İlluyanka masalına karışan, örnekleri karşılaştırınca karşımıza gene eski Anadolu çıkıyor açıkça. Burada yılanın koruyucu özelliği söz konusudur artık.

Konya kalesini gezenler, görenler, orada, bir yılanlı kabartmanın bulunduğunu bilirler. Bu yılanın kabartmada işleniş biçimi de Sultanhanı mescidindeki gibidir. İkisini Hitit kabartmalarıyla karşılaştırdığımızda bir biçim benzerliğinin sürüp gittiğini görürüz ilk bakışta. İş bununla da bitmez, ortaya yılanın kale ile olan koruyucu bağlantısı çıkıverir.

Biraz daha dolaşalım Anadolu'yu Selçuklu çağlarını, Beylikler dönemlerini düşüne düşüne. Van, Kars, Malatya, Erzurum, Erzincan, Tokat, Urfa dolaylarından Batı Anadolu'ya, Ege yörelerine doğru yürüyelim. Kabartmalarda en çok bulacağımız konunun yılan olduğunu, işleniş biçiminin eskiçağ Anadolu uygarlığının değişmeyen çizgisi üzerinde ilerlediğini görürüz. Özellikle Selçuklularda yılanla kartalın yan yana yürüdüğü şaşmaz, değişmez bir olaydır kabartmalarda. Hangi Selçuklu iline, ilçesine uğrarsanız uğrayın bir yılanlı kabartma (küçük ya da büyük) bulabilirsiniz. Peki, bu olay benzerliğinin ardında hangi uygarlığın izleri var dersiniz? Bu soruya, uygarlığı bir sevgili yaşmağı gibi anlayanların karşılık bulma olanağı yoktur. Bu yukarda da söylendiği gibi, duyguların kıvrımlarından değil, Anadolu tarihinin derinlerinden geliyor besbelli.

ADONİS UYANINCA

İlkyazın, evrene yeşillikler, canlılıklar sunan, toprağa canlar bağışlayan baharın oğludur Adonis. Sümerlerin, Hititlerin yıllık şölenlerine, yaz eğlencelerine ışık saçan, insan sevgisine aydınlık getiren bir gücü, bir yeteneği vardır onun. Boyam boyam açan çiçekte, yeşeren yaprakta, tomuran goncada, uyanan sevişme duygusunda dile gelir yıllar, yüzyıllar boyu yeryüzünde. Nerde bir yeşil bitki, nerde bir gülen çiçek, çağlayan su varsa oradadır Adonis. Eski Sami dilinde Adon, Sümercede Dumuzi, Fenike, Grek, Lâtin dillerinde Adonis derler adına. Su katılmamış, ışık bakışlı, aydınlık gülüşlü bir Anadolu tanrısıdır besbelli. Doğanın yüzünü güldüren, kırıp dökücü savaş tanrılarına karşı sevinci getiren, evrene gülmeyi öğreten bütün yetenekler onun özünde saklıdır. İlkyaz başlarında güler, yüz aylarında üzülür boyuna. Bütün doğan çocukların ilk çığlığı, konuşmaya başlayan bebeklerin ilk sözü ondan kalmadır, anıdır dillerde.

Adonis, bir bitkiyi, bir hayvanı yiyen, bir sudan içen insanoğlunun özüne karışır. Sevişenlerin soluğu, sevenlerin en sıcak duygusu olur, kan sıcaklığınca yayılır gövdeye dolar damarlara.

Eski çağların bu örnek tanrısı, bu sevenlerin sevilenlerin önderi, gözbebeği bugün bile yaşar içimizde. İlkyaz ayları başlayınca çıkar ortaya, gösterir gülüşler saçan yumuşak bakışlı, ışık boyalı yüzünü. Anadolu'nun birçok yörelerinde yapılan bahar eğlenceleri, ilkyaz şenlikleri onun anısını taşır, ondan bir andaçtır bize. Hititler, Sümerler doğanın yaratıcı güçlerle donandığına inanırlar, her bahar başında büyük törenler düzenlerlerdi. Bu törenler, bu eğlence dernekleri Dumuzi denen Adonis'i kutlamak, ona saygılar sunmak için

yapılırdı. İlkyaz ayında Adonis (Dumuzi) ortaya çıkar, bitkileri, hayvanları insanları döller, yeryüzüne bolluk, sevinç, sevgi yağdırırdı. Bu törenler düzenlenirken çevrenin en güzel, en yakışıklı delikanlısı süslenir, yeşil yapraklarla, çiçeklerle donatılır, oba oba dolaştırılır, çevrenin kendine en uygun, en güzel kızı ile sevişirdi. Bu sevişmede, insanla tanrının bağdaştığına, birleştiğine inanılırdı. Adonis (Dumuzi) her zaman insan biçimine girmez, güçlü bir boğa olarak ortaya çıktığı da olurdu. Ne kılığa girerse girsin, süslenir, donanır döllerdi yeryüzü varlıklarını. Yeryüzünde insanlar, hayvanlar, bitkiler onun sevgilisi, oynaşıydı. Gökyüzünde sevgi tanrıçası görürdü bu işleri. O buluşurdu ilkyaz aylarında Adonisle. Mutluluk katardılar birbirlerine doyasıya. Sonra yeryüzüne inerlerdi. Anadolu da, Mezopotamya'da, Fenike, Grek, Lâtin ülkelerinde insanoğlu düşünmeye başladığı günden sonra yayıldı, gelişti bu sevgi inancı. Zamanla beslendi, büyüdü, özden değil yüzden değişti biraz. Yaşadığı çevrenin boyasına büründü, suyunda eridi. Öyle karıştı insanların içine, evlerine, törenlerine giriverdi gizlice.

Bugün Anadolu, özellikle Manisa yörelerinde ilkyaz ayında yapılan Mesir Bayramı, zamanla başka biçimlere giren, çevrenin uyarınca ayrı boyaya bürünen bir Adonis (Dumuzi) törenidir. Bu törenin özünde saklı inanç yeni değildir. Eski Anadolu dinlerine göre, Adonis ava çıkar, kırlarda, ormanlarda dolaşırken bir domuz görür. Onu avlamak ister. Oklarını atar, ardından koşar. Bir aralık, aldığı yaranın, ya da korkunun etkisiyle geri döner, durur, bütün gücüyle Adonis'e saldırır, Onu öldürür. Yere yıkılan Adonis'in gövdesinden akan kanlar toprağa karışır. Gövdesi erir toprak olur. Zamanla onun karıştığı topraktan sayısız bitkiler çıkar, çiçekler açılır, tomurur. Bütün bu bitkilerde, çiçeklerde onun üretici, dölleyici gücü vardır. Onları yiyenler Adonis gibi güçlü güzel, dölleyici olur. Bu üreme, bu sınır tanımayan çoğalma tanrısı olan Dumuzi (Adonis) her yıl ilkbaharda bolluk olarak topraktan fışkırır. İşte, bitkilerin yeşerdiği nisan ayında, onu

bir tanrı olarak tanıyan uluslar, adına törenler, şenlikler düzenler, yemekler, özel tatlılar, içkiler yaparlar. Bu törenler, eğlenceler Adonis'in uyanışı, dirilişi içindir.

Başlangıçta bir din niteliği taşıyan bu törenler, zamanla bir gelenek boyasına büründü, yeni bir anlam kazandı, yıllık eğlence şöleni olarak ortaya çıktı. Manisa yörelerinde her yıl nisan ayının onbeşinde düzenlenen bu mesir bayramı, bir kurum olarak Anadolu tarihinin derinliklerine değin iner. Günümüze, eskiçağ yurttaşlarımızdan kalma alışkanlıklar, görenekler getirir. Mesir bayramında dağıtılan mesir macunu ise Adonis törenlerinde sunulan tanrısal yemeklerin, tatlıların biçim değiştirmiş bir kalıntısıdır. Eskiden Adonis törenlerinde yenen yemeklerle, tatlılarla insanlar ondaki dölleyici güce katılırdı, böyle bir inancı vardı onu kutlayanların. Bu inanç bugün de yaşıyor. Yeni evlenen bir erkeğe, gerdeğe gireceği gece yedirilen baklava, başka ağır ağır hamur işi tatulan bu eski inancın günümüzde sürdürülmesidir düpedüz.

Yalnız sevenlerin, sevilenlerin koruyucusu, elinden tutam değildi Adonis, onun bir de hastaları iyileştiren, eksiklikleri gideren, dilekleri yerine getiren tanrısal gücü vardı. Bu yüzdendi ona yapılan sunuşların türlü türlü, değişik değişik oluşu.

Işır gözleri baharda yeryüzünün
Bir güzellik dökülür, fışkırır ortalığa topraktan
Yayılır gökyüzüne doğanın sevinci.
Gök mavisince güler sular, denizler
Boşalır kara toprağın gücü gürleyen ırmaklara
Sevişir göklerle yeryüzü doyasıya
İnsan yeşerir göğsünden
Yayılır dört bucağına sonsuz evrenin
Gülüşlerin akışınca
Toprağın sıcaklığında kokusu

Suyun sıcağında buğusu
Sen zamanın çocuğu insanoğlu
İçim dışım seninle dolu,

böyle sıcak, böyle tatlı bir duyuşla doldurur Adonis insan yüreğini, gözünde ışık olur, gönlünde sevgi.

İnsanın, göklerle yerin çocuğu olduğu inancı yalnız Adonis törenlerinde değil, tasavvufta da gösterir kendini. Yüce babalar (aba-yi ulviye) denen göklerle aşağıdaki analar (ümmehat-ı süfliye) denen toprak birleşince insanoğlu doğdu. Tasavvuf bunu, bir inanç olarak benimser.

Mesir bayramıyla ne ilgisi var bunların demeyin. Bu birbiriyle ilgisiz gibi görünen insan yaratmalarının özünde Anadolu insanının tarihi saklıdır. İnançlarla insanlar kaynaşa kaynaşa, değişe değişe, birbirine dönüşe dönüşe, yeni düşünceler, yeni toplum kurumlan çıkar ortaya... İçinde yaşadığımız toplumun nice kurumlarında düşünce, inanç varlıklarında eski çağların biçim değiştirmiş, yeni bir boyaya girmiş düşünce ürünleri gizlidir. Onları bulup ortaya çıkarmak açıklamak Anadolu insanını anlamaktır apaçık.

Adonis, bir gerçektir Anadolu da. Ancak bu gerçek adını, biçimini az çok değiştirmiş, Anadolu insanının yaşama düzeyine uymuş bir niteliktedir. İnsan yaşamın değişik akışları içinde gün olur bahar sevinci olarak, gün olur yaşama coşkunluğu olarak kutlar Adonis'i. Zamanla süregelen içten değişme onunla ilgili gelenekleri, görenekleri özden uzaklaştırmamış, yalnız boyasını değiştirmiştir. Manisa yörelerinde yapılan şenliklerin başka benzerleri de Karadeniz kıyılarında, Gümüşhane çevresinde, Trabzon, Giresun yaylalarında yapılır. Çokluk yaz aylarında düzenlenen bu törenlere çevre halkı dernekleri verir. Kızlar, delikanlılar süslenir püslenir, en yeni giysilerini giyer, oba oba, bölük bölük toplanır. Yemekler pişer, koyunlar kesilir, çevre geleneğince çalgılar çalınır, oyunlar oynanır.

İnekler oğura gelme denen çiftleşme belirtisi gösterince yaylanın en güçlü, en gösterişli boğasına çekilir, ondan döl alınmaya çalışılır. Daha çok alnı ak akıtmalı, sarı, büyük boynuzlu boğalar beğenilir. Tüyü ak ile kara karışımı, ya da aklı karalı benekleri olan boğalar da sevilir. Bunlar birer değişmez, şaşmaz gelenektir köylerde, yaylalarda. Köklerinde eski Anadolu inançları saklıdır besbelli.

TEK TANRI KAVRAMININ DOĞUŞU

Anadolu insanı düşünen, çevresini kuşatan bütün varlıklarla eş yaşama ortamında olduğuna inanan bir doğa varlığıdır. Onun çevresinde, çağların süzgecinden geçerek biçimlenen, özünde, içtiği suda, yediği yiyecekte tanrılar, tanrısal güçler vardır. Doğa insan kafasından fışkırmış, sayısız tanrıları özünde barındıran yoğun bir yığındır, bir yaratıcı güçtür. Eskiçağ Anadolu insanı bu gücün kendi özünden ayrı bir varlık olduğuna pek inanmıyordu. Onun gözünde insanla tanrı arasındaki sınır neyse doğa ile insan arasındaki yakınlık da oydu. Bu yakınlık insanı çağların akışı içinde özünden koparmaya, tanrı ile insan arasına sınırlar koymaya başladı Anadolu da. Bu da tanrı kavramının uygarlıkla ilgili olduğunu, insan soyunun gittikçe yükselen bilgisi, yaratmaları, uygarlığı sonucu tektanrıcı inanca vardığını göstermektedir. Bu görüş, sürekli bir gelişimin ürünüdür. Bütün geri, ilkel uluslar, tarihleri boyunca kendilerini dıştan bir gücün yönettiğine yürekten inanmıştır. Tarih, uygarlık bakımından ileri durumda olan ulusların, Tanrı ile yan yana yaşadığını gösteriyor. Tanrısını kendi dışında bir varlık olarak anlayan, benimseyen uluslar arasında, sürekli başarılar sağlamış olanı görülmemiştir.

Nerede uygarlıklar ilerlemiş, gelişmiş, yaratıcı başlar çoğalmışsa orada insan düşüncesi tanrı ile arasındaki uçurumu kaldırmıştır. Tanrısı insan olmayan bir ulusun başarıları da insan dışında kalmış birer mum alevi gibi çok erken tükenmiştir. Bunun açık örneğini Araplarda görüyoruz. Tektanrıcı anlayışı benimsedikleri birkaç yüzyıl içinde başarılar gösteren Araplar, sonradan kimliklerini yitirmiş, uygarlık alanında başkalarının ürünleriyle geçinir olmuştur. Eski Arap

uygarlığının Müslüman olduktan sonra kökünde uygarlık kavramları, başarılar, kimlerden etkilendiğini açıkça serer gözlerimizin önüne. İslâm dininin Allah, melek, miraç, namus, kıble, oruç, hac, namaz, sünnet, tarih, tasavvuf, mantık, kanun, kelâm gibi sayısız kavramları, inanç kavramları, inanç kurumları, düzenleri başka ulusların dilinden, tapınma törenlerinden alınmıştır.

Tektanrı inancı, binlerce yıl önce Mısırda, Grek ülkesinde, Hint'te, Cinde, İran'da doğmuş, ancak çağların akışı ile insandan uzaklaşmaya, soyut bir nitelik kazanmaya başladığı için bırakılmıştır.

Mısır Firavunlarından dördüncü Amenofis (İsa'dan önce 1370-1352) tektanrıya inanmıştı. Bu düşüncesini bütün ülkesine yaymak, ulusuna benimsetmek istemiş, başaramamıştı. Ancak, bu gibi inançların çağların akışı içinde komşu çevrelerde yayıldığı da gözden kaçmıyor. Bunlar arasında en açık olanı, ulusların kendi, niteliklerine, anlayışlarına, yaşayışlarına göre tanrılar yarattıklarıdır. Her tanrı, onu yaratan ulusun damgasını, niteliğini taşıyor. Öyle ki tanrılara yükletilen nitelikler, onlara inanan ulusların da niteliklerini, özelliklerini ortaya koyuyor. Tanrıların tutumları, davranışları ulusların hangi uygarlık düzeyinde bulunduğunu gösteriyor açıkça. Bunlardan da anlıyoruz ki, tanrıların değişik olması, tanrı düşüncesinin ayrı özellikler taşıması, onları yaratan ulusların değişik oluşundan ileri geliyor. Bugünün tektanrı anlayışında bile, bütün uluslar tektanrıcı olanlar bir türlü birleşemiyor. Bu ayrılıklar, tanrıların, inananlarca yaratılmış olmasından doğuyor açıkça.

İnsanla tanrı arasındaki bağlantıyı doğuran yaşama koşullan, çevreye, ulusun niteliklerine göre, birbirlerinden ayrı tanrı kavramlarının gelişmesine yol açıyor. Bulundukları ortam dolayısıyla savaşma gereklilikleri çok olan boyların tanrıları arasında savaşçı nitelikte olanları önemli bir yer kaplar.

İlkçağ insanının düşüncesinde, yaşama neyi gerekli kılmış, hangi yaratma alanında ilerleme göstermişse, o alanda bir de tanrı kavramı türemiştir. Sümerler için önemli olan yer, gök, su idi. Yaşamayı doğuran, sürdüren güçlerin bu üç kaynaktan beslendiğine inanırlardı. Bu inançla yan yana giden düşünce Sümer dininde Yer Tanrısı, Sular Tanrısı, Gökler Tanrısı gibi üç büyük tanrının doğuşunu sağlamıştır. Tarımın en çok önem kazandığı yerde en büyük tanrının bu işlemle ilgili olduğu görülür. El sanatlarının geliştiği yörelerde sanat tanrılarının değer kazanması da bu yüzdendir.

Bunlardan anlaşıldığına göre, insanı toprağa, yaşamaya sıkı sıkıya bağlayan koşullar, kendileriyle ilgili tanrıların ortaya çıkmasını da sağlıyor. İnsan düşüncesi, iki türlü tanrı yaratmıştır. Biri sevdiği, öteki de korktuğu oluşlarla, olaylarla ilgili.

Öte yandan, insan düşüncesi, kendi eliyle yarattığı yapıtların ortaya çıkış nedenlerini de doğanın özünde saklı bir gücün etkisinde aramaktadır. Ortaya konan bir yapıtın, doğada insanüstü bir gücün öğrettiği yollarla, verdiği yeteneklerle sağlandığına inanmak, ilk insanın özünden gelen bir eğilimin, doğaya karşı duyulan güvenin gerekli sonucudur. Tarihin gelişim çizgisi üzerinde önemli başarıları olmayan, uygarlık düzeyinde kendini gösteremeyen ulusların tanrıları da başkalarından alınmıştır. Bu konuda en önemli örneği Araplarda görüyoruz. İslâm dininden önce, üzerinde durulması gereken, ilginç bir Arap başarısı bilmiyoruz. Arap dilinde İslâm düşüncesiyle ortaya çıkan Allah kavramının da İbrani dilinde Eloah sözünden türediğini biliyoruz. Durum, başka başarısız uluslar için de böyledir. Yaratmayı bilmeyen, bilenden sayısız düşünce ürünleri almıştır.

Bir ulusun yaşama koşullan neleri ön dizide gerekli kılmışsa, o ulusun dilinde de, bu gerekliliklerle ilgili kavramlar hızla çoğalmıştır. Yaşadığı bölgenin çöl olması, uzun boylu susuz kalma gereğiyle karşı karşıya gelmesi yüzünden deve

Arap ülkesinde büyük bir önem kazandı. Arap dilinde deve ile ilgili sayısız deyimler vardır. Sözgelişi: İstiklâl, heyecan, akıl gibi kavramlar deve ile ilgilidir. İstiklâl sözü devenin bir kıyıya çekilip çökmesi anlamına gelen kille kökünden, heyecan ise erkek devenin iki ön ayağını yukarı kaldırmasından, şahlanmasından, akıl, gene devenin ayaklarına vurulan bağdan, akl sözünden türetilmiştir. Bu tutum, bu yaşama koşullarını ulusun bütün düşünce alanlarına yayılıyor, bütün yaratma düzeyinde kendini gösteriyor. Düşünülenle yaşanılan arasında ayrılmaz bir bağın bulunduğunu koyuyor ortaya açıkça.

Kavramların soyut birer nitelik kazanması, alanlarının genişlemesi ulusların bilgi, düşünce düzeyinde gelişmesi sonucudur. Tarihte hangi ulus düşünce, bilgi, yaratma bakımından ileri bir durumda ise, onun dilinde soyut kavramlar da o ölçüde çoktur, yaygındır, geniştir. Bilgi bakımından geri kalmış, yaratmalar konusunda bir başarı gösterememiş boyların dilinde soyut kavramlar pek azdır, kullanılma alanları dardır. Buna da, İslâmlıktan önceki Arap ulusunu örnek olarak gösterebiliriz. Arap düşüncesi, İslâmlıktan önce at, deve, aslan gibi kendi yaşama ortamları ile sıkı ilgisi bulunan varlıklara sayısız kavram borçludur. Onun dilinde soyut kavramlar daha çok İslâm'dan sonra görülür.

İnsanı, tanrısını doğada aramaya iten nedenlerden biri de, besleyici bir gücü olan varlıklara duyduğu gereksinmedir. İlk insanın yediği nesnede geliştirici bir gücün bulunması, hayvanın etinde, sütünde insan gövdesine yarayıcı bir özün varlığı birtakım ilksel düşüncelerin doğmasına yol açmıştır. Bunları daha önce gördüğümüz için burada yeniden inceleme gereği yok.

Ev hayvanlarına karşı duyulan yakın ilginin özünde birtakım gizli güçlerin bulunduğu inancı gözden kaçırılmamalıdır. Bugün Hintlilerin kutsal saydıkları inekler gelişigüzel inanılmış varlıklar değildir. Birçok yemişli ağaçların kutlu sayılması, Mısırda olduğu gibi apis öküzüne karşı derin bir

sevginin ortaya çıkması, insan düşünce gücünün derinliğinde izler bırakan pek eski inançların sonucudur. Bugün çocuklar and içerken güneş çarpsın derler. Bu üzerinde durulması gereken çok önemli, çok eski bir inançtır. Güneşe bir tanrı olarak bakılan çağlardan kalmadır.

Anadolu'nun kimi bucaklarında ayazma (kutlu su) adı verilen suların insana yarayıcı, hastalıkları giderici özler taşıdığına inanma, onlarda yalnız maden özlerinin bulunması sonucu değildir. İlk insan o kutlu saydığı sularda bir maden özünün değil de, tanrısal bir gücün saklı kaldığına inarurdı demiştik daha önceden. Yoksa maden kimyasının ortaya çıkışı ile bir ilgisi yoktur bu inançların. Madenler üzerinde bilimsel araştırmalar yapılmadan, suların kimyasal nitelikleri incelenmeden çok önceki çağlarda doğmuştu bu inançlar.

Eski Sümer dininde suyun tanrı oluşu, göklerin tanrı sayılısı ola ki onun özündeki yaratıcı, dirilik verici güçten geliyordu. Çünkü bütün dinlerde suyun, göğün (o da su ile yakın bir ilgisi olduğundan) çok önemli bir yeri vardır. İnsanı suya karşı derin bir saygı duymaya iten nedenlerin arkasında, suların, yağmurların yıkıp götürücü, öldürücü nitelikleri yanında dirilik verici güçlerinin bulunduğu gerçeği de saklıdır.

Bugün, yeryüzünde görülen ilkel dinler arasında kökünü insan ilişkilerinin yoğunlaştığı ortamda bulmayanı yoktur. Her dinin yaşanan toprakla sıkı bir ilgisi vardır kaynak bakımından. İnsanın duyularla edindiği bilgiler, onu zamanla doğanın dışına çıkarmış, doğadan aldığını başka yerlerde arama yoluna koyulmuştur. Böylece insanın bilgisi çoğalıp düzene girdikçe, insanı yerinden yurdundan etmeye başlamıştır.

İnsanlığın ilkçağları, bir bakıma yazıdan önceki çağlar, insan tanrılar çağı idi. Öyle ki, en bilgisiz insan bile i tiği suda, yediği ekmekte, yemişte, kokladığı çiçekte, gölgesinde serinlenip dinlendiği, sığınacak yerini yaptığı ağaçta, yatak edindiği otta bir tanrının, bir tanrılık gücün bulunduğuna

inanmış, onu bir gerçek olarak benimsemişti. İnsan düşüncesi gelişip doğayı kendine uydurmaya başladığı çağlardan sonra yan yana, diz dize yaşadığı tanrısını da değiştirme gereğini duymuştur. Sürüp giden gelişmeler yalnız insanı yerinden yurdundan etmekle kalmamış, tanrının da günden güne canına okumuştur.

İnsan soyu duygularla yaşadığı, usunu kullanmayı, düzenli bir biçimde öğrenemediği çağlarda daha mutluydu belki de. Mutsuzluk, insanın usunu kullanmaya başladığı çağların yaramaz çocuğu olsa gerek. İnsan, usunun değerini kavramaya bağladığı günden buyana, tanrıları da kendinden uzaklaştırmayı çıkarına uygun görmüştür. Us çağı, tanrıların yeryüzünden kovulma çağıdır bir bakıma. Dinlerin, zamanın akışı içinde, daha geniş bir anlam kazanması, tanrı ile insanın arasını açmış, sürüp giden tatlı barışı bozmuştur. Oysa insan usunu kullandıkça, tanrıyı göğe sürmeyip kendi özünde saklamalıydı.

Usun, insan yaşayışında birinci diziye geçmesi, bütün olayları, varlıkları belli bir düzene göre açıklayışı, duygu evreninin sınırlandırılmasına yol açmıştır. Bu, bir bakıma insan için çok yararlı olmuş bir bakıma da doğadan uzaklaşmasını sağlamıştır. Duygularına bağlı kalarak yaşayan insan, doğa ile içice kaynaşmıştır. Usun buyruğu altında yaşayan insan ise, doğaya inceleyici, araştırıcı bir gözle bakmış, ister istemez doğanın karşısına geçmiştir. Doğa usun önünde bir araştırma konusu olmuştur. Böyle bir işlemde de tanrıların doğa dışına sürülmesi, usun yapısı gereğinceydi. İnsan bunu yapmadan edemezdi doğrusu.

Doğa ile içice, özöze yaşayan insanın ilk yitişi, ondan kopuşu ile başlamıştır. İnsan eliyle, düzenlediği tanrısından, doğasından ayrıldığı gün, yaşama ortamında birçok eksilmeler olmuştur. Tanrının insandan ayrılışı, insanın dışına çıkışı, ortamından kopuşu demektir. İnsanla elele giden tanrı, usun buluşları gereğince, insana üstten bakan, buyurucu, egemen

olucu bir nitelik kazanmıştır. Usa dayanan, usa dayanmayı bir iyi eylem sayan dinler arasında, insanın canına okuyanı da İslâm'dır.

Bu dinde, insan bağlıklara vurulmuş, kendi yarattığı tanrının buyruğu altında, özünden, gerçeğinden, kişiliğinden kopmuş, kendini yitirmiş bir varlıktır. Bir bakıma varlık bile değildir. Bu dinde varlık yalnız tanrıya vergidir, insan bir yaratık, bir gölgedir. Bağımsızlığı, egemenliği yoktur.

Tanrı, insanın özünde olduğu sürece ona bağlıdır, onun yaşama ortamında bir yer kaplayıcıdır. Doğa ile insanın, insanla tanrının elele yaşadığı çağlan dile getiren, şiirinin konularını Anadolu toprağından beslenen kaynaklardan alan, Lâtin ozanı Ovidiüs, ünlü yapılı Metomorphoses'in başında şöyle söyle:

İlkin altın çağ çıkmış ortaya
Ne acı çekmek varmış, ne öç alma, ne de yasalar
Doğrulukla, bağlılıkla kendiliğinden
Yürütürmüş bütün işlerini insanlar
Bulunmuyordu korkudan, cezadan bir iz, okunmazdı
Tunç üzerine kazılmış korkulu sözler de, titremezdi.
Korkudan yargıçların önünde zavallı halk
Yaşardı onların yardımlarına başvurmadan
Daha kesilmemişti dağlardan çamlar görmek için
Yabancı ülkeleri, indirilmemişti pırıl pırıl
Sulara bilmiyordu ölümlüler, yaşadıkları
Kıyılardan başka yerleri, çevrilmemişti iller
Derin derin hendeklerle, kılıçlar da yokmuş
Tulgalar da daha, gönlünce yaşardı uluslar
Güvenlik içinde, dayanmaksızın ordulara...
Güçlük çıkarmadan, el sürülmeden, sapan demiriyle
Yarılıp eşilmeden, toprak verirdi bütün ürünlerini

Kendiliğinden, sevinç kıvanç içindeydi yaratıklar
Toprak yorulmaksızın verirdi azığı...
Toplarlardı kocayemişleri, dağ çiçeklerini
Kalın dallarda asılı dutları, kızılcıkları...

-Birinci Betik: 90-105-

Doğayı sevmek, yaşamayı sevmektir, doğaya sırtını çevirmek ise yaşamaktan kaçınmaktır. İnsan ile doğa arasında ne denli yakınlaşma olursa, o ölçüde birleşme, doğayı anlama da olur. Uygarlık alanında başarıya ulaşan uluslar içinde en çok göze batanları, doğa ile ilgiyi sürdürenleridir. Bu açıdan bakılınca Renaissance, Batı insanının ortaçağın ayrıldığı doğaya yeniden dönüşü demektir. Kopernikus, Kepler, Galile, Leonarda da Vinci gibi büyük başlar, doğayı araştırmaya can atan düşünürlerdir.

İnsan, kendini doğanın dışında, başka evrenlerin sınırları içinde yaşamaya doğru itince, gerçeklerden de uzaklaşmış bilmeden, elinde olmadan. Toprak kokmayan, özünde toprak ürünü bulunmayan bir düşüncenin insana yararlı olacağı da epey su götürür.

İlkçağ insanı, tanrıyı doğada bulmuş, doğada ısınmış ona, sonra zamanın akışı içinde, doğanın dışına çıkmayı istemiş, gerçekten bu çıkış, insanın kendi özünden ayrılışı olmuştur. Tanrı kavramının en çok soyutlaştırıldığı ülkelerde, bu soyutlaşmış varlık anlayışının, daha doğrusu bu pek soyut tanrıya bağlı kalmanın bütün hızı ile sürüp gittiği çağlarda, insan düşüncesi pek verimli olmamıştır. O çağlar bir bakıma uygarlığın da yerinde sayma çağlarıdır. Tanrıyı doğa dışında arayan çağların, geliştirdiği bir bilim anlayışı, verimli bir bilgi çalışması olmamıştır. Bilim alanında, tanrıyı doğanın dışında arama eğiliminin egemen olduğu çağların, en gözde bilimi de mantık olmuştur. Ortaçağ, mantığı en çok geliştiren, ya da ön dizide tutan çağ olmuştur. Bu tutum, ortaçağı kavramlar içinde kalmaya doğru itmiştir.

Tarih boyunca, en çok soyut kavram ortaçağda çıkmıştır ortaya. Gene tarih boyunca tanrı, en çok ortaçağda insandan uzaklaşmıştır. Deney bilimleri, doğaya yönelme, yaşanan gerçekleri kavrama, evreni tanıma çabaları, ortaçağdan sonra başlamıştır.

Anadolu, en başarılı, en verimli çağlarını, tanrıyı doğada bulduğu yüzyıllarda yaşamıştır. Bu çağlarda tanrı, güneşti, ay'dı, yıldızlardı, daha bunlar gibi beş duyu ile algılanan, insanın günlük yaşayışı içinde yer alan, görülen varlıklardı. Tanrı, bütün varlığı ile davranışları, tutumları ile insan eylemleri arasına girmiş, insanın bir yanı olmuştu. Öyle ki, tapınaklarda, tanrılar adına yapılan anıtlara yüz sürmek, adak sunmak bile, tanrı ile konuşmak, kaynaşmak oluyordu. Tapınakta, tanrının ayağına yüz süren, elini öpen insan, ortaçağda ellerini göklere kaldırıp, yumuk gözlerle bilinmez bir varlığa yalvaran insandan daha ileriydi, daha gerçekçiydi.

Tanrı kavramının özünde insanın toprağa bağlılığı düşüncesi saklıdır. İnsan, bulunduğu yerin, yaşadığı ortamın doğal durumuna göre bir tanrı yaratma gereğini duymuştu. Bunun açık örneği, yukarda da sözü edildiği gibi tanrılarla doğal çevreler, yaşama ortamları arasında sıkı bir nitelik birliğinin bulunuşudur. Ulusların tarihlerine baktığımızda, daha çok yerleşme olan, toprağa bağlılık görülen gölgelerde, yaşayış biçimi ile ilgili tanrı görüşlerinin olduğunu anlıyoruz. Göçebe boylarda, tanrılar daha çok değişiyor. Yerleşmiş, belli bir toprak üzerinde oturmuş uluslarda ise, tanrı düşüncesi daha kesin çizgiler içindedir. Tanrı bellidir, tanrı kavramı elle tutulur bir nitelik kazanmıştır. İnançlarda sık sık değişmeler, başkalaşmalar, sık sık tanrı alışverişleri görülmez. Toprağın belli tanrıları vardır. Bunlar, o toprağa gelip yerleşenlerce, ya da oradan yolcu geçen daha geri kalmış boylarca benimsenir.

İslâm dinine göre, tanrının esma-ı hüsna denen doksan dokuz niteliği vardır. Tanrı, yeryüzüne, öteki evrene, yeraltı ülkelerine değgin işleri, insanların eylemlerini, tutumlarını,

iyiliklerini, kötülüklerini bu belli niteliklerine uygun işlemlerle düzenler, inceler, insanları yargılar, sevindirir, açındırır, ödüllerle, cezalarla karşı karşıya getirir. Yeryüzünde de, yeraltında da, başka göksel evrenlerde de olup biten bütün işler, tanrının belli işler gördüğünü bildiren nitelikleriyle yönetilir. Tanrının isteği, dileği dışında bir olay, bir kımıldanış olamaz. Tanrı en yüce işlem yapıcı, en yüce iş görücü, en yüce yönetici, en yüce bağışlayıcı, en yüce ceza verici, en yüce yargılayıcı, en yüce bilgin, en yüce yaratıcıdır. Bunlar gibi insanın düşünebileceği ne varsa, tanrı katında en yüce eylemcisini bulur. Bütün eylemler tanrının buyruğu altındadır. İnsan düşüncesinin kavrayabileceği ne varsa tanrının yönetimine, dileğine bağlıdır. Tanrı, Arap inançlarına göre: kahhar, cebbar, müntekim, settar, âlim, hâkim gibi pek çok nitelikleri özünde toplamıştır.

Biraz üzerinde durunca, bütün bu niteliklerin, eskiçağ Anadolu tanrılarında bulunduğunu görürüz. Tanrı bütün insanların geçimini sağlayıcıdır, Arap dilinde söylersek razzak'tır. Oysa eski Anadolu dinlerinde, bütün insanların geçimini sağlayan bir ürünler tanrıçası, tanrısı vardır. Ekinlerin, sanatların, bilginin, yargılamanın, bolluğun, barışın, savaşın, suların, göklerin, kısacası ilerde daha geniş ölçüde görüleceği üzere bütün yapıcı, yaratıcı insan eylemlerinin birer tanrısı, ya da tanrıçası vardır.

Arap düşüncesi, çağların akışı içinde süzülüp gelen bütün bu görüşleri tek tanrı kavramı altında toplamış, kendinden önce gelen, tektanrıcı anlayışı olduğu gibi benimsemiştir.

İster tektanrıcı, ister çoktanrıcı dinlerde olsun, bütün tanrılar topraktan çıkmış, sonradan göklere yükselmiştir. İnsan düşüncesinde belli bir yerden, doğanın bir bölümünden, denizden, gökten, ırmandan, kırdan doğmayan tanrı yoktur.

İnsanın yaratıcı gücü, tanrıya kendi avuçları içinde dilediği biçimi, özlediği niteliği vermekte gecikmemiştir. Bu konuda, İsa'dan beş altı yüzyıl önce yaşamış bir ozan olan Ksenophanes'in uzun bir şiirinde görülen, Homeros'a karşı çıkan şu sözleri çok ilginçtir:

Elleri olaydı öküzlerin, atların ve aslanların
Yahut resim ve iş yapabilselerdi elle insan gibi
Atlar atlara, öküzler öküzlere benzeyen
Tanrı tasvirleri çizerler ve vücutlar yaparlardı
Her biri kendinin şekli nasıl ise ona göre (B 15)

- Antik Felsefe: Walter Kranz çeviren: Suad Y. Baydur -

Bu küçük şiir bize, çağımızdan ikibinbeşyüz yıl önce bile tanrı kavramının nereden, ne yolla doğduğunu açıkça göstermektedir. Bunları söyleyen ozan, şiirinin başka bir yerinde : "Tek bir yüce tanrı vardır insanlar arasında" diyerek İslâm dininin doğuşundan bin yıl önce, tek tanrıya inandığını ortaya koymuştur. Ondan da çok önce, tek tanrı kavramının, inancının Mısırda doğduğunu yukarda görmüştük. Bu düşünce bize, insan görüşünün çağlar boyunca ne gibi bir gelişim çizgisi üzerinde yürüdüğünü öğretmektedir. Tanrı düşüncesi insan belleğine gökten inmiş, insanüstü bir güç eliyle gönderilmiş değildir. Böyle bir eylem insan düşüncesi ile bağdaştırılamaz.

İnsan önce tanrısını yaratmış, sonra doğadan uzaklaşarak, tanrının kendisini yoktan var ettiğini, yarattığını ortaya atmıştır. İşte insanın kendi kendisine kulluğu, yarattığı insanca tutsaklığı böyle başlamıştır. Bundan dolayı insan yarattığının tutsağıdır artık.

KANLI ELLER

Bir bıçak saplamışlar Anadolu'nun yüreğine. Yüzyıllar boyu dinmez kanı, onmaz yarası bir türlü. Ağrı dağından kalkıp Uludağ'da dinlenen yüce yolcunun kesmişler yollarını, yıkmışlar çadırını, ekmeğini elinden almışlar, suyunu dökmüşler, söndürmek istemişler elinde taşıdığı ışıldağı. Bütün çağlara ışık tutacak olan aydınlık kaynağını. Masalların döşeğinde gizlenen gerçekleri yok etmek için yapmışlar ellerinden gelen bütün kötülükleri güzelim Anadolu'ya. Bizim etimizde et, kanımızda kan olan, soluğu burnumuzdan fışkıran verimli toprağı bizden saymamışlar. Gerçeklerin boy boy eşkin çektiği oylumlarda, tanrıların yeryüzünde insanlarla yarıştığı yeşiller içinde kanımızı kurutmak istemişler, yersiz yurtsuz olmanın, göçebelikle övünmenin büyüsüne, çılgınlığına alıştırmışlar bizi nedense, nasılsa, bilinmeyen, kokusu duyulmayan uyuşturucu nesneler yutturmuşlar bize, bilim adına. Masallar üflemişler kulaklarımıza, karanlıklarla boyamışlar gözlerimizi, yalanı gerçek saymışlar tarihin katında.

Bir yakınmadır sanmayın bunları, bir gerçeğin ardından yakılan ağıt derseniz daha iyi edersiniz bunlara.

İki deli çıkmış ortaya, vermiş elele. Biri batıdan gelmiş, biri doğudan. Birinin elinde bilim adına ortalığı karartan, insanı uyuşturan bir nesne. Işıldak desem değil, yol gösterici desem o da değil. Ötekinin elinde bir kafa kemiği. İçi boş bir kemik. Derisi de boşmuş. Kılı kırk yararcasına incelendiğinde içinin anlaşılıyor bom boş olduğu sağken de. Kafanın içi dışı kemik. İçinde diriyken bir nesnenin barınabileceği bir boşluk yok ki öldükten sonra o çürüdü de yalnız kemik kaldı desek.

Düşünmüş taşınmış bu iki deli, bu iki çılgın. Bir oyun oynamışlar Anadolu'ya. Sende olanlar, senin suyunu içen

ekmeğini yiyenler senden değildir, dediler. Onlar dışardan gelmiştir. Sen onlardan önce yoktun, onlarla, onlardan sonra varsın ancak. Hani, delinin biri inanmış tanrı olduğuna, gittiği yerde "ben tanrıyım", benim dediğimi yapın, benim sözümden çıkmayın" demiş durmuş. Onun bu sözlerini duyan başka bir deli de "Ben peygamberim, ben tanrının sözlerini size aktarıyorum, benim sözlerim tanrı sözleridir, iyi belleyin, öğrenin onları" demeye başlamış. Ulaştırmış tanrı olduğunu söyleyen deliye, ikinci delinin sözlerini öteki deliler. Tanrı deli kızmış, küplere binmiş. Koşup gelmiş yanına ikinci delinin. Bakmış ki çevresindekileri gözleriyle süzüp süzüp gülüyor. O da gülmüş bu durumuna peygamberliğini ileri süren delinin... Sonra demiş ki: "Siz onun sözlerine bakmayın. O düpedüz delidir, görüyorsunuz. Ben, öyle bir peygamber göndermedim ki"

İşte böyle yapmış batıdan gelen deli doğudan gelene. Ona bilim diye bir nesne göstermiş, eline birtakım ölçüler vermiş. O ölçülere vurmuş elindeki kafa kemiğini. Sonra derin derin düşünmüş, ölçüp biçmiş. Kendince birtakım kuramlar sürmüş ileri: "İşte biz, demiş, bu kafadanız, biz Anadolu'dan değiliz. Anadolu'nun kafası bizimkilere uymuyor. Onlar başka yerlerden gelmiştir. Biz eli boşlarız gerçi. Ancak gönüllerimiz doludur. Damarlarımız ise dopdoludur. Biz başka bir ülkede ışıktan yaratılmışız. Bunlar çamurdandır. İnanmayın onlara karışmayın aralarına bu çamuroğullarının."

Bir yığın deli sarmış çevresini. "Doğru diyor, biz ışıktanız, onlar çamurdan, uymayalım onlara. Bakın elindeki kafa kemiği ne ağır, ne dolu. Öteki kafa kemiklerine benzemiyor. Onların içi boş bakın."

Ona da inananlar çıkmış. Yalnız içlerinden biri, bütün söylenenleri koşup yetiştirmiş batıdan gelene. Gülmüş bunları duyunca batıdan gelen deli gevrek gevrek. Sonra, değiştirmiş yüzünün çizgilerini. Çok ağır başlı bir biçim vermiş kendine, durumuna. Bakmış çevresine toplananlara. Yüksek sesle

bağırmış: "Ben kandırdım, aldattım sizi, çoktandır. O dinlediğiniz delinin elindeki kafayı ben verdim ona. O, bir eşek kafasıdır, insan kafası değildir. Yonttum, düzelttim onu. Elinde tutanın kafasına benzettim."

Gülüşmüş bütün deliler, sevinmişler. Başlamışlar oynamaya. Bir de türkü tutturmuşlar gönüllerince:

Dağdan indim şehre
Şaşırdım birdenbire

Epey sürmüş bu gürültü, dinleyen şaşmış, dinlemeye gelemeyen duyunca ürkmüş. Bu mutlu, bu göğüsler kabartan günün anısına saygı olsun diye, yüce bir kayanın kendilerinden, başlarından çok daha katı buldukları yerine, nal çivileriyle şu dizeleri kazmışlar:

Deliler kendi sularında mutlu
Kısrak gözlerinde yumulmuşluğun oyası
Çakılmış çivileriyle zamanın
Sırtına geçmiş
At başlı alagöz deliler
Değişim suyunda değişmezliği
Yaşarlar bir kayamsı
Akmak olur mu yolunca günün
Taşlar durur da tükenir mi?
Mıhlarız olduğu yere
Bize kafa tutan zamanı bile...

Evet, zamanı bile bir yerde durdurmak isteyen, geçmişi olduğu gibi sırtında taşıyan, bir kaya sağlamlığınca duygusuz kalan, ya da kalmak isteyenlerin, insanlık evreninde bir başarısı, bir yüz ağartıcı buluşu da olmaz. Deliler bu bakımdan, başarının tadını tadamadıklarından, mutludur. Ancak, Anadolu, onları toprakları üstünde taşımanın ne denli ağır bir

yük olduğunu bildiğinden, üzgündür, yorgundur, bitkindir. Onun tek avuntusu, zamanın tükenmeyen yaratıcı akışı içinde, onları da eritip özüne katacağı umududur.

Onların çürüyüp toprağa karıştığı yörelerde kurak, verimsiz kum çölleri, çöl dikenleri, eşekdikenleri, kara dikenler, çalılar, sarmaşıklar, yosunlar, yakıcı taş kırıntıları gün geçtikçe genişleyecek, yaşarken yararsız olanların ölünce de yararsızlığını canlı birer kanıt niteliğinde, çevreden geçen başarı yolcularına gösterecektir, inanmadıkları zaman... Anadolu'nun binlerce yıl önceden olduğu gibi, binlerce yıl sonrasını da yaşayacak mutlulara tarih şu bilgelikle yüklü öğüdünü verecektir:

İnsan olmayı beceremeyenler
hayvan olmayı da bilemezler
Zamanın yaratıcı akışı içinde yer alamadan sürünen
bütün varlıklar yaşarken neyse
öldüklerinde de öyledir
Gönlü yüce toprak onları örtecek
kötülüklerini kimseciklere göstermeyecek
Onlar yaşadıkları toprağa da inanmasınlar varsın...

İndogermen dilleri arasında görülen bağlantı, kaynak birliği kültür yaratmalarının da böyle bir tarih doğrultusunda yürümesini gerekli kılmaz. Bir ulus, kültür varlıklarını her zaman için dilinin kaynağına borçlu değildir. Dili bir çevreden, düşünce varlıkları, sanat yaratmaları başka bir uygarlık çevresinden olabilir. Bugün bile diliyle başka bir çevreye, kültür varlıklarıyla, uygarlığıyla bambaşka bir çevreye bağlı olan uluslar çoktur. Bunun en açık örneğini Türklerde görüyoruz. Dil bakımından Turan bölümüne bağlı olan Türkler, özellikle Osmanlılar, uygarlık bakımından Arap-Acem etkisi altında kalmış, hele Osmanlılar, onlardan önce gelen Selçuklular bu etkiyi büsbütün sürdürmüş, geldikleri yerler şöyle dursun soylarını, tarih alanında kendilerini ortaya koyan

kaynakları bile kökünden unutmuştur. Gerek Osmanlılara, gerek Selçuklulara uygarlıkları, düşünce yaratmaları göz önünde tutulunca Turanlı demek oldukça güçtür. Bu iki ulus da kendi özelliklerini kökten yitirmiş, Selçuklularda acemleşme, Osmanlılarda Araplaşma alıp yürümüştür. İkisinde köklü bir özden uzaklaşma başlamıştır.

Bu düşüncemizin doğruluğunu göstermek için, eş kaynaktan gelen, sonradan bağlı oldukları uygarlık çevresi dolayısıyla birbirinden ayrılan iki ozandan birer örnek verelim:

Yanut birdi ögdülmiş ilig kutı
Bilig birle begler bedütti atı
Bilig ordusı ol bu begler özi
Biliğsiz bolur kul nerek kul sözi
Ayıtmak ongay boldı tersi cevab
Cevabka ilig bilgi bolgay savab
Ongayın ilig tuttı tersi manga
Kemişmegil emdi ay ersiğ tonga

(Yusuf Has Hacib-Kudadgubilik)

Şimdi bir de bu bölümü aldığımız kitabın yazıldığı çağlara yakın olan, kökü, soyu bir, ancak bulunduğu uygarlık çevresi başka olan bir ozandan örnek verelim:

Sofi ibn-ül-vakt başed ey refik
Nist ferda güften ez şart-ı tarik
Tu meğer hod merd-i sofi nişti
Hest ra ez nisye hized nişti
Goftemeş pûşîde hoşter sırr-ı yâr
Hod tu der zımn-ı hikâyet gûş dar
Hoşter an başed ki sırr-ı dilberân
Güfte ayed der hadis-i digerân

(Mevlâna-Mesnevi)

Bu iki ozanın, ikisinin de öz Türk olduğunu, Asyalı bulunduğunu soylarının Türk, kanlarının Türk olduğunu, söyler yazarlar. Mevlâna, Anadolu da büyümüş, orada ölmüş. Yusuf Has Hacib belki de Anadolu'ya gelmemiş bile. İkisini birbirinden ayıran bağlı oldukları uygarlıktan başkası değildir. Demek ki, her zaman için soy birliği, kök birliği, dil birliği insan için yeterli neden değildir yaratma konusunda. İnsanın yetiştiği, bilgi bakımından beslendiği çevre daha önemlidir bu konuda. Durum Hitit ulusu için de böyledir. Bağlı bulundukları soy değil, yaşadıkları topraktır onları uygarlık alanında başarılı, yararlı, verimli kılan. İndogermen soyundan sayılmaları, dillerinin o bölümden bulunması, Hitit ulusunun Anadolu dışında düşünülmesini gerektirmez. Anadolu dışında derken, Anadolu'nun etkisini göz önünde tutmamayı anlıyorum...

Hitit dilinin Alman diline benzerliği ölçüsünde başka dillere benzerliği, başka dillerle yakınlığı da vardır. Dil yapısı bakımından bir ilgisi olmamakla gene de Türkçede birçok Hititçe sözler vardır. Ancak bugüne değin bu önemli konu üzerinde pek durulmamıştır.

Anadolu'nun bugün üzerinde yaşayan ulusla bir tarih bağlantısının bulunmadığı, bu ulusun Asya'dan yakın yüzyıllarda geldiği düşüncesi bilim bakımından ne denli doğru ise, Hitit ulusunun da Germen halkı ile yakınlığı o ölçüde olabilir ancak. Bu iki düşüncenin ikisi de çürüktür, köksüzdür. Bilimlerle, tarihle için için alay eder böyle görüşler, inanmazlar gerçeğe...

Birtakım bilginler çıkmış ortaya, atbaşlı, geyik boynuzlu, kısrak sekişli yüce bilginler, ulu başlar. Taşların arasından yaz sıcağım duyunca, başkaldıran yılanlar gibi göstermişler kendilerini, çatallı dillerini çıkarıp ıslık çalacak; Sığırları yaylıma götüren bir sığırtmaç bozuntusunun bütün yiyeceğini çantasına doldurup yaylım yaylım dolaşması, evreni gördüğü yerler ölçüsünde düşünmesi gibi, sırtlarında taşıdıkları

atkuyruğundan örülü torbalarına uygarlık doldurmuş getirmişler Anadolu'ya. Kendilerinden saymamışlar Anadolu'yu. Önünde durana değil on binlerle kilometre uzaklarda durana bakmayı kendini ondan sayınayı bilim diye anlamış, öyle anlatmış bu geyik boynuzlu baş. Anadolu'nun belli bir çağını almış, ondan öncesini atmışlar bu geyik boynuzlu düşünürlerin sözlerine kapılan kertenkele bilginleri. Bilmem kaç çadırla gelmiş de milyonlarca inşam eritmişlermiş içlerinde. Atatürk bir konuşmasında bunların dörtyüz çadır olduğunu söyler, inanmaz onlara. Bu yüce göçmenler Anadolu'yu bir büyük çorba kazanı sanmış, ne bulsa içinde kaynatmış, birbirine karıştırmış, sonra da çantasından çıkardığı biraz koyu kara boyayı atmış içine, bulamaç boyanınca, kapkara olunca sırıtmış kertenkele bilginleri. Bakın, işte şimdi boyasını aldı, bizim niteliğimizi kazandı. Biz, onu, o bulamacı kendi özümüzde erittik, bizden yaptık. Boyadan önceki varlığını unutturduk, yok ettik. Bundan sonra bütün karalar bizdendir.

Böyle düşünenler, kimseye değil kendilerine etmişler. Canına okumuşlar tarihin, Anadolu da filizlenen uygarlıkların. Anadolu'yu kendinden saymayanların bir girin aşevlerine, bakın yediklerine, içlerinde geldikleri yerden getirdikleri bir yemek bulabilir misiniz?

Oturmayı, yemeyi, yemek pişirmeyi, toprağı işlemeyi, uygarca bağlantıları, uygarca yaşamayı Anadolu da öğrenmişler de sonra beğenmemişler Anadolu'yu. Homeros, Herodotos, Thales, Lukianos yazılarını Grekçe yazmışlar diye Anadolu'dan, bizden saymamışlar onları. Öte, yandan bütün şiirlerini Farsça yazan Genceli Nizami gibi Anadolu'yla ilgisi olmayan, Anadolu'dan yolu bile geçmeyen, Arap, Fars dilleriyle yazmayı, konuşmayı üstünlük sayan nicelerini kendilerinden sayma eğilimi göstermiş, bu konuda belgeler uydurmuşlar, yazılar yazmışlar. Onlar, bir kasabın kestiği koyunun derisini yüzmesi gibi yüzmüşler Anadolu'nun gönünü, sonra dönmüş içine saman doldurmuşlar. Şimdi bizden oldu, demiş-

ler. Bilim, sanat, bilgelik, düşünce üzerine kurulu bir uygarlığı kökünden yıkıp temelleri üzerinde saman uygarlığı kurmaya çabalamışlar. Geçmişi bir salyangoz becerikliliğiyle sırtında taşıyan, tek doğrultulu zaman içinde, tarihten yoksun olarak yaşayan bu bilginler bir ulusun aydınlıktan karanlığa yuvarlanması için yapmışlar ellerinden geleni, içleri sızlamadan, bilim gerçekleri karşısında ürperti duymadan bir gün bile.

İnsan bir tarih varlığıdır, ancak hayvan tarihten yoksundur. İnsan, geçmiş şimdiki zaman gelecek gibi üç ayrı doğrultusu olan bir zaman akışı içinde bulunduğundan dolayı tarih varlığıdır, bir tarihin taşıyıcısıdır. Tek doğrultulu zaman içinde yaşayan, geçmişi bir bütünlük içinde sırtında taşıyan, ondan kopmayan insan tarihten yoksundur. Tarih varlığı olmak belli, değişmez bir bölümünü olduğu gibi almak, taşımak değildir. Zaman içinde zamansız yaşamak derler böyle bir tutuma. Böyle, önceden verilene göre düzenlenen davranışa.

İnsan, belli bir zaman dönemine, sözgelişi geçmişe, ya da içinde bulunduğu zamanın sınırlı bir bölümüne bağlanıp onunla yetinmeye durdu mu zamanın dışına çıkmış, zamansız yaşamaya başlamış demektir. Geçmiş, ne denli başarılı, verimli olursa olsun, onunla yaşanmaz boyuna. Anadolu tarihinde böyle bir dönem ortaçağda başladı. Ortaçağ, Anadolu'yu belli bir zaman bölümünün sınırları içinde tutuklamış, özellikle cılız, verimsiz, başarısız inanç düzensizliğine yuvarlamıştır. Bu dönem, Anadolu'nun tarihten koparıldığı, tarihsiz yaşamaya başladığı karanlık bir zaman sürecidir. Artık, insanlar için çalışma, geleceğe doğru atılım yapma çabası, araştırıcı, olayların, varlık türlerinin köklerinde yatan nedenlere inici bir bakış açısı, evrenle ilgilenme geçmişten almana yeni buluşlar katma, başarılar ekleme yoktur. İnsan, bir bütün olarak, önceden kendisine verilmişliğin içindedir. Bu dönemde başarı, verileni olduğu gibi saklama, yorumlama anlamına gelir.

Bir konu üzerinde tartışma, inceleme, araştırma insan bilincinin derinliklerinde yatan sorunlara eğilme, onları çözümleme yasaklanmıştır. İnsan bilinci sınırlandırılmış sorunlar ortamında bağımlıdır bu dönemde. Tek gerçek, insana verileni kavramak, kendi ortamının sınırları içinde ağını örmektir. Her insan bir yasaklar taşıyan varlık olarak değer kazanır.

Böyle bir ortamda insan kapalıdır, varlığının özüne, oluşunun nedenlerine inemez, çevresine açılamaz. Bütün varlık türlerine belli bir anlam açısından bakmakla yükümlüdür. Verilenler üzerinde düşünmekle sorumludur. İnsanın böylesine sınırlandığı bir ortamda bilim, sanat, olumlu düşünme olmaz, yapılamaz.

Durum yalnız Anadolu için değil, din görüşlerinin egemen olduğu bütün toplumlar için böyledir. Bir kanlı el dolaşır ortalıkta, vurur boynunu doğruyu, gerçeği düşünenlerin, düşünmek isteyenlerin. En büyük yasak, ışık, aydınlık gibi karanlıkları yok edici varlıklara yönelmektir bu çağda.

Batıda kilise bütün düşüncelere sınır koymuştur. Güneşin evrenin orta yeri (merkezi) olduğunu söyleyen yerin hem kendi ekseni hem de güneş çevresinde döndüğünü ileri süren Kopernikus (1473-1543) suçludur, gezegenler odağı güneş olan eliptik yörüngeler çizer, diyen Kepler (1571-1630) büyük bir suç işlemiştir, Galileo (1574-1642) kutsal buyrukların dışına çıkmıştır. Kutsal buyrukların karşısında bütün akan sular durur. Durum doğuda da böyledir. Bu çağda, Anadolu'nun eski kültür ürünleri, sanat varlıkları yok edilmiştir. Eski tapınaklar, heykeller yıkılmış, parçalanmıştır. Anadolu, geçmişinden ayrılma yolundadır. Ortaçağın başlangıcı sayılan İ.S. dönem insanın tarihten kopuşudur bir bakıma. Roma imparatorluğunun ikiye bölünmesi, gerçekte bir başlangıç değil, katı düşüncelerin daha kesin çizgilerle belirdiği bir süredir. Anadolu da eski uygarlık ürünlerinin yıkımı, yok edilmesi İ.S. başladı. Yenieflatuncu düşünce Anadolu'ya kanla

girdi. İlk işi kendinden önce gelenleri yıkmak, Anadolu'nun eski uygarlığını bir çırpıda yok saymak oldu.

Batıda Renaissance, olayı gerçekleşti. Doğuda ise XIX. yy. sonlarına değin biologi diye bir bilimin varlığı, canlılar üzerinde deney yapmak en büyük suçlardan sayılırdı. Padua üniversitesinde bütün deneyler gizli yapılırdı (XIV. yy.). Bu durumlar karşısında, insan bilimi adına, yasaklarla savaşan varlık oldu. İnsan bilinci kavrayış gücünden yoksun bırakılınca, günün aydınlığında yaratılan karanlığın sonsuzluğu içinde Minerva'nın baykuşları alabildiğine uçmaya başladı.

Ortaçağda, özellikle doğuda resim, heykel gibi insan yaratmaları alanında en küçük bir başarı görülmüyor. Oysa eski çağlarda, Hititlerden Hıristiyanlığın, daha sonra İslamlığın Anadolu'da yayılışına değin bu sanat alanlarında dünyaya örnek nitelikte ürünlerin ortaya konduğunu, bugün yeraltından çıkan yapıtlardan anlıyoruz. Gülüyor bize o kolu kanadı kırılmış, başı gövdesinden ayrılmış yontular, duvar kabartmaları. İnsanlığa ışık getirdiğini söyleyen, şu gözü kanlı, eli bıçaklı uygarlıklara bakın diyor.

Sanatı, düşünceyi yasaklayan bir kurum, zamanın dışında yaşama denen karanlığın, gerçekdışı ortamın uçurumundadır. Bu tutumlar, bilmeden, insanın tarih dışı kalışıdır. Bu eylemde, gerçek suçlu gene insandır. Kendi varlık sınırlarını anlamak istemediği, özüne, kimliğini kuran ilkelere yönelmediği için bir kendinden uzaklaşma, kendine yabancılaşma akımı içindedir. İnsana yaşadığı ortamda baskı yapan güçler, ezici, susturucu yasaklar vardır. Ancak onların da yaratıcısı, uygulayıcısı gene insandır. İnsan, belli bir dönemde eliyle yarattığının tutsağı olmaktan, kendi kendini sınırlandırmaktan kurtulamıyor. Onu, böyle davranmaya iten kendi ortamıdır. Böyle ortamlarda, tarihi yaratan, çağa damgasını vuran başlar vardır. Bunlar, toplumun belli doruklarda geleceğe doğru yaptığı önüne geçilmez fışkırmalardır. İşte, çağlar bu gibi fışkırmalarla birbirine bağlanır. Batı dünyası bu

ard arda gelen güçlü fışkırınalar yüzünden kendini kurtardı. Geçmişten gelen başarılarla aradaki bağın kopmasını önledi. Doğu, böyle bir başarıya ulaşamadı. Geçmişten büsbütün koptu. Bu yüzden, Anadolu, belli bir dönemden sonra tarihsiz kaldı, geçmişle ilgisini kesti.

İnsanın tarihinden kopuşu kendinden ayrılışı, kendine yabancı kalışıdır. Böyle bir insan, böyle bir çağ anlamsızdır, özden yoksundur. Çağ, onun içinde yer alan insan, bir kez anlamsız olunca bütün başarı yeteneklerini, yaratıcı gücünü yitirir. O zaman insan, kendi sınırları dışında yaşamaya başlar. Bu bitkisel bir yaşamadır. İşte ortaçağ kendi kapalı çevresi içinde insanı bitkisel yaşamaya iten, öyle olmaya alıştıran bir uzun dönemdir.

SINIRLAMALAR

İnsanlığın tarihi boyunca birtakım inanç duyguları ileriye atılmayı önleyici bir nitelik taşımış, alışagelen inançlardan sıyrılmayı, yeni yeni atılımlar yapmayı önlemiştir. Bunu "din" sözünün anlamında da bulmak eldedir. Bu söz, Arap dilinde de, ona kaynak olan İbrani dilinde de, Fars dilinde de "gelenek", "görenek", "alışılmış olan" anlamlarına gelir. İnsanın geleneklerini, göreneklerini bırakması pek kolay değildir. Çünkü gelenekler, görenekler insanın çevresinde yeni bir alışkanlık ortamı yaratır. İnsan bu alışkanlıklar ortamında yaşama kolaylığına kapılınca onlardan sıyrılmak istemez.

Din kavramı, "gelenek", "görenek" niteliğini birtakım kurallara, yapılması gereken tanrısal buyruklara dayanınca, onlarla örülünce bırakılmaz olur. Bu kavramın, kaynağına varılınca nedenli elle tutulur, nesnel bir nitelik taşıdığı görülüyor. Bundan da dinlerin birer insan yaratması olduğu tanrı ile ilgili bulunmadığı anlaşılır. Tanrı gerçekten var olaydı, Kur'anda görüldüğü gibi, Araplara indirdiği Sürelerde söz sıkıntısı çekmez, İbrani, Habeş..! Lâtin, Grek, Sümer, Akad, Asur, İran, Hint, Mısır; Hitit dillerinden birçok sözler almazdı. Bu evreni yarattığı söylenen tanrı için, çok zengin bir Arap dili yaratma güçlüğü mü vardı? Neden peygamber gönderdiği dilde bir anlatım yetersizliği ile karşılaştı da yabancı dillerden söz almak, onların yardımına başvurmak gereğini duydu? Bunlar, dinler tarihi boyunca karşılıksız kalan sorulardır.

Bugün, Arap dilinde yazılı yaratmaların en yücesi sayılan Kur'anda, Arap diliyle açıklanamayan pek çok söz vardır. Bir tanrı için, gönderdiği buyrultuda başka başka ulusların, özellikle, kendisine inanmadıklarından cehennemde yanacakları, sonsuz acılar çekecekleri söylenen ulusların, dillerin-

den ödünç sözler almak pek beğenilecek bir davranış değildir. Kur'anda ona inanmayan, onu yırtan, yaban, onun uydurma olduğunu söyleyen ulusların dillerinden alınmış sayısız sözler vardır. Tanrı, Kur'anda Firavunları, Yahudileri, Babillileri sonsuz acılarla karşılaştıracağını, onların cehennemin en kızgın yerlerinde yanacağını söylerken, onların gittikleri yoldan gidilmemesini buyururken, gene onların "suçlandırılmış" dillerinden birçok sözler almadan da edemiyor.

Bütün bu tutarsızlıklar, çelişmeler dinlerin de, din kitaplarının da birer insan yaratması olduğunu göstermektedir. Her ulusun dininde mutluluk vereceği söylenen varlıkların, o ulusların boyuna özlem duydukları nesneler olması ilginçtir. Ulus kıtlık, açlık mı çekiyor, din bolluk, varillik vereceğini söyler. Ulus kuraklık, sıcaklık bunalımları içinde midir, din serinlik, bağlı bahçeli, soğuk suların çağladığı ülkelerden, oradaki mutlu yaşayışından söz eder.

İnsanın yaşadığı ortamda, konuştuğu, kullandığı sözler, kavramlar belli düşünceler uğruna aşırı ölçüde soyutlaştırılır, sınırlan genişletilir, umulmadık niteliklerle donatılır, birer din deyimi olarak ortaya konur. Ne acıdır ki, tanrı insanları, suçluları, kendine inanmayanları atacağı "cehennem"in adını bile Arap dilinden değil de, Kur'ana inanmayan, Peygamberi tanımayan, onunla alay eden bir ulusun dilinden almıştır. Gene ne acıdır ki, "mümînler"e verileceği söylenen "cennet" sözü, çölün kızgın güneşi altında kavrulan Arab'ın dilinde, "cenne" sözünden, içinden su akan, ağaçlı, gölgeli yer, yeşil bahçe anlamına gelen sözden türetilmiştir.

Güneşin altında yanan, kavrulan bir insanın özlem duyacağı yer besbelli ki serin, gölgeli, dinlendirici bir yer olacaktır. Serin, gölgeli bir yerde duran için de korkulacak yer, kavrulduğu kızgınlık, sıcaklık olacak...

Bir düşüncenin doğuşunda elle tutulur kaynaklarının, doğa varlıklarının gördüğü iş gözden kaçırılırsa, onun kökle-

rinden, doğurucu nedenlerinden uzak kalınır. Düşünceler boşlukta yaşayan varlıklar değildir, kavramlar gibi onların da belli kaynakları, belli doğurucu nedenleri vardır.

Bir din, insan düşüncesinin değil de tanrının yarattığı, buyurduğu bir inanç düzeni olarak benimsendiği ölçüde gerçeğinden, onu ayakta tutan değerler düzeninden uzaklaşır, özden, yaşayıcı güçten yoksun kalır. Din, insan yaratması olduğu, böyle bir inanç niteliği taşıdığı ölçüde yararlıdır, insancadır. İnsandan kopmuş bir dinin, tanrının insan dışı buyruklarını içeren bir inanç yığınının insanla, insanca olanla ilgisi yoktur.

Dinler, insanların başında buyruk oldukça, kısıtlayıcı, ezici buyrultular yığını olarak kaldıkça özünden ayrılmış, insanca olmaktan, insana yaramaktan çıkmıştır. Hangi ulusun dininde kısıtlayıcı, sınırlayıcı nitelikler ağır basarsa, o ulusun yaşayışında birtakım aksamalar, başarısızlıklar görülür. Avrupa düşüncesi, başarısını, verimliliğini, Hıristiyan dininde yaptığı değişmeye, onun kuru, dondurucu yapısında yarattığı yumuşamaya borçludur. İslâm dini bunu yapamadığı için, onun benimsendiği ülkeler geri kalmış, gerçekten yaşama gücünden yoksunlaşmıştır. İsa, yumuşak, kolay değişir, eğilir bükülür bir insan niteliği taşıyordu. Getirdiği din bu bakımdan uzun boylu ezici, kısıtlayıcı olamadı. Ortaçağın baskıları, Renaissance'ı önleyemedi. Oysa Muhammed daha katı, daha kırıp dökücü, ezici bir önder niteliğindeydi. Getirdiği dinin koyduğu değişmez kurallar, ulusunun uzun boylu yararına olmamış, birkaç yüzyıl içinde bütün ülkenin başka dinlere bağlı ordularınca yenilmiş, sömürülmüş bugünkü yürekler acısı duruma düşmüştür. Hanefi mezhebinin koyduğu değişmez yasalar, çağın gidişi dışında kalıcı, kaldırıcı kurallar, ulus şöyle dursun kendinin bile yıkımını kolaylaştırmış, içinde yüzlerce ayrı düşünceli tarikatın doğmasını önleyememiştir. Bu tarikatların doğuşu ile İslâm dininde birçok boşlukların doldurulma gereği kendini göstermiştir.

Musikiyi, oyunu, bağımsız düşünceyi yasaklayan, beş kez namazın gerekliliğini, değişmezliğini ileri süren din, Mevleviliğin, Bektaşiliğin gelişmesini önleyememiş, yeni bir varlık anlayışı ile ortaya çıkan tarikatlar karşısında, yorumlayıcı yasaklar koymaktan öteye geçememiştir. Bir din için en büyük yıkım, kendi içinden, kendine aykırı inanç düzenlerinin doğmasıdır.

Mevlâna'nın ardından gidenler, Hacı Bektaş Veli'yi izleyenler, Muhammed'in koyduğu kuralların eksikliğini gidermeye, aradaki boşlukları, tutarsızlıkları yok etmeye çalışmış, sonunda daha geniş bir alana yayılmıştır. Tarikatlar, dinlerin boşluğundan, çağların akışındaki donmuşluğundan, birtakım yenilikleri, çağ gereği davranışları karşılamayışlarından dolayı doğmuştur. Tarikatların sayısı dinlerin tutarsızlıklarıyla sıkı sıkıya ilgili, bağlantılıdır. Anadolu da doğan bütün tarikatların kökünde, eski Anadolu inançlarının, dinlerinin izlerini, bilinçli kalıntılarını kolayca bulmaktayız. Bektaşiliğin, Mevleviliğin özünde yer alan oyun, çalgı eski Anadolu dinlerinin, din törenlerinin kalıntılarıdır. Özellikle Trakya'dan gelen Orpheus inançları Anadolu da bugün bile görülmekte, benimsenmektedir.

Anadolu, bu konuda inançların karışıp kaynaştığı, yeni yeni dinlerin doğup geliştiği bir yer niteliği kazanmıştır. Tarikatların bu alanda gördüğü iş çok geniş, çok yaygın, önemli olmuştur. Daha doğrusu eksiklikleri gidermiştir.

İnsan, evrene çevresinden açılır. Bir insanın evreni, kendi görüş açısı ile belirlenir, onunla sınırlanır. İnsan için evren, yaşadığı ortamda edindiği bilgiler dizisidir. Bir kimsenin evreni, bilgisi ölçüsünde genişler, daralır. İnsan, evrenini biraz da kendi yapar, kendi düzenler. Bu yüzden, bir kimsenin evreni bilgisinin niteliklerine, yapısına göre değişir, biçimlenir. İnsana evren sınırlı değil, sınırsız olarak verilmiştir. İnsan edindiği bilgi olanaklarıyla evrene açılır, onunla bütünleşir.

Bütün düşünce gücü ile dine bağlanan bir kimsenin evrenini sınırlayan gene onun dini, düşünceleridir. İnançlara (din bakımından) bağlananların içinde yaşadıkları evren, daha önceden verilenlerle sınırlıdır, boyası, niteliği bellidir. Ona düşen görev bu verilen sınırlar içinde kendini sürdürmektir. Böyle bir evrende insanın yapacağı, edeceği yoktur. İnsan böyle bir ortamda bağımsız değildir, istenci kendini aşan bir gücün buyruğu altındadır. İnsan orada verilenlerin taşıyıcısı olmaktan öteye geçmez. İnsan artık bir buyruklar varlığıdır. O, buyruklarla baştanbaşa sınırlanmıştır.

Üç tektanrıcı din de insanı sınırlandırmış, belli bir çevre içinde yaşama gereğince bırakmıştır. Bu dinlerin evreni birer verilenler alanıdır. İnsanın bağımsızlığı elinden alınmıştır, onun uygun gördüğü örnek ortamda tanrı bir yargılayıcı, eylemlerin önceden düzenleyicisi durumundadır.

Bu düşünceye insan kendiliğinden vardı. Zaman, sürüp, giden soyutlamalar akışı içinde, insanı kendi varlık sınırlarının dışına itti, kendine dönmesini, kendi varlığının özünde gelişen sorunlara çözüm yolu aramasını önledi. İnsan, kendinden yüz çevirince, düşünce gücü kapalı kaldığı kavramlar içinde genişlemeye, bilinçaltı sınırsız soyutlamalara başladı. Bütün sorunlar, üzerinde durulması, düşünülmesi gereken oluşumlar kavramların örgüsü içinde düğümlendi. Düşünce tek doğrultulu bir çalışmaya yöneldi. Bu doğrunun sonunda tanrısal varlıklar sıralanıyordu. Bunlar belli us ölçüleri içinde çözümlenemez olarak kaldılar. Onların, insan gücünü düşünme yeteneğini aşan bir yapıda olduğu sonucuna varıldı. Bu sonuca varma, insan düşünce gücünün başarısızlığından değil, ele alman sorunların ölçüye gelmez oluşlarından dolayıdır.

Bu konuda, insan önce olmayanı var diye, belli sınırları olan, nitelikleri bulunan varlık diye düşünüyor. Onu, varlık ölçüleri içinde görmeye alışıyor. Kendi türettiğini, gerçekler ortamında var sayıyor. Olmayanın olur olduğuna, gerçekliği-

ne inanıyor. Sonra onu çözmeye kavrama, anlama yollarımı aramaya başlıyor. Bu yolların karmaşığında şaşırınca, ele aldığı sorunların us yeteneklerini aştığım sanıyor.

İnsan, düşünen bir varlık olarak, önce yalnız düşte yaşayan birtakım türetme kavramlarla kendine bir dünya kuruyor, çevresini örüyor. Bu dünya, bu örülen çevre içinde kapalı kalıyor. Gerçek ortamıyla arasındaki bütün bağlan koparıyor, varlığından sıyrılıyor. İçine kapandığı bu çevrenin dışında olup bitenleri bir daha göremiyor (çevresi kapalı olduğundan), bütün gerçek sorunların o çevrede bulunduğuna inanıyor. İşte böyle kapalı bir ortamda insan kendini, çevresini göremez. Bütün evreni kendi gibi kapalı sanmaya başlar, sonra buna bütün gücüyle inanır. Zamanla inancı kesinlik kazanır. Artık, içine kapandığı çevreden bir daha çıkamaz. Burada, bu kapalı ortamda insan anlamadan kendini sınırlandırdığı için düşünce katılaşmaları başlar. Bu sürekli katılaşma inanç konusunda donmuşluğa yol açar. Bunun sonucu bağnazlık denen düş kurmalardan doğan düşünce bağımlılığı'dır. Bu durum insan tükenmişliği olarak nitelenir ancak. İnsanın uygarlık dışı kaldığı yer bu ortamdır. Burada insan, çözülemez dediği köksüz, çevreden kopmuş, kapalı sorunların sınırsız egemenliği altındadır, düşünce özgürlüğünden iyice yoksundur.

İnsan düşüncesi, bugünkü anlamıyla, tanrı kavramına çok uzun bir yol aldıktan sonra varmıştır. Bütün dinlerin tanrıları başlangıçta birer doğa varlığıydı, birçoklarında insandı. Güçlü, çevresini istediği gibi buyruğu altına alacak, ezecek nitelikte bir insan. Nitekim yer kazılarında bulunan dev yapılı tanrı yontuları bunu gösteriyor açıkça. Zeus'u, Dionyzos'u, Ephep'i öteki büyük tanrıları, insanların hangi nitelikte düşündüklerini anlamak için yer kazılarından çıkan buluntulara bakmak, onları incelemek yeter de artar bile.

Tanrı kavramı, hangi nitelikte olursa olsun, insan düşüncesinden birikmiş bir gücün, doğaüstü insan gücünün

taşıyıcısı olarak doğmuştur. Tanrısı, sonsuz bir güç kaynağı olmayan din yoktur yeryüzünde. Hangi dine bakarsak bakalım göreceğimiz, tanrının sonsuz bir güç kaynağı olduğudur. Ezici olmayan, insan gücünü aşırı bir ölçüde aşmayan tanrı yoktur. İnsan düşüncesi böyle bir tanrı yaratmamıştır.

Tanrı, adı ne olursa olsun, hangi ulusun dilinde bulunursa bulunsun, en uzun yaşayışlı insan yaratığıdır. Yeryüzünde, insanların yarattıkları arasında, Türkün Tanrı, İbranînin Eloah, Lâtin'in Deus, Grek'in Theo, Almanın Got, Fars'm Yezdan, Arabın Allah dediği bütün yüce varlıklar birer insan yaratmasıdır. Başlangıçta, elle tutulur bir güç kaynağı olan tanrı, çağların akışı içinde insan düşüncesinin gelişimiyle atbaşı giderek, bugünkü soyut niteliğini kazanmıştır. Tanrının, insan yaratması olduğunu unutmak, onu kendi başına sonsuz boşluklarda yersiz yurtsuz bir gezici gibi nitelemek, yerden, biçimden, elle tutulur niteliklerden yoksun bir nesne gibi anlamak, anlatmaya çalışmak en büyük saygısızlıktır dine, inanca, insanlığa karşı düpedüz.

Tektanrıcı dinlerin en büyük kötülüğü, tanrının sırtından geçinen bir takım çıkarcıların çoğalmasına elverişli olmalarıdır. İnsanla tanrı arasına birtakım uçurumlar koymak, insanı tanrıdan, tanrıyı insandan ayrı düşünmek dine karşı işlenen suçların en büyüğü, en dinsiz olanıdır bugün. İnsan, kendi yaşama gereksemelerine göre tanrıya biçim veren, onu belli görüş açısının ortasına oturtarak, çağına göre anlayan bir varlıktır. Bu bakımdan, din kurallarının değişmezliğini ileri sürmek, tanrının olduğu gibi kaldığını ortaya atmak, onunla insan arasına aşılmaz yapı ayrılıkları koymak, inşam tanrısız bırakmaya doğru yol göstermektir.

Çağlar, tanrılarını da birlikte getirip götüren düşüncelerle, yaratıcı yeteneklerle yüklüdür. Her çağın, kendi ölçülerine, anlayış açısına, varlığa, evrene bakış biçimine göre bir tanrısı, bir tanrı kavramı vardır.

İşte, bugün üzerinde yaşadığımız Anadolu toprağı, kendi tarihinin akışı içinde, çağların gerektirmelerine göre, doğurucu verimliliğine göre, sürekli bir gelişim çizgisi üzerinde bulunan yaşama ortamına göre sayısız tanrılar büyütmüş, sayısız tanrılar beslemiş bağrında, emzirmiş göğsünde. Bir zamanların insandan çok tanrı yetiştiren, tanrılar doğurup büyüten, evrenin dört bucağına gönderen Anadolu, yüceler ocağı, yaratıcı başlar bucağı, tanrıçalar, tanrılar konağı Anadolu, tanrıların sevişip oynaştığı, sarmaş dolaş olduğu, güzel Anadolu sonunda tanrısız kalınca, koynunda beslediklerinden umduğunu bulamayınca, elinde kırık değneği, gönlünde gizlenmiş sayısız, baş döndürücü uygarlık varlıkları, sanat yaratmaları, bilgeler, ozanlar, düşünürler uykuya dalmışken, baş açık yalın ayak, Arabistan çöllerine tanrı aramaya gitmiş, özünden, gerçeğinden, kendinden, kişiliğinden, kimliğinden, geçmişinden uzaklaşıvermiş, yoksun kalmış bir aralık. Bu da uzun sürmedi sürmeyecek, bulacak Anadolu kendini.

AĞLAYAN KÜBELE

Ağlıyordu Kübele, yaşlar döküyordu kanla karışık, toprağa. Bunlar, onun gözlerinden değil, yüreğinden akıyordu boyuna. Acısı büyüktü, üzüntüsü derindi. Doğranıyordu içi, dışı gülse bile, içinden gülemezdi, gülemiyordu. Nasıl gülebilirdi. Yabanlar almış, kaplarnıştı öz yurdunu. Başka canlılar dolaşıyor, otluyordu kırlarında. Bambaşka kimseler gelip çökmüştü ocağının başına. Değerini de bilmiyorlardı üstelik. Bir çırpıda, bütün Anadolu'yu başka ülkelerden göçmüş, yerini yurdunu şaşırmışların durağı, konağı yapınışlardı sıkılmadan, yalan söyleye söyleye. Doğru değildi bunlar. Onun için ağlıyordu Kübele için için, yana yana.

Kübele, bütün tanrıların, tanrıçaların anasıydı. İnsan soyu da, tanrılar soyu da onun iri, verimli göğsünden içmişti yaşamanın özsuyunu. Onun göğsünden emdiği sütle yaşama gücü, doğurup çoğalma yeteneği kazanmıştı bütün canlılar. Bütün düşünürlerin, sanatçıların, aydınların kana kana içip serinlediği kaynakları besleyen O'ydu. Sulara akıcılığı, toprağa besleyiciliği güneşe ısıtıcı, yaşatıcı gücü veren kaynağın yolu onun göğsünden geçiyordu.

Birdenbire ne oldu bilinmez Anadolu? Yellerin yönü değişti, illerin adı sanı anılmaz oldu. Eski tanrıların tapınakları yıkıldı, sunakları yakıldı. İncir dikildi eski Anadolu uygarlığının ocağına. Kübele'nin, yurdundan alınan ürünlerle beslenen, yediği ekmeğe tekme atan, gözüne dizine durası yedikleri uluslar geldi dışardan. Tektanrıcı dinlerdi bunların başında gelen inanç. İlkin Anadolu tanrılarının canına kıymak, kanına girmek istediler. Beslendikleri kaynakları kurutmaya kalkıştılar.

İnsanın yarattığı, kendi anlayışına göre biçim verdiği tanrı adına bir deli çıktı ortaya. Ben tanrının oğluyum, beni tanrı sizi yola getirmem için gönderdi. Siz sapıttınız tanrı diye putlara, doğa varlıklarına taptınız. Siz öteki evrende, derin, uçsuz bucaksız ateşlerde yanacaksınız. Ölmeyeceksiniz de. Tanrı sizi sonsuz bir zaman akışı içinde yakacak. İşte ben, sizi bu yangından kurtarıp güzel bir ülkede yaşamaya alıştırmak için gönderildim. Ben, tanrının "ruhuyum", bana başka dillerde, "ruhul-kuds" derler. Kutlu tin'dir benim adım Türkçede.

Ben, evrenin özüyüm, insanları doğru yola getiriciyim, kurtarıcıyım, tanrının elçisiyim, oğluyum, sözüyüm, gözüyüm, yüzüyüm. Benim dilimle konuşur tanrı, benim dilimle söyler size söyleyeceğini. İnanın bana, gelin ardımdan, size ne kutlu muştulanın var benim. Sizin için kendimi kaynar kazanlara, gökleri bile yakıp tutuşturacak ocaklara, yalınlara atarım kendimi, atacağım da.

Kimdi bunları söyleyen, neydi, ne istiyordu Kübele'nin yurdunda yaşayanlardan? Tanrı niçin göndermiş onu? Bütün olaylara, nesnelere, evrene gücü yeten tanrı, o olmadan işlerini yürütemez miydi? Neydi bu adam, aracı mı, çıkarcı mı, dolandırıcı mı? Yoksa yeryüzünde kendisine birtakım gizli güçler verildiğini söyleyerek, insanlardan para sızdırmak mı istiyordu? Tanrı ne diye göndermiş onu? Kim onu göndersin diye dilekçe vermiş tanrıya? Gerekli miydi onun gelmesi? Geldi diyelim, peki ne getirdi insanlara boş sözlerden başka? Söz karın doyurmaz, eylem gerek, iş gerek kişioğlu için. Kişioğlu, Kübele'nin göğüslerinden fışkıran güçlü sütü eme eme, elle tutulanı, gözle görüleni düşünmeye alışmıştı. Gelmezdi onun işine tutmadığını, göremediğini düşünmek, olmazdı böyle koskocaman bir yalana inanmak, onu söyleyenin ardından gitmek...

Bu adam, düpedüz bir büyücü, gözbağcı olsa gerek. Neden açıkça kendi yapmadı kendi dediklerini? Neden boyu-

na, tanrı yapıyor dedi? Tanrı, yapacağını kendi diliyle söylemez miydi sanki? Demek bu işin içinde bir bit yeniği vardı, yoksa durup dururken bu adam çıkmazdı ortaya öyle delicesine.

Kübele, Anadolu'nun özü, gözüdür. Onun karşısına çıkacak bütün varlıklar, onu yerinden yurdundan etme ereğini güdüyor demektir. Anadolu'yu gözsüz, özsüz bırakmak isteyenler, Kübele'nin yerini almak, başka inanç düzenleri içinde, Anadolu'yu gerçeğinden koparmak istiyorlardı.

Ben tanrının oğluyum, özüyüm diyerek ortaya çıkan kişi kendini kazıklara çakılmış buldu sonunda. Tanrı acımış olacak ki oğluna, göğe aldırmış ölüsünü. Demek dirisinden bıkmış usanmıştı. Sevmiyordu onu. İnsan sevdiğini ağaçlara, kazıklara çiviletir mi, çaktırır mı göz göre göre? Demek bu erkişi tanrının yolundan gidiyorum derken insanları sapıttırma, azıtma, özünden, gerçeğinden ayırma yoluna koyulmuş. Bulmuş ettiğinden sonunda. Hani eden bulur dememişler miydi?

Üzülmüştü buna Kübele'nin çocukları, canları sıkılmış epeyce. Birde ne görsünler: Kübele'nin göklerinde, Kübele' den başka kimsecikler yok. Üstelik ne kazığa çakılmış biri var, ne ağaca vurulmuş biri. Gökler, Kübele'nin yüreği gibi pırıl pırıl, yüzü ışıl ışıl. İnsan kokuşlu maviliklerde, insanın yüzünü güldürecek, gönlünü hoplatacak güzelliklerden, Kübele'nin ürünlerinden başka bir nesnecik bile yok. Yeryüzünde, gökyüzünde insan düşüncesinde saklanan, insan elinden çıkmış, insan emeği ile biçimlenmiş Kübele var yalnız.

Bütün bunları doğru yola getireceğini, onlara mutlu muştular vereceğini yerin altında baldan kaymaktan ırmakların aktığını, gövdesinin her yanı oynayan, insanı çileden çıkaran güzellerin bulunduğu, en güzel içkileri onların pamuk elleriyle sunduklarını söyleyen kişinin inanmamış kimse sözüne. Ondan daha anlayışlı çıkmışlar doğrusu. Çakmışlar onu ağaçlara. Kübele buna da üzülmüş, insana, deli de olsa,

yalancı da olsa, böyle bir cezayı uygun görmemiş gene. Bakın yüreğinin arılığına duruluğuna Kübele'nin şimdi. Onu kovmak isteyene bile acıyor. Böyledir Anadolu toprağından fışkıran düşüncenin yarattığı tanrı, böyle.

Kübele, Anadolu düşüncesinde, insan kafasının özetlenmiş bir yaratıcı gücüdür. Onda dile gelen, Anadolu'nun tanrı ile inşam birleştirmiş olmasıdır. Kübele, doğanın özüdür, doğanın kendidir. Doğadan koparılmak istendiği için ağlıyor, yurdunu yabanlar sardığı, kapladığı için ağlıyor.

Bütün öteki tanrılar, tanrıçalar ona dönüyorlardı yüzlerini, nerede olsalar. Kübele bir inancın birleşim yeri, bir evren anlayışının, çağın gidişine uygun gelen bir görüşün kaynağıdır. Doğanın kendi kendini besleyen, geliştiren, oluşturan gücüdür kübele. Onu bulup ortaya çıkaran, inanıldığı ölçüler içinde biçimlendiren insan düşüncesidir. İlkçağın insanını böyle bir düşünceye doğru iten, içinde yaşadığı doğa olmuştur apaçıkça. Doğa olaylarının kendi kendini yenilemesi, bu yenileme olaylarının birer değişiklik içinde görünmesi sonucu; insan düşüncesi yaratma eylemine yönelmiştir. Eylem içinde belli yerini alan düşünme gücü bir yerde durmamış, yaratmalarının verdiği kolaylıkları da kullanarak, birtakım değişik sanat ürünlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kim bilir insan düşüncesinin ilk yarattığı nesne tanrı olmuştur. Uygarlık tarihine baktığımız da tanrıdan daha eski bir varlığın bulunduğunu, insan yaratmaları arasında, ondan daha yaygınının olduğunu göremiyoruz. Tanrı, bu bakımdan insan başının ilk ürünü olsa gerektir.

Anadolu da, Kübele bu yönden, insan düşüncesinin ilk ürünüdür. Ondan daha köklü, daha verimli, daha doğaya yakın bir gök varlığı bilmiyoruz. Tanrı kavramı Kübele ile başlamıştır. Doğa, Kübele ile yaratıcı, besleyici niteliğini ortaya koymak için, insan düşüncesini epey sıkıştırmış, yaratma eylemine doğru derinden gelen bir güçle itmiştir.

Yerinden yurdundan edilen Kübele, İsa'dan önce 216-212 yılları arasında Bergama kralı Attalus'a gelen bir kaç kişinin isteğiyle, Romalıların dileği üzerine, İtalya'ya götürüldü. Kartacanın ünlü başbuğu Hannibal'ın elinden Roma'yı kurtarmak içindi bu yolculuk. Romalılar, tanrılar anası Kübele'nin Roma'ya gelmediği sürece, Romalıların üstün gelemeyeceğine, Kartacalı Hannibal'ı yenemeyeceklerine inanmışlardı yürekten. Üstelik kutlu Sibel kitapları da böyle buyuruyormuş, böyle çıkmışmış bütün fallar. Büyücüler, biliciler böyle söylemişmiş. Gerçekten de olmuş onların dediği. Kübele Roma'ya gidince, bir süre sonra Hannibal yenilmiş, Roma kurtulmuş. Kübele bu işte iyi mi yaptı kötümü bilmem. Yalnız, Roma denen ülkeye güç verdi, ulusunu yüreklendirdi (204).

Bu yolculuk, Kübele'nin batı ülkelerine ilk yolculuğudur. Ondan önce kendi değil, ünü gitmişti batıya. Ona inanıyordu batı ulusları da. Onu, tanrıların anası, yüce ana, "Magna mater", ya da "mater divum" diye alkışlıyorlardı.

Kübele, başka çağlarda, şimdilik bilinemeyen eski yıllarda, doğuya, Dicle, Fırat yörelerine de gitmiş. İbranilere, Araplara konuk olmuş, bu iki doğu ulusu canına okumuş Kübele'nin. Biri Kıble yapmış onu, biri Kabala. İşte tanrılar anasının en çok üzüldüğü de bu olmuş. Onu gerçeğinden özünden uzaklaştırmışlar. Yerinden, ocağından etmişler. Elle tutulur, gözle görülür olan yanları kesip biçmişler. Kuşa çevirmişler Kübele'yi. Kübele, bütün tanrıların anasıydı. Yeryüzünde, özellikle Anadolu da, Anadolu bilgisiyle beslenen çevre batı ülkelerinde, doğadan ayrı değildi. Doğanın besleyici, yaratıcı, doğurucu, doyurucu gücüydü. Bütün tanrılar, tanrıçalar yüzünü ona dönerdi. Çevresinde üçyüz altmış derecelik bir yuvarlık olurdu evrende. Bu niteliklerini yitirdi. Kâ'bede Arapların, İbranilerin bir cansız, anlamsız pufu oluverdi. Sessiz, içine kapanmış, kendinden geçmiştik içinde duruyordu orada. Bunlar çok üzdü Kübele'yi. Onun için ağlıyordu, yüreğini dağlıyordu, kendi kendini yiyordu Kübele.

Kübele'nin ölümüdür bu. Oysa eden buldu. Yanına kalmadı onların yaptıkları. Onlar da yerinden yurdundan oldu. Onların da canına okudu daha önce Persler, sonra İskender, daha sonra Romalılar. Kübele, Roma'ya kendi bütünlüğü ile, kişiliğini yitirmeden gitmişti. Doğuya başka bir nitelikte gitmiş daha önceden. Oysa Kübele'nin savaşla, birbirini yemekle, yedirmekle, kırıp geçirmekle ilgisi yoktu. O, doğurucu, büyütücü, besleyici bir kaynaktı. O, doğanın gücü idi. Anlamamış onu Anadolu dışında kalan uluslar, Anadolu'nun gösterdiği saygıyı, sevgiyi gösterememiş ona. Kendi çıkarları yolunda istedikleri kılığa sokmuşlar onu, özü, yapısı dışında işler gördürmüşler ona. Gene de sesini çıkarmamış Kübele, memelerinden emzirdiği besleyici, yaratıcı ak sütü esirgememiş onlardan. Ekmek atmış taş atana, süt vermiş aşına ağu katana.

Emeklerim gözünüze dizinize dursun, dememiş onlara. Sütüm size haram olsun, kan olsun burnunuzdan gelsin, dememiş. Küçülmemiş öylecesine, başka tanrılar gibi kaynar kazanlar, kıldan ince kılıçtan keskin köprüler kurmamış, kızgın katranlar içinde yakacağım diye ürkütmemiş kimseyi. Kadınları insanlıktan çıkarmamış. Erkeği okkalayıp kadını batırmamış. Kızları alıp sattırmamış. İki kadının ancak bir erkek yerine geçeceğini, bir erkek tanığa ancak iki kadın tanığın denk olabileceğini söylememiş. Senden olmayanı öldür, İskenderiye kitaplığını yak, inançlarınızı yaymak için savaşın, asın kesin, kırın dökün, birbirinizi yiyin, dememiş. İyiyi de emzirmiş kötüyü de, güzeli de beslemiş güzel olmayanı da. Eli acıkmış, gönlü gözü tokmuş Kübele'nin, ondan sonra gelen umacı tanrılar arasında bile.

Kübele, bütün Anadolu'yu, dağı taşı, evreni kaplamıştı. İnsanla doğa arasında kurulmuş yüce bir bağdı. Onda dile getiriyordu insan doğayı, evreni onda sevmenin tadına varmıştı. Sonradan gelen uygarlıklar, daha doğrusu insanı yerinden yurdundan etmeyi, doğadan koparmayı bir becerikli iş

sayan anlayış türleri, bir başka anlam vermeye kalkıştılar Kübele'ye" Onun özünde doğayı değil de, insan gücünün tükenmişliğini, uygarlık dışı davranışlarının belirtilerini görmek, göstermek istediler. Sözüm ona. Kübele'ye inanmak bilgisizliğin, yabanlığın bir belirtisi, bir görünüşü imiş de, niydüğü bilinmez, elle tutulup gözle görülmez varlıklara, varlıklara değil boş kavramlara tanrı diye sarılmak aydınlanmışlık, bilgi bakımından gelişmişlikmiş. Gülmek, katılasıya gülmek gerek böyle inançlara. İnsanı doğadan koparan, gerçeği bırakıp kuruntuların ağında yüzmeğe alıştıran bir görüş, hangi ortamda olursa olsun, ister din olsun, ister düzen, saçmalığın, yabanlaşmanın, özden uzaklaşmanın kendisidir.

İnsanın tanrısı kendi ortamındadır. İnsan tanrıların en yücesi, en kutlanması gerekenidir. Oysa çağların içinde bilinmeyen nedenler yüzünden ya da birtakım gizli çıkarların sarstığı ortam dolayısıyla bir gerileme başladı inançlarda. Bir bakın eski Mısır dinlerine, doğacı Asya dinlerine, insanın tanrılara adandığını, sunaklarda kesildiğini görürsünüz. Koca bir komutan olan Agamemnon bile içi sızlamadan kesmiş kızını, güzel Iphianassa'yı kesmiş, akıtmış kanını. İnsan adamanın, sunakta insan kesmenin yerini, sonraki sözüm ona ileri gelişmiş dinlerde hayvanlar almış. Niçin kesermiş insanlar bu suçsuz canlıları, ne isterler onlardan bilen yok doğrusu.

Azgın, yırtıcı yabanların, kudurganların yaptığının daha kötüsünü tektanrıcı dinler yapıyor, yaptırıyor. Nedir Kübele'nin yurdunda, eski İbranilerden kalma kanlı bayramlar, yüz binlerce suçsuz hayvancılığın bir çırpıda kesildiği günler, o acıklı günler nedir?

Artık, Kübele'nin ülkesinde bir kararına vardı sularda, derin mi derin. Güneş çekiyordu ışıklarını dağların arkasına. Başka ülkelerde gündoğumu sancıları sarıyordu yüreğini toprağın. Birdenbire bir ışık düştü gönlüne Kübele çocuklarının. Bakıştılar birbirine, neden dediler, tanrının oğlu çakılmış ağaçlara? Yoksa gökyüzünde yetercesine direk bulunmadı da.

tanrı, daha iyi kazıklansın diye mi gönderdi oğlunu yeryüzüne? Uygarlık mıdır bir insanın soydaşının kanını kutlu şarabda içmesi, etini kutlu ekmekte yemesi? Eski kötü inançların, tanrılara insan adamanın bir kalıntısı değil de başka nedir bu?

İnsan düşüncesi, yüce kayalardan dökülen azgın, köpüklü sulara benzer. Kaya da olsa oyar döküldüğü yeri, yer, aşındırır. Bir de çevresine sıçrar, ıslatır yöresini. Nemlendirir havayı. Oysa Kübele'nin yurdunda gün batınca, ona karşı dikilenlerin, saygısızların, Anadolu'nun geçmişini benimsemeyenlerin kafası taştan da katıymış. Kübele'nin binlerce yıllık bilgi kaynağından baş döndürücü bir hızla, azgın bir güçle dökülen ışıklı sular oyamamış onları bir karınca ayağı ölçüsünde bile. Gülüyordu onlara, Anadolu'nun binlerce yıldır kucağında beslediği mutlu çocuk. Bütün evrene ışık saçan bu çocuk, bir damla aydınlık sokamamış, Anadolu'yu beğenmeyenlerin, başka ülkeleri daha yüce bir anayurt sayanların karanlık başlarına. Oysa bu çocuğun düzenlediği bu büyük bilgi şöleninden çevre komşular, yolcular, konuklar yararlanmış ellerinden geldiğince. Yalnız çok uzaklardan geldiğini söyleyen, hayvan derisi çadırlarda yatan, yerleşmenin, bir yerde kalmanın, uygarlığın, bilgi ışığının ne olduğunu bilmeyen birkaç boy becerip de karnını doyuramamış bu sofradan. Yararlanamamış, daha doğrusu beğenmemiş onu. Kötü saymış, uygarlık dışı bir nesne diye anlayıp anlatmış. Neylersin bu durumu gören derin görüşlü, gönül gözlü bilgeler, eşek yemediği ottan yerse başı ağrır, demişler de soruyu kökünden çözümlemişler bir çırpıda.

Yemediler, yiyemediler, uygarlık ürünlerinin tadını tuzunu bilmiyorlardı neylesinler. İşte bunlar sıkıyordu Kübele çocuklarının canını, üzüyordu onları bu saçmalıklar, ışıkların köpürdüğü kaynakta, bu karanlık içinde çırpınan nesneler.

Bir ulusun özünü kuran, kimliğini, kişiliğini yaratan varlıklar ancak onun buluşları, düşünce ürünleri olabilir.

Üzerinde yaşadığı toprağın düşünce ürünlerinden, sanat yaratmalarından gereğince beslenmeyi bilmeyen bir topluluğun, tarih boyunca insanlığa yararlı bir iş yaptığı da görülmemiştir. İnsan, ancak kendi alnının terini, elinin emeğini yansıtan ürünlerle öğünebilir. Başkalarının yaptığına konmak, başkalarının bulduklarına boyasını değiştirerek kendi damgasını vurmak, yüz ağartıcı bir iş olmaktan uzaktır. Dinler bile hangi ulusun diliyle inmişse onun yücelmesini, üstün olmasını isteyen bir tanrının buyruğu olduğunu ileri sürerler.

Anadolu için de durum böyledir, onun aydınlığa çıkması, anlaşılması, onun bilgi varlıklarını öğrenip kavramakla, benimsemekle olur. Yoksa dış ülkelerden gelen bir dinin de, inancın da, ürünün de Anadolu için hayırlı düş göreceğine inanmakla bir başarı elde edilemez.

Anadolu, geçmişi ile tarih öncesi ile tarih çağları ile bölünmez bir bütündür. Onun dışında kalan ülkelerin onun yararına görecek işi yoktur bir bakıma. Nice ulusların yetiştiği, uygarlıklar kurduğu bu topraklar üzerinde en yoksul, en başarısız olanlar, kendilerini dışardan gelmiş sayanlardır. Anadolu'ya dışardan gelenler içinde başarıya ulaşmış bir baş yoktur. Ancak, burada Anadolu'ya dışardan gelenler derken, kendilerini Anadolulu saymayanları, Anadolu'nun düşünce, sanat ürünlerini, başlangıçtan bugüne değin tarihini benimsemeyenleri, birkaç yüzyıllık ortaçağ yaşayışı ile yetinmek isteyenleri anlamak gerekir. Onlar Kübele'nin çocukları değildir. Onlar, Kübele'nin ekmeğini yemiş, suyunu, sütünü içmiş, sonra da yediği sofraya tekme atmış yılışıklardır, boş, kafalılardır. Uygar olmak, başka uygarlıklara saygı göstermek, onların buluşlarını, bilgi varlıklarını, düşünce ürünlerini güler yüzle karşılamak, onlardan yararlanma yollarını aramak, kendinden de onlara birtakım başarılı katışlarda bulunmak için canım dişine takıp çalışmaktır. Yoksa bir ortaçağ inancının, bir karanlığa sürükleyici kuruntunun ardından yumuk gözle gitmek, azgın davranışlarla, sönmüş gözlerle,

geriye dönücü, sömürücü, başkalarına küçük çıkarlar karşılığında kul köle olucu tutumlarla, ileri olana, yaratıcı güç taşıyana saldırmak, değildir. Tanrı, insan düşüncesinin çok eski bir yaratmasıdır. Bugün, insanı insan emeği kokan yaratmanın yumuk gözlü kölesi yapmak, işine gelen çağdaş buluştan yararlanmak, çıkarına yıkım yetirecek olana saldırmak, kişisel kazancı dışında kimseye özgürlük, bağımsızlık tanımamak, Kübele çocuklarının değil, karanlıklarda kendi gibi, yarasa gibi avcılık yapmayı seven, insanı kişiliğinden uzaklaştırmış "verilenlerin" bağlığına vuran, "kitap"ın dışında insana düşünmeyi yasak eden örümceklerin içidir.

Doğu düşüncesinde çok az yeri vardır insanın. İnsan, bu düşünceye göre bağımsız, kimliği, kişiliği olan bir varlık değildir. Onun, zamanın akışı içinde bir tarihi, bir geçmişi de yoktur. Doğu insanı, zamanın tek yanı, tek bölümü içinde sürünür yaşama yerine. Onun geçmişi, düzenli bir bilgi kaynağı, kendi zaman süresi içinde geliştiren bir görüşü yoktur. O, yalnız geçmişin verdiklerini olduğu gibi aktaran, geçmişi sırtında bir salyangozun kabuğunu taşıyışı gibi, taşımayı beceriklilik sayan, köksüz, özsüz bir varlıktır. Doğu insanı bir bitki gibidir. Tek ayrılır yanı yer değiştirmesidir.

Doğu insanında bilginin kaynağına inme, araştırma, bulunanları bir düzene göre sıralama, anlama, kavrama yoktur. Kendisine verilenle yetinmeyi, geçmişin verdiklerine yeni bir nesne katmamayı, aldığını olduğu gibi arkasında taşımayı yeterli bulur doğu insanı. Bu bakımdan, eskiçağ bir yana bırakılırsa doğu insanının yaşayışı içinde başarılı, yüz ağartıcı bir bölüm görülemez. Bu verileni olduğu gibi taşıma yüzünden olacak ki Doğu ülkesi (burada sözü edilen Hint, Çin, eski İran gibi uygarlık alanında başarılı ürünler vermiş uluslar değildir, daha çok ortaçağ İslâm inancı içinde yaşayan belli bölgelerdir) yalnız yalvaçlar (peygamberler) yetiştirmiştir.

Doğu ulusu, kendi içinden yetişen kendi diliyle konuşan peygamberlere bile inanmamıştır. Tarih boyunca, tek

kalmayı, uygarlığın kesintisiz başarılar akışında yer almamayı kendine verilmiş bir buyruk saymıştır doğulu.

Oysa Anadolu böyle değildi. Kübele çocukları, tanrılarla, tanrıçalarla elele, diz dize yaşamanın verdiği sevinç içinde doğaya yönelmiş doğayı gene kendi olanakları, kuralları, yasaları içinde benimseyip sevmiştir. Kübele çocukları yaşayan, konuşan, yürüyen, söyleyip gülen doğa idiler. Bir insan için gerekli olan bütün yaşama isteği, yaşama gücü çağın olanakları ölçüsünde Kübele çocuklarında vardı. Bu çocuklar Anadolu'nun sıcak soluğu, ışıklı gözü, tatlı dili olmuştu. Bütün doğa onların dilinde anlamını buluyordu.

Masalları dokuyan halk düşüncesi kendi yaşama gelenekleri içinde yarattığı tanrılara birer nitelik vermeyi de unutmaz, unutmamış da. Ancak, halk düşüncesinin yaratıcı gücü, çağın süreci içinde birtakım yan baskılarla sınırlanmış. İşte, Kübele çocukları da böyle yıkıma uğramış Anadolu da. Önce, insanla tanrı araşma uçurumlar koyan, insanı gerçek kaynağından uzaklaştıran inançlar sızmış Anadolu'ya, yakın komşularından.

Günün birinde birisi çıkmış, ortada önemli bir neden bile yokken, "beni size tanrı gönderi, ben size doğru yolu göstermeye geldim, benim dediklerimi yapmalısınız. Siz iyi düşünemiyorsunuz. Bakın benim elimde yılan olan, dağları yutan bir değnek vardır. Ben denizler üzerinde yürürüm, dağların ardını görürüm, gökleri birer örtü gibi gittiğim yere sürürüm. Çalmayın sevişmeyin, yalan söylemeyin, birbirinizi öldürmeyin... Sonra, siz tanrının biricik ulusunuz. Ben sizi deniz yaptığım kum çölünde boğarım"

Evet, tanrının oğlu olduğunu söyleyen ermişten yüzyıllarca önce böyle biri çıkmış ortaya. Ne istiyordu yoksul ulustan, varlıkların elinde inim inim inleyenlerden? Neden, niçin tanrı adını diline dolayıp da çıkıyordu ortaya bilinmez. Gerçi öyle demesin de neylesin. Ben adamım dese kimi inan-

dırabilirdi sözlerine. Bir kez, çalma diyorsun. Çalmak kötü bir eylem inandık. Ancak, insan yemek için çalar, karnını doyurmak için çalar. O çağlarda baş döndürücü konaklar yapmak için hırsız değil, tanrı olmak gerekirdi ancak. Sevişmeyin, birbirinizin karışma, kızma göz koymayın demiş. Bu da doğru. Peki, neden bunları yapanların yanında söylemedi de, gitti yoksulların, kimsesiz, yersiz yurtsuzların karşısında söyledi. Adam öldürenler, çalanlar, birbirinin kızıyla, karısıyla sevişenler yoksullar, evsiz barksızlar değil, varlıklılardı daha çok. Neylersin bizim tanrı elçisi onları korkutamayacağını anlayınca gidip yoksulları ürkütmüş. Üstelik kendi de koyun çalmış boyuna.

Ne istiyordu bu kişi insanlardan, onları doğadan koparıpta yokluklar içinde uydurulan bir varlık kuruntusuna bağlamaktan ne geçecekti eline? Sonra, neden ben de bir insanım, yaptıklarınız kötüdür demedi de, "beni tanrı gönderdi" dedi, ne gereği vardı bunun? Tanrının gücü yetmez miydi bütün eğrileri doğrultmaya, kötülükleri ortadan kaldırmaya?

Bu kişi, bu tanrının gönderecek kimseyi bulamadığı için başıboş bıraktığı yaratık, Kübele'nin ülkesinde başlamış insanları kandırmaya, onlara gerçek dışı konular öğretmeye, masallar söylemeye.

İnsanlar, zaman süresince gerçekten uzaklaşmaya başlamış, doğanın dışında sığınaklar aramanın yoluna koyulmuştu. Adam, dedikleriyle yetinmemiş, bir de çıkmış Sina tepesine, tanrının yüzünü görmeye kalkışmış. Yanılmış oysa. Gelse bizim İda dağına ya da Ağrı dağına daha yükseğe çıkıp tanrıya daha yakın olmaz mıydı? Ne görebilirdi yüz arşınlık Sina tepeciğinde, mutsuz... Demek gelip de bizim Kübele'nin dağlarım görse, boyun damarlarım şişire şişire "tanrı benim" deyiverecekti.

Bu, doğa dışı inançlar sarıyordu Kübele'nin yurdunu dört bir yandan. Tapınağın son taşım devireceklere kolaylık-

lar, yetenekler yaratmaktaydı bu çabalayışlar. Anadolu bütün komşularının saçmalıklarla saldırısına uğruyordu. İnsan gözü, yavaş yavaş yerden ayrılıyor, göklerin boşluklarında birtakım boş kavramların büyüsüne kaptırıyordu kendini göremiyordu ayaklarının dibinde açılan korkunç uçurumu bir türlü yerden, topraktan uzaklaşan insan, kendi özünden çevresinden de uzaklaşıyordu bilmeden yavaş yavaş. Çok sonraları duyacaktı bunun acısını iliklerinde, yüreğinin derinlerinde yalım yalım.

Tanrının duyulur nesnelerin dışında aranması, insanın kendini ilk yitirişidir. İnsan, ilkin böyle başlamış kendinden kopmaya, kendinde, olmayanın kuruntularını yaşamaya. Artık, insan bağımsızlığını yitiriyordu gitgide. Bilmeden, kurtulması çok güç bir boyunduruk altına giriyordu, kendi elleriyle yapıyordu o atılmaz boyunduruğu, o tutsaklık aracını.

Tanrılar, doğadan kovuluyordu artık. Elle tutulur, gözle görülür varlıklar düşüyordu değerden. İnsanoğlu, bilinmeyenin bilinmesini istedi, olmayanı bir kavram boşluğunda görme kuruntusuna kaptırdı kendini. Bilinmeyende de bir bilginin var olduğuna, bilinmeyenin bilgisinin varlığına inanma yoludur bu. Oysa bu da bir kuruntudur. Bilinmeyenin, bilinemezliğini bilmekle, bilinmeyenin özü üstüne bir kazancımız olmuyordu: Çok çok bilinmeyeni bir kavramın kimliği altında saymanın kolaylığını elde ediyoruz. Bu tutum, insanın bilinçsiz olarak kendinden kopuşunu doğuracak, o kopuşun koşullarını çok önceden yapacak eylemin belirtisidir. Çok sonraki çağ düşünürleri, bu doğadan kopuşla doğan tanrı kavramı üstüne sayısız yazılar yazacak, ortalığı karanlığa boğacaktır.

İnsanoğlu, zamanın gidişine ayak uyduramayınca durmanın, olduğu yerde çakılıp kalmanın yollarını aradı. Sonunda dinleri buldu. Yürümesini bilmeyen, çağların geliştirici, ilerletici soluğunu alamayanlar, boylar, uluslar dört elle sarıldılar dinlere. Hangi din insanı olduğu yerde çakılı bıra-

kıyorsa, hangi inanç insanı insanlıktan, tarih varlığı olmaktan koparıp, tek doğrultulu bir zaman oyuğunda yaşatıyorsa köstebek gibi, sımsıkı sarılmışlar ona insanlar.

Din, insanın durmaya başladığı, yürüme gücünü yitirdiği çağın ürünü olmuştur. Özellikle doğadan ürkmüş, kavramların boşluğunda yüzmeyi benimsemiş dinler. Tektanrıcı dinlerin doğuşu ile insanlık evreninde bir duraklama, bir gerileme başlamış gibidir. Bir bakın, nerede en koyu dinciler varsa, orada bağımsızlık üstüne, bilgi, uygarlık üstüne yaratmalar oldukça azdır. Bütün gözler öteki evrene çevrilmiş, başarılı sayılabilecek ne varsa bu evrenden kopmuştur. İnsan, kavramlar uçurumuna itilmiştir. Yeryüzünde görülen bütün devrimler, ulusça uyanışlar, önce dincilerle savaşı kazanmış, onların burnunu kırmıştır.

İnanç değişmeyen, çağdan çağa olduğu gibi aktarılması gereken buyrultular, kurallar taşıdığı sürece gerileticidir. Din olduğu gibi kalmayı, değişmemeyi ileri sürdüğü zaman boyuna tutucu, yıkıcıdır.

Tektanrıcı dinlerin, insan.. yaptığı en büyük kötülük, onu doğadan, yaşanandan koparmak olmuştur. Din insanı tarih varlığı olmaktan çıkarır. Dine göre, özellikle tektanrıcı dine göre, insan yaratıcı değil, taşıyıcı bir varlıktır. İnsan ancak kendisine verilenle yükümlüdür. Bu tutum, böyle bir inanç düzeni içinde davranma gereği, gerçeklerin dışına çıkmaktır. Gerçi tarihte doğa tanrılarına bağlı kalındığı süre ile çağımız arasında uzun ayırdıklar, gelişme aşamaları vardır. Ancak, bütün bu gelişmeler donmuş inançlar dışında kalmış, çağının tutucu geçmişi bir sümüklü böcek kimliği içinde sırtında taşıyıcı, tarih varlığı olmaktan çok hayvana yakın kimselerin direnmesine karşı çıkan yüce başların ürünleridir. Çağının donmuş inançlarına sıkı sıkıya bağlı kalmış yaratıcı, verimli, başarılı büyük bir baş bulmak kolay değildir, yoktur da. Hangi başarılı, verimli, yaratıcı baş vardır örümcek kafalılarla savaşmamış, dinciliği tekeli akma almak isteyen çıkarcı-

larla boğuşmamış, bu yolda sıkıntı çekmemiş? Ölenler, acı çeke çeke yıprananlar da caba.

Başarı için, gelişmek, ilerlemek, tarih varlığı olmak için, geçmişin donmuş, değişmezlik kazanmış inançlarını, daha kısacası "dün"ü bir yana atmak gerekir.[1]

İnsan, olduğu yerde kalamaz, kaldığı sürece de insan olamaz. Bir yerde kalmak, düşünce bakımından, belli sınırlar içinde yaşamayı bir ilke edinmek, insanın kendi kendini bağlaması, tarihten koparması, kimliğini değiştirmeye daha çok bitki, hayvan olmaya özenmesidir. Gerçek başarılı sayılan insan, zamanın süreleri içinde, kendini aşan, "dün"ünü geride bırakan insandır. İnsanın kendini aşması, zamanın gelişim çizgisi üzerinde yürümesi, en yeni, en yapıcı buluşları benimseyip çağının bilgi yaratma ortamında kaynayan çorbada tuzunun bulunmasına çalışmasıdır. Yoksa dünden gelen, donmuş, birer din biçimini almış bir inanç, kaynağı ne denli verimli olursa olsun, insanı geliştirici, ilerletici, başarılı kılamaz. Başarı, biraz da "dün"den kopmakla, onu bir yana atmakla olur.

Anadolu da, ortaçağda türlü türlü inançların biriktiği, eski geleneklerin, düşünce varlıklarının, gerçek ötesi bir açıya göre ele alındığı bir ortam yaratılmıştır. İnsanlar arasında kurula gelen doğal bağlantıların, ilişkilerin yerini doğadışı kuruntular, boş inançlar almıştır. Kişi soyu gerçek kaynağını unutmaya başlamış, özünün gerektirdiği yaşamın dışına kaymıştır.

İşte bu çağlarda, eski Anadolu düşüncesiyle beslenen, sonradan komşu ülkelere taşan, özellikle Grek, Roma ülkelerinde yeni bir birleşim içinde gelişen, doğanın üstüne çıkmayı erek edinen bir varlık anlayışı sokuldu Anadolu'ya. Bu anlayışın özünü eski Hint dinlerinde, Sümer, Akad, Mısır inançlarında bulabiliyoruz. Gerçeküstü denen yanını besle-

---

(1) Prof. Dr. Takıyettin Mengüşoğlu. Tarihlilik ve Talihsizlik, Felsefe Arkivi sayı 16. 1968.

yen düşünceler bu adı geçen ülkelerden gelmiş, doğaya bağlı bölümleriyse gene Anadolu'nun gerçekçi, gözlerini evrene çeviren düşünürlerinden yararlanmıştır, bu görüşlerin. Bu görüşü belli bir düzen içinde yayan, sonradan adına Yeni eflatunculuğun kurucusu denen, İskenderiyeli Plotinos ile Yahudi Philon olmuştur. Bu görüşe bakılırsa, evrenin özü yalnız düşüncede yaşayan, bu evrenin dışında bulunan, erişilmez olgunluklar içinde kendini sürdüren bir düş ülkesindedir. Evrenin görünen yanı bir gölgedir, gerçek olanlar, adına idea ya da eidea denen ilke varlıklardır. Bu evrende bulunan bir varlık onlara, o olgun ilkeler, örneklere ne denli çok benzerse, o ölçüde olgun, yetkin olur. Duyularla kavradığımız evren, düşüncemizde yaşayan evrenin, sözüm ona gerçek evrenin, bir görüntüsüdür.

Bu düşünce kaynağını Grek bilgesi Platon (Eflatun) da buluyordu. Bu görüşle başlar insanın ayaklarının yerden kesilmesi. Bu görüşle insan yerinden yurdundan olur. Bu görüşle beslenir bütün ortaçağ softalığı. Yeryüzünde gelmiş geçmiş düşünürler, bilgeler arasında Platon ölçüsünde softalığın işine yaramış, softalarca sömürülmüş biri daha yoktur. Platon, açık yüreklilikle ileri sürdüğü görüşlerinin nelere yaradığını, kimlerin ekmeğine yağ sürdüğünü görse, utancından ölürdü bir daha. Onun düşünceleri, tektanrıcı inancın kaynağı yapıldı. Oysa o böyle düşünmemişti.

Plâton'un düşünce alanına girdiği yenilik, bir bakıma geriye dönüştür, onda düşüncenin konusu görünenden çok görünmeyen olmuştur. Oysa ondan önce gelen Anadolu bilgeleri gözle görünen elle tutulan evreni, yaşanan olayların geçtiği ortamın yapısını, özünü, ilke (arkhe) sini düşünmüştür.

Thales, Anaksimenes, Herakleitos, Empedokles (yalnız bu sonuncusu kimi felsefe tarihçilerine göre Anadolulu değil, Agrigentlidir) konu olarak doğayı seçmiş, onun yapısını araştırmıştı. Plâton'un ortaya çıkışı ile özellikle Akdeniz doğusunda yaşayan uluslar arasında ilgiyi çekti. Onun izinden

giden Plotinos, Philon gibileri düşüncelerini, Hıristiyanlıkla; sonradan İslâmlıkla kolayca bağdaştırılacak bir doğrultuda yorumladı, daha doğrusu yazılarının yönünü değiştirdi.

Artık Anadolu yavaş yavaş kişiliğini, kimliğini, tarihim yitirmeye başlamıştı. Bir yandan Musa, bir yandan İsa, en sonunda Muhammed getirdikleri dinlerle, görüşlerle, insanları bulundukları yerden kaydırdılar. Kadım erkeğin kaburga kemiğinden türeten yaratılış olayı insanı bölmüştür. İnsan soyu yavaş yavaş kanatsız uçmaya, gövdede iki ayrı tözün yaşadığına, gerçeklerin yaşanan evrende değil, başka bir evrende bulunduğuna, bu evrenin bir geçici durak, bir yol uğrağı olduğuna inanmaya, özünden kopmaya başlamıştır.

Platon, bu evrene boş vermemişti. Onun değerini bilmiş, bildirmişti. Oysa onun izinden gittiğini söyleyenler, adı geçen yalvaçlar, düşünürler öyle yapmadı. Bu evren için değil, öteki evren için yaşamanın gerekliliğine inandı, inandırdı. Ne kazandı, inananlarla, inandıranlar dersiniz? Onu öteki evrenden gelen birini bulup sormaktan başka çıkar yol yoktur sanırım.

Birtakım aydınlar, düşünürler, bu Grek bilgesiyle, onun öğretmeni Sokrates'le başlayan düşünce türüne usçuluk diyorlar. Tutulan yol us yoludur; doğru, ancak varılan sonuç pek de usça olmamıştır. Anadolu'nun canına okumuşlar bu usçu düşüncenin ardından gidenler. Burada bütün tutarsızlıklar bu iki bilgenin düşünceleri saptırıcı, akartıcı yorumlardadır, belli ki inşam bir "kul", bir "buyruklar taşıyan bilinçsiz diri" durumuna düşüren bu dar görüş, insanın bağımsızlığını ortadan kaldırmış, çalışma gücünü günlük geçimin ötesine aşırmak istememiştir. "Külli şey'in min Allahu taalâ her şey yüce tanrıdan gelir" diyen bu inançla, insan yaratan bir varlık olmaktan çıkmış ne varsa ne gerekliyse ancak tanrıdan "bekleyen" bir araç durumuna düşmüştür. Artık insan geleceği ile yapıp edecekleriyle sınırlanmıştır. İnsan için yapılacak ne varsa daha önceden belirlenmiştir. İnsanın işi verilenleri,

daha önceden belirlenenleri yapmak, yerine getirmektir. Oysa bir çağlar, insan tanrı yaratıyordu. Tanrının yaratıcısıydı. Şimdi, bütün bu niteliklerini bir başka güce bırakma gereğinde kaldı.

Birisi çıkmış:

"Ben tanrının elçisiyim, beni tanrı gönderdi. Siz, insanlar benden önce gönderilenlere inanmadınız, onların sözlerini dinlemediniz. Dediklerini yapmadınız. Putlara taptınız. Sığıra, öküze, güneşe, aya, yıldızlara, denize, yere, göğe dağlara, ağaçlara birer tanrısal nitelik verdiniz. Bunlar doğru değildir. Bana gelinceye değin yazılmış bütün yazılar, yaratılmış büyük kitaplar, öteki sanat varlıkları, uygarlık ürünleri yalandır. Ancak benim söylediklerim doğrudur. Düşünürler, bilgeler, ozanlar, resim heykel yapanlar, büyük büyük anıtlar, tapmaklar dikenler, yapıları, evleri, konakları insanlara yararlı araçları yapanlar kökten yalan söylüyor. Doğruyu benden başka söyleyen olmamıştır. Günde birkaç kez yere yatacaksınız, yüzünüzü yere koyup arkanızı yukarı kaldıracaksınız. Bir ay gündüzleri yemeyeceksiniz. Ancak geceleri iki kez yiyeceksiniz. Ben yirmi otuz kadın alırım siz en çok dört kadın alabilirsiniz. Benim yediğimden başkasını yemeyin, içtiğimden başkasını içmeyin. Benim yolumdan ayrı yol tutmayın. Benim ışığımdan başka ışık aramayın. Ozanları okumayın, onların yazdıkları içinde beni, benim övdüklerimi övenlerden başkalarını yırtıp atın. Su içerken, yemek yerken, işe başlarken, severken sevişirken, güreşirken, çalışırken bir benim adımı bir de benim uygun gördüğüm yüce dediğim nesnenin, tanrının adını anın. Evde, ahırda, ağılda, çayırda, bayırda, ormanda, kırda, otlakta, ocak başında, çeşme taşında, yatağa yatarken, yataktan kalkarken, sofraya otururken, sofradan kalkarken, benim adımı, andığının, size beni gönderdiğini söylediğimin adının anın. Benimle onun adım günde bir kez yürekten ananın yetmiş yıllık suçu bağışlanır, yeri cennet, yatacağı yer güllük olur. En çok bildiren benim, bilen

beni size gönderendir. İkimizin izinden, ikimizin sözünden ayrılmayın. Özümüzden öz alın sözümüzden söz alın. Adımızı alın, çocuklarınıza takın."

Daha bunlar gibi sayısız öğütler, kaymaksız yoğurtlar vermiş insanlara birisi gelmiş de, dolaşmış sağı solu. Gücü yettiğini öldürmüş, yetmediğini toprağın altındaki sonsuz yalımlarla, kaynar kazanların içinde yanmakla korkutmuş. Oysa söyledikleri ile yapılanlar arasında bir ilişki kalmamış bugün de, o yıllarda da. İnsan bildiğini, dilediğini yapmak için yol arar. Bu söylenenler içinde işine geleni istediği gibi evirip çevirmiş, değiştirmiş. Söyleyenin adını kazancı için araç yapmış, uyuyanı sömürmüş uyanığı sömürmüş, gününü geçirmiş gönlünün uyarınca. Olanlar gene yoksul, bilgisiz kimselere olmuş. Anadolu ulusu bu süslü sözlerle oyalanmış gerçeğin özünü unutuvermiş...

Bu düşüncelerin, bu görüşlerin arkasında birtakım insan gerçekleri vardı. Onları bulup ortaya çıkarmak, insanın insanı hangi araçları kullanarak istediği gibi buyruğu altına aldığını göstermek için çok yararlıdır, elverişlidir. Tarihi boyunca Anadolu insanını yıkıma götüren iki köklü neden olmuştur: Bunlardan birincisi inançlardır. İkincisi ağır basan vurucu güçler. Anadolu'yu yıkmak, ezmek isteyenler, yutmak isteyenler en önce kendi çıkarlarını sağlayacak bir inanç düzeninin benimsenmesi yolunda işe girişmiştir. Mısırlılar (eski mısırlılar) böyle yapmıştır. Anadolu yerlileriyle insanlardan önce tanrıları savaştırmış, ulusun yüreğine o inancı sokmaya uğraşmıştır. Persler öyle yapmıştır. Grekler, İskender, Romalılar öyle yapmıştır. Anadolu, ilkin inançların çatıştığı, inançların benimsenmesinden sonra orduların vuruştuğu bir yer olmuştur...

Anadolu'ya girmek isteyenler içinde, Anadolu dinlerine karşı ilgi duymayan, onları benimseyen, ya da yıkmak isteyen bir düşünce taşımayan yoktur. Eskiçağlarda bile Anadolu'ya savaşçılardan önce din yayıcıları, inanç kazanççıları gelmiştir, yerleşmiştir.

Anadolu'nun çöküşü, başkalarının boyunduruğu altına girişi, önce tanrıların yenilmesiyle başlamıştır. İster batıdan, ister doğudan, isler güneyden olsun, bütün güçler inançların ardına sığınarak Anadolu toprağına girmiştir. Ancak, inançların da birtakım üretim tüketim araçlarıyla, geçim nedenleriyle ilgili varlıklar, düşünce düzenleri olduğu unutulmamalı. İnsan, tarlasında tanrısıyla çalışırken daha becerikli, daha güçlüdür.

Anadolu, yalnız güçle alınacak bir ülke olmamış bu yüzden bütün saldırganlar, önder olarak birer tanrı seçmekten geri kalmamıştır. Troya savaşında, daha doğrusu saldırısında Agamemnon'un yanında tanrısı vardı. Akhilleus çarpışırken kendine tanrıların yardım edeceğine, boyuna yanında durduklarına inanıyordu. Durum onunla savaşan Hektor için de öyleydi.

Akhilleus böyle meydan okudu,
ama köpekler uğraşmıyordu Hektor'la
Aphrodite kovuyordu köpekleri yanından,
Zeus'un kızı, gece gündüz,
gül kokulu tanrısal bir yağ sürmüştü ölünün bedenine
Akhilleus onu sürüklerken yüzülmesin diye
Phoibos Apollon, gökten ovaya
Onun için bir kara bulut indirmişti.
gözden kaçırmıştı ölünün kapladığı yeri,
güneşin gücü gövdesini saran deriyi
vakitsiz kurutsun istemiyordu.
Ama odun yığını tutuşmadı bir türlü.
Derken tanrısal Akhilleus başka bir şey düşündü:
Yığından uzağa çekilip yakardı iki rüzgâra,
Boreas'la Zephyros'a güzelim adaklar adadı.
Bol bol şarap döktü altın bir tasla,
yalvardı rüzgârlara, dedi gelin,

bir an önce yanıp tutuşsun odunlar,
yok olsun odunlar bir an önce.
İris o saat ulaştırdı rüzgârlara bu haberi.
Yeller sert Zephyros'un çevresinde şölendeydi.
İris koşa geldi, durdu taş eşiğin önünde,
her biri çağırdı onu, gel yanıma, dedi.
Ama İris oturmak istemedi, girişti söze:
"Oturmanın sırası değil şimdi,
gene gideceğim Okeanus'un kıyılarına,
gideceğim ülkesine yanık yüzlülerin,
orda yüzlük kurbanlar kesiyorlar, tanrılara,
gidip alacağım ben de payıma düşeni.
Ama Akhilleus yalvarıyor Boreas'la gürültülü
Zephyros'a,
güzel adaklar adıyor gelsinler diye, tekmil
Akhaların ağladığı Patroklos'a kuruldu odun yığını...
İstiyor ateşini yakasınız onun."
İris böyle dedi, gitti,
rüzgârlar kalktı korkunç bir gürültüyle
katıp önlerine gürül gürül bulutları.
(İlyada. A.Erhat-A.Kadir çevirisi XXIII/184-213)

Anadolu'nun eski ozanı Homeros'un ünlü şiirinde görülüyor tanrıların da bir savaş da, özellikle Troya savaşında, insanların yanı-başında yer aldığı. İnsan, bu savaş alanında kendi yarattığı tanrılarla yan yanadır. Tanrılar da ikiye bölünmüş çarpışıyor gibidir. Yardımcı tanrılar savaşta kendilerine düşeni yapıyor.

Tanrı ile doğa arasında bir bağlılık vardır. İnsan bu bağlılığın düğümlendiği yerdir. Sonraki çağlar, inşam bu bağdan koparacak, tanrı insanın çok mu çok uzaklarına itilecektir. Bu eylem, insanın kendinden bir daha kopması olacaktır. İnsan, kendi bütünlüğü, içinde tanrısına yer vermiştir. Arada

senlik benlik dövüşü yoktu. Tanrı, kendini elle tutulur bir varlık olarak, yaratıcısı insanda sürdürüyordu. Oysa şimdi insan tanrıdan ayrıldığı gibi, tanrıyı yaratan kişice gücünden de yoksan kaldığına böyle bir gücün olamayacağına inanıyor. Böylece insan iki kez özünden uzaklaşıyor. Kendinde olanı yitiriyor bir, yitirdiğinin boyunduruğu altına girip onu kendi dışında, kendini (insanı) yoktan var etmiş bir yüce güç olarak tanıma, benimseme gereğini duyuyor, iki...

Bir taş çıkarmışlar dağların yücesine, doruğuna. Yorulmuş onu oraya çıkaran insanlar. Güneş de kızdırmış hani. Eriyorlar sıcağın altında nerdeyse. Aramışlar taramışlar, getirdikleri taşların gölgesinden başka sığınacak bir yer bulamamışlar. Yatıp uyumuşlar; bir düş görmüşler derin mi derin. Taşı devirin demiş onlara birisi düşte. Uyanmışlar, gitmiş yorgunlukları. Tutup devirmişler taşı, yuvarlamışlar dağdan aşağı. Gümbür Gümbür inmiş taş dağdan. Kırmış önüne gelen çalıyı çırpıyı.

Uzaktan bakakalmışlar taşın yuvarlanışına. Taşı oraya çıkardıklarını bilmeyen bir üçüncü kişi de görmüş yuvarlanışını. Aşağı indiklerinde demiş ki onlara üçüncü kişi: gördünüz mü tanrının yaptığına, fırlatmış kayayı dağın doruğundan, indirmiş aşağı.

İşte, bunun gibi yapmış Anadolu'ya gelen yabanlar da Anadolu uluslarına. Onların yarattıklarını birer insanüstü varlık sanmış, öyle benimsemiş, sonra da o varlıkları yaratanları inandırmış onların insan elinden çıkmadığına. İşte böyle karışık işler görmüş şu "Tanrının insanlara doğru yol göstersin diye gönderdiğini yüce kişiler"

İnsanın yabanlaşması kendi dışına çıkmasıyla başlar. Bir insanın kendi dışında, gerçek ortamın ötesinde, yalnız düşüncede yaşayan bir nesneye bağlanması, kendi kendini yok sayması, kendi özünün dışına çıkması, daha doğrusu kendi kimliğini kökten yitirmesi demektir.

İnsanın bağımsızlığı, eylemlerinde başka bir varlığın, başka bir gücün etkisini duymamasıdır, sezmemesidir. Yoksa hangi yönden gelirse gelsin, insanı etkileyen bir güç, onun bağımsızlığını ortadan kaldırıyor demektir. İnsan düşüncesinin yarattığı ürünler arasında en yıkıcı, en korkunç olanı belki de tanrı kavramıdır. Tanrı, insanın dışında kaldığı sürece insana yıkım getirir. İnsanla kaynaşmayan, insan eylemleri içinde yeri olmayan bir tanrının, üstelik sınırlandırıcı, kısıtlayıcı buyrukları da olursa, insana buyruk olduğu yerde insanın güme gittiği gündür.

Anadolu düşüncesinde yer alan tanrı kavramı, sonradan gelen dinlerin anladığı gibi gerçekdışı bir nesneyi içermiyordu. Olaylarla tanrılar eş ortamda bulunuyordu. Tektanrıcı dinlerle ulus yönetiminde aşırı zorbalıklar da başladı. Çoktanrıcı çağlarda ulus yöneticilerinin kendilerini tanrı yerine koydukları biliniyor. Bu kişiler kendilerini, kendi uluslarına karşı tanrı saymıştı. Başka ulusları boyunduruk altına almakla etkileri yoktu. En güçlü bir zorba bile, gücünü yalnız kendi ulusuna duyurabiliyordu. Ulus, başında bulunan yöneticinin insanüstü bir güç taşıdığına ancak bilgi durumuna göre inanırdı. Ulus aydınsa, bilgi alanında yetişkinse, yöneticinin tanrılığına önem verilmezdi. Geri kalmış, bilgisizliğin karanlığına yuvarlanmış uluslarda, insanların, özellikle yöneticilerin tanrı sayılısı olağandı.

Tanrı krallar daha çok bilgisiz geri kalmış uluslar arasında yaşamıştır. Sağduyusunu kullanmayı bilenler yanında tanrı göksel bir varlık olarak kalmıştır. Anadolu'nun böyle bir durumu vardı işte. Kral yüceydi, saygıdeğerdi, astığı astık, kestiği kestikti. Ancak tanrı değildi, insandı gene. İyice bakıldığında, tek tanrının daha çok yönetimi tek elde toplamak isteyen kimselerce ortaya atıldığı görülür. Tektanrıcı dinlerin dilekleri, istekleri büyük olmuştur. Yeryüzünü kaplama bütün insanları bir yönetim altında toplama ereği gütmüştür tektanrıcı dinler. Musa'nın dileği buydu. İsa böyle düşünmüş-

tü. Bütün evreni tek elden yönetme eğilimi seziliyor getirdiği dinde. Muhammed'in dini de böyle bir düşünceyi içine alıyor. Kur'anda görülen "Rabb-el-âlemin-evrlerin yöneticisi" deyiminin başka bir anlamı yoktur. Tanrı, bu dinlerde, yerde, gökte, sularda, sözün kısası evren bütünü içinde ne varsa buyruğu altına almıştır, eli altında tutmayı dileğince buyurmayı istemiştir. Kur'anda tanrı için söylenen "alâ külli şey'in kadirin tanrı bütün varlıklara söz geçirir, onun gücünün yetmediği bir nesne yoktur" deyimi bunu gösteriyor açıkça.

Tanrı kavramı daraldıkça, tek elde toplanmaya doğru gittikçe gerçekten uzaklaşma, yaşanan evrenin dışına çıkma eğilimi de başlıyor. Artık, ele tutulur, gözle görülür bir varlık olmaktan çıkıyor tanrı. İşte, Anadolu insanının özünden uzaklaşmasına yol açan nedenlerden biri de budur. Bu, tek elde toplanan evren yönetimi Kübele'nin yurdunda benimsenmeye başlayınca, Kübele'ye yol göründü. Kübele, Anadolu'dan uzaklaştıkça, Anadolu da kendi kişiliğinden ayrılmaya, kopmaya başlamıştır.

Önce göklerdeki yerinden olmuş Kübele, sonra karalarla, daha sonra da denizlerle olan ilgisi kesilmiş. Yerini alanlar onun taşıdığı ışığı, aydınlığı taşıyamamış, yaktığı ocağı sürdürememiştir. Göklerin, denizlerin, karaların, bütün varlıkların bir elin buyruğu altında toplanması ile Anadolu'nun ışıkları başladı sönmeye.

Anadolu da yanan uygarlık ışığını söndürmeye çalışanlar dışardan gelenlerdir. Tarihi boyunca böyle olmuştur yazgısı Anadolu'nun. Kim ne derse desin, hangi kanıtları ileri sürerse sürsün, Anadolu'ya ilkçağdan sonra dışardan, başka ülkelerden gelenlerin önemli bir ışık getirdikleri Anadolu'yu daha ileri bir bilgi aşamasına ulaştırdıkları söylenemez. Bunların adlarını da sayabiliriz açıkça: Anadolu'ya şu tektanrıcı dinlerle gelenler arasında, ilkçağ, eskiçağ Anadolu uygarlığının değil yanında olmak, gerisinde durabilecek nitelik taşınanını bile bulmak güçtür. İnsanı bilinmeyen bir dönemde

çamurdan, balçıktan, bilmem neden yaratan, kadını onun kaburga kemiğinden çıkaran, daha sonra bu kadını erkeğin "tarlası", gönül eğlencesi durumuna getiren, ona dişiliği dışında bir yetki tanımayan dinlere uygar, ileri denemez. Kadınla erkeği bütün toplum kurumlarında, devlet örgütlerinde, insan olarak, yan yana getirmeyen, eş düzeyde tutmayan bir din insanlara ne söylerse söylesin, ne gibi öğütler verirse versin uygarca değildir, insanca değildir. O dinin kurucuları, yayıcıları, öncüleri de yaratılıştan eksik, çıkarcı, sömürgen, dar görüşlü, yetersiz, daha açığı saygısız kimselerdir.

Kadının, erkeğin bir adım, üç adım, beş adım arkasında gelmesini uygun gören, ona erkekten ayrı bir varlık gözüyle bakan bir inanç kurumunun Anadolu'ya getirebileceği bir uygarlık ışığı yoktur, olamaz. Kübele, Kubaba, Kupapa ne olursa olsun, bir insan varlığının biçimlenişi, anlam kazanması olarak anlaşılmalıdır, kadının değeri, gerçeği, önemi, yeryüzündeki yeri bu tanrıçanın varlığında dile gelmiştir. Bu tanrıça bir uygarlık örneğidir, kadının yaratıcı, doğurucu, bolluk saçan gücünü gösteren, biçimlendiren bir varlıktır, bir düş ürünü değildir.

Kübele niçin ağlamış, neden ağlıyor diye düşünmeye gerek yoktur. Anadolu uygarlığı yok edilmek istenmiş, Anadolu inşam ikiye bölünmüş, gerçeğinden uzaklaştırılmış, tanrı adına konuştuğunu ileri süren birkaç sömürgenin tutsağı olmuş da onun için ağlıyor.

İNSAN - TANRI - DOĞA

İnsanı, tanrı aramaya iten nedenlerden biri ola ki en güçlüsü, doğa karşısındaki ezilmişliğidir. İlk insan, doğa ile doğanın insan gücünü kat kat aşan olayları ile karşılaşınca, içinin derinliklerinde bir ezilmişlik, bir baskı altında kalmışlık, daha doğrusu köklü bir korku duymuştur. İşte, derinden duyulan bu ürpertilerin özünde, insanın doğa karşısında güçsüz olduğu, kendisinden çok daha güçlü, çok daha ağır basan bir varlığın bulunduğu düşüncesidir.

Tanrı anlamına gelen sözlerin, birçok ulusların dilinde güç, iyilik, güzel, güçlü, yok edici, yaratıcı gibi olması insanın belli bir olay karşısında kalma, ezilme, korkma, ya da iyilik görme sonucu böyle bir inanca kapıldığını koymaktadır ortaya.

Daha önceki bölümlerde görüldüğü, söylendiği gibi insan, tanrısını kendi gibi düşünmüş, kendi yaptıklarını yapar bir nitelikte tasarlamıştır. Çünkü insanın düşünmesi ile eylemleri, kapladığı yer arasında sıkı bir bağlantı vardır. İnsan, tanrısını önce kendi gibi düşünmüş, doğada ona bir yer vermiş, çevresini onunla çevrili bulmuş, doğanın bütün olaylarını bir gizli, kendini aşan gücün ürünü saymış. Çağların akışı içinde çok soyut bir nitelik kazanan bu düşünce büyük dinlerin doğmasına yol açmıştır. Sonunda, tanrı bugünkü biçimini almıştır. Öte yandan tasavvuf denen çığırla insan yeniden doğaya dönmüştür. Bu çığırın doğaya dönüşünde ilkçağ inançlarının nedenli derin etkileri olduğu gözden kaçmıyor. Tanrıyı doğal bir varlık olarak gören ilk insan, başka başka yollardan giderek, tasavvuf anlayışı ile yeniden bütün inançlarıyla karşımıza dikilivermiştir.

Tasarruf anlayışına göre, tanrı ile doğa, evren birdir, ayrılmaz bir bütündür. Böyle bir inanç içinde, insan yeniden

ilk kaynaklara dönme yoluna gidiyor bilmeden.

Ben bilmez idim gizli iyan hep seninmişsin
Tenlerde ve canlarda nihan hep senimişsin
Senden bu cihan içre nişan ister idim ben
Ahir bunu bildim ki cihan hep senimişsin

diyen Türk ozanının görüşü ile, ilkçağın, ondan daha eski çağların, tanrı ile evreni, insanı birleştiren anlayışları arasında derin bir ayrılık yoktur. Tek ayrılık, ilk insanın somut bir varlıktan çıkışı, tasavvuf insanının ise soyut bir nesneden kalkarak bu sonuca varmasındadır.

Tasavvuf, belli bir açıdan bakılınca, insanın doğaya dönüşü oluveriyor. Tanrıyı sürüldüğü, kovulduğu yere çağırışı anlamına geliyor bu tutum. Eski Anadolu toprağında doğup oradan çevreye yayılan bu derin düşüncenin özünde saklanan gerçek, insanın kendini bulması, eski yerine dönmesidir bir bakıma.

Doğa ile elele vermesini bilmeyen, doğa olaylarının gerçek nedenlerini araştırma, doğayı anlama konusunda başarı sağlayamayan ulusların dilinde, tanrı kavramı gün geçtikçe daha soyut, daha karmaşık bir nitelik kazanır anlaşılmaz, bilinmez olur. Hıristiyan Avrupa'nın dine sımsıkı sarıldığı çağlardaki başarısızlığı, Renaissance ile ulaştığı gelişim basamağı bunun açık bir örneğidir. Avrupa soyut tanrı kavramını bir yana atmaya başlayınca, başarı yolunun açıldığını da kolaylıkla görmüş, benimsemiştir. Durum doğu ülkeleri için de öyledir. Bütün deneyci çalışmalar, araştırmalar İslâm dini karşısında gerilemiş, pagan doğunun sürdüğü başarı çizgisi belli bir çağda kesilmiştir.

Arap dininde tanrının nitelikleri, eylemleri daha eski inançların izlerini taşıyor açıkça. Sözgelişi kahhar niteliği olan tanrı, bu eylemde bir insan gibi davranır sanırsınız. Yok, edici, öldürücü, ortadan kaldırıcı anlamına gelen bu sözde

korkunç bir insan hıncı saklıdır. Cebbar niteliğinin kökünde ise ezici (cebr edici), baskı altında bulundurucu anlamlan gizlidir, sözün kökü ise bir nesneyi ezmek üzerine sıkıca bastırmak anlamını içerir. Settar, üzerini örtücü, gizleyici, kapayıcı, görmezlikten gelici demektir. Alîm, en çok bilici, en iyi bilici hâkim ise en çok bilgeliği olan anlamındadır.

Bütün bu niteliklerin özünde doğadan gelen, insana vergi buyan vardır. Bunlar bize, en soyut dinlerin anlayışında bile doğadan gelme bir özün bulunduğunu gösteriyor. Gerçi bu kavramlar Arap diline, daha önceki ulusların inançlarından, din anlayışlarından, tanrı görüşlerinden geçmiştir. Özellikle Sümer, İbrani, Mısır, Hint dinleri İslâm anlayışına çok etkilerde bulunmuş, onun özüne değin işlemiştir.

İnsanı, yaşayan bir varlık olarak, doğanın içinde görmek, bağlı bulunduğu koşullar altında anlamak, insana yönelen düzenli düşüncenin işidir. Dinler, bu alanda insanı gerçeğinin dışında düşünmüş, başarılarının kaynaklarına inmek istememiştir.

İlkçağdan kalma bir inanca göre insan gövdesi iyi ile kötünün çatışma alanıdır. İyi güç üstün geldiğinde insan iyilik, kötü güç üstün geldiğinde kötülük edermiş. İnsan varlığının böyle iki çelişik gücün çatışma alanı olduğu inancı bugün bile pek çok çevrelerde benimsenmiştir. Özellikle, İslâm dini buna büyük bir önem verir. Nitekim insan sözünün nereden geldiğini araştırınca karşımıza bambaşka bir varlık dikiliveriyor: İnsan sözünün kökü "ins"dir. Bu sözün gerek Arap dilinde, gerek onu etkileyen dilde (sözün İbrani köklü olduğu düşünülürse) cin, peri gizli güç anlamına geldiği görülür. İncin deyimi de aşağı yukarı eş kaynaklı olup, insan sözü ile eş anlamlıdır. Arap dilinde, insana daha çok, beşer denir. Bu açıklamadan da insan sözünün özünde dinsel bir düşüncenin saklandığı sonucu çıkmaktadır. İbrani dilinde insan karşılığı kullanılan adam sözü çokluk ilk insan, ilk yaratılmış kişi anlamını içeriyor. Sanskrit dilinde de adama sözü İbrani dilin-

deki ile eş anlamlıdır. Belli ki ins sözü, Arap dilinde bugünkü anlamında kullanılmıyordu.

Çağların akışı içinde insan sözünün anlamı gittikçe değişmiş, başka başka kavramlar, içerikler kazanmıştır. Durum, tanrı sözü için de böyle olmuştur. Bugün, pek çok din kurumlarının adları üzerinde araştırma yapılınca umulmadık sonuçlarla karşılaşıyoruz. Sözgelişi: toplanmak anlamına gelen, öyle bilinen, Arap dilindeki cem' sözünün kökünde yatan anlam şudur: bir dişi eşeğin, ya da dişi devenin gebe kalması... Bu kökten türeyen, bugün toplanma yeri, bir araya gelme yeri, toplayıcı bir araya getirici anlamına gelen cami sözünün, "insan cemaati" anlamına geldiği gibi gebe kalmış eşek, deve anlamına geldiği de görülmektedir. (El Kamus bu konuda ilginç bir açıklama yapmaktadır)... Durum, birçok sözlerin, bunlar arasında tanrı sözü de vardır, başlangıçta apayrı bir anlam taşıdığını koyuyor ortaya. Konuşma diline girmiş bütün sözler, başlangıçta, elle tutulur bir nesneyi yansıtıyordu. Günümüzün en soyut sözleri bile, bu konudan ayrı tutulamaz.

İnsan düşüncesi önce doğadan çıkmış, doğa varlıklarından beslenmiş, sonra doğadışı bir anlam, bir nitelik taşıyan kavramlarla örülmüştür. Bunun böyle olması kaçınılmaz bir olaydır tarihin gelişim çizgisi üzerinde.

Tarih boyunca bilimle dinin, sağduyu ile inancın yan yana yürümediği, boyuna çatıştığı, birbirini engellemeye kalkıştığı bir gerçektir. Din inanca, bilim usa dayanır. Bilim araştırmayı, olayların nedenlerine, kaynaklarına inmeyi kendine amaç edinir. Din verilenle yetinir, inancın sınırlan dışına çıkmak istemez. Bütün dinlerde bilimdışı kalma, bilime karşı koyma eğilimi vardır. Kutsal ekmek, kutsal şarap inancı, usla, bilimle bağdaşmaz, bilimle uğraşan kimse bu görüşü ya bir yana atar, ya da yok sayar. Din bunu bir gerçek olarak benimsediği için ona karşıt nitelik taşıyan bütün görüşlere saldırır.

Şimşeğin, yağmurun, kuraklığın, karanlığın, gündüz aydınlığının, yıldırımın nedenlerini bilim kendi ölçülerine göre araştırır, koyar ortaya. Din, bunları tanrının yarattığını ileri sürerek ona karşı çıkar. Ortamı elverişli bulunca yasaklar. Doğa olaylarının, sürekli bir yaratma, yoktan var etme olduğunu savunan din ile nedenlerini ortaya koyan, yaratma ile ilgisi olmadığını ileri süren, gerçekleri us ilkelerine, deneylere dayanarak açıklayan bilim tarih boyunca bir kez bile anlaşamamıştır. Din bir inanç olarak, insanın özünden fışkıran özel bir yönelme olarak kaldıkça, insanın birtakım sorunlarına, güçlüklerine kendi ölçüleri içinde çözümler getirdiğinden yararlı olur. Ancak, bu özel inanç varlıkları, kendi sınırlarının dışında çıkarak bütün insan düşüncesini yönetimi altına almaya kalkıştı mı yıkıcı, durdurucu, geriletiri olur. Bir bakıma kendi kendini yıkar. En kötü düşünce bile, kendi sınırları içinde kaldığı, eyleme geçmediği zaman yıkım getirmez, bütün yıkımı kendi kendine olur. Bütün, güçlük inancın sınırlarını aşmasında, kendi alanı dışında kalan çalışmaları engellemesinde yasaklar koymasındadır.

Tanrı, insanı aşan, bütün evreni kucaklayan, insanın yapması gerekenleri insanüstü bir güçle yapan bir inanç varlığıdır. Onun, kendi ortamında belli sınırları olması gerekir. Tanrı için en büyük kötülük, din için en yıkıcı davranış, onu kendi ortamı dışında düşünmeye kalkmak, sınırlarının dışına çıkarmaktır. Ortaçağ, bilimle inançların savaş alanı oldu, bilimsel çalışmalara konan yasaklar, din kurumlarının bütün düşünce kuruluşları üzerinde egemen olmak istedikleri, çağına göre tutkuları kendi kendine yıkım getirdi. Sonunda us, sağduyu, bilimsel savaşı kazandı.

İnsana yapacak iş bırakmayan, bütün yapılacak olanları, daha önceden yapılmış sayan bütün inanç düzenleri, insan varlığı ile çatışma durumundadır. Bir inanç, önümüzde bulunan doğayı yeniden kurmaya çalıştığı zaman, kendi gücünün sınırlarını aşar, bilimin ilgi alanı içine girer. Böyle bir

durumda bilim, gözle görünür, elle tutulur olanı serer ortaya. İnsan, kendi tarihi gelişimi içinde, her zaman, masal yaratan, masallarla yaşayan bir varlık değildir. Onda, tuttuğunu, gördüğünü anlamak isteyen, araştıran, öğrenmeye çalışan bir eğilim vardır. Bu eğilim, bilim anlayışının başlangıcıdır. İnanç bunu engellemek istediği sürece kendi kendini yer, tüketir. Bütün olayların arkasında tanrıyı aramak, insan usunun ilkelerine aykırı düşen oluşumlarda gizli güçlerin etkisini açıklamaya çalışmak, düşünce gücünün gelişimine karşı çıkmak olduğu ölçüde yeni bir savaş nedeni yaratmaktır.

Eski dinlerde, tanrı kavramı, aşırı ölçüde büyütülmüş, varlık sınırları sonsuzluğa değin götürülmüş bir insan sözünden doğdu. Tasavvufun insanla tanrı arasında gördüğü öz birliği bu olabildiğine genişletilen insan kavramından doğdu. İnsan, zamanla ölçülerini aştı, evrenle eş güçte, eş nitelikte bir varlık olarak anlaşıldı. Bu anlayış, çağların akışı içinde yoğunlaşa yoğunlaşa bir tanrı niteliği kazandı. Böylece insan bir tanrı olarak kimliğinden, özünden ayrıldı.

Başka bir anlayış açısından bakınca, tanrı kavramının insanı kuşattığı, insandan doğmuşken insandan ayrıldığı görülür. Bundan, insanın dışında bir tanrı kavramının bulunduğu sonucuna varılır. Nerede insan varsa, nerede insan inma gereği ile karşı karşıya gelirse, orada bir inanç düzeni kurulmuştur. İnsan, düşünen, inanan, soru soran, yorumlayan bir varlık olarak kaldığı sürece, zamanın ölçülerine uygun olarak, kendine bir tanrı bulur, bulamazsa yaratır. Doğaya bakan, gökleri gözlemleyen, evrenin sonsuzluğu karşısında sevgi, saygı duyan, kendinden geçen, yüreği sevinçle dolan her insan kendine göre bir inanç varlığı, bir saygıdeğer yüce yaratma eğilimindedir. İnsan emeği kokan bu yüce varlık yaratıcısının düşünce gücüne, yaratıcı niteliğine göre biçimlenir, özellik, nitelik kazanır. Bir daha söyleyip geçelim ki: Tanrılar, insanların doğa karşısında duygulan sonucu ortaya koydukları, kutsal yaratıklardır, insan yaratmalarıdır.

Evrende görülen olaylar dizisinde, insan düşüncesi birçok nesneler edinir, birçok algılar onlarla ilgili bilgiler kazanır. İnsanda, bu geçip giden olayların bilgisi kalır. İnsanın düşünme gücü, bu sonradan edinilen bilgileri işler, us ölçülerine uydurur, belli bir düzene koyar. Her birine belli belirli bir yer ayırır. Gereğinde onları olabildiğine genişletir. Bir halk sözünde dile gelen habbeyi kubbe yapmak anlamında, ona olduğundan daha geniş bir nitelik kazandırır.

İnsan, bir kırıntıdan bir evren çıkaracak ölçüde büyütür olayları, oluşlarının gerçeği dışına çıkarır. Bu tutum masalların ilk kaynağıdır. Her masal, her gerçeküstü inanç böyle başlar. Kökünde doğadan edinilen, zamanla özünden uzaklaşan gerçek bilgi vardır. Bunlar düş kurma yoluyla yapılır. Düş kurma insanın en yaratıcı yeteneğidir. Tektanrıcı dinlerin benimsediği tanrı kavramı da böyle derin, birbirine eklenen düş kurmalara dayanır.

İlkçağ insanı, gibi çağımızın insanı da, birtakım alanlarda, yeni yeni devler yaratma eğilimindedir. Bu eğilim, insanın kendini aşma, genişleme isteğinden, tutkusundan ileri geliyor. Devler, bir bakıma büyütülmüş, doğal ölçülerin dışına çıkarılmış, kendini aşmış insanlardır. Bir düş kurma ile devleşen insan, sonradan gelenlerce saygıdeğer, kutsal bir varlık niteliği kazanır, tanrılaşır. İnsanın insana tapması, birçok kimselerde doğaüstü güçlerin bulunduğuna inanılması bu eğilim sonucudur. Ermişler, veliler, ulular bu düş kurmaların ortaya koyduğu yaratmalardır. Doğa ile boy ölçüşmeye çalışan insan, doğayı aştığına inandığı devler yaratmakta gecikmez. Bu tutum biraz da insanın doğa karşısında duyduğu küçülme duygusundan dolayıdır. Bu konuda, ilkçağ insanının yaptıkları ile günümüzdekilerin yaptıkları arasında büyük bir ayrılık yoktur.

Bu eğilim, insanın temel davranışlarından biridir. İnsandan ayrılamaza. O, insan varlığını bütünleyen, düşünme gücünün girinti çıkıntılarını dolduran, renklendiren bir tutumdur. Onu ortadan kaldırmaya çalışmak, insanın bir yanını kesip atmak gibidir.

DELİREN TANRI

Uçsuz bucaksız aydınlığında günün birden karardı ortalık, göz gözü görmez oldu, yüz yüzü seçemez oldu. Çığlıklar, bağırmalar, inlemeler doldurdu evreni. Hayvanlar ürktüler, kuşlar korkudan uçmayı, sular akmayı unutmuş nerdeyse. Uğultular, böğürtüler, gümbürtüler başladı. Yerler sarsıldı, sular çalkalandı, gökler allak bullak oldu birden.

Yerin altından sarsıntılarla azgın bir boğanın böğürmeleri başlamış duyulmaya bir de göklerin sonsuzluğundan. Altta boğa üstte boğa mı varmış neymiş bilen, anlayan kalmadı ortada.

Kimsecikler düşünememiş bu işin içyüzünü. Daha doğrusu pek anlayamamışlar bunu. Güçleri yetmemiş anlamaya. Anlatamamışlar da bir türlü. Sonunda düşünmüş taşınmışlar demişler ki: yerin altından bir boğa vardır, azgın mı azgın. Boynuzlan da kocaman mı kocaman. Bir de göklerde varmış öylesine boğa. Göklerle yerlerin arasına nasılsa döllenmek için erkeğini arayan kızışmış bir inek girivermiş. Başlamış kuyruğunu kaldırıp koşmaya, sağa sola kuyruk sallamaya. Kendini dölleyecek boğa aramaya. Böğürüyor, sıçrıyor, sağı solu boynuzluyor, zıplıyor. Duramıyor yerinde hayvancık. Neylesin azmış, canı çekmiş bir kez boğayı. Aranıp duruyor boyuna. Bir de kokusunu almasın mı boğalar. Yerin altındaki boğayla göklerdeki boğa birden almışlar kokuyu dişiden. Onların da canı çekmiş onu. Tutuşmuş yürekleri. Oysa bir türlü de bırakamıyorlar ellerindeki işi. Biri yerleri tutuyor boynuzlarının üstünde, biri gökleri. Hangisi bıraksın işini de döllesin ineği. Biri önce ben gideyim demiş, öteki olmaz ben gideyim derken kızmışlar birbirine orada. Başlamışlar homurdanmaya, biri yukardan biri aşağıdan.

İşte bu korkunç gürültüler, sarsıntılar, allak bullak olmalar onların yüzündenmiş. Gene de anlaşamıyorlarmış bir türlü. Nerdeyse yerlerle gökler yıkılacak, birbirine girecek. Bozulacak evrenin düzeni.

Tanrılardan biri dayanamamış, girmiş araya. Demiş ki siz durun, ben gökleri tutayım, arkadaşım da yerleri tutsun siz gidin ineği dölleyin. Yalnız, dövüşmemeniz için beni dinleyin, dediğimi yapın. İneğin arkası şimdi hanginize dönükse onu ilkin o dölleyecek, sonra da ötekiniz. Boğalar peki demiş bu söze. Bakmışlar ki ineğin arkası göklere doğru. İlkin göklerdeki boğa döllemiş ineği. Sonra da yerlerin altındaki boğa görmüş işini.

Gene gelmişler yerlerine, işlerinin başına. Tanrılar da çekilmiş aralarından. Günler aylar geçmiş, inek doğuruvermiş. Öyle bir yavru yapmış ki bir yerde duramıyor. Değirmen taşı gibi hızla dönüyor. Başı ile arkası iki kanat gibi, birbirini kovalarcasına dönüyor. Bütün tanrılar şaşakalmış bu işe. Bir açıklanacak yanını bulamamışlar. Aradan epey bir süre geçmiş, insan gibi sesler çıkarmaya başlamış bu yeni doğmuş canlı. Kendi kendine, buyruklar salıyor, konuşuyor, söylüyor, sesleniyor. Terliyor, bir yerde duramıyor. Düşünüyor. Sağa sola saldırıyor. Boynuzluyor. Dövüşecek birini arıyor. Sözün kısası bir türlü yerinde duramıyor. Göklerin ıssızlığına çekiliyor. Kimseyi yanına sokmuyor. Sonra geliyor kendi gibi sandığı başka birkaç canlıyı yanma alıyor, onlara anlaşılmaz sözler söylüyor. Ben, bir ulu varlığım, bu gökler, bu yerler benim içindir. Ben, bütün evrenin ipliğine geçirilmiş, eşsiz bir mavi boncuğum ben, evren denen güzelin boynunun süsü, koynunun sıcaklığı, gönlünün eğlencesiyim. Benim söylediklerim benim değildir. Beni söyleten bir yüceler yücesi vardır. Odur size bolluk veren. Suları akıtan, dağları yoğuran, dereleri iplik iplik oylumlara seren, çiçek çiçek gülen, alev alev kızan. Kızınca kırıp döken, kızmayınca iyilikler yapan odur o. Bu denizler bu dağlar, bu karlar, bu otlar, bu oylumlar, bu yamaçlar onundur.

Kimse bir anlam veremiyordu onun konuşmalarına. Nereye baksan onun, nereye gitsen onun, neyi tutsan onun, neye tükürsen onun. Neden onunmuş, niçin onunmuş bilen yok, anlayan yok. Yalnız tek söz her ne varsa onundur. Peki, neden onun? Babasından, anasından mı kalmış ona? Başka kardeşleri, yakınları yok muymuş? Tek miymiş bu nesne?

Böyle düşünenler olmuş. Onları bile boynuzlamaya kalkmış. Evet onundur. O tektir, eşi, benzeri, karısı, kızı, kısrağı, oğlu, oğlanı, koyunu, keçisi, sığırı, sıpası yoktur onun. Yemez içmez, yatmaz kalkmaz, ne yeri var ne yatağı, ne yorganı-ne yastığı. İsterse koyun yayar, isterse sığır sağar, isterse odun keser, isterse tahta biçer; kimseler karışamaz onun işine. Anlamaz, anlayamaz onun işini kimse. Onun bilmediği, görmediği, duymadığı anlamadığı, kavramadığı nesne yoktur. Bütün bunlara karşın kulağı, gözü, burnu, ağzı, karnı, kaşı, dudağı, yanağı, ayağı; bacağı, başı, eli, omuzu, dölü, dölyatağı yoktur...

Acımış ona bakanlar, söylediklerini dinleyenler. Böyle birbirini tutmaz sözlerini dinlemeye, duymaya alışmamıştı gök varlıkları da; yeryüzü varlıkları da. Bu nesne bir insan değildi. İnek, tosun, koyun, keçi, kertenkele, tavşan gibi bir canlıda değildi. Gittikçe değişiyor, yavaş yavaş gözden yiteceğe, görünmez olacağa benziyordu.

Bir düşünün, anası inek, babası (ya da babaları) öküz. Kendinin de o soydan bir varlık olması gerekirdi. Oysa varlık adı, varlık kavramı altında toplanan nesnelere benzemiyordu. İnekoğlu inek bile denmiyordu ona. Önce inek öküz soyundan bir nesneye benzer gibiydi. Sonra o benzerlik de yitip gitti... Yalnız birtakım sesler kalmıştı ortalıkta. O zavallı nesne iyice görünmez oldu. Bulutlara, sislere karıştı. Ne yerde göründü bir daha ne göklerde.

Bu düpedüz delirmiş, yerleri, gökleri, bütün varlıkları yarattığını söyleten bir tanrıydı. Kendinden başka varlık,

kendinden başka tanrı tanımıyordu. Oysa ona gelinceye değin daha güçlü, ne yüce tanrılar vardı. Ağızlarından bal akıyordu. Yeryüzüne, evrene, göklere, sulara gülümsüyorlardı bu yüce tanrılar. Toprak kokuşlu, su akışlıydılar. Bu tanrı kendini büyük, yüce görmenin çılgınlığına kapılmıştı. Daha doğrusu sapıtmış, çıldırmış bir kişinin derinlerden gelen düşleriydi. Konuşuyordu, söylüyordu. Ancak konuştukları, söyledikleri pek anlaşılmıyordu. Çevresinde toplananlar da bir süre sonra onun yüceliğine inandılar. Onun önünde yerlere değin eğildiler. Yüzlerini ayaklarına sürdüler. Yerlere kapandılar. Bu nesne bir tanrı olamazdı. Bu ancak çevresindekilerle eğlenen, ya da onlardan gönlünün uyarınca yararlanmak için kılık değiştiren bir çılgındı. Olaki de çok eskiden çıldırmış bir tanrıydı. Ya da kendini tanrı sayan, kendi kendinin tanrılığına inanan biriydi.

İnsan kafası, tarihin belli çağlarında, kendini aşmak, çevresini kuşatıcı bir görüşle incelemek, anlamak ister. Bu isteğin, bu eğilimin önüne geçilemez, geçilmesinin de pek gereği yoktur. Yaratıcı düşünce, ürünlerine her zaman için eş biçim vermez. Bu tek biçimli olmayış, düşünme gücünün olduğu gibi kalmayışından, boyuna değişik yaratmalarla kendini geliştirmesinden dolayıdır. İnsanlar gün olur kendi çılgınlıklarını yansıtacak, biçimlendirecek birer araç bulma gereğini duyarlar. Öküzle ineğin yan yana gelişi gibi, doğurucu doğurtucu eylemi gerçekleştiren daha birçok karşıt nesneler insan düşüncesinde bir doğa olayı biçiminde yaratıcı gücün ürünlerini koyar ortaya. Burada önemli olan, insan kafasının tükenmeyen yaratıcılığıdır. Bu verimli baş, tarihi boyunca ürünlerini doğayı örnek alarak vermiştir.

İnsan başı, tarihi boyunca ölçülü, sağlam ilkelere dayanan bir tutumla düşünmemiş, arada bir çizginin dışına çıkmış, kendi kendine yabancılaşmıştır. Bu köklü yabancılaşmanın en açık örneklerini peygamberler vermiştir. Kendini göklerden gelmiş, ya da göklerden gönderilmiş sayan her

kafa çizginin dışındadır, ölçüyü yitirmiş, kurallardan uzaklaşmıştır. İnsan, çevresini kavrayamayanca, evrene bakmasını bilmeyence göklere dikmiş gözlerini, küçümser gibi olmuş çevresini. Oysa küçümsenen çevre değil, insanın kendisidir. Bir yalvaç, kendini insanüstü bir varlık diye ortaya attığı sürece çılgındır. Göklerden gelen bir kimsenin yerden çıkanlarla, topraktan yaratılanlarla ne işi vardır. Daha doğrusu ne işi olabilir. Yalvaçlar tutumları, davranışları, düşünceleriyle insan soyunun çıldırmalarıdır. Bu derin çıldırmaların belli yerlerde belli zamanlarda azgın fışkırmaları olmuştur. İşte bu fışkırmalar birer yalvaçtır. Bu bakımdan bütün yalvaçlar birer çizgi dışı kalmış, aşırı ölçüsüzlüğe kapılmış kimselerdir. İnsanın kendi gücü tükenince başkalarını konuşturmaya, başkalarının bildirilerini yaymaya çalıştığı tarihte çok görülmüştür.

İnsan çıldırınca, onun yalvaçlık yaptığı tanrı da çıldırır düpedüz. Bir yalvaç hangi düşünce doğrultusunda çıldırmış ise tanrısı da öyledir. Yalvaç, bütün çılgınlıkları tanrıya yükler, tanrı iyiliksever olmaktan çıkar. Kırıcı, dökücü, yakıcı, aşıcı, kesici bir nesne olur dikilir insanların karşısına. İnsan soyunun başına çok delirmiş tanrılar balta olmuştur. İnsan çevresini nasıl görmek, nasıl kendi doğrultusunda yönetmek isterse elçilik yaptığı tanrıyı da öyle konuşturur, öyle insanlık dışı davranışların yaratıcısı olarak koyar ortaya. Verir eline baltayı salar ormana.

Böyle çıldırmış, eline balta verilmiş karakaşlı, kara gözlü, yağız bir tanrı uğramış bir aralık Anadolu'ya. Önüne gelini kırıp dökmeye, yakıp yıkmaya kalkışmış. Neylesin, uygarlık diye bir kavram bilmiyordu daha. Bir yerde yaşamanın, sanatın, bilgeliğin, şiirin, tiyatronun, daha bunlar gibi insan başarılarının, düşünce ürünlerinin ne olduğunu bilmiyordu. Kendine yabancı olan ne varsa yasaklamaya kalkıştı. İnsanları önceden verilmiş buyrukların taşıyıcısı olarak niteledi. İnsana düşünmeyi, yaratmayı, sanat yapmayı, bir aralık gönül uyarınca sevişmeyi bile yasakladı. Çılgınlığı öylesine

arttı ki tapınakları, sunakları, kütüphaneleri, oyun yerlerini yıktı, kırdı geçirdi ortalığı. Güçlü, güler yüzlü, ışık bakışlı Anadolu tanrılarına bile kafa tutmaya başladı. Onlara put dedi, yalancı dedi. Bütün ereği put olmaktı bunları söyleyen delinin. Bu öyle bir deliydi ki uslu geçinen soydaşlarını bile kandırdı.

Dinler mi Anadolu böyle yağız boyalı, karalı maralı tanrıyı. O ışıklarla yoğrulmuş, aydınlıklarla donanmış tanrılara alışmıştı. Üstelik insandı da bu tanrılar. İnsanlarla elele kol kolaydılar. Kendileriyle bir tutardılar bütün insanları. Bu delibaş tanrının bir türlü dinmiyordu hıncı, tutkusu. Bütün evren benimdir dedi durdu. Onu, dinleyen Anadolu tanrıları bira ara kovmayı düşündü ülkelerinden. Sonra konukseverliğe yakıştıramadılar bunu. Biraz dolaşsın, düşünce ürünü, sanat yapıtı, bilgelik görsün de yola gelsin dediler. Oysa nerde yola geleceği meleceği yoktu. Kızdı tanrıça Kübele, şöyle bir deprendi, tuttu bu delirmiş tanrıyı Kayseri'ye sürgün etti. Onu yakaladılar orada. Gözden geçirdiler, evirdiler çevirdiler, sonda bir iyicene boyadılar. Gönderdiler, geldiği yere deliyi...

BİLGİ'NİN GÖZLERİ

Anadolu, kopmayan içten içe sürüp giden bir tarih çizgisi üzerinde kimliğini, kişiliğini bulmuş, özünü yitirmemiş bir bütündür. Adların değişmesi, üzerinde doğan türlü uygarlıkların ayrı ayrı düşünce ürünleri, sanat ürünleri ortaya koyması, onun ayrı ayrı kimlikleri altında dağınık bir yaşama dönemi geçirdiğini göstermez. Türlülükler, birbirini tutmazlıklar birer görünüştür Anadolu'da. Özde bir değişme, niteliğini kökten yitirme, yön değiştirme yoktur. Taş işçiliğinden en ince el sanatlarına, örgülere, ağaç oymalara, dokumalara, toprak araçlar yapma işine değin kopmayan bir bütünlük, bir içten bağlılık özden yan yanalık görünür Anadolu da. Başka ulusların tarihine benzemez Anadolu tarihi. Almanların, Fransızların, İngilizlerin, Greklerin, İtalyanların tarihine benzemez. Onların tarihleri yer değiştirmiş uygarlıkların da tarihidir bir bakıma. Roma'yı, Grekleri, eski batı Akdeniz uygarlıklarını kaldırın, bu adı geçen ulusların da başarılarını, tarih kimliklerini kaldırmış, gözden silmiş olursunuz. Bir Alman için felsefe, tarih, düzyazı, matematik gibi bilimler, sanat türleri, düşünce kaynaklan çokluk Milethos (İzmir) ili yöresinde doğan Anadolu'dan kaynaklanan uygarlıkla başlar bir bakıma. Alman bunu çekinmeden, küçülme duymadan söyler. Batı hukukunun, biliminin, sanatının, düşüncesinin kaynağı eski Roma, Grek ülkeleridir. Onların da Anadolu'dur. Batı bilimi, düşüncesi, sanatı dolayısıyla bu kaynağa, Anadolu'ya dayanır. Bunu batılı bilir ancak bütün Anadolu uygarlığını Yunan ürünü sayar, açıkça söyler. Yazılarında geniş örneklerle gösterir. Yalandan, bencillikten, boşuna övünmekten kaçınır. Bacon, Montaigne, Leibnitz, Descartes, Kant, Hegel, Pascal, Spinoza, Nicolaus Cusanus gibi bilgelerin Goethe, Beaudelaire gibi daha pek çok ozanların, sanatçıların,

aydınların, düşünürlerin yazılarında, kitaplarında sayısız örnekler, aktarmalar buluruz Lâtinlerden, Greklerden alınmış. Batılı bu eski uygarlıkları öylesine benimsemiş, kendinden saymış ki, onların dışında bir başarının varlığına inanmak bile istemez. Rönesans'ın Humanizm'in kaynağı eski batı uygarlıklarının özellikle Grek-Lâtin kültür ürünleri dışında düşünülemez bir Renaissance, bir Humanisme akımı. Hegel, Marks gibi birbirine karşıt düşünce akımlarının önderleri, başarılarını Grek-Roma uygarlığının ürünlerini incelemeye, tanımaya borçludur. Hegel, bugün yaşayan bir Yunan düşünüründen daha yakındır Plâton'a... Beaudelaire de öyledir; bir Yunan ozanından daha yakındır Theokritos'a. Batı ozanlarının ilk öğretmenleri Grek-Lâtin ozanlarıdır. İlkçağın en büyük Latin ozanları olan Lucretius, Vergilius, Ovidius gibilerin en güçlü öğretmenleri Anadolu toprağının yetiştirdiği Homeros'tur. Anadolulu bilgeleri'dir. Anadolu dışında bir batı düşüncesi, ekini (kültürü), sanat ürünü yoktur, doğmamıştır da.

Anadolu, bugün bütün eski başarılarıyla batıda sürdürüyor kendini. Batı, bizim batımızda çiçeklenen bir Anadolu'dur. Batı düşünce ürünlerinin gözeneklerinden akan özsular Anadolu toprağından çıkıyor. Batı sanatını, düşüncesini dokuyan ipliklerin pamuğu, yünü Anadolu'dan gitmiştir, taşı oymayı, güneşe tapmayı, doğayı sevmeyi, ekin ekmeyi, ateş yakmayı, bir yerde oturmayı, ev yapmayı, toprak işlemeyi Anadolu'dan öğrenmiştir batı evreni, batı ulusları. Bunun böyle olduğunu söylemek onları küçültmüyor, büyütüyor. Kaynaklara ne denli değer verdiklerini, nereden başlayıp nerelere gittiklerini gösteriyor bu açıklamaları, gerçeği seve seve söylemeleri. Ne denli köklü bir uygarlığın çiçeklenmesi olduklarını gösteriyor, seriyor gözümüzün önüne bunlar. Batının tek yanılgısı Yunan dışına bir Anadolu tanımak istemeyişidir. Onun gözünde bizim anladığımız Anadolu başkadır.

Bir ulusun üzerinde yaşadığı toprakla bağlantısı geçmişe doğru ne denli yaygın, ne denli köklü olursa o ulusun tarihinde başarılar o ölçüde çok, o ölçüde yaygın gelişli olur. İnsan başarılarını havada, köksüz, kaynaksız olarak düşünmek elde değildir. Bir başarı, bir alışveriş aracı, alışveriş nesnesi gibi başka ülkelerden aktarılmaz.

Batı uygarlığının köklü başarısı çok eski, sağlam ekin ilkelerine dayanmasından dolayıdır. Anadolu için en büyük kaynak gene kendi toprağında doğmuş düşünce varlıkları, sanat yaratmalarıdır. Bu varlıklar bizimle sıkı bir bağlantı içindedir. Bizi onlardan, onları bizden koparmak olacak iş değildir. Anadolu'yu geçmişinden koparmak, birkaç yüzyılın çerçevesi içinde görmek, onu ortadan kaldırmak demektir bir bakıma.

Ortaçağın başlarında ortaya çıkarak birkaç yüzyıl sonradan Anadolu da yayılan, daha doğrusu Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle tutunan İslâm dini kök bakımından yeni, benzeri olmayan bir uygarlığın taşıyıcısı değildir. En yeni, en köklü sayılan İslâm yaratmaları'nın bugün biliniyor kimlerden esinlendiği, hangi düşünce varlıklarının derin etkisi altında geliştiği. Anadolu İslâm düşüncesiyle ancak boyasını değiştirmiş, düşünce yaratmaları alanında köklü bir buluşun alanı olmamıştır. En güçlü İslâm bilginlerinin, bilgelerinin hangi kaynaklardan esinlendiği, hangi uygarlık ürünlerinden yararlandığı kesinlikle biliniyor çağımızda. Bu etkileyici kaynakların, besleyici düşünce ürünlerinin ortaya konduğu ilk alan, yeşerdiği ilk ortam Anadolu'dur. Anadolu'nun dışında bir İslâm düşüncesi'nin varlığına inanmak bile oldukça güçtür. Ancak, Anadolu İslâm düşüncesine dolayısıyla etkide, katkıda bulunmuştur.

Anadolu'yu kaynağından, özünden saptırmak isteyenler onun varlığını benimsememekle işe başlamış. Başka bir uygarlığın Anadolu'yu ışığa kavuşturduğunu ileri sürmüştür. Bu düşünce, Anadolu'ya sonradan gelen Türk boyları için

doğru olabilir. Yalnız Anadolu bir bütün olarak dıştan gelen ulusların düşünce varlıklarına doğum yeri olmamıştır. Bugün bile kimi Türkçüler Anadolu'nun İslâm'dan sonra kalkındığını ileri sürmüş. Anadolu'nun tarihini bilmeyenlerin ortaya attığı bir yanlış yorumdan öteye geçmez bu. İslâm'la Anadolu'ya gelenlerle ondan önce Anadolu da olanları karşılaştırınca çıkıyor gerçek ortaya. Anadolu, daha önce aydınlıktı, ortaçağ onun yönünü değiştirmeye, ışığını söndürmeye çalışmıştır. Anadolu'yu karanlıklara boğmuştur denebilir.

Anadolu'yu ortaçağdan sonra aydınlığa kavuşmuş sayanların elinde kesin belgeler yoktur. Anadolu'nun eskiçağlardan kalma düşünce varlıklarını bütün sonradan gelenlere aşıladığını benimsemeyen bir kimseyi bu konuda çelişmeye düşürmeyecek bir yer yoktur. Anadolu geçmişi kapanmış bir uygarlık ortamı, kıyıya atılmış bir düşünce alanı değildir. İçten içe kendini sürdüren bir gelişme vardır ortada. Anadolu da İslâm'la gelen uygarlığın ilk taşıyıcıları Türkçülere göre Selçuklular olmuştur. Oysa Selçuk yaratmalarında çok derin izler görüyoruz eski Anadolu uygarlığından kalma. Yukarda açıklanan kartal başlı taş direkler, taş oymaları bunun birer belirtisidir. Selçuklularda görülen İslâm etkisi, eski Anadolu uluslarınınkiyle karşılaştırılınca ikincisinin çok daha derin, köklü olduğu anlaşılır. Selçuklular bu konuda eski Anadolu'nun sürüp giden bir ucu olarak anlaşılsa daha yerinde olur.

Anadolu uygarlığı, bir yerleşmenin, belli bir toprağa bağlı kalmanın ürünüdür. Uygarlıkların başlıca nitelikleri bir toprağın kokusunu, bir yerleşmenin izlerini taşımalarıdır. Her uygarlık, belli bir örnekle, belli bir damga ile ortaya çıkar, tanınır. Uygarlıkların da insanlar gibi kimlik belgeleri vardır. Bu belgeleri üzerinde doğdukları topraklar verir. Sonradan gelen uygarlıklar esinlendikleri kaynakların izlerini, damgalarını bu belgelerle koyar ortaya. İnançlar, gelenekler, görenekler, alışkanlıklar uygarlıkların yarattığı değişik insan

davranışlarıdır. Bu sürekli, çağdan çağa aktarılan, zamanla ayrı ayrı boyalara bürünen davranışlar uygarlıklara biçim kazandırır, özellik verir. Ancak bu özellikler de belli sınırlar içinde olur.

Anadolu uygarlığının, daha doğrusu birçok uygarlıkların karışıp kaynaşması sonucu ortaya çıkan bütünün damgası Kübele'nin varlığında dile gelir. Kübele bütün çağlara, bütün insanlara bolluk saçan, varlık kazandıran bir doğum tanrıçası, bir bolluk kaynağıdır. Anadolu'nun toprağından çıkmış, orada beslenmiş, sonradan Batı ülkelerine gitti mi, güney uluslarının inançlarına karışmış, saygı görmüş, kutlanmış bir düşünce varlığıdır. Anadolu, belli ölçüler içinde tarih alanına onunla çıktı. Onun kişiliğinde özellik kazandı, varlık gösterdi. Bu yüzden, Kübele bir uygarlığın örneğidir Anadolu da. Tarihin akışı içinde belli belirli başarıları olan, belli düşünce ürünleri bulunan bir uygarlığın, Anadolu da, daha sonraki çağlarda görülen yerleşmeler, göçler sonucu ortaya çıkan değişimler, bu eski uygarlığın yeniden çiçeklenmeleri olmaktan öteye geçemez, Anadolu tarihini, uygarlığı Kübele çevresinde yoğunlaşan inançlardan ayrı sayarak, ortaçağla başlatanlar, onun eski durumunu bilmek, öğrenmek istemeyenlerdir doğrusu.

Tarih, insanın gönlü uyarınca yapılan, düzenlenen bir tören, bir şölen değildir. Tarihin kendi yasaları, gerekimleri vardır. Olaylar, oluşmalar onlara göre değişir, ortaya çıkar. Bu konuda iki ayrı görüş vardır: 1- Anadolu tarihi iki ayrı dönemde incelenmeli. Birincisi Türklerden önceki çağlardır. Bunların Türklerle ilgisi yoktur. Türkler, Anadolu da yerleşmeye başlayınca onun kimliğini, özünü değiştirdiler. Anadolu'ya yeni bir uygarlık getirdiler. Gerçek Anadolu uygarlığı budur. Ondan önceki çağlar, uygarlıklar Türkleri ilgilendirmez. 2- Anadolu uygarlığı bir Grek uygarlığıdır. Bütün başarılar, buluşlar, düşünce çığırları, insan yaratmaları Greklerin uygarlık ürünleridir, başlangıçtan Türklere değin geçen

çağların uygarlığı Grek, 1071 yılında başlayan Türkleşme olayından sonraki uygarlık Türk uygarlığıdır.

Bu görüşlerin ikisi de yanlıştır, tarih bakımından geçerli, olumlu değildir. Sağlam ilkelere dayanmaz. Birinci görüşü savunanlar, Anadolu uygarlığını ayrı dinden olan insanların düşünce ürünü olduğu için benimsemek istemez. Bu konuda din inançları, İslam düşüncesi ağır basar. Nitekim Anadolu Türklerin eline geçmeden önce İslamlaşmaya başlayaydı birinci görüşü savunanlar böyle düşünmeyeceklerdi. Bu görüşü savunanlar, Türklerin ele geçirdikleri İslam ülkeleri için böyle düşünmüyorlar, Türkler oralara yeni bir uygarlık getirdi oraları yeniden kurdu demiyorlar. Yalnız, kendilerinin bağlı bulunduğu dinden olmayanların oturduğu ülkeler için böyle düşünüyorlar. Sözgelişi, Türkler Bağdada, Şama, Mısıra, İran'a uygarlık getirdi diyen yoktur. Oradaki uygarlıkları, Türklerin eline geçmeden önce Müslüman oldukları için bir gerçek olarak benimsiyorlar. Oysa Mezopotamya, Mısır uygarlıkları çok eskidir, ortaçağ uygarlıklarından daha köklü, daha gerçekçidir. Deneye, yaşanan olaylara dayandığı için, günümüzün bilim anlayışına daha yakındır, bir bakıma çağdaş uygarlığın kaynağıdır. Türklerle geldiği söylenen uygarlık, birtakım tarihçinin ileri sürdüğü gibi bir çadır uygarlığı ise, bugün Anadolu da ondan bir iz kalmamıştır. Anadolu'nun eski uygarlık ürünleri içinde erimiş, değişmiş, yerleşmenin etkisi gereğince yok olmuştur.

Anadolu uygarlığı yerli bir uygarlıktır. Sonradan gelenlerin getirdikleri birer inanç, birer geçici gelenek olmaktan öteye geçemedi. Öyle ki, birçok gelenekler, görenekler bile Anadolu da ekin yoğunlaşmaları sonucu değişerek yeni bir biçim, yeni bir yapı kazandı. Bugün, Anadolu'nun değişik bölgelerinde yapılan yıllık törenler, şenlikler, dernekler sonradan değil, eski Anadolu uygarlığını yaratanlardan kalmadır. Bu görüş, insanı kültür yaratan bir varlık olarak değil de, kültür taşıyan, bulduğunu olduğu gibi saklayan, değişmeyen,

duran canlı diye anlayanların savunduğu düşünceye dayanır. Oysa insan boyuna değişen, yenileşen, inançlarını, geleneklerini, göreneklerini çağların akışına göre yaratan, düzenleyen bir atılım içindedir. Daha önce ayrı olaylar nedeniyle bu konuyu işlediğimiz için, keselim sözü...

İnsan, yaratan, düzenleyen, inanan, inandığını gerçekleştirmeye, yenilemeye çalışan bilinçli bir varlıktır. Bu yüzden olduğu yerde kalamaz, değişir. Çevresini kendine uydurur, çevre ile değişir. Bulunduğu ekin ortamı gereğince yeni yeni atılımlar yapar. Tarihi, bir değişmezler, değiştirilmezler alanı diye görenlerin, en küçük bir başarısı, buluşu, insanlığa getirdiği bir tutum ışığı yoktur.

İkinci görüşü savunanlar, daha çok batılı bilginlerdir. Bunlar, Anadolu'nun İslamlıktan önceki, Türklerin eline geçişinden önceki dönemlerini Hıristiyanlığın, ona bağlananların, o dine kaynaklık edenlerin uygarlık alanı sayarlar. Anadolu'nun gerçek tarihine, bütünlüğüne inanmazlar, inanmak istemezler. Anadolu'yu iki ayrı tarih bölümüne ayırırlar. Türklerden önceki dönemi Greklere, onlardan sonra gelen Hıristiyan uluslara, sonraki dönemini de gene Grek uygarlığının kaynaklarından beslendiğini öne sürdükleri İslam uygarlığına bağlarlar. Böylece Anadolu'nun gerçek tarihi ortadan kalkar. Bir dönemi Hıristiyanlıkla ondan önceki çoktanrıcı çağlara, bir dönemi de İslâm uygarlığına bağlayarak konuyu çözümlediklerini sanırlar.

Bu ikinci görüşün de iler tular yanı yoktur. Bir önyargıdan kalkarak gerçek olana değil de olmayana, olması istenen duruma bağlanır. Batı tarihçileri, Anadolu için böyle düşünür de kendi ülkeleri için düşünmezler.

Bugün olduğu gibi, ondokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında da böyle düşünenler vardır. Onlara göre başarı, uygarlık belli bir soyun, belli bir kanın (ırkın) ürünüydü. Son yıllarda, Anadolu da yapılan kazılar, bu iki düşüncenin de geçerli ol-

madığını, sağlam görüş ilkelerine, kanıtlara dayanmadığını ortaya koydu.

Bu görüşü benimseyenler ekin yaratmalarını, kültür çatışmalarını Hıristiyanlığın bir düşünce ürünü olarak gösterenler, Anadolu da fışkıran bütün insan başarılarını belli bir kaynağa, eski Greklere, daha sonra onların buluşlarıyla yetinen Roma ulusuna bağlamak isterler. Anadolu'nun daha önceki çağlarını Avrupa dolaylarından gelmiş, şimdilik kimlikleri kesin olarak bilinemeyen insan topluluklarına dayandırırlar. Bu görüşün arkasında derin bir dinci anlayış, bir Hıristiyan bağnazlığı saklıdır.

Her ulusun ortaya çıkışında, her devletin kuruluşunda birtakım masallaşan inançlar, tarihe karışan öyküler, gerçekdışı olaylara bağlanışlar vardır. Kartal, kurt, aslan, öküz, buzağı, sırtlan gibi canlı varlıkların bir totem, birer tanrı olarak kutlandığı çağlardan kalmadır bunlar. İnsanların yayılışlarıyla atbaşı giden bu gibi inançlar, zamanla çok geniş alanlara dağılır, yeni yeni yorumlar kazanır. Kutsal sayılan bu hayvanlar, ulusların masalımsı kişilikleridir bir bakıma. Tarih açısından ele alınınca masallarda bile nice gerçekler çıkar ortaya. Sözgelişi, kurt, aslan, kartal inancı, onların kutsal sayılması böyle bir gerçeğin zamanla değişmesi sonucu çıktı açığa. Bunların da kaynağı Anadolu'dur. Roma ilinin kuruluş masalına karışan kurt ile Türklerin ortaya çıkışlarını örneklendiren kurt arasında görülen benzerlik gelişigüzel bir olay sonucu değildir. Anadolu'dan batıya kayan bir inancın ürünüdür. Birçokları bunun Roma ülkesinden geldiğini sanırlar. Roma'da kutsal sayılan kartalın bile oradan çıktığını ileri sürerler. Oysa bu kartal çok eskiden Anadolu da vardı. Hitit ulusunun Roma'ya uçan bu güçlü kartalı sonradan gene Anadolu'ya, eski ocağına döndü. Bu gidiş gelişin kaynağını araştırmayanlar, onu Roma ulusunun bulduğunu, yarattığını sanmışlar.

Birtakım tarihçiler, özellikle batılılar, İran'ın eskiçağı ile Turan ulusları arasında bir bağlantının bulunduğunu ileri

sürüyor. Aslan, kurt gibi kutsal sayılan hayvanlara karşı bu iki ulusun ortak bir inanç ortamında bulunduğunu söylüyorlar. Ancak bu da bir varsayım olmaktan öteye geçemiyor.[1]

Tarihi masallara bağlama, masallardan başlatma eğilimi yakın çağlarda ortaya çıktı. Bu inancın kökünde, uluslara çok eski, bugün için kanıtlanamayan bir başlangıç bulma düşüncesi vardır. Masallar (mitoslar) tarih için birçok konularda yararlı belgeler olabilir, ancak, bir bilim olarak tarih onlara bağlanamaz. Mitosların değeri, insan düşüncesinin birer ürünü olmaları, insanların düşünmeye başladıkları dönemlerde daha çok nelere yöneldiklerini, ne biçim bir düşünce ortamında bulunduklarını, dünyayı, çevrelerini nasıl gördüklerini anlamak, açıklamak için birer başlangıç belgesi oluşlarındadır.

[1] Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İran Tarihi C. 1. Sa. 1-86. Ord. Prof. Şemsettin Günaltay, Türk Tarih Kurumu 1948.

GÜLDÜREN MASALLAR

Daha önceki bölümlerde yeri geldikçe söyleyip durduğumuz gibi Anadolu'nun tarih çizgisi üzerindeki gelişimini belli bir yerden başlatmak isteyen görüşler vardır. Bunlar bilimsel bir kaynağa dayanmaz. Daha çok eskimiş bir duygusallıkla iş görmeğe çalışırlar. Anadolu'nun tarihini onbirinci yüzyıldan sonra doğudan gelen boyların eline geçmesiyle başlatılmak istenen bu kısır tarih anlayışı, uygarlık alanında en küçük bir başarısı olmayanların ortaya attığı çelimsiz düşüncelere dayanır.

Alp Arslan'ın Anadolu'yu ele geçirmesiyle Türk tarihin Anadolu da başladığını ileri sürmek, ondan önceki binlerce yıllık tarihi bir çırpıda yok saymak, düşünmesini bilen, bilgiye, tarih gerçeklerine inanan bir kimsenin yapacağı iş değildir. Anadolu'nun gerçek değeri Alp Arslan'dan binlerce yıl öncesiyle başlar. Asya'dan gelenlerin getirdikleriyle Anadolu da bulduklarını şöyle bir karşılaştırınca kimin ağır bastığı daha kolay anlaşılır. Anadolu bütün ağırlığını kor ortaya. Eldeki belgelere göre Anadolu da İ.Ö. otuzbin yıllarına doğru uzayan bir yerleşme, bir uygarlaşma vardır. Oysa tarihçilerin söylediklerine bakılırsa, Asya'dan uygarlık değil, bir çadır ulusu gelmiştir. Bu çadırların kimi dörtüyüz, kimi daha çok olduğunu söyler. Dörtyüz değil, dörtbin de olsa onbirinci yüzyılda Anadolu da en aşağı beş on milyon insan vardı. Bunlar, Hitit öncesi, Hitit, Pers, Roma, Grek, Ermeni, Mezopotamya uygarlıklarından esinlenmiş, onları esinlemiş etkilemiş bir ulusun soylarıydı. Belli bir yerde yerleşmiş sınırlı bir toprak üzerinde oturmayı öğrenmiş, toprak işçiliğini, tarımı, hayvancılığı, uygarca yaşamanın gerektirdiği bilgileri edinmiş kimselerdi. Gelenlerden çok daha uygar, ileri bir aşamada yaşıyorlardı.

Anadolu da çok gelişmiş bir sanat, bir düşünce, bir bilim anlayışı vardı. Sözgelişi bir Ayasofya vardı, Bergama, Side, Ephesos gibi yörelerde çok ileri durumda bir yapı sanatı, tiyatro anlayışı vardı. Asya'dan gelenler bunlara ne eklemiş, bu dörtyüz (ya da dörtbin) çadırla gelenler burada yaşayan milyonlarca insanı ne yapmış. Kesmiş denecekse doğru değildir, Yavuz Selim'den IV. Murad çağına değin Anadolu da, özellikle Asya'dan gelenlerin çoğunlukta olduğu bölgelerde yüz binlerce Türk'ün kesildiğini de biliyoruz. Kesme işi yalnız Anadolu'da yaşayan, Türk sayılmayan kimselere uygulanmış değildir. Ayrı bir konu, uzun bir çalışmayı gerektiren bir tarih sorununa burada kısaca değinip geçelim.

Uygarlık bakımından çadırda yaşayanın konakta, tiyatroda, okulda, kitaplıkta yaşayanla eş durumda olması pek benimsenecek nitelikte değildir. Çadırla gelenler yerlere kazık çakarken, Anadolu da yaşayanlar hanlar, hamamlar, saraylar, tiyatrolar, kütüphaneler, konaklar yapıyorlardı. Çadırla gelenler ağaçlara, kayalara taparken, Anadolu'da oturanlar bugün bile insanın parmağını ağzında bırakacak nitelikte büyük tapınaklar yapıyordu. Yontu, mozaik, kabartma, taş işçiliği Anadolu'da en ileri durumdaydı. Bu gelişme Hıristiyanlıktan çok önce başlamıştı. Ürünlerini İşarım dininden binlerce yıl önce vermişti bile. Burada konuyu inanç ortamından tarih alanına kaydırırsak şunları söylemek gerekir özet olarak:

Çadırla gelenler at getirmişti, oysa Anadolu da araba vardı. Hitit tanrılarının güneş arabası bunun en açık örneğidir. Hayvanları evcilleştirme eylemi Asya'dan çok önceleri başlamıştır Anadolu da. Hekimlik, bilgelik, tarım, yapı, sanat, şiir, tarih, düzyazı, musiki Anadolu da çağına göre çok ileri bir çizgideydi. Oysa Asya'dan gelenler içinde bunları bilen yoktu.

Anadolu tarihini incelerken bütün insan yaratmalarının eş nitelikte bir gelişim doğrultusunda olduğu anlaşılır.

İnsan yaratmaları elele gider. Bir ayrılma, kopma görülmez aralarında. Tarih bir kesintiye uğramış düşünce sürmez ortaya. Bir birlik, atbaşı gidiş vardır bütün düşünce dallarında, Anadolu da.

Tarihin önümüzde duran bütün gerçeklerine karşın, Anadolu'yu bizden saymaz birtakım tutucu aydınlar. Onların inancına göre, Anadolu'nun Türkleşmesi sonucu bütün öteki uluslar yok olmuş, dörtyüz çadırlık ulus, milyonlarca halkı özünde eritmiş, kendine katmıştır. Bir düşünün ki gelenlerin elinde uygarlık adına elle tutulur, adı edilmeğe değer bir yaratma, bir varlık yoktur. Bütün araçlar ok, yay, mızrak, at, atla ilgili araçlar, kesici el araçları, çadır. Bunların dışında yerleşme ile ilgili, bir yerde oturmakla bağlantılı bir uygarlık yaratması yok. Sözgelişi tiyatro, konak, kütüphane, büyük ölçüde tapmak (Ayasofya, Ege kıyılarında, Bergama'da görülen büyük yapılar) gibi sanat yaratmaları yok. Şimdi yalnız savaşmayı bilen, bir yerde uzun zaman oturmayan, göçen, yayla yayla dolaşan bir boy, tarihin en ilginç sanat yaratmalarını, düşünce varlıklarını ortaya koymuş bir toprağın halkını kendi özünde eritecek, ona kendi damgasını vuracak, tarih kişiliğini verecek. Bu inanılır bir iş değildir. Bugün, Anadolu da konuşulan dillerin çokluğu, geleneklerin, inançların sayısızlığı bile böyle bir olayın gerçekleşmediğini gösteriyor.

Anadolu'ya gelen, insan varlığını kanın yapısı ile açıklamaya kalkan aydınların düşündüğü, uluslar daha sonraki yüzyıllarda da kendilerine özgü olduğu söylenen uygarlık yaratmalarıyla bir başarı sağlayamadıkları ortadadır açıkça. Asya'dan gelenler yaratıcı, uygarlık alanında göz kamaştırır başarılar sağlayıcı nitelikte, yetenekte olsalardı bu güçlülüklerini Anadolu'da da gösterirlerdi. Nitekim Divan Edebiyatı bu savaşçı ulusun pek başarılı bir geçmişi olmadığını koyuyor ortaya. Arap-Acem kırması bir dile başvurmadan, Arap-Acem sanatını, şiirini, düzyazısını, tarihçiliğini örnek almadan bir başarı sağlayamıyor bu boylar.

Asya'da, belli bir yerde yerleşen, site uygarlığını gerçekleştiren Uygurlar sınırlı da olsa bir varlık gösteriyor. Yerleşme ister istemez insana birtakım başarı kapıları açıyor, ilerleme, gelişme olanakları sağlıyor. Anadolu'nun, onbirinci yüzyıldan önceki geçmişini benimsemeyen, bugün üzerinde yaşayan ulusla binlerce yıl öncekiler arasında bir bağlantının gerçekliğine inanmayan kimseler, Arap-Acem uygarlığının etkisi dışında su katılmamış Türk olan bir başarı alanı, sanat, düşünce varlığı gösteremezler. Onlara göre ümmet çağının belli bir ulusun damgasını taşımayan, kimlikten, kişilikten yoksun, bir dine bağlı kalan bütün uluslarca benimsenebilecek olan sanat, düşünce varlıkları Türkün elinden çıkmıştır. Peki, niçin Asya'da yaşayan Türkler arasında bir Süleymaniye, Selimiye, Ayasofya, Kariye, Aspendos tiyatrosu gibi insan emeğinin devleştirdiği yapıtlar yoktur? Bu konulara başka bir çalışmada yeniden döneceğiz.

Bu sorunun alanını istediğimiz ölçüde genişletebiliriz, ozanları, mimarları, mozaikçileri, heykelcileri, daha nice sanatçıları, düşünürleri sayıp dökebiliriz; burada gereksizdir, anlayana sivrisinek saz anlamayana davul zurna az.

Asya'da yaşamış bir Türk ulusu olan Topaların sanatı en geniş ölçüde alınsa bile, Anadolu sanatıyla karşılaştırılamaz. Asya uluslarının sanatı (Çin, Hint, İran, belli bir anlamda biryana) Anadolu'nunkiyle yan yana gelebilecek durumda değildir. Anadolu'ya gelen ayrı ayrı soydan uluslar birbiri içinde erimiş, yeni bir ulus doğmuş, bir ulus da yeni bir sanatın, düşüncenin, bilgeliğin yaratıcısı olmuştur. Anadolu'nun başarısı işte buradadır. Selçuk Türklerinden kalan cami, çeşme, kervansaray kalıntısı gibi yapıların duvarlarında görülen işlemeler, kapılarındaki sütün başlıklarında göze çarpan yaratmalar, çok eski çağlarda Anadolu da yaşamış ulusların etkisini taşıyor. Burmalı kapı sütunlarında görülen kartallı, yılanlı taş işlemeleri, oymaları düpedüz Hititlerden kalmadır. Kartal, yılan su katılmamış bir Hitit buluşudur. Onların inançları içinde değişmez bir yeri vardır kartalla yılanın.

Anadolu da, hangi sanat yaratmasını incelersek inceleyelim, karşımıza bir Hitit, bir onlardan sonra, ya da önce yaşamış Anadolu ulusunun etkisi, izi çıkacaktır. Bu bir tarih gerçeğidir.

Anadolu, oyunları, masalları, gelenekleri, törenleri, şölenleri, dilleri, inançlarıyla, özellikle mutfağıyla yepyeni bir birleşimin sonucudur. Bugün yediğimiz yemekler, oynadığımız oyunlar içinde Asya'dan gelmiş bir tek bile yoktur dersem pek de aykırı bir söz söylemiş sayılmam.

Anadolu'nun, onbirinci yüzyıldan öncesini bizden saymayanlar, onu istemeyenler insanın bir tarih varlığı olduğunu, üç yönlü bir zaman akışı içinde bulunduğunu, hayvan gibi tek doğrultulu bir zaman bölümü içinde yaşayamayacağım düşünemeyenlerdir. Onlar, geçmişi olduğu gibi geleceğe aktarmanın insanca bir tutum olmadığını bile anlayacak durumda değildir.

Bu konuda başka bir olayı gözden geçirelim: Anadolu'yu ancak Asya'dan gelen Türklerin uygarlaştırdığını ileri sürenler içinde, Macarların, Bulgarların, Kumanların, Peçeneklerin de birer Asya ulusu olduğunu, neden gittikleri yerlerde Anadolu ulusu ölçüsünde sanat, düşünce alanında başarı sağlayamadıklarını düşünen var mıdır? Neden Bulgaristan'da bir Süleymaniye yoktur? İslâm yapılarını Hıristiyanlar yıktı, sanatın gelişmesine engel oldular, diyenler çıkarsa soruyu çevirmek güç değildir: neden bir Ayasofya yok oralarda? Demek önemli olan yalnız ulus değildir. Üzerinde yaşamları toprağın da birtakım özellikleri karışıyor işin içine. Toprak düşünme gücü veriyor insana...

Yukarıdaki sorunların karşılığını biz bulalım: Bulgaristan, Macaristan, Romanya, komşuları gibi Avrupa ülkeleri Anadolu ölçüsünde güçlü bir yaratma alanı olamamıştır. Doğal yetenekler elverişli değildi. Anadolu'nun doğal yapısı böyle bir uygarlığın doğması, çevreye yayılması için çok daha elverişli bir nitelik taşıyordu.

Anadolu, İslâmlaştıktan sonra tarih çizgisi üzerinde yönünü değiştirdi. Gerçek kaynağından, yapıcı, geliştirici, besleyici özlerinden belli bir süre içinde de olsa ayrıldı. İşte, yüzyıllardır önemli başarılar gösteremeyişinin nedeni de budur. Boyuna yeni kalan, yaşananla bağlantılı olan, yaratıcı özünü yitirmeyen yalnız kendi alınyazısını yaşayan halktır.

Tarihi bırakıp masallarla uyutmuşlar bizi yüzyıllar boyunca. Gerçeği atıp uydurma masallar, iç bulandırıcı öyküler, iğrendirici olaylar sermişler önümüze. Gülmeyi bırakmışız. Leyla-Mecnun gibi saçma çöl masallarının ardına dökülmüşüz. Binbir Gece Masalları'nın doğduğu iğrenç ülkeyi örnek edinmişiz kendimize, yıllar yılı sıkılmadan. Yalandan yere ağlamayı, iç çekmeyi, gözyaşı dökmeyi sanat sanmışız. Önümüzde duranı bırakmış da uydurmalar ardından koşmuşuz. Dağlarımız taşlarımız, ırmaklarımız, yamaçlarımız, göllerimiz, derelerimiz sayısız tanrılarla karşımızda dururken, ödünç tanrı almaya gitmişiz uzaklara, karardık yerlere. Anadolu'nun pırıl pırıl ırmakları, kaynakları ışıyan suları, gülen pınarları dururken çamurlu bir suda kutluluk aramışız. Oysa Anadolu'nun bütün sularından tanrılar içmiş, periler yanan dudaklarının, cinler tutuşan gönüllerinin susuzluğunu gidermiş.

Bırakmışız önümüzden akarken bize gülümseyen, yüreklerimize gün ışığı dolduran, bizi yansıtan suları, dirilik kaynaklarını, sevinç yunaklarını, tarihi bırakmışız, gerçeği unutmuşuz masallara kaptırmışız kendimizi. Özümüzün, gözümüzün yabancısı olmuşuz, bir yalancı inançla.

Bu konuda inançların taşıdığı önemi bile görememiş, gereğince kavrayamamış aydın sandıklarımız. Anadolu'da Araplaşma ile Türkleşme birbirine karıştırılmış, özellikle Osmanlı döneminde yürürlüğe giren Osmanlılaşma bambaşka bir nitelik kazanmıştır, bu üçüzlü olayda inanç varlıklarında bile belirgin sapmalar görülmüştür. Bu dönemin benimsediği, devlet ilkeleri saydığı inancı sonradan geçersiz kıldığı anlaşılmıştır.

BİRLEŞEN YANILMALAR

Anadolu da görülen başarıları, inanç varlıklarından kaynaklanan, sonra bilimsel bir niteliğe kavuşan uygarlık ürünlerini batılı bilginlerin izinden yürüyen doğulu tarihçiler üç yabancı kaynağa bağlar, öyle yorumlarlar:

1- İran uygarlığını Anadolu uygarlığının kaynağı sayan, bütün düşünce ürünlerinin, sanat yaratmalarının kökünde İran etkisinin bulunduğunu, İran dışında bir Anadolu uygarlığından söz edilemeyeceğini söyleyen köksüz anlayış. Bunun arkasında ortaçağdan kalma bir düşünce saklıdır. Osmanlı şiirini derin etkisi altında bulunduran ortaçağ İran şiiri bütün yaratma alanlarında kendine eş bir etkinin varlığı inancını doğurmuştur. Bu inancın ardından gidenlere göre İran bütün düşünce, sanat alanlarında Anadolu'ya örnek olmuştur. Böyle düşünenler arasında Ayasofya'nın bile İran etkisi taşıdığını söyleyenler vardır. Onlara bakılırsa kubbe mimarisinin kaynağı da İran'dır. Ancak bu paslı çömlekler içinde İran'da bir Ayasofya gösterecek güçte bir kırıntının çıktığım bilen, duyan olmamıştır.

2- Bu görüşü savunanlar da Anadolu'yu İslâm etkisi dışında görmek istemezler. Onların kanısına bakılırsa, Anadolu İslâm düşüncesinden sonra kişiliğini, kimliğini bulmuştur. İslâm'dan önceki Anadolu uygar değildi. Önemli bir başarısı yoktu. Sanat, düşünce, bilim alanında ne varsa İslâm'la gelmiştir. İslâm öncesi Anadolu'yla İslam Anadolu arasında bir bağlılık, bir ilgi yoktur.

Oysa İslâm dininin özünde eski Anadolu'dan gelen bilgilerin izlerini, düşünce varlıklarının derin etkilerini açıkça görüyoruz. Anadolu'dan Grek-Roma yoluyla Arap düşüncesini etkileyen, daha doğrusu Arap düşüncesini yaratan öz

güneye geçmiştir. Bunu, Arap düşüncesinin gelişim tarihi bize gösteriyor. Anadolu dışında her türlü etkiden sıyrılmış bir İslâm düşüncesi yoktur.

3- Bu konuda türlü görüşler ileri sürenler ya batılı bilginler, ya da onların etkisi altında kalan aydınlardır. Onlara göre, Anadolu eski Grek-Roma uygarlığının etkisiyle kimlik kazanmıştır. Anadolu'yu Grek, sonra Roma yurdu sayanlar için tek çıkar yol bu olmuştur. Böyle düşünenler Anadolu'yu Hıristiyanlık açısından gören, Hıristiyanlığı öğrendikleri Grek-Latin dillerinin etkisiyle bu çıkmaza sapanlardır. Anadolu'nun bütün başarılarını Greklere, Roma ulusuna bağlayan bu gibi bilginlerin düşüncesi son dil araştırmalarıyla yıkılmıştır. Grek tanrılarının bile adlarının Grekçe olmadığı, Grek dilinde eski Anadolu uluslarından geçme sayısız sözlerin varlığı, Anadolu kazılarında bulunan uygarlık ürünleri onları yalanlamıştır.

Anadolu'yu Asya'ya bağlayan, bütün başarılarını oradan gelmiş gösteren düşünce konusunda Ruslarla onların etkisi altında kalan kafatasçılar birleşiveriyor. Anadolu da konuşulan Türkçenin su katılmamış bir Asya Türkçesi olduğunu söyleyen Rus dil bilginleri kısa bir süre içinde Asyalı Türk dili bilginlerini de kendi yanlarına almışlardır. Batılı bilginlerle Ruslar, Asyalı Türk bilginleri Anadolu'yu gereksiz sayma konusunda anlaşmış durumundadır. Bu gibi kafaların hepsi de Kübele'nin yukarda adı geçen bozulmuş çömleğinden çıkmıştır. Bu çömlek anlayışının bütün ereği Anadolu'yu kendi sınırları dışına, özellikle Orta Asya'ya itmektir. Bu düşüncenin önderliğini yapanlar da başta Barthold olmak üzere batılı bilginler, Rus bilginleridir. Onların anlayışına göre Anadolu'nun bugünkü ulusu ile Ortaçağ öncesi ulusların arasında bir bağlantı, en küçük bir ilişki yoktur.[1]

---

[1] Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Türk Tarihi. Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Orta Asya Türk Tarihi. Barthold.

Anadolu bir, ortaçağ varlığı değildir, onun geçmişini sağlam bilim ilkelerine dayanmadan, bugünkü ulusundan koparmak elle tutulur bir anlayış sonucu değildir. Bu görüş, insanın bir tarihi olduğunu, geçmiş, içinde bulunduğumuz süre, bir de gelecek gibi üç doğrultulu bir zaman akışı içinde yaşadığını, insan olmanın bu üçüzlü zamana bağlı bulunduğunu bilmeyen, kavramayan verimsiz düşüncenin ürünüdür. Bu görüşün ardından gidenlere göre, geçmiş belli sınırları olan, içinde sıkışıp kalmış, insanın istediği gibi uzatıp kısaltabileceği bir zamandır. İnsanın gönlü dilediği zaman geçmişin sınırlarını genişletme, daraltma yetisi var gibi gelir onlara. Gene onlara göre tarih, belli bir yılla başlar, besbelli bir yerde sürüp gider. Oysa bu tutum, tarihsizliğin kendisidir. Bu tutumun tarihle, tarih varlığı olmakla bir ilgisi, bağlantısı yoktur.

Tarihte, inşam belli çizgiler içinde yaşatma diye bir görüş yoktur. İnsan, geçmiş, gelecek, şimdiki süre gibi üçüzlü bir zaman ortamına yayılmış, kendini bu ortamda sürdürmenin gerekliliğine kaptırmıştır. Bu da onun varlığı gereğidir, başka türlüsüne gerek yoktur. İnsan, işte bu şaşmaz gerekliliktir. İnsanı onun dışında düşünemeyiz. İnsanı böyle sınırlı, tek yanlı zaman akışı içinde düşünmek özünden ayırmaktır. Onu, gelişigüzel bir hayvan kimliği içine sokmaktır.

Tarih, birtakım inançlara, özel görüşlere göre nitelenmez. Onun belli bir anlamı, belli ölçüleri, nitelikleri, belli bir yapısı vardır. Onu, bu özlerin dışında düşünmek olmaz. Olursa böylesine de tarih denmez.

Anadolu, böyle yapmacıklı bir tarih açısından görülmüş, gerçek tarihiyle değil de, belli bir çıkarın yolunca ele alınmıştır. Uluslar, birdenbire yerden bitmiş varlıklar olmadıkları için, belli bir toprak üzerinde belli bir yolda, sayılı, bilinen bir günde ortaya çıkmış, tarihleri başlamış sayılamazlar. Anadolu'nun, tarih açısından bakılınca, tarihin akışı içinde belli bir yeri, önemi, anlamı vardır. Yeryüzünde, tarihi şu yılla başlamış bir ulus düşünemeyiz. Elde böyle kesin,

insanın doğum yılını bildirir gibi, ulusların ortaya çıkışını, tarih alanında kendini bir varlık olarak gösterişini bildirir yıllar yoktur. Sözgelişi, İstanbul 1453 yılı 29 Mayısında II. Mehmed'in eliyle alınmış. Bu yıl İstanbul'un ancak alınış, el değiştiriş yılıdır. Tarihin başlangıç yılı değildir. Asya'dan gelen bir ulusun yüzde yüz yerlileri erittiği savı da geçerli değildir. Doğudan batıya, batıdan doğuya sayısız göçler olmuş, İstanbul'da yaşayan halk binlerce yıldan beri sürekli bir karışım işlemi yaşamıştır. O toplulukta bir soy birliği, belli kökten (ırktan) gelme yoktur. O ulus bir karışımdır. Tarih akışı içinde durmadan değişen, yeni yeni uluslarla kaynaşan bir karışım. Bu karışım, bu kaynaşan sonunda eski arı duruluğunu yitiren, yeni nitelikler kazanmış bir ulus çıkmış ortaya. Yeryüzünün bütün uygar uluslarında durum böyledir. Olduğu gibi kalan, bir soydan gelen, değişmeyen, başkalarıyla karışmayan bir ulus yoktur. Olduğu sanılan, ya da sayılanlar ise uygar olmaktan yoksundur.

Anadolu, yalnız Asya'dan gelenlerle değişmemiş, Byzans 1453 yılından sonra toptan başkalaşmamıştır. Değişme, kaynaşma uzun yıllar boyunca, sürekli bir akım içinde olmuştur. Anadolu'nun tarihi, değişmenin, kaynaşmanın bir sürekli olay niteliğinde geçtiği en önemli, en ilginç araştırma konusudur. Bugüne değin bu yapılamamıştır. Tarih, kişinin işine geldiği gibi bir çocuğun doğum yılı biçiminde alınmış, gülünç, acıklı, bir durum çıkmış ortaya.

Tarih belli ard düşüncelere, bilime dayanmayan görüşlere araç edildiği sürece özünden, gerçeğinden uzaklaşır, tarih olmaktan çıkar. Doğu düşüncesi, tarihi olduğu gibi değil de kendi tutumuna, ereğine uygun bir durumda ele almak isteğinden dolayı, bu geniş ülkede bir tarih anlayışı, düzenli, olumlu, verimli bir tarih görüşü doğmamıştır. Doğu tarihsiz yaşayan bir topluluk, tarih bilincinden yoksun bir sürü olarak kalmıştır. Doğuda bir tarihçi, belli bir varlık anlayışı olan bir tarih düşünürü doğmamıştır. Çünkü doğunun bir tarih gele-

neği yoktur. Doğuda tarih yıllarla ölçülen, yılları ard arda sıralamayı konu edinen bir tutarsızlık olmaktan öteye geçememiştir. Olayları olduğu gibi sıralamak, anlatmak, bir eleştiri süzgecinden geçirmeden ortaya koymak, bir tarih anlayışının taşıyıcısı olmamaktır.

Olayları olduğu gibi anlatmak ilkçağ Anadolu'sunda yaşamış bir tarihçi olan Herodotos'tan kalma bir gelenektir. Onun yaşadığı çağda, doğuda o ölçüde bir tarihçi yoktu. Asya'dan Anadolu'ya gelenler arasındaysa yakın çağlara değin çıkmamıştır öyle bir tarihçi. Bütün Osmanlı tarihçileri birer anlatıcı, olayları olduğu gibi aktarıcı (vak'a-nüvis) olmaktan öteye geçememiştir. Ortaçağdan buyana Anadolu tarihinin bilimsel bir açıdan görülmeyişinin temel nedeni de budur.

Doğu düşüncesinin tarih kavramıyla öyküyü, olayı köklü olarak birbirinden ayıramaması sonucu çıkmış ortaya tarihsizlik.

Köklü bir tarih görüşünden yoksun olan sözde tarihçilerin elinde Anadolu kuşa çevrilmiş. Gerçek tarihinden soyulmuş, kısa süreli bir iki olayla çıkarılmış tarih alanına. Oysa Anadolu'nun tarihi binlerce yıl önceden, Hitit öncesi uluslardan başlar. Bugün, Anadolu toprakları üzerinde yaşayanlar için kral Hattuşil, kral Varpalavas gibi binlerce yıl önce yaşamış olan önderler, Anadolu tarihi, söz konusu olunca, Atatürk'ü yaratan tarih çizgisi üzerinde gelişen oluşlar ölçüsünde birer gerçek olarak görülmelidir. Anadolu tarihini böyle bir görüş ulaştırır ancak bütünlüğe.

Tarih, bir bilim olarak toprağa bağlıdır biraz da. Bu bağlılık, toprakla üzerinde yaşayan insanların kurduğu bütünlüğü dile getiren bir anlatım niteliği taşır. Anadolu, bir toprak olarak üzerinde yaşayan insanlardan, tarih varlığı olanlardan ayrı düşünülmüş yüzyıllar boyu. Hitit öncesi uluslardan günümüze değin, bu toprağın ürünlerinden beslenenler birer tarih dışı varlık diye anlaşılmış, tarihi yapanlar, ta-

rihten yoksunmuş gibi gösterilmiştir. Bu verimsiz tutum, doğunun tarih anlayışının ilginç olduğu ölçüde yürekler acısı bir örneğidir. Doğu için tarih yoktur. Doğu birtakım öyküler içinde yaşayan bilinçsiz bir nesneler yığınını barındırır. Orada tek tek olaylar vardır. Birbirini bütünleyen, içten içe birliğe ulaşmış sürekli ilkeler yoktur. Doğu insanı yalnız konuştuğu için, iki ayağının üstünde yürüdüğü için insandır. Orada düşünme, olayların özüne inme, yaratma, düzenli düşünce yoktur. Her doğulu insan, yan yana duran, birbirinin varlığının bilincine varamamış, birbirini tanıma gücünden yoksun, yalnız içgüdülerin kimiyle devinen bir salyangozdur. Yan yana duran salyangozlar birbirini nasıl bilmezse doğu ihsanı da öyledir...

Kişinin tarihi dışına çıkması, kendi dışına çıkmasıdır, kendini belli bir gelişim çizgisinin ötesinde saymasıdır. Bir insan, tarihi yok saydığı sürece kimliğinden, özünden de yoksun oluyor demektir. Tarihsiz olmak, insan olmamak, belli bir ortamda sınırlanmak anlamını içerir.

Tarih varlığı olmanın özünde uygar olma, başarılı olma, geleceğe değin uzanma, kendini gelecekte sürdürme vardır. Ortaçağ Anadolu'sunun başarısız olması, uygarlık alanında saygıdeğer bir varlık gösterememesi, tarih bilincinden yoksun kalması sonucudur. Güneyden gelen düşüncelerin egemenliği altına girmeyi bir başarı sayan ortaçağ Anadolu insanları, tarihte eşi görülmemiş bir yıkıma doğru sürüklenmiştir. Bir yerde durmuştur. Kapalı bir çevre içinde kendinden uzaklaşmanın, bir çömlek varlığı olmanın uyuşukluğundan kurtulamamış bir türlü.

Her olay kendi tarihini, ortaya çıktığı yerde yaşar. Olayların tarihleri birer eğreti giysi gibi aktarılmaz. Oluşun gerçekleştiği yer bir anlamda tarihin de kimlik kazandığı yerdir. Olaylar gibi tarihleri de, oluş yerleri de gönül uyarınca değiştirilemez. Asyalıların tarihi Asya'da, Anadolulların tarihi de Anadolu da doğmuştur. Her ulusun tarihinde yaşa-

dığı toprağa vergi nitelikler bulunmasının kök nedeni de buradadır. Tarihin derinliklerinde boy attığı, filizlendiği toprağın izleri vardır. İnsan ne denli güçlü olursa olsun, bu izleri, bu derin etkileri silemez, ortadan kaldıramaz.

Toprak altodan çıkan eski çömlek varlıkları düşünmeye başlayınca, daha doğrusu düşünce adına birtakım saçma sapanlıklar ortaya atınca, bilimsel gelişime aykırı olarak, tarihi de yoktan var edeceklerine, yaratacaklarına inanıvermişler, bunu bir bilimsel davranış gibi göstermeye yeltenmişlerdir. Bilememişler ki Anadolu da Anadolulu olmayanların elle tutulur bir tarihi olmamıştır. Anadolu'ya dışından bir tarih getirilmemiştir, getirilemez de. Böyle bir tutum tarihe de, tarih gerçeğine de düpedüz aykırı olur.

Türlü boyların belli bir yerde buluşup kaynaşmasıyla yeni bir tarih dönemine girilir, ancak temelde gene yerli olanın, o toprak üzerinde eskiden beri yaşayanların sanatı, düşüncesi, ekin varlıkları, gelenekleri, görenekleri ağır basar. Bir aralık eski ekin varlıkları sanat yaratmaları unutulsa bile, zaman gerçeği ortadan kaldırmaz, günün birinde bütün çıplaklığıyla koyuverir ortaya, serer gözlerin önüne. Bugün Anadolu'nun yüzünü güldüren, ona evren ölçüsünde bir değer kazandıran tarih varlıkları Ortaçağdan kalmış olanlar değildir. İ.Ö. binlerce yıl yaşamış, toprağa damgasını vurmuş eskiçağ insanlarının yurttaşlarımızın uygarlık ürünleridir. Anadolu'nun yüzünü ak eden, atlarla, çadırlarla gelenler değil, uygarlık yaratanlardır toprağa kimlik, kişilik kazandıranlar, değer verenler. Kübele'nin çömlekleri yüz ağartacak bir varlık bulamamıştır Anadolu da kendi ellerinden çıkmış, kendi alın terlerinin ürünü olan. Gerçeği bırakıp masalla avunmayı, gerçekdışı kalmayı bir başarı sayanlardır Anadolu'nun insan kokuşlu tanrılarını bırakıp güney çöllerinde tanrı aramaya gidenler. Onlar geldikleri yerlerde bile birer insan tanrı yaratamamış, insan olmanın özünü masal uydurmada, gerçekten kaçmakta aramıştır boyuna. Anadolu için şurada burada tanrı aramanın, uygarlık aramanın gereği yoktur...

DEĞİŞEN ADLAR

Anadolu da, yalnız Hititlerin değil, onlardan önce de sonra da birçok insanın yaşadığını biliyoruz. Hititlerin değişik adlarından bile anlaşılır bu. Birtakım bilginler Hititlerden önce gelen uluslara Proto-Hitit adını vermiş, birtakımları Hatti demiş, sonra bu adı değiştirip Eti diyenler olmuş. Bunlar, adlarının değişik olmasına karşılık, Anadolu toprağının belli yerlileridir. Hititler gibi, Anadolu da yaşamış Luyi, Urartu, Hurri adlı türlü ulusların ayrı tanrıları, tanrıçaları vardır. Kaynaklara doğru gidildiğinde, bu değişik adların belli tanrılara verildiği, eskiden beri inanılan kutsal varlıkların yalnız adlarının değiştiği kolayca anlaşılır. Nitekim birçok Sümer, Akad tanrılarının, tanrıçalarının Hititlerce benimsendiği biliniyor. Öyle ki yukarda da görüldüğü üzere, bunların adlarını değiştirme gereği bile düşünülmüyordu.

Eskiçağ Anadolu'sunda, bütün doğa olaylarının birer tanrı, ya da tanrıça olarak değerlendirildiğini, Hititlerin bin bir tanrısının, tanrıçasının olduğunu, bunlara ayrı ayrı saygı gösterildiğini ilgili bölümlerde gördüğümüz için şöyle böyle biliyoruz. Bu tanrılar, tanrıçalar belli ki Anadolu da yaşamış ulusların birbirlerine gelenekler yoluyla bıraktığı göksel varlıklardır.

Hurri ulusunun bir güneş tanrısı vardı, Şimege derlerdi adına. Ayrıca bir de yüce tanrılarından Şarsumma vardı. Bunları Hititler de benimsemiştir. Eldeki yazılı belgelerden anlıyoruz bunu. Hurri ulusu zaman bakımından ister Hititlerden önce gelsin, ister sonra. Burada önemli olan, aradaki inanç birliğidir. Hurriler gibi, Urartu ulusuyla Hititler arasında da birtakım içten bağlantılar vardır. Tarih bakımından önce gelmek gene önemli değildir. Anadolu da ister önce,

ister sonra gelsin, bütün ulusların birbirlerinden aldıkları, verdikleri vardır.

Luvilerin Tarhunza adlı bir tanrısının, onlardan sonra daha yüzyıllar boyunca Anadolu da yaşadığını, Anadolu uluslarınca benimsendiğini biliyoruz. Ayrıca, Hititlerin, Anadolu da yaşayan bir ulus olduklarından, yurttaşı sayılan Urartuların Sebitu, Nolaini, Hutuini, Arsimela, Hurrilerin Hamanni gibi başka tanrıları olduğunu, bunlara inanıldığını, bunlar için şölenler, törenler düzenlendiğini biliyoruz. Gene Urartuların, bugün Türklerin anayurdu sayılan Turan gibi masalımsı bir adı taşıyan Turani adlı bir tanrılarının varlığını da biliyoruz açıkça.

Burada, sözler ardında görülen birtakım benzerlikleri büsbütün yabana atmamak gerekir. Bir Hitit kralı olan Mutalli'nin adından Midilli adasının ünlendiğini, Hititçe Halpa ilinin bugünkü Halep olduğunu, gene o çağlarda Damaşunas adının Ortaçda Dımışk (Damaskus) şimdi ise Şam diye anıldığını gözden uzak tutmamak gerekir. Bu il adları, su katılmamış Hititçe olmayabilir. Ancak, Hitit dilinde, ya da komşularının dilinde o çağlarda var oldukları bir gerçektir. Daha bunlar gibi Uilusa'dan İlion, Alaksandros'tan Aleksandos gibi adların eski Anadolu dillerinden geldiğini biliyoruz. Dil bilimi araştırmaları bunu gösteriyor açıkça.

Tanrı adlarının değişmesi, inançların değişmesini, kökten başkalaşmasını gerektirmez. Yeryüzünde yaşayan birçok ulusların, kendi dillerince birer tanrı adı yardır bugün bile. Ancak, inançlarda, törenlerde köklü değişiklikler pek görülmez. Öyle ki, Hıristiyan olan ulusların tanrı adları değişiktir, ancak bu ad değişmelerinin inanç düzenlerini değiştiremediği de açık bir gerçektir.

Eski çağlardan kalma dinleri, özellikle doğa olaylarını birer tanrı biçiminde yansıtan dinleri incelemekle, onlar üzerinde düzenli araştırmalar yapmakla verimli sonuçlar

alabilir insan. En ilkel inançta, en ilkel dinde bile, zamanın karanlıkları içine gömülmüş insan gerçeklerini, yaşama biçimlerini, varlık anlayışlarını aydınlatacak ipuçları bulmak eldedir. Eski dinler, insanların birer somut evren görüşünü içeriyordu. Sanatla, düşünceyle, yaratmalarla elele gidiyordu. Onlar evrenden kopmuş, soyut birer inanç olarak yaşamıyordu insanların yüreğinde. Doğa olayları içinde birer yaşanan gerçekleri vardı onların. O dinler, o çağ insanlarını ortaya koyan, onları anlamamızı, kavramamızı, bilmemizi sağlayan birer kaynaktır elimizde bugün. Denebilir ki, ilk insanlar inançla düşünmeye başlamış, çağların geçmesiyle gene inancın etkisiyle düşünmeyi unutmuştur.

Hititler, onlardan önce gelenler, sonra gelip onların düşünce varlıklarından, yaratmalarından beslenenler, belli bir sanat çığırında bize pek yararlı varlıklar bırakmıştır. Arinna ilinin güneş tanrıçası daha sonraki Anadolu uluslarının da tanrıçası olmaktan çıkmamıştır. Arada yalnız bir ad değişikliği vardır. Bu değişen ad da gene bir Anadolu dilincedir.

Kübele'den (Kupapa'dan) Kıble'ye, Dıngır'dan tanrı'ya, İloah'tan Allah'a gelinceye değin geçen zaman içinde görülen ad değişmeleri, tarihin akışı içinde yer alan gerçekleri değiştirememiştir. Bugününün en yüce, en arı duru sayılan dincil inançları içinde eskiçağların izlerini, kalıntılarını özünde taşımayan, kurumlarında yansıtmayanı yoktur. Hangi çağdaş din inancını eşelerseniz altından, yüreğinden bir eskiçağ tanrısının yüzünüze alaylı alaylı güldüğünü görürsünüz. Bergama'dan güney ülkelerine fırlatılan Kara Taş bize bilmediğimiz çok tatlı, çok eğlenceli masallar anlatır, dilinden anlamasını, konuşmasının tadım çıkarmasını bilirsek.

İnsan elinden çıkmış bütün yaratmaların özünde eskiçağları, insan kafasından çıkmış bütün düşüncelerin gönlünde onbinlerce yıl önce yaşamış soydaşlarımızın kokusunu sezeriz, biraz açık yüreklilikle konuya eğilince.

Anadolu da kurulmuş eski yerleşme yerlerinin, illerin, köylerin üzerinde yaşayan bugünkü insanlar öz bakımından değişmeyen çok derin inançları yaşarlar, yaşatırlar. Horon, zeybek, birçok bucaklarda yaz aylarında yapılan yıllık dernekler, yıllık şölenler, törenler eskiçağların bize kalmış inanç kurumlarıdır. Bugün, Karadeniz kıyılarında, doğu illerinde, Ege kentlerinde (Aydın-İzmir-Bodrum), Antalya'da, Orta Anadolu illerinde (Yozgat-Ankara-Sivas yörelerinde) yapılmakta olan yıllık eğlenceler (belli ayların belli günlerinde) bir bütünlük içinde, eskiçağlarda yaşamış soydamlarımızdan kalmıştır bize.

Şu inanç kalıntıları bugünde olduğu gibi yaşar halkımızın gönlünde: Yeni ay çıkmadan ekin biçilmez. Yeni ay çıkmadan ekin ekilmez, yaylaya gidilmez, sulara karşı çiş edilmez. Ay doğmadan yola çıkılmaz, gece bastırınca duvar diplerine işenmez, ay'a, güneş'e karşı sövülmez, güneş çarpar yalan söyleyeni, güneşe karşı abdest bozulmaz (büyük-küçük abdest yapılmaz), ay yeniye geçmeden tohum ekilmez, ay yeniye geçmeden tarla biçilmez, ay'sız ağaç kesilmez, akşamdan tırnak kesilmez, ay'sız çayır biçilmez, bir yılanı öldürüp ağaca asınca yağmur yağar, bir çocuğun bezlerini yabani ağaçlara asarsan çocuk yabancıl olur, tarlada çiftleşme olursa bolluk olmaz... Daha bunlar gibi pek çokları. Bunlar, insana günümüzde önemsiz görünür, görünüyor da. Oysa biraz derinlere inince bunların güneş, ay gibi gök varlıklarının birer tanrı tanrıça sayıldığı çağlardan kalma inançların kılık değiştirmesiyle ortaya çıktıkları görülür.

Eskiçağlarda ağaçlar, sular, tapmak duvarları, büyük kayalar, eski yıkık duvarlar, yıkık ev kalıntıları, ıssız kuytu yerler, birer kutsallık taşırdı. Bunların, birer tanrı, tanrıça, ya da peri barınakları olduğuna yürekten inanılırdı. Ay, bir tarım, bolluk tanrısı tanrıçası olarak anılırdı. İşte, bu sayısız gelenekler, inançlar bunların birer kalıntısı olmaktan öteye geçemez.

Üzüm, dediğimiz yemişin kutsallığını bilmeyen yoktur. Çok eskiçağlarda tanrılarla olan ilgisi bellidir. Kur'anda vettini vezzeytûni âyetinin belirttiği gerçek üzümün, incirin, zeytinin, hangi adla anılırsa anılsın, kutsallığını göstermektedir. Bunlar gibi dağların (birtakım yorumcular bu âyetin bir dağı belirlediğini, birtakımları hurma'nın kutsallığını ileri sürer), kutluluk taşıdığı, Hıra tepesinin, Tür-i Sina'nın saygıdeğer yerler olduğu günümüzde de biliniyor. Kur'anda bu konuda pek çok örnek vardır.

Daha önce üzerinde durulan bu konuya dönerek söylersek; Anadolu da tepelerin, dağların, ırmakların, göllerin kutluluğunu bilmeyen yoktur nerdeyse. Bu gibi doğa varlıkları eskiçağlarda da, kutluydu. Kazdağı'nın kutluluğu birdenbire Bergama ulusuyla ortaya çıkmamıştır. O ulusa da eskilerden kalmıştır. Nitekim Bergama adı Hitit dilinde yüksek yer, tepe, bayır anlamını içeren pargamus sözüyle ilgilidir bizce. Hitit dilinde: parganu sözü yükseltmek, kaldırmak, parkus ise yüksek, parkasti, pargatar, parkuvatar sözleri de yükseklik anlamlarına gelmektedir. Bergama'nın yüksek bir yerde olması bununla bir bağlantı kurmaya yol açıyor ister istemez. Bergama sözünü bugün batı dilleriyle açıklama olanağı yoktur. Bu sözün Batı dillerine Anadolu'dan geçtiğini kesinlikle biliyoruz.

Anadolu da, inançlar, gelenekler, yer adları, birtakım halk kurumları, eski uluslarla pek çok bağlantıların kurulmasını sağlıyor. Burada önümüze dikilen bir gerçek daha vardır bütün açıklığıyla... Onu değerlendirmek, anlamak bizim için tarihin gelişim çizgisi üzerinde sağduyuya dayanarak yürümekle olabilir ancak.

İnançlar, en su katılmamış düşünce varlıklarımızdır. Onların özünde kolay kolay değişmeyen, boyası değişse bile yapısında kendini sürdüren bir yaşama gerçeği gizlidir. Bu gerçek bize Anadolu da bir kopuşun olmadığını, içten gelen bir kök bulunduğunu gösteriyor.

Olayları açıklamak, onların yüreğinde saklı gerçekleri bulup aydınlatmak için, onlara dıştan bakmak doğru, verimli bir yol değildir. Onların akışına uymak, onların içinde yer almak gerekir. Bunu yapınca olaylar insana kendilerini daha kolaylıkla verir. Dıştan bakmayı, ilke edinen bütün görüşler kesin bir sonuca ulaşmaktan çok yanılmaya götürür. Olayların ilkeleri, yasaları, bağlı oldukları köklü kurallar gene kendi içlerindedir.

Bir olayın özünü içinde yer almadan kavramak, bir bardak sütü dışından bakarak açıklamaya benzer. Oysa sütü içmekle, onun özüne girmekle onu daha kolay, aracılara başvurmaksızın, doğrudan doğruya onunla elele vererek anlarız.

Halk denen yaratıcı, yaşayışı boyunca günün akışına uyarak yenilikler ortaya koyucu topluluğun özünde tarihini de buluruz. Halk, tarihini kendi gürdük davranışları, tutumları içinde sürdürür. Onun tarihi inançları, gelenekleri, alışkanlıklarıdır. Toplulukların günlük yaşayışları geçmişten aldıkları ile doldurulmuştur. Her geleneğin, her inancın, halk anlayışında derin bir anlamı, bırakılamayan bir gerçeği vardır. Bir halkın toplumsal yapısını, varlık anlayışını, yaşama biçimini kavramak, aydınlatmak için onun geleneklerini, inançlarını, günlük yaşama davranışları içinde yer alan tutumlarını incelemek, gözden geçirmek, belli bir düzen içinde ele almak gereklidir. Halk bilincinde, halk belleğinde yer eden bir gelenek, bir inanç bırakılamayan bir değer, bir anlam taşır. Halk belleğinde boş inanç, boş gelenek yoktur. İnançların da, onlarla düzenlenmiş geleneklerin de belli bir yeri, belli dizisi vardır. Gelenekler, görenekler, inançlar halkın yaşama ortamını düzenleyen, halka anlam veren, halkın düşüncesine yön veren varlıklardır. Davranışlar, tutumlar, karşılıklı toplumsal ilişkiler adı geçen düşünce varlıklarına göre düzenlenir kendiliğinden. Halkı ayakta tutan gelenekler, inançlar, göreneklerdir.

Bir toprağın üzerinde yaşayan topluluk, inanç, gelenek, görenek bakımından nedenli değişken, ne denli kaypak olursa olsun, onu geçmişinden koparmak, ondan önce yaşamışlarla arasındaki bağı kesmek elde değildir. Aradaki inançlar, görüşler ne denli birbirine aykırı olursa olsun, her halk topluluğu kendinden önce o topraklar üzerinde yaşayanları belli ölçüler içinde sürdürür. Kendinden önce gelenleri özünde taşır, onlarla yaşar. Değişken çok kez üstteki boyadır, ya da inanılan nesnenin adıdır. Halk, kendinden öncekinden aldığım kendinden sonrakilere besleyerek verir.

Dağların, tepelerin, birtakım oylumların, eskiden insanla doluyken sonradan bırakılmış, ıssızlaşmış yerlerin, akarsuların, göllerin, ırmakların, ormanların, büyük kayaların, doğa gereğince insana, ağaca, bitkiye, ya da kendinden başka bir varlığa, bir canlıya benzeyen kayaların taşların halk düşüncesinde kutsal sayıldığını biliyoruz. Bu kutsallık, birdenbire ortaya çıkmış bir inancın ürünü değildir. Eskiden, pek çok eskiden kalmış bir yaşama davranışının sonucudur. Eski dinlere göre bir tanrı ya da bir peri'dir, bir kutsal varlığın yansıtıcısı, örneği olarak ortaya çıkar. Eski Anadolu dinlerinden kalma sayısız inançlar yer almıştır bugünkü görüşlerimiz, düşünüşlerimiz arasında.

Maçka ilçesinin Paparza yaylasında, Hamsiköye bakan güney yamacında adına Nifiça denen bir taş vardır. Bu taş birbirine sarılmış iki insanı andırır. Çimenin ortasında, geçidin ağzındadır. Çevresinde başka taş da yoktur. Çevre halkı arasında güzel bir masalla yaşar: Çok eski çağlarda, iki genç birbiriyle sevişmiş. Sonunda kavuşamamışlar. Kızı o boğazda yakalayan bir din adamı onu baskıyla, zorla elde etmiş, onunla görüşmüş, çiftleşmiş. Tanrı da ikisini birden taş yapmış. Bu gelenek Hıristiyanlıktan öncedir. Ksenophon, Maçka yörelerinden geçerken, oralarda kendi dilinden anlamayan, kendi idili olan Grek dilini konuşmayan halkların bulunduğunu söyler. Bu doğrudur. İ.Ö. beşinci-dördüncü yüzyılda yaşamış

bir insanın bunu söylemesi çok olağandır. O çağlarda, o yörelerde Grek dili pek bilinmezdi. Daha çok illerde belli kimselerce konuşulurdu Anadolu da.

Rumca sevgili anlamına gelen nifiça sözünün bir masala konu olmasını sağlayan bu öykü, bu inanç eski Anadolu dinlerinin izlerini taşıyor; buna benzer söylentiler çok değişiktir. Hıristiyanlıkta bağdaşamayan özler vardır onda. Bunun İslâm diniyle de bir ilgisi yoktur. Çevrede yaşayan inançların İslâmlıkla bağdaştırılması elde değildir. Bu öykü kayaların kutsal sayıldığı dönemlerden kalmadır.

Çevrede yüksek tepeler bugün yılın belli aylarında birer dernek yeri olarak kullanılmaktadır. Bunlar çok eski dinlerin birer tapınma yeriydi. Oralarda belli yerler, taşlar, kayalar, sular bugün bile kutsal sayılır. Oralarda adaklar adanır, ateş yakılır, törenler düzenlenir, oyunlar oynanır.

Bu gibi dernek'ler içimizde değişik adlarla yaşayan eskiçağ inançlarıdır. Eskiçağ inançlarının gönlümüzü dolduran izlenimleridir, kalıntılarıdır. Manastırların Maçka yörelerinde pek yüksek kayalar üzerinde, gidilmesi güç yerlerde yapılmasını, yalnız Romanın baskısından kaçmakla, kolay savunmak düşüncesiyle, içine kapanıp kimseye görünmeme duygusuyla açıklamak her zaman için doğru değildir. İşin içinde kayaların, tepelerin, sarp yerlerin eskiden kalma kutsallıkları vardır. Nitekim bir Hıristiyan inancına göre, kiliselerin yüksek yerlerde yapılmasının başlıca nedeni İsa'nın öyle bir yerden göğe ağmasıdır. Birbirini görecek durumda yüksek yerlerde yapılan tapınakların birer savunma ereği güttüğünü, geceleri ışıldaklarla iletişimi sağladığını söyleyenler de az değildir. Bütün bu söylentilerde birer gerçek yan vardır. Ancak, bu söylentilerin kökünde çok eski çağların etkisini de unutmamak gerekir. İnançlar, gelenekler birdenbire ortaya çıkıp kutsallık kazanan varlıklar değildir. Öyle ki, kutluluk kazanan, saygı gören, doğaüstü birtakım güçlerin taşıyıcısı olduğuna inanılan ermişler bile kendi çevrelerinden önce,

uzaktakilerin saygısını kazanır. Bir ermiş ilk kez yakınlarının düşüncesinde değil, uzaktakilerin düşüncesinde erer. Bir kimseyi ilk kez erdiren kendi yakınları değil, yabancılarıdır. Yakınlarını böyle bir inanca bağlayan da uzaktakilerle kurulan ilgilerdir. Dinlerin daha çok uzaklara yayıldıkça kutsallık kazandığı düşünülürse konu daha iyi anlaşılır.

Çocuklarının, yakınlarının, kendisiyle günlük yaşantılar içinde sıkı sıkıya bağlantısı bulunanların dilinde ermişlik pek görülmez. Karısının inancında ermiş bir koca bulmak güçtür de, başka kadınların düşüncesinde ermek kolaydır.

İnsanı yücelten, ona doğaüstü birtakım nitelikler kazandıran daha çok uzakta olanlardır. Davulun sesi uzaktan hoş gelir, diyen atasözünün özünde böyle bir inanç vardır, ya da bu açıdan bakınca daha anlamlıdır.

Anadolu'yu oluşturan, erdiren işte bu köklü geçmişidir bir bakıma. Sözgelişi, yenen besinlere kutluluk vermek, ekmeğe, tuza, suya, ateşe karşı derin bir saygı duymak çok eski inançların günümüze kalışıdır. Besinlerin birer kutlu kaynaktan geldiğini ortaya atan, beslenme eylemini tanrılara, tanrıçalara bağlayan inançlar yeni değildir. Bütün olayların, görünüşlerin arkasında bir kutsal varlığın bulunduğunu söyleyen, her olayı bir tanrıya, tanrıçaya bağlayan çağların düşünce kalıntılarıdır bugünkü inançlarımızın çoğu. Besinlerle, ağaçlarla olan kutsal bağlılığın yeni dinlerle de ilgisi, ilişkisi yoktur. Biz bugün, Anadolu halkı olarak tanrı yiyip tanrı içiyoruz doğrusu aranırsa. Nergis'ten fesleğen'e değin çiçeklerin, elma'dan kiraz'a değin yemişlerin birer peri, ya da tanrı örneği, değişimi olduğunu anlamak şimdi güç değildir artık. Onlarla ilgili eskiçağ masalları açık açık anlatıyor bize bunları. Değişme yalnız görünüştedir, köklerde değil, inanç bakımından.

KOPMAYAN BAĞLAR

Hititlerle onlardan sonra gelen Anadolu ulusları arasında bir ayrılığın olduğunu söylemek, başka ulusların Anadolu'yu kaplayıp eskilerle ilgisiz yeni bir soy ortaya çıkardığını ileri sürmek bilimdi bir davranış değildir. Demiştik, bu savımızı burada bir daha gözden geçirelim.

Anadolu da Hititlerden çok önceleri de insanlar yaşıyordu. Onların kendilerine göre bir uygarlığı (zamanın ölçülerine göre) bir inanç düzeni, geleneği, alışkanlığı vardı. Bu, dil, düşünce varlıkları öncekilerinden sonrakilere geçme yoluyla değişik dış biçimler içinde bize gelmiştir. Anadolu, doğudan batıya, batıdan doğuya giden sayısız göçlerin, yolculukların uğrağı, konağı olmuştur. Anadolu'ya göçüşün Hititlerden çok önce gerçekleştiği, Hititlerin çoğunda, onlardan sonra daha nice göçlerin varlığını biliyoruz. Bu göçler ortaçağ ortalarına değin sürmüştür. İ.Ö. altıncı yüzyılda Pers akınları Anadolu'yu kaplamış, türlü türlü bölgelere ayırarak bir dağınık yönetim kurmuştur. Persler bunlara satrap adını veriyordu. Şimdiki illere benzer bir durumdu bu. Pers akınlarının ardından batıdan doğuya akın olmuş, İskender Hindistan'a değin gitmiştir. Daha sonra Romalılar, Galatlar gelmiş. İ.Ö. yedinci yüzyıllarda Anadolu da gene türlü türlü küçük devletler, krallıklar vardı. Bugün yapılan dil araştırmaları bunların Grekçe konuşmadığını, il adlarının Grek diliyle açıklanamadığına göre eski Anadolu dillerine bağlı bir dil, ya da birkaç dil konuştuklarını ortaya koyuyor.

Anadolu dinlerinin kaynağını Anadolu'nun dışında aramak da verimli bir sonuca götürmüyor insanı. Anadolu dilleri, batı dilleriyle Hititçenin gösterdiği benzerlik göz önünde tutularak İndo-germen, İndo-Avrupa diller bölümü-

ne sokuluyorsa da bunun kesinliğe varmış bir yanı yoktur. Bugün, Hititçenin bir tek dil olmadığı, Sümerce, Akadça, Asurca ile yakınlıklar gösterdiği, söz alışverişinde bulunduğu ortaya çıkmıştır. Tarih bakımından önemli olan Hititçenin bağlı bulunduğu dil bölümü değildir. Önemli olan, o dille birçok uygarlık ürünlerinin ortaya konduğu topraktır. Arada birtakım dil değişmelerinin bulunduğunu, Grekçe ile Hitit dili arasında bir takım sayılı söz benzerliklerinin varlığını biliyoruz. Üç sayısını gösteren tres-tris-tria'da olduğu gibi.

Başka bir bölümde de görüldüğü gibi Grek tanrılarının adları da, Grek sözü gibi, Grek diliyle açıklanamıyor başka batı dillerine de benzemiyorlar. Bunların eski Anadolu dillerinden geldiği, Anadolu da bugün açıklanmamış birçok dilin konuşulduğu gerçeği vardır ortada. Geçen çağların uzunluğu, arada kalan birtakım zaman bölümlerinin bugün için açıklıkla bilinemeyişi konuların aydınlatılmasına engel oluyor boyuna. Elimizde en keskin, en şaşmaz kanıt olarak inançlar, din kurumları kalmaktadır. Hitit-Urartu-Luvi-Hurri inançlarıyla (bilinenler söz konusudur burada) onlardan sonra Anadolu da yaşamış uluslarınkiler arasında değişmez bir çizginin sürüp gittiği açıkça biliniyor. Persler, Grekler, Romalılar, onlardan öncekiler Anadolu'dan sayısız inançlar, gelenekler almış, benimsemiştir. Anadolu da yapılmış savaşlar, onlar için düzülmüş yiğitlemeler, koçaklamalar konu bakımından birbirinden pek ayrı soydan değildir. Homeros'un yiğitleriyle Gılgameş destanında geçen yiğitler arasında insanı şaşırtacak ölçüde büyük bir ayrılık yoktur. Homeros'un kendinden önce yaşamış boyların dilinde söylenegelen türkülerden, kucaklamalardan, övgülerden yararlanmadığını bugün için söyleyemeyiz. Nitekim Aka ulusunun Anadolu'ya geçtiği, batıdan doğuya doğru uzandığını bildiren Hititçe belgeler vardır. Bunlar bugün için pek kesin değildir, ancak birtakım ipuçları vermektedir. Bun'ar birer masal bile olsa Anadolu uluslarıyla ilgili, bağlantılı kılınmaları yönünden önemlidir bizim için. Akaların Hititlerle ilişki kurmadığını söyleyen bilginler de vardır.

Akalarla Hititler arasında bağlantı olsa da olmasa da, birbirleriyle savaşsalar da savaşmasalar da, gene uygarlık bakımından bağlantılarının bulunması, birbirlerini sonralık öncelik durumu göz önünde tutularak etkiledikleri düşünülebilir.

Ancak, Anadolu'nun bir doğa tanrısı olan Attis'in adıyla Attika arasında benzerlik, Hititçe Attas ile Bergama kralların dan Attalus adı arasındaki benzerlikten ayrı değildir. Hitit dilindeki att hecesi sonraki ulusların dillerinde görülüyor. Bu benzerlikler gelişigüzel değildir. Arada kopmayan bir tarih bağlantısının varlığını gösterme bakımından çok önemlidir. Eski Anadolu dillerinde kadın anlamına gelen "lada" ile tanrıça "Leto" arasındaki bağlantı da ilgiye değer.

İllerin adlarında görülen benzerlikler, tanrıların adlarında görülen yakınlıklar, inançların, masalların özdeşliği, suların, dağların, kayaların ayrı ayrı uluslarca gördüğü saygı birliği kökten bir düzenin sürdüğünü, değişmeyen bir özün yaşadığını koyuyor, ortaya. Anadolu'nun en eski uluslarıyla komşuları, bizimle onlar arasındaki bağlantıların en sağlam taşıyıcıları olmuştur.

Bu gibi konuların açıklanmasında kuru bir tarihçi görüşüyle işe girişmek her zaman olumlu sonuçlara vardırmaz insanı. Tarihçinin aradığı belgeler bulunsa bile değerlendirme işleminde gene birtakım aksaklıkların ortaya çıktığı görülüyor. Bu konularda tarihçiye en çok yardımı dokunacak nesnelerden biri de inanç varlıklarıdır. Elle tutulur belgeler arayan tarihçiyi bulduğu sonuçlar karşısında şaşırtan, çok kez yanıltan inançlardır. Bir zamanlar harp denen çalgının yurdu Yunanistan sanılıyordu. Öyle ki elinde harp tutan bütün periler, tanrılar, tanrıçalar Grek sayılıyordu. Sonunda Boğazköy'de bulunan bir Hitit kabartmasında, bir din töreninde çalgı çalan iki kişinin ellerinde görülen birer harp, ya da onun biraz daha ilkel biçimini taşıyan araç bu köksüz inancı sarsmıştır. Bu çalgının bir benzeri Anadolu da çok daha ön-

ceden biliniyordu. Gene araba tekerleği'nin ilkin batı uluslarınca kullanıldığını ileri sürenler çıkmıştı ortaya. Sonradan gene Hitit kabartmalarında güneş arabası görülünce bu kanı da sarsıldı. Şimdi de en eski uygarlığın, en eski yerleşme'nin Anadolu da olduğu çıkıyor ortaya. Hacılar köyü kazılarında bulunan birtakım kalıntılar bunu gösteriyor. Oysa bir süre önce tarihçiler, arkeologlar başka türlü düşünüyordu. Troya kazıları genişletilip derinleştirilince, altta başka kalıntılar bulunmuş, çok daha eskiçağlarda oralarda da bilmediğimiz ulusların yaşadığı, üs-tüste birkaç Troya'nın bulunduğu ortaya çıkarılmıştır.

Bütün bu değişmelerin, onlara dayanan yanılmaların arkasında değişmeyen, olduğu gibi kalan bir gerçek vardır: Anadolu birçok uygarlığın konağı olmuş, çağların geçmesiyle bu değişik uygarlıklar arasındaki varlık bağları, birbirini bütünleme ilişkisi kopmamıştır. Anadolu kendi tarihini kopmayan bir bağlantı içinde sürdürmüş, kentsiz bir uygarlık çizgisi üzerinde günümüze değin uzayıp gelmiştir. Anadolu, geçmişiyle, geleceğiyle bir bütündür. Toprağın altında kalmış sayısız uygarlık yaratmaları gün ışığına çıkarıldıkça yeni bir konu aydınlanıyor, Anadolu'nun bütünlüğü daha kolay kavranıyor.

İnsandan insana geçen birtakım benzerlikler gibi çağdan çağa, uygarlıktan uygarlığa geçen birtakım değişmez nitelikler de vardır. Bunlar, insandaki yaratıcı gücün bozulmayan ürünleridir. Uygarlıklar birbirini besler, önce gelenler sonra gelenlere birçok geliştirici, ilerletici ürünler bırakır. Durum, bir toprağın üzerinde yaşayan bütün insanlar için de böyledir. Öncekiler sonrakilere, değerini bilmeyecek ölçüde dar kafalı olsalar bile, birçok yararlı, geliştirici, ilerletici, yükseltici varlıklar, uygarlık ürünleri verir.

Eskiçağ yaratmalarıyla çağımız uygarlık ürünleri arasında içten bir bağlanma olduğunu ortaya koymak için bu çalışma yeterli değildir. Burada, konulara değinip geçiyor, önemlerini belirtmekle yetiniyoruz.

HİTİTÇEDEN ANADOLU TÜRKÇESİNE

Bir ulusun göçmen olarak ayrıldığı kaynak, varlık alanına çıktığı ülke neresi olursa olsun, daha sonra yaşadığı, yurt edindiği toprak üzerinde kendinden önce yaşamışlardan pek çok düşünce ürünü, inanç kalıntıları, dil yaratmaları alır benimser. Bir gün olur aldıklarıyla getirdiklerini ayıramaz. Hangisini getirmiş, hangisini geldiği yerdekilerden almış, bilemez. Geçmiş çağların derinliğinden süzüp gelen eski uygarlık yaratmaları, düşünce ürünleri insanın görüş açısını, düşünce yönünü değiştirir. Yeniden kurar insanı. İnsan elinde olmadan yeniden gelir evrene. Öyle bir köklü değişme içinde bulur kendini. Bir köklü başkalaşma sezer içinde araştırınca, derinlere dalınca. Anadolu'da da böyle bir durum, bu durumla atbaşı giden bir değişme olmuştur.

Bugün, Anadolu da konuşulan Türkçeyle eski Anadolu yerlilerinin dilleri özellikle Hititçe arasında bir bağlantının bulunduğunu söylemek, dilcilerin canını sıkar biliyorum. Ne var ki tarihin barındırdığı gerçeklere sırt çevirmek, onları köksüz bir anlayışla yorumlamaya kalkışmak da pek insanca bir tutum değildir. Gerçekleri olduğu gibi görmek, onları kavradığınız gibi almak, anlatmak en uygun, en ağırbaşlıca yoldur. Bilimle uğraşan kişiye yaraşanı, yakışanı da budur.

Anadolu nice uygarlığın kurulduğu, nice ulusun yaşadığı bir yerdir. Tarihinde, Anadolu da olup bitenleri yaşamış başka bir ulus yoktur yeryüzünde bugün. Anadolu, insan bakımından çok değişik soyların kaynaşıp karıştığı bir yerdir. Bu yerde soyunu olduğu gibi saklamış insan şöyle dursun, hayvan bile yoktur. Diyebilirim ki Anadolu'nun kuşları, kurtları, yılanları, balıkları bile binlerce yılın süzgecinden

geçerken kaynaşıp karışmıştır birbirleriyle. Türlülüklerin doğurduğu yeni bir birleşim yaratmıştır Anadolu toprağı. Bu değişmelerin, bu karışmaların dil alanında da olduğunu söylemek isterim burada.

Anadolu da konuşulan Türkçe ile Hititçe arasında bir alışverişin olduğuna, olması gerektiğine inanıyorum. Öyle ya binlerce yıldır üzerinde yaşadığımız toprağın eski yerlileri bize dil alanında nasıl olurda birtakım varlıklar bırakmaz? Bir ulus, yaşadığı toprak üzerinde kendinden önce gelmişlerden böyle içli bir bağlantı izi bırakmaksızın nasıl kopabilir? Yaşanan toprak bir, içilen su bir, işlenen tarla bir, ekilen ekin bir, yazlan çıkılan yayla, otlatılan yaylım, ev yapılan ağaç, koklanan çiçek, beslenen hayvan, kutlu sayılan dağlar, sular, ırmaklar kayalar bir, bitkiler değişmemiş, yemişler değişmemiş, yemişlerde saklandığına inanılan gizli güçler göçüp gitmemiş, ay-güneş-yıldız gibi gök varlıklarına karşı beslenen saygı, duyulan inanç olduğu gibi kalmış. Peki, bütün bu birliklerin, olduğu gibi kalışların içinde bugün konuştuğumuz dile o çağların dilinden söz geçmez mi? Eski uluslarla yeniler arasında söz bakımından bir alışveriş olmaz mı?

Olacağı su götürmez bunun. Olur, olması da bir tarih gerekliliğidir, olmuştur da. Dilimizde Hitit soylu sözler vardır, bunların geliş yolu Anadolu'nun eski yerlileriyle sonradan gelenler, Anadolu'ya komşu olanlar arasındaki karşılıklı bağlantıdır. Bu bağlantıyı kuran, sürdüren tarihtir. Bugün Anadolu da yaşayanlarla eskiler, Anadolu da büyüklü küçüklü devletler kurmuş insanlar, arasında kopmayan bir tarih bağı vardır, bunu geleneklerden, inançlardan, birtakım halk davranışlarından anlıyoruz açıkça. Bir inanç çevresinde toplanan kimseler arasındaki içten bağlantı bunun en açık kanıtıdır, kesin belgesidir ortada, gözümüzün önünde.

Bu tarih gerçeğini anlamak, kavramak için bilgin olmak, bilimi verilmiş bir konu yığını üzerinde çalışmaktan başka iş yapmamak diye anılan dar görüşlü bir tulumla işe

başlamak gerekli değildir. İyi, ölçülü düşünmeyi becermek yeter de artar bu konuda. Ancak tarihe, olaylara inanıp onları değerlendirmeyi bilmeli...

Dilimizde geçen bir baba sözü vardır. Bunun Farsçadan geldiğini söyleyenler Anadolu Türkçesinin kaynakları üzerinde pek çalışmamış olanlardır. Hitit dilinde Akadça, Sümerce karşılıkları geçer baba sözünün. Sümercede abba, Akadça'da abu derler baba'ya, İbraniler abba, Grekler kilisede abbâ, Latinler gene tapınaklarda abbâs, abba karşılıklarını söyler. İngilizler abbey, Fransızlar abbe, İspanyollar abad, abadia, Araplar eb, Almanlar bir din deyimi olan abt, İtalyanlar abate diyor.

Sözün kökü Sümer, Akad, Hitit dillerine dayanıyor. Fars, Hind, Çin, dillerinde ayrı karşılıkları vardır. Bu sözü çocukların konuşmayı öğrenmeye başladığı çağlarda söylediği abba, adda gibi seslerle karıştırmak doğru değildir. Çünkü bütün ulusların dillerinde baba sözünün ayrı karşılıkları da vardır. Burada sözün belli bir kaynaktan geldiği, çevreye yayıldığı belli.

Anadolu Türkçesinde gene baba sözünün karşılığı olan, üstelik Türk ağızlarında yaygın bulunan bir atasözü vardır. Bunun da kaynağı Hitit dilidir. Hititçede attas diye bir söz vardır, baba demektir. Anadolu Türkçesine ordan gelmiştir. Bu sözü Tevratta geçen âdem sözünden türetmek isteyenler de vardır. Ancak, Tevrattaki Âdem'in Hititlerden, Sümerlerden binlerce yıl sonra ortaya çıktığını düşünmek gerek. Âdem-adam-atam türeyişinden ata değil adam gelir ancak ki o da bugün için doğru değildir. Ayrıca Sanskrit dilinde adamas, adama gibi sözler de adam karşılığı söylenir. Anadolu dillerinde, Attalus gibi İ.Ö. yaşamış kralların adları da gösteriyor ki, att-atta kökleri vardır. Hititçe attas sözü zamanla attas-atta-ata değişikliğine uğramış, bugünkü biçimini kazanmıştır. Asya'da bulunan alma-ata gibi il adlarıysa birtakım Türkçe olmayan sözlerin yanlış okunmasından doğmuştur. Sonraki

dil araştırmaları, tarih incelemeleri bu gibi adların birer yanılma sonucu doğmuş yakıştırmalar olduğunu göstermiştir.

Anadolu Türkçesinde geçen anne sözünün kaynağı da gene Hitit dilidir. O dilde bizim anne dediğimize annas denir. An ile başlayan Hititçe sözler birer dişilik, doğuruculuk eylemini dile getirir. Annital-vatar çocuk doğurma gücü, anniyatar-analık, arha anniyatar-kadınların aybaşı olmaları, annirivatar-çocuk doğurma yetisi, sal annatar-gebe kalma, annavalanas-üveyanne, hannas-büyük anne. Huhannis-ana baba. Hititçede an ile başlayan sözler birer eşanlam taşır. Oysa Asya Türkçesinde an ile başlayan erkek adlandır daha çok. Analay, anbazuk, angay, andarıman, angış, ansın, anucur, anuk gibi sözler birer erkek adıdır. Hitit dilindeki an kökünün karşıtı olarak çıkıyor ortaya.

Bu sözler bize, açık yüreklilikle sorunlara bakılınca, eski Anadolu uluslarıyla aramızda içten gelen, kopmayan bir bağın varlığını gösteriyor dosdoğru. Dil bakımından sözler arasında birtakım benzerlik bulunabilir. Ancak bunların da belli bir sınırı, sayısı olması gerekir. Sonra, benzerlik daha çok köklerde değil anlatımda aranırsa pek olumlu olmaz. Eski Anadolu uluslarından bize kalan düşünce, inanç, dil varlıkları bir bütünlükle sürdürüyor kendini. Hititlerden bize tarımla ilgili gelenekler, inançlar, giyimle, eğlenceyle, dinle, oyunla, hayvancılıkla ilgili alışkanlıklar kalıyor da dille ilgilileri kalmaz mı? Binlerce yıl bir toprakta yaşayan ulusa atalarından, soyları ayrı olsa bile, birtakım düşünce, dil varlıkları, kalıntıları kalmaz mı? Bir ulusun bulunduğu topraktan yitmesi bilimsel görüşle bağdaşır mı? Ölçülü bir yolda gidilerek düşünülünce, eldeki düşünce varlıkları incelenince, olumlu sonuçlara varılıyor. Sözler, inançlar, gelenekler birbirine girmiş, içice yaşar, öyle aktarılır. Onları birbirinden koparmak, ayrı düşünmek olumlu bir davranış değildir...

Dilimizde yiyecek nesne karşılığı kullanılan, Asya Türkçesiyle açıklanan bir azık sözü vardır. Arap dilinde "rızk"

olarak geçen bu sözle Hititçe eş anlama gelen azzike, azzıka arasında bağlantı vardır. Asya Türkçesinde, oldukça eski ağızlarda, bunun karşılığı azzığ, azuğ, azzıg, azuk, azıg gibi biçimlerde söylenir. Hitit dilinde yemek anlamına gelen ezza, yedirmek anlamına gelen ezza; besin, yemek anlamına gelen ezzan sözleriyle Almanca essen arasında kök birliği vardır. Arap dilinde kullanılan rızk, rızık, rezzak, erzak sözleri de yemek eylemiyle eş anlamlıdır.

Bunun gibi, Hititçe ais Türkçede ağız sözünün' karşılığıdır. Asya Türkçesinde bunun aiz, ağız, ağuz gibi karşılıkları vardır. Ne bakımdan alınırsa alınsın arada bir yakınlığın bulunduğu gözden kaçmıyor. Türk dilinin bütün ağızlarında kullanılan tanrı sözünün Hitit-Sümer dilindeki dıngır sözünden geldiğini de biliyoruz. Dıngır-tenğri-tunğri-tanğn-tanrı çizgisi üzerinde yürüyüp sözün kaynağına gidince Hitit-Sümer dilleriyle karşılaşıyoruz. Tarlaya ektiğimiz darı sözüne eski Asya Türkçesinde tarı-tarığ-tan denildiğini, Hititçe taru sözünün de yerden biten nesne, bitki, fidan, ot, ekin anlamını içerdiğini biliyoruz.

Eski Türk dilinde cehennem karşılığında bir anlamı olan tamu sözünün Hitit-Asur dillerinde karşılığı damu, Kaide dilinde bir tanrıça adı olarak tiamat, Sanskritçede damas gibi karşılıkları göz önünde bulundurulursa birtakım yakınlaşmaların hangi yollardan geldiği daha kolay anlaşılır.

Bütün yanılmalarımızın kaynağı belli bir tarih açımızın, tarih anlayışımızın olmayışıdır. Oysa tarih bize Anadolu'nun eski yerlileriyle soydaş olduğumuzu kazılardan çıkan buluntulara, geleneklerimize, göreneklerimize dayanarak söylüyor. Biz ise gerçeklere, olaylara, olanlara değil de olmasını dilediğimize, özlediğimize dayanarak yargıda bulunuyoruz. Bilimin, gerçeğin anlamını daha kavramamışız. Bilimin ışığında, bilimsiz bir varlık olarak, dolaşmaya alışmış, bunu bir başarı saymışız nedense. Bundan başka, biz, bilimler arasında bağlantı kurma anlayışından da yoksunuz. Bilimlerin

birbirinden kopuk araştırma alanları olduklarını sanmışız boyuna. Bütün bilimsel değişmeler, toplumsal başkalaşmalar karşısında değişmeden, koyu bir kaya katılığınca kalmayı beceri sayan öncülerimiz, önderlerimiz, bilginlerimiz vardır da, bilimin bir bilinç olayı olduğunu, yönteme dayandığını bilenimiz yoktur. Oysa bir bakalım çevremize, komşularımıza alıcı gözle neler neler görürüz, gözlerimizi açarsak.

Mezopotamya dillerinde bizim bugün kullandığımız anlama yakın bir anlamı olan dumuzi sözünün dilimizde damızlık deyimiyle kök birliği vardır ayrıca. Bunları daha da çoğaltabiliriz. Ancak, ereğimiz burada dillere dayanan bir kaynak araştırması yapmak değildir.

Bu gibi sözlerin geliş yollarını araştırmak, hangi çağlarda, hangi topluluklarca ne anlamda kullanıldığını bulup ortaya çıkarmak da pek güç bir iş değildir. Önemli olan, bu konuda, Anadolu'nun uzak geçmişiyle bugünü arasında özlü bir bağlantının bulunduğunu benimsemek, tarih çizgisi üzerinde giderek bu gerçeği anlamak, kavramaktır. İnsan düşüncesi göklerden inmiş, belli bir biçim içinde yapılmış olarak gönderilmiş değildir. İnsanla ilgili, insanla bağlantılı olan bütün düşünce varlıklarının yaratıcısı gene insandır. Bu bakımdan insan tanrıların en büyüğü, en güçlüsüdür yeryüzünde.

Hititlerin birçok tanrıları bugün birer peri, cin olarak yaşıyor aramızda. Bunların taşıdığı bir de dil varlıkları olacaktır. İnsan gerçeği bunun böyle olduğunu gösteriyor açıkça. İnançlar, alışkanlıklar gelirken birçok sözleri, deyimleri de birlikte getirirler. Bir inanç, bir gelenek çırılçıplak geçemez bir çağdan bir çağa. İnançlar, gelenekler birer topluluk olarak yaşar. Özlerinde birçok dil varlıklarını da yansıtırlar.

Daha önceleri Batı bilginlerinin eski Grekçe olarak açıkladıkları Trabzon sözünün kökünde de bir Hititçe söz buluyoruz. Bu ilimizin en eski ada Trapezus-Trapezund-Trapizon biçimlerindeydi. Sözün kökündeki tra-yi Grekçe üç

anlamına gelen tri-tris-tres sözüyle bağlantılı bulup sofra anlamına gelen, üçgen biçiminde olan trapez ile açıklayanlar vardı. Trabzon ilinin kurulduğu yer trapez biçiminde olduğundan bu adı almışmış.

Hitit dilinde üç anlamına gelen tri, tries, tres sözleri vardır. Bundan triyahh sözü türetilmiş üç katlı, üç kat yapmak anlamına gelir. Triyan ise üçüncü, triyanna sözü de üçüncü kez olarak anlamlarına geliyor. Şimdi Lâtin dilinde üç anlamını içeren tri-tres sözü var, Grekçede var, Hititçede var. Bugünkü duruma göre bu sözlerin en eskisi Hititçe olanıdır. Kök birdir. Arada bir ayrılık, bir köklü değişiklik yoktur.

Bu durumda, Anadolu da Greklerden, Lâtinlerden önce kurulmuş illerin adında bulunan tri-ıra köklerini başka dillerde aramak gereksizdir. Trabzon ilinin çok eski olduğunu, İ.Ö. bin yılına değin uzanan bir geçmişi bulunduğunu, Anadolu da İon ulusunun İ.Ö. 670 yıllarında oralarda satış yerleri kurduklarını biliyoruz. Bu satış yerleri sonraları daha derin etkiler yapmış, dincilerin, din yayıcılarının etkisi altında kalan topluluklara kendi dillerini de benimsetmişlerdir.

Bugün, Anadolu da eskiden kurulduğu bilinen, sonradan sık sık savaşlar yüzünden el değiştiren illerin adları da gene eski Anadolu dilleriyle açıklanabiliyor. Amissos (Samsun), Gerassus (Giresun), Trapezus (Trabzon) bu gibiler arasında ilk anılanlardandır. İ.Ö. bin yıllarında Anadolu'nun kuzey bölgesinde Hitit dilinin konuşulup konuşulmadığını şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Ancak, İ.Ö. beşinci-dördüncü yüzyıllarda Trabzon yörelerinde, batıya doğru Grekçenin tek konuşulan dil olmadığını, ancak illerde sayılı kimselerce anlaşılabildiğini biliyoruz. Bu konuda en açık örneği bize İ.Ö. 400 yıllarında Trabzon'a gelen, oradan onbinler'le Grek ülkesine geçen Ksenophon adlı kumandan Anabasis'inde veriyor.

Anadolu dilleriyle batı uluslarının dilleri arasında birtakım benzerliklerin bulunduğu son yıllarda kimi aydınlarca, bilginlerce ileri sürülmüştür. Yalnız, bugün konuşulan Anadolu Türkçesiyle eski Anadolu uluslarının dilleri arasında bir bağlantının, kaynak birliğinin bulunup bulunmadığı araştırılmamıştır. Bu konu üzerinde duran da olmamıştır.

Burada sayılarla ilgili bir açıklamada daha bulunayım: Batı dillerinde yedi sayısının ya Lâtince septem sözünden, ya da Farsça heft sözünden geldiğini söyleyenler vardır. Oysa Hititçede yedinci anlamına gelen, dolayısıyla yedi sayısının karşılığı olan siptamas sözü vardır. Lâtince sayı ile Hititçe sayı arasında tris (üç) de olduğu gibi sept kökünün değişmediği görülüyor. Demek ki eski Anadolu dillerinden pek çok batı dillerine geçmiştir. Bugün, Anadolu da konuşulan dille eski Anadolu dillerinin ilgisi de o ölçüler içinde düşünülebilir. Bu benzerlikler birer gelişigüzel sonuç değildir. Arada kopmayan, çağların akışı içinde sürüp giden bir tarih birliği vardır. Bu kopmayan birlik, pek çok soruların çözümünde ışık tutucu niteliklidir insana.

Sayılarla anlatılan birtakım inançlar daha vardır, sayıların kutluluğunu, birtakım gizli güçleri taşıdığını bildirir. Bu inançların eski Anadolu uluslarında da olduğunu, Hititlerde tanrılara adak sunulan kapların üç kıyılı olduğunu yedi büyük sunak-adak yerlerinin o zaman da bulunduğunu biliyoruz az çok. Bu üç sayısının kutluluğu sanırız gökler-yerler-denizler gibi üç ayrı varlığın birer tanrı diye benimsenmesinden doğmuştur. Yedi sayısıyla da yedi yıldız arasında bir bağlantı kurulabilir. Ancak burada bu türden varsayımlar üzerinde durmak istemiyorum. Elde daha kesin belgeler, daha açık kanıtlar vardır.

Anadolu'nun ilk insanları, ilk toplumları nerelerde ortaya çıkmış, nerelerde yerleşmişse, oraların bugün de insanla dopdolu olduğunu, yaşamaya elverişli bir nitelik taşıdığını görüyor, öğreniyoruz. Bu yerlerde eskiden yaşamış olanların

kutlu saydığı suların, tepelerin, oylumların, yüksekliklerin bugün de kutlu sayıldığı, saygı gördüğü ortadadır.

Dil bakımından, yer adları arasındaki benzerlikler, özdeşliklerle bu inançlar arasında sıkı bir bağlantı olsa gerek. Bunları, birbirinden ayrı, birbiriyle bağlantısı yokmuş gibi düşünmek doğru değildir, çıkar yol da değildir. Suların kutlu sayıldığı çağlarda insan düşüncesini kurcalayan, birtakım gizliliklerin açıklanması yolunda itici atılımlar yaptıran sorular doğmuştur insan kafasında. Durum bugün de öyledir. Konuştuğumuz sözlerin kaynaklarında birtakım gerçekler vardır. Bunlar insan tarihinin bilinmeyen yanlarını az çok aydınlatıcı niteliktedir. Gün olur bir söz, bir hece insana bir tarihin söylemediğini söyler, bir çağın öğretemediğini öğretir. Sözler, inançlar, alışkanlıklar, gelenekler insanların birer özel tarihi durumundadır. Onların özlerinde birer insan gerçeği, birer toplum olayı yatır. O olayların özünü kavramak, tanımak için derinliklerine inmek, zamanın örttüğü örtüyü birazcık olsun kaldırmak gerekir.

Anadolu, bir tarih varlığıdır. Tarihi yaratan bir gücün beslendiği tükenmez kaynaktır. Bu topraklar üzerinde yaşamış eski ulusların, bugünkülerle olan bağlantısı, Doğudan geldiği söylenen boylarla olan bağlantıdan daha güçlü, daha köklüdür. Anadolu'nun gerçeğini yaşayanlar buraya birkaç yüzyıldan beri, dışardan geldiklerine inanılanlar değildir.

Anadolu'nun gerçek yerlileri, bizim gerçek atalarımızdır. Biz, Asya'dan geldiği söylenenlerin değil, Hititlerin, onlardan önce gelip bu topraklar üzerinde uygarlık kuran, onlardan sonrakilere bırakıp bize değin ulaştıranların torunlarıyız artık. Üzerinde yaşadığımız topraklarda yaşamış bütün uluslardan birer iz, birer köklü kalıntı vardır bizde.

Konuştuğumuz dilde, içtiğimiz suda, aldığımız havada bir bütünlük varsa, bir anlam varsa, ona bu gücü kazandıran yaşadığımız topraktır. Anadolu'ya sonradan gelenlerin elle

tutulur bir uygarlık kuramadığını, eskiden bu topraklar üzerinde yaşayanların bıraktığı yaratmalarla yetindiklerinin en açık örneğini illerin, ilçelerin adları vermektedir bize. Kaç il, kaç ilçe vardır Anadolu da eski çağların, binlerce yıl öncesinden gelen uygarlıkların izlerini taşımasın? Özünde bir Hitit inancı, kökünde bir eski Anadolu izi olmayan hangi alışkanlığımız, geleneğimiz vardır bugün?

Büyük uluslar, ancak büyük işler gören, büyük yaratmaları, yüce başarıları olan, uygarlık alanında varlık gösteren, düşünce ürünleriyle soydaşlarına yararlı olan uluslardır. Büyüklük sözlerle değil, ortaya konan işlerle, yaratmalarla, kuşaktan kuşağa aktarılan buluşlarla, soydaşları arasında önderlik yapıcı gelişmeleriyle gösterir kendini. Bir ulusun yaşayışında övünme işten, başarıdan, yaratmadan önce gelirse, söz işten ileri geçerse, o ulusun özünde çözülme, dağılma başlamış demektir. Yaratıcı gücü tükenmiş, yapacak işi olmayan, başkalarının verdikleriyle, bulduklarıyla yetinmeyi doğru gören kendinden sonra geleceklere ancak kendinden önce gelenlerin bıraktıklarını aktartmayı başarı sayan, geçmişe gelecekten çok bağlanan bir ulusun en açık belirtisi, yaratıcı başlara saldırmak, düşünceyi yasaklamak, kendini aldıklarının değişmez bekçisi sanmaktır. Geçmişe bağlanmanın birinci diziye geçtiği yerde, başköşeye kurulduğu yerde, yaratıcı başların değeri bilinmez, bilinemez.

Dil, birçok duyguların, duyuşların, geleneklerin, alışkanlıkların, inanç varlıklarının taşıyıcısıdır. Durum böyle olmakla gene de uluslar arasında, özellikle birbirine komşu olanlarda, dil alışverişleri daha çok içten içe olur. Birtakım inançlar, onların uygulandığı yerlerde yapılan törenler, şölenler, karşılıklı davranışlara yol açan eylemler dilsiz bir anlaşmaya kaynak yaparlar. İnançlarda görülen aktarılmalar çokluk dilsiz, sözsüz olur. Konuşmadan da bir inanç çevresinde toplanır insanlar yaşama ortamında. Bir ulusun gelenekleri, özellikle inanç alanında, başka bir ulusa geçerken

görme yeterince iş becerir. Ayazma çevrelerinde toplanan kimselerin birbirlerinin dillerinden anlamadığı görülüyor çokluk.

İşte, Anadolu da yaşamış çok eski ulusların da bize, çağdan çağa dil aracılığına başvurmaksızın, birçok duyuşlar, inançlar, onlara bağlı gelenekler bıraktıkları bir gerçektir. Duyuş derken, bir olay karşısında, bir nesne önünde insanın daha önceden edindiği izlenimlere dayanan sezişlerini anlamak gerekir. Kutsal bir suyun başında, kutsal bir tepenin karşısında insanın duyuşları, ancak daha önceden onun üstüne görerek, ya da işiterek edindiği izlenimlere, duygulara göre çıkar ortaya. İnançlar kuşdili gibidir. Anlaşılmaları için her zaman söz gerekli değildir. İnsanlar daha çok gördüklerini yapma, duyduklarını başkalarına aktarma eğilimindedir. Din konularında en çok yararlanılan durum da budur. Bilgisiz, bir konu üstüne sağlam bilgisi olmayan kimseler, duyduklarını gider başkalarına anlatır, aktarır. Böylece, insan görmediği bir olayı işiterek öğrenir. Görülenlerle duyulanlar arasında tutunma bakımından bir karşılaştırma yapıldığında, görülenlerin olduğu gibi yapıldığı, duyulanların da aktarıldığı, kulaktan kulağa taşındığı anlaşılır. İnsanlar gördüklerini yapıyor, işittiklerini kulak yoluyla aktarıyor. İşitmede dil önemlidir, görmede pek değildir. Burada dil derken daha çok sözlü konuşma anlaşılmalıdır.

İnançların benimsenmesinde, (özellikle eskiçağ inançları gibi belli bir yerde töreni, şöleni gerekli kılanlar), alınmasında sözlü konuşma'nın etkisi çok azdır. Halk, dilini bilmediği bir topluluğun kutlu saydığı yerde gereğini göre göre yapmayı benimsiyor. Bugün, halkımızın düşüncesinde yaşayan, birer eylemle gerçekleştirilen inançların geçiş yolu böyle olmuştur. Çağdan çağa, kuşaktan kuşağa geçmiş inançlar. İnançların böyle aktarılması, geçişi daha çok eyleme kondukları yerlerin aracılığıyla olmuştur. Daha önce adı geçen kayaların, suların, tepelerin, dağların kutlu sayılısı inancı bize sözle değil, gözle gelmiştir.

Eski Anadolu uluslarının inançları da günümüze daha çok böyle bir akış içinde gitmiştir. İnsanlar gördüklerini yapmış, yaşlılardan gören küçükler büyüyünce gördüklerini kendilerinden küçüklere belli bir düzene göre değil de gelişigüzel aktarılmayla göstermiş, bir inanç düzeni söz aracılığını gereksemeden bize değin ulaşmıştır. Bunların yazı, söz gibi aracılar yoluyla geldiği sanılmamalı. Birbirinin dilinden anlamayan nice insanlar göre göre öğrenmiştir bunları yapmayı.

Halk, çok kez kapıldığı inanç eyleminin arkasında ne olduğunu, bunun neden yapıldığını da bilmez. Onun benimsediği bir inanç eyleminde etkili olan yalnız soydaşlarının davranışı, tutumudur. Halkın bir inanç eylemini benimsemesi için görmesi yeter, anlaması önemli değildir. Bugün halkın benimsediği mum yakma, taş yapıştırma gibi eskiçağdan kaynaklanan, inançlarla Müslümanlığın en küçük bir ilgisi yoktur. Oysa halk bunları derin bir din duygusu içinde yapmaktadır. Çünkü komşularından, soydaşlarından, yakınlarından öyle görmüştür. İslâm dini bu gibi inanç eylemlerini kesinlikle yasaklamışken halk büyük bir bağlılıkla yapıyor. Birtakım türbeleri yıkayıp siliyor, tozunu süpürüyor, onlara kutsallık veriyor. Oysa o türbede yatanın halkın inancıyla en küçük bir ilgisi de yoktur çokluk.

Böyle, köksüz, gereksiz inançların arkasında birtakım dünya çıkarlarının yattığı da bir gerçektir. Anadolu da kutlu sayılan suların, tepelerin, göllerin çok eskiden birer çıkarcısı da olabilirdi. Ancak, bugün için öyle düşünemeyiz onlar üstüne. Ya da tam karşıtı: eskiden oralar arı duru birer inancın yeriydi de şimdi çıkarcıların elinde o ancak olmuştur. Önemli olan şudur: birtakım inançların arkasında insan çıkarları gizlidir. Eski kralların kutlu sayılısı, tanrı sayılısı da yöneticiler adına birer çıkar sonucudur.

Çok eski dinlerin doğuşunda doğa güçlerinin nedenli büyük etkisi olmuşsa, tektanrıcı dinlerin, onlara bağlı inançların doğup gelişmesinde de çıkarcılık çok daha büyük ölçüde

etkili olmuştur. İnsanı dine bağlayan daha çok çıkarlarıdır. İnsan çıkarlarını ortadan kaldırın çok dincilerin, dinle imanla bütün ilgilerinin koptuğunu görürsünüz. Durum eski Anadolu uluslarının bir çırpıda atılmasına bu bakımdan elverişli olmuştur. Eski dinler, çağdaş düşünce ölçüsünde çıkar sağlayacak nitelikte değildir artık. Öyle ki, bugün bile dine, kökten aykırı düşünceler çıkıyor ortaya, bunlar daha çok tutunuyor. Köklerinde çok eski çağlardan kalma, biçim değiştirmiş, kılık değiştirmiş doğa dinlerinin izlerini buluruz. İnsanın tanrılaştırılması inancı vardır özlerinde. Her tarikat ulusunun kişiliğinde biraz tanrılaşma, biraz gerçek ortamın üstüne çıkma eğilimi vardır. Bir pir, bir şeyh kendisine inananların gözünde yalnız bir ermiş değildir. Onda daha çok tanrılaşma, tanrıyla sıkı fıkı olma, tanrıyla konuşup söyleşme, gizlilikleri bilme, bildirme gibi gerçekdışı, doğa-dışı nitelikler varsayılır. Günümüzün dincisi, dinsiz sayılan eskiçağ insanından çok daha dinsiz bir anlayış içindedir. İnsanın tanrılaştığı çağlar içinde tektanrıcı dinler çağı gibi tanrı kavramını, tanrıyı değerden düşüren olmamıştır. Tanrının en ucuz olduğu çağlar, tektanrıcı dinlerin ortaya çıktığı çağlardır, onlardan sonra gelip, onların çizgisi üzerinde yürüdüğüne inanılan çağlardır.

Eskiçağların kutlu tepeleri, kutlu ormanları, kutlu ağaçları, kutlu suları, kutlu kayaları şimdi yerlerini babalara, dedelere bırakmıştır. Eskiçağda dağlar, sular, ormanlar, ırmaklar, yüce kayalar birer tanrı'ydı, şimdiyse ölüler birer tanrıdır. Eski tanrıların yerini şimdi insanlar almıştır, üstelik de ölmüş insanlar. İnançlar yavaş yavaş ortam değiştiriyor, çağ kendine göre bir inanç düzeni yaratıyor, bu eylemde eskiyi değiştiriyor, yeni kılıkla çıkarıyor.

Burada dille inanç arasında kurulan köprünün büyük etkisi vardır besbelli. Kimi inançların yayılmasında dilin, kimi sözlerin benimsenmesinde inanan etkili olduğu anlaşılıyor kolayca. Yukarda insan gördüğüne daha kolay inanır

dedik. Duyulana olan inancın etkisi daha güçsüz olsa bile dilden dile geçtikçe güçlenir, beslenir. Halkın büyük bir çoğunluğu sözlerini anlamadığı bir olaya, bir din olayına, din konusuna daha kolay, daha içten inanır. Bunun da en açık örneği İslâm dininin kutsal kitabı olan Kur'an'dır. Bugün ulusumuz Müslüman'dır ancak Kur'an'ı okuyup anlayan, dinleyip anlayan kimselerin sayısı parmakla gösterilecek niteliktedir. İnsanlarımızı Kur'an dinlemenin bile (anlamadan) din bakımından büyük bir yarar sağlayacağına inandıranlar dinciler, çıkarcılar olmuştur. Burada dil denen güçlü öğeyi anlamak değil de sözleri aktarmak için bir araç diye kullanmışlardır. Oysa İslam dinine, özellikle Kur'an'a göre önemli olan anlamak, tanrının buyruklarını kavramak, onlara uymaktır. Tanrı anlamadan dinlenilen bir Kur'an'ın kimseye yararı olmayacağım açıkça (Arapçayla) söylerken, dini bir çıkar aracı olarak kullanan, bunun karşıtını söyler.

Anadolu insanı anlamadan dinlemeye, bilmeden inanmaya öylesine alıştırılmıştır ki ona Hititçe bir yazıyı gösterseniz, onun kutsallığını ileri sürseniz, bir de hocaların yaptıkları gibi belli bir ezgiye benzeterek okuyup sağa sola yalpalasanız duraksamadan inanır, çevresine yayar, günün birinde, kendisine o yalanı söyleyeni bile kolayca inandırır. Burada dilin etkisi yön değiştirmiştir artık, odun yerini ses, inanç almıştır.

ANADOLU TANRILARI

Sayısız tanrıları vardır Anadolu'nun. Bu tanrılar genellikle ikiye ayrılır. Birinci bölümde eskiçağdan Hattilere, Hititlere, Urartulara, Luvilere, Hurrilere değin gelen, onlarca benimsenen, kutlanan, saygı gören eskiçağ tanrıları girer. İkinci bölümdeyse daha çok Yunan, Roma, Fenike uluslarınca benimsenen, genellikle Olympos Tanrıları adı verilen tanrılar yer alır. İkinci dönem tanrıları da diyebileceğimiz bu tanrılar Mithologi adı altında derlenip toplanmış, özetlenmiştir. Onların bu araştırmamızla ilgisi yoktur. Onların da kaynağı Anadolu'dur. Pek azdır içlerinde Yunan, Roma, Fenike kaynaklı tanrılar. Adı bu üç ulusun diliyle açıklanamayan, Anadolu dilleriyle açıklanan bütün tanrılar Anadolu'dur.[1]

Birinci dönem, eskiçağ tanrılarıdır, bu bölümde onlar incelenecek. Bu dönem tanrıları da ikiye ayrılır. Biri Sümer, Akad, Mısır uluslarından, komşuluklar, değişik ilişkiler dolayısıyla geçen tanrılar. Öteki Hititler, Urartular, Luviler, Hurriler gibi Anadolu uluslarınca yaratıldığı bilinen, öyle açıklanan tanrılar. Bu tanrılar bir bütünlük içinde, adları değişerek de olsa, benimsenmiş, sayılmış Anadolu uluslarınca. Dışardan gelenler bile yeni bir nitelik, yeni bir içerik kazanmış Anadolu da. Yerli geleneklerle, göreneklerle işlenmiş, onlarla ilgili öyküler, masallar örülmüş, çevreden göçerken yeni bir boyaya, yeni bir düşünce dokusuna bürünmüş bu tanrılar. Bugünkü inançlarımızın, öykülerimizin, masallarımızın dokusunu, ipliklerini onlar eğirmiş, onlar kurmuştur.

---

[1] Anadolu tanrıları için bk. Halikarnas Balıkçısı: ANADOLU TANRILARI (İst. 1962).
Mitoloji için bk. Azra Erhat; Mitoloji Sözlüğü (İst. 1972) 290.

Onların insancıl kokusu sinmiş bütün eski masallarımıza, öykülerimize. Sularımızda, dağlarımızda, ormanlarımızda, kırlarımızda birer kalıntısı, birer içten tadı, özden sesi vardır onların. Yediğimiz ekmekte, içtiğimiz suda bir iz, tadına doyulmaz bir koku vardır onlardan. Onlarla başlar, onlarla kurulur, gelişir Anadolu'nun kimliği, kişiliği, özelliği. Öylesine ısınmışız onlara, sevmişiz, benimsemişiz onları yüzyıllar boyunca bilmeden, tanımadan, kimliklerine bakmadan. Sonra dönmüş, biraz mürekkep yalayınca, yabancı sanmışız onları, kovmaya kalkmışız öz yurtlarından, evlerinden. Oysa kendi kendimize yabancılaşmışız bunu yapmakla. Anadolu'yu bizden saymayanların ekmeğine yağ sürmüşüz bilmeden, düşünmeden. Neden, hangi sapkın, sığ görüşlerin etkisiyle yapmışız bunu? Kimler yanıltmış bizi? Ayrı bir konudur bunu araştırmak, aydınlığa çıkarmak. Bizim gibi tarihini başka ülkelerde, başka yerlerde aramaya çıkan bir ulus daha yoktur yeryüzünde. Yüz kez söylemiş, yazmışımdır bunu. Daha yüz kez söylerim, yazarım bıkmadan, yorulmadan. Elgün ne derse desin, bir dediğini on kez, yüz kez soluyor, yazıyor desin, aldırmam bile. Onlar bir dediklerini, üstelik yanlış, gereksiz, yüzden, geçersiz bir düşünceyi bin kez söyleyip yazmıyorlar mı? Onlar dedikçe, yazdıkça ben de diyeceğim, yazacağım işte. Soluğum kesilinceye, ellerim tutmayıncaya değin yazacağım, söyleyeceğim. Anadolu'yu, Anadolu'nun dışında arayanlardan değilim ben. Bir süre öyleydim, yanılmışım, çok sonra anlamışım yanıldığımı, boş öykülerle kandırıldığımı. Niceleri vardır benim gibi" yanıltılmış, kandırılmış, ayakları altındaki kesin gerçekleri göremeyen, görme gücünden yoksun bırakılan.

Anadolu, kendi özünde, gelişen bir ülkedir, onun dışındakilerle olan ilgileri, ilişkileri geçicidir, yüzdendir, sığdır bu konuda. Özden bir değişme, bir başkalaşma olmamış Anadolu da. Dıştan gelenler erimiş, yok olmuş onun özünde, yeni bir biçime girmiş, yeni bir boyaya bürünmüş boyuna. Ne güzel yüzün, ne güzel toprağın, ne tatlı bir can kokuşun var

ey gözünü gönlünü sevdiğim Anadolu. Çocukluğumun kırlarda geçen yeşil kokuşlu yılları, susuzluğumu gideren cana can katan suları, gözlerime ışık, yüreğime sıcaklık saçan dağları, yaylaları, bayırları, düzleri.

Can kokuşlu, insan sıcaklığında, güneş gülüşlü bir topraktır, bir sevgilidir Anadolu. Bir de çocukluğumun geçtiği, çobanlık ettiğim o güzelim Maçka yaylaları, Maçka dağları. Yüreğimin derinlerinden sevgiler, saygılar size. Damarlarımda duyuyorum sıcaklığınızı. Ey soğuk sularına duyamadığım Varto dağları, Ziganalar, Torullar. Ey gözlerimde tüten Maçka'nın Çakılgöl, Turgagöl, Ağralaksa, Solma yaylaları, Antalya'nın mavi oyalı denizi, Alanya'nın gülen deniz suları, Amasra'nın içimde genişleyen tatlı denizi, Erzurum'un babacan dağları, bıçak gibi kesen soğuğu, Bursa'nın içime yayılan yeşili, Uludağ'ın anamın sütünden ak, pırıl pırıl karları. Bir güzelin yanağı gibi ışıyan Gümüşhane elmaları, armutları, dutları. Anadolu'dur bütün bunlar, birer tanrı saklıdır bunların özünde. Güler için için yüzüne insanın, bir oya gibi işler gözlerini.

Nereye gitseniz, nereye bassanız bir tanrının sesini, kokusunu duyarsınız Anadolu da. Eskiçağdan seslenen gür sesli, ışık gülüşlü bir tanrıdır. Tanrılarla sevişir, tanrılarla oynaşır Anadolu. Bütün evren uygarlığına ışık tutan, yol gösteren, sevinç veren tanrılarla. Sular tanrı diye çağlar, çiçekler tanrı diye kokar, bitkiler tanrı diye yeşerir Anadolu da. Aydın olmak, bilim yapmak bunları bilmek, aramak, öğrenmek, öğretmektir. Aydının can borcudur bunları yapmak, yapmayı sağlamak, yapanlara yardımcı olmak, ellerinden tutmak.

Anadolu tanrıları doğudan batıya doğru yayılan, yayıldıkça boyası değişen bir kutsal varlıklar topluluğudur. Doğuda tanrılar daha gerçek, daha doğaya uygun bir nitelik taşır. Daha somut bir biçimleri, bir görünüşleri vardır. Daha insancıl bir tutumları vardır. Batıya doğru geldikçe bir değişme, insandan uzaklaşma, soyutlaşma başlar. Bu uygarlıkların geli-

şimi ile nitelikleri ile ilgilidir yakından. İnsan düşüncesi geliştikçe, soyut düşünce varlıkları çoğalır, yayılır. Soyut düşünce ile yaratıcı insan gücünün gelişmesi arasında içten bir bağ vardır. Anadolu tanrılarında böyle bir soyutlaşma, batıya doğru kaydıkça, görülür. Bunun en belirli örneği çok memeli, doğurgan, verimli bir kadın olarak düşünülen Kübele'nin sonraki çağlarda çok soyut bir tanrıça olarak nitelenmesidir.

Tanrı, insan düşüncesinin ışıyan, insanı doğanın bütünlüğü içinde gören bir yaratmasıdır. İnsan tanrıya yaklaştıkça kendini tanrı ile tanrıyı kendiyle bir saydıkça, doğanın özüne iner, doğa ile kendi varlığı arasındaki derin ilişkiyi görür. Anadolu tanrıları (eskiçağda) Anadolu insanının kendini doğa olarak görmesidir. İnsan bu dönemde doğadır, doğa da insandır. Evrenin eyleme geçen, insan kılığına giren yüce güçleridir tanrılar, "insan tanrı ile düşünür, tanrı insanın kişiliğinde eyleme geçer" derken (önceki bölümlerde) anlatılmak istenen buydu. Doğanın insandan ayrı bir yaratık olarak düşünülmesi, insanın doğa karşısına çıkmasıyla oldu. Doğadan ayrılan, tanrılara doğaüstü varlıklar olarak düşünmeye başlayan ilk insan, bilmeden doğa ile kendi araşma birtakım uçurumlar koymuştur. İlk yıkımı burada başlamış Anadolu insanın. Burada kıymış kendi elleriyle kendi canına. Burada başlamış en köklü yabancılaşma, insanla doğa ayrılığı. Oysa eskiçağ tanrıları doğa ile insanlar arasında birer diri köprüydü. Bu köprü daha sonraları, İ.Ö. VII. yy.da yıkılmaya başlamış, Hellenizm denen çağda İ.Ö. IV yy. sona ermiştir artık O dönemde başlamış yozlaşma, özden uzaklaşma. Düşüncede yaşayan birer varlık diye düşünülür olmuş Anadolu tanrıları. Bu yüzden alıp başlarını gitmişler yurdumuzdan. Toprakların derinliklerine inmişler, dalmışlar sonsuz uykularına. Yeni yeni çıkıyorlar ortaya, kaldırıyorlar başlarım, Anadolu toprağı kazıldıkça, eşildikçe.

İşte o, topraktan çıkan, bilinen Anadolu'nun tanrılarını sayacağız burada elimizden geldiğince bir bir; bizim en eski düşünce ürünlerimizdir onlar, gerçek yaratmalarımızdır.

1- HİTİT TANRILARI

-A-

ADONİS, İlkbahar tanrısıdır. Gerçek bir Hitit tanrısı değildir. Sümerlerden gelmiş Anadolu'ya. Hititlerin son dönemlerinde yaygın bir nitelik kazanmış. Ancak, Hititlerin bu tanrıyı bu adla kutladıkları pek bilinmiyor. Hititler bunun yerine Telepinu dedikleri bir bitki, bir bolluk tanrısını kutlarlar. Adonis, Sümerlerin döllenme, üreme tanrısıdır. Bahar gelince çıkar ortaya, dolaşır ortalığı. Bugün Anadolu'nun batı kesiminde, Manisa yörelerinde, düzenlenen Mesir bayramı bu tanrının görevleri yüzündendir, onun adına yapılan törenlerin, bahar şenliklerinin kalıntısıdır.

ARMA, Hititlerin ay tanrısıdır. Armas da derler adına. Geceleri yeryüzüne aydınlık saçar, karanlıkları aydınlığa çevirir, kötü tinlerin saldırılarını önler, onları aydınlığı ile karanlıklar ülkesine kaçırır. Bugün ekin ekilip biçilirken, gece yolculuğuna çıkılırken ayın doğmasını beklemek, tarım işlerinde ayın yörüngesi üzerindeki devimini izlemek, eski-çağlardan gelen inanç kalıntıları, gelenek artıklarıdır.

ARUNA, Deniz tanrısıdır Hititlerin. Denizlerde olup biten bütün işlerin başı, yöneticisi odur.

AŞKESAYA, Su tanrısıdır. Sular onun egemenliği altındadır. Daha çok karadaki sulara karışır. Sulara kutsallık veren odur.

ATTİS, Dışardan gelme bir doğa tanrısı olduğu söylenir. Doğa olaylarını yönetir. Sonradan Agdistis olmuş adı. Kübele masalları ile karışmış (Bk. Mitiloji Sözlüğü Azra Erhat.) Ancak gerek adı, gerekse katıldığı olaylar bakımından eski bir Anadolu tanrısı olduğu anlaşılıyor. Adı Batı dilleriyle açıklanamıyor pek.

-E-

EŞTAN, Hitit öncesi çağlardan kalma bir güneş tanrısıdır. Hititlerin inandıkları güneş tanrısı ile eşdeğerdedir, görevi birdir. Bir Hatti güneş tanrısı da olabilir. Hitit tanrılarının çoğu Hitit öncesi çağdan kalma olduğuna göre. Bunun da adı yeni bir Hitit tanrısına dönüşerek sürüp gidebilir.

-H-

HADAOL, Fırtına tanrılarındandır.

HAPANTALLİYAS, Koruyucu bir tanrıdır. İnsanları, hayvanları, evleri korur. İyilik tanrılarından olduğu için kötülük (karanlık) tanrılarına karşı savaşır.

HARUVA, Hititlerin geyikler tanrısı.

HARZİŞ, İyilik tanrılarındandır. Hapantalliyas gibi kötülüklere karşı savaşır, yeryüzüne iyilik, mutluluk getirir.

HAŞAMELİ, Koruyucu tanrılardan. Özellikle hayvanların koruyucusudur. Onları vebaya karşı savunur. Besinlerini sağlar.

HAŞHAŞ, Ocak tanrısıdır. Evlerde, tapınaklarda ocakları vardır. Evlerin, tapınakların şenliğidir. Ocakların yanması, sönmemesi için ona adaklar sunulur, ateşe saçılar saçılır. Bütün ocakların korunması, yönetimi onun elindedir.

HEPAT, Hititlerce benimsenen, kutlanan Hurri baş tanrıçası (Bk. Hurri tanrıları).

HURRA, Hititlerce kutsal sayılan bir boğa. Özellikle tarımcılıkta ayrı bir değer taşırdı. Ekinle, tarımla ilgili inançların doğması sonucu yaygın bir önem kazandı. Mısır dinindeki kutsal Apis ile denk tutulur. Boğalarla ilgili inançların tarıma elverişli ülkelerde yaygınlaşması öküzlerin tarım işlerinde kullanılmasından, dölleyici güçlerinden olsa gerek.

HURRİŞ, Hurrilerden Hititlere geçmiş bir tanrıdır.

Boğa tanrısı diye bilinir, kutlanır. Boğaların koruyucusudur. Onlara güç veren, dölleme yeteneklerini sağlayan odur.

-İ-

İSKUR, Fırtına tanrısı Zas Hazuna'nın (olaki başka bir fırtına tanrısının) yardımcılarından bir tanrı. Hurri dilinde Teşup.

İMAR, Arinna ili güneş tanrıçası Vuruşemu'nun oğlu.

İSTANUS, Güneş tanrısı. Bunun bir adı da Utu'dur.

İŞTAR, Yıldız tanrısı. Sümerlerden gelmiştir.

-K-

KAMRUŞŞABA, Koruyucu tanrılardan biri. İnsanları, canlıları, onlarla ilgili varlıkları korur. Kötülüklere karşı, karanlıklara karşı savaşır.

KAŞKU, Ay tanrısıdır. Bir adı da Selardis'tir.

KUBABA, Kupapa da denir. Kübele'nin Hitit dilindeki karşılığı. Anadolu tanrıçaları arasında en eski, ünü, etkisi en yaygın olanıdır. Bolluk, verimlilik tanrıçasıdır. Bütün tanrılar soyunun anası sayılır. Doğurucu gücü, sayısız memeleri ile doğanın besleyici, geliştirici özünü dile getirir. Değişik adlarla bütün dünya dillerine geçen Kubaba daha çok Kübele (Kybele) adıyla anılır. Hitit dilinde Kübele (Kybele) diye bir ad yoktur. Bu ad sonradan, İ.Ö. VIII. yy.dan sonra ortaya çıkmıştır. Türkçede kızlara konan Sibel adı bundan gelir. Kubabâ'nın hangi çağda ortaya çıktığı, kimlerce yaratıldığı kesinlikle bilinmiyor. Ancak, tarihçe bilinen, en eski adı böyledir. Kubaba'nın sayısız nitelikleri arasında doğuruculuk, bolluk verme, koruma, besleme, yetiştirme, bakım, besin kaynağı olma, emzirme, kadınları koruma, çocuklara el tutma, yeni doğuran kadınlara yardım, iyilik etme, sağlık verme, dirilik bağışlama gibi erdemler vardır.

KULİTTA, Tanrıça Sausga'nın yardımcılarından biri.

-L-

LAMA, Hattuşaş ilinin koruyucusu, iyilik tanrısı. Hititlerde bütün büyük, önemli illerin birer koruyucu, iyilik tanrısı, ya da tanrıçası vardı. Birtakım masallara göre bunlar illerin kurucusu sayılır, kutlanır, saygı görürdü. Bu tanrılara, koruyucu, kurucusu oldukları illerde adaklar sunulur, saçılar saçılır, adlarına özel törenler düzenlenirdi. Sonraki çağlarda bunlar illerin kurucuları olarak nitelendi.

LELVANİ, Savaş tanrısı. Hititlere göre savaşları, çarpışmaları yöneten tanrılardan biridir. Kimi severse savaşı ona kazandırır.

LEVANİS, Fırtına tanrısının kız kardeşi.

-M-

MEZULA, Arinna ilinin güneş tanrıçası Vuruşemu'nun kızı.

-N-

NERİK, Fırtına tanrısının yardımcılarından biri. Tanrıça Hepat'ın kocası. Bu tanrının adına Narih, Narik de denir. Sözün sonundaki sessizin k mı, h mi olduğu kesin değildir.

NİNATTA, Tanrıça Sausga'nın iki yardımcısından biri.

-P-

PAHHUR, Ateş tanrısı. Ateş, ateşli nesneler bu tanrının yönetimi altındadır. Hititler ateşin tanrısal bir varlık olduğuna, onun da özel bir tanrısı bulunduğuna inanırlardı. Bu inanç çağları aşarak İ.Ö. V. yy. Anadolu düşüncesine girmiş bilge Herakleitos'un görüşünde bütün varlıkların ateşten türediği, ateşin bütün varlıkların ilkesi (arkhe) olduğu kanısını yaratmıştır. Herakleitos "fırında da tanrılar vardır" der-

ken geleneklerin süzgecinden süzülüp gelen bu Hitit inancını dile getiriyordu. Ünlü bilge bunu Hititlerin düşündüklerini, bir din inancı olarak ortaya attıklarını bilmeyebilir. Ancak, ateşin tanrı olduğu, ateşte tanrı bulunduğu inancının daha önceden varlığı açıktır.

PİVA, Su tanrılarından biri.

-R-

RUNDA, Alınyazısı tanrısı. Yanında bir geyik bulunur. Geyiğin kutsal bir varlık oluşu, bu tanrıya olan yakınlığı yüzündendir. Bu inanç sonraki bütün dinlere, tarikatlara geçmiş, günümüzde bile özünü korumuştur.

-S-

SARRU, Tanrıça Hepat'ın oğlu. Hurri tanrılarından olsa gerek. Hititlerce de benimsenip saygı görmüş, büyük tanrılar arasına girmiştir.

SARRUMA, Koruyucu tanrılardan biri. İyilik tanrısı.

SASPUNAS, Fırtına tanrısı. Fırtına tanrısının yardımcılarından biri. Yeryüzünde çıkan fırtınaları yönetenlerden.

SAUSGA (Sosga), Bir tanrıça, iki yardımcısı vardır. Ninatta, Kulitta.

SERİŞ, Kutsal boğa.

SİN, Ay tanrısı. Hititlere Sami uluslarından geçmiştir.

SULİKATTA, Irmaklar tanrısı. Özellikle Tamarra ırmağının yöneticisi, başı. Yeryüzünde bulunan bütün ırmaklar bunun buyruğu altındadır.

SUPPİLULİA, Pınar tanrısı. İnsanlara sağlık veren, yarar sağlayan bütün pınarlar bunun buyruğu altındadır.

SUVALİYATTA, Fırtına tanrılarından biri.

-Ş-

ŞAMAŞ, Güneş tanrısı. Samilerden geçme.

ŞULİNKATTA, Hititlerden önceki Anadolu uluslarının savaş tanrısı.

-T-

TELEPİNU, Bitkiler tanrısı. Bolluk tanrısı. Yeryüzüne bolluk veren, bitkileri geliştiren, yetiştiren tanrı. Mezopotamya dinlerinde Adonis'in yerini tutan Hitit tanrısı. Adonis Sümerlerin ilkbahar tanrısıdır. Hititler onun yerine çokluk Telepinu'yu kutlar. Telepinu ilkbahar tanrısı olarak da saygı görür. Dölleyici, iyiliksever bir tanrıdır.

-U-

UTU, Güneş tanrısı. Bir adı da Istanus'tur. Hititlerde birkaç güneş tanrısı vardır. Bunlar güneşin yörüngesi üzerindeki durumuna, doğup batışına göre değişik adlar alırlar. Birtakım güneş tanrıları dışardan gelip Hitit dilinde yeni adlar almışlardır.

-V-

VURUŞEMU, Arinna ilinin güneş tanrıçası. Hititlerin en önemli, en büyük tanrıçalarından biridir. Adına yılın belli günlerinde Arinna'da törenler düzenlenir, adaklar sunulurdu.

-Z-

ZASHAZUNA, Fırtına tanrısı. Buyruğu altında birçok yardıma fırtına tanrıları vardır. Hititlerin büyük tanrılarından biridir.

ZİNTUHİ, Arinna ilinin güneş tanrıçası olan vuruşemu'nun torunu.

ZİPPALANUSİA, Fırtına tanrılarından Zashazuna'nın karısı. Fırtına tanrıçası.

ZİTARİYAS, İyilik tanrısı. Kötü tinlere karanlıklara karşı savaşır.

HİTİT BAYRAMLARI

ANTAHŞUMŞAR, İlkbahar bayramı.

PRULLİYA, İlkbahar bayramı. Bunun İlluyanka ile ilgili bir kış bayramı olduğu da söylenir. Bu bayramlar tanrılar adına, (daha çok iyilik tanrıları adına) düzenlenir. Kırlarda, ormanlarda, dağlarda, kutsal kayaların, ağaçların altında törenler yapılır, adaklar sunulurdu. Bahar bayramları yeryüzünde bitkilerin yeşermesi, ekinlerin büyümesi, çiçeklerin açılması, ortalığın ısınıp yeniden canlanması gibi doğa olayları ile yakından ilgilidir.

- Hitit dininde yer alan yabancı tanrılar -

Bunlar, Hititlerden önce, Hititlerle çağdaş olan komşu uluslardan geçen Hitit dininde benimsenen, kutlanan tanrılardır. Hititler, Sümerlerden, Akadlardan, Asurlulardan, Luvilerden, Hurrilerden, Urartulardan, Mitannilerden Hattilerden (Hitit öncesi Anadolu insanları) birçok tanrılar almış, benimsemişlerdir. Hitit yazmalarında (dinle ilgili olanlarda) birçok yabancı tanrı adı geçer. Bunların da Hitit tanrıları arasında geleneği vardır. Bu gelenek Anadolu dinlerinde görülen öz birliğinden, inanç özdeşliğinden doğmuştur. Ancak bu yabancı tanrıların yetkileri, görev sınırları kesin olarak bilinmiyor. Bu yüzden Hitit yazılarında adı geçen yabancı tanrıları (Hitit tanrıları sayıldıklarından) geniş açıklamalara girişmeden buraya aldık. Hititlerce benimsenmeleri onların birer Hitit tanrısı olduğunu gösteriyor artık.

2 - HURRİ TANRILARI

-H-

HAZZİ, Dağ tanrısı. Yüksek dağların, tepelerin yöneticisi.

HEPAT, Fırtına tanrısı Teşup'un karısı, Baş tanrıçadır. Bütün tanrıçalar bunun buyruğu altındadır, onun sözüne göre davranırlar.

HURRİŞ, Boğa tanrısı.

KUMARBİ, Tanrıların atası sayılır. Kumarve diye de anılır.

KUŞUK, Ay tanrısı.

-N-

NAMNİ. Dağ tanrısı.

-Ş-

ŞEŞİRİŞ. Boğa tanrısı.

-T-

TEŞUP, Fırtına tanrısı. Baş tanrıça Hepat'ın kocası. Hunilerin en korkunç tanrısıdır. Yeryüzünü, denizleri, gökleri allak bullak eden bütün fırtınaların yöneticisidir. Havalar da onun buyruğu altındadır. Hititlere de geçmiş, tanrılar arasında önemli bir yer almıştır. Teşupla ilgili birçok masal vardır.

-U-

UPELLURİ, Teşup ile Hepat'ın oğlu. Fırtına tanrısıdır.

3 - LUVİ TANRILARI

-A-

ARMA, Ay tanrısı.

-Ş-

ŞİMEGE, Hitit yazılarında adı geçen, güneş tanrısı olarak kutlanan bir tanrı.

-T-

TARHUND (t), Gök, fırtına, yağmur tanrısı. Bir adı da Tarhuni'dir.

TARHUNZA, Hitit yazılarında adı geçen, Hititlerce benimsenen bir tanrı.

TİVAT, Güneş tanrısı. Hitit yazılarında adı geçen bu tanrının da din törenlerinde saygı gördüğü, adına adaklar sunulduğu, saçılar saçıldığı biliniyor.

-V-

VANDU, Hitit ülkelerinde adı geçer.

4 - MİTANNİ TANRILARI

Mitanni tanrıları daha çok gök tanrılarıdır. Bunlar Hindistan'dan gelen, Hint inançlarını yansıtan tanrılardır. Önemli bir değişikliğe uğramamış, olduğu gibi benimsenmiş tanrılardır. Hitit yazılarında pek adları geçmez, ancak inanç bakımından Hititlere benzer bir nitelik taşırlar. Bunlar ay tanrısı İNDRA, güneş tanrısı MİTRA, yıldız tanrısı VARUNA diye bilinir.

5 - URARTU TANRILARI

-A-

ARDİNİ, En büyük tanrılardan biridir. Daha çok güneş tanrısı olarak kutlanır. Birçok yardımcı tanrıları vardır.

ARSİMELA, Baştanrılardan biridir. Onun da birçok yardımcıları vardır. Adına törenler düzenlenir, adaklar sunulur.

-H-

HALDİ, Devletin koruyucusu, savaşların yöneticisidir. Güneş tanrısı gibi büyük sayılır. Adına tapınaklar yapılmıştır. Yılın belli günlerinde onun için törenler düzenlenir, adaklar sunulur, saçılar saçılır. Özellikle savaşların kazanılması için kendisine yakardır. Açılan bir savaşta yenilme, başarı sağlayamama durumunda Haldi'nin devlete, ulusa kızdığı, öfkelendiği, bu yüzden devletin basma yıkım getirdiğine inanılır. Haldi adına and içilir. Kazılarda çıkan Urartularla ilgili belgelerde Haldi adına and içildiğini gösteren yazılar vardır.

HUTUNİ, Baş tanrılardandır. Adına adaklar sunulur, saçılır saçılır.

-N-

NALAİNİ, Urartularla ilgili yazılı buluntularda sık sık adı geçen tanrılardan biridir.

-S-

SEBİTU, Büyük tanrılardandır. Adına adaklar sunulduğunu, and içildiği ele geçen yazılı belgelerden anlaşılıyor.

-Ş-

ŞİVİNİ, Baş tanrılar arasında adı geçer.

TEİŞEBA. Bu da adı geçen büyük tanrılardan biridir. Hititlerde olduğu gibi Urartularda, Luvilerde, Hurrilerde de tanrılar gök tanrıları, yer tanrıları, su tanrıları diye üçe ayrılırdı. Bu adı geçen Urartu tanrıları da su, gök, yer tanrılarıdır. Urartuların bu büyük tanrılar dışında daha birçok yardımcı tanrıları, tanrıçaları vardır.

Urartu tanrılarının adları biliniyor, onlara sunulan adaklar genellikle boğa, koyundur, yalnız birkaçına inekle koyun adanır. Sayıları ellibeşe varan bu tanrıların görevleri kesinlikle bilinmiyor, bilinenler de çok azdır. Burada, yalnız adlarını Meherkapı anıtında okuduğumuz tanrıların adlarını vermekle yetineceğiz.

Adaruta, Adia, Aiaini, Ainau, Alaptuşini, Anapşa, Araza, Arda, Ardi, Arha, Arni, Artsibedini, Artuharasau, Arubaini, Atbini, Aui, Bartsia, Diduaini, Eliaha, Elipri, Erina, Hara, Huba, ilam Gamruti, llu, İnuanau, İphari, İrmuşini, Kilibani, Kuera, Sardi, Silia, Şelardi, Siniri, Şuba, Talapura, Taraini, Tarsini, Türani, Tuşpea, Tuşpi, Tsinuardi, Ua, Unina, Ura, Uia, Ziukuni, Zuzumaru

Üzerinde biraz durulursa, bu tanrı adlarının Anadolu-Mezopotamya inançlarında geçen kutsal adlarla bağlantılı olduğu, söz köklerinin daha çok Anadolu dilleriyle benzerlik gösterdiği anlaşılır: Ada, ai(ay), ala, ana, ar, ara, at, el, er, il, in, tal, tar, tur; tuş, un, ur, sar, sil...

Urartu dilinde geçen söz köklerinin Anadolu dilleriyle karşılaştırılarak incelenmesinde yarar vardır. Kökler arasında görülecek benzerlikler, özdeşlikler gelişigüzel bir olay değildir.

Bütün, eskiçağın, çok tanrıcı dinlerinde olduğu gibi Hattilerde, Hititlerde, Urartu, Luvi, Hurri gibi uluslarda doğa tanrılarla kaplanmıştır. Bütün olayların birer tanrısı vardır. Doğa genellikle (yukarda da söylendiği gibi) yerler, gökler, sular olmak üzere üçe ayrılır. Önde baş tanrılar gelir. Baş tanrılar genellikle oniki'dir. Sonra onların alt basamaklarında

bulunan, yardımcı diye nitelenen, ikinci dizi tanrıları gelir. Büyük küçük bütün tanrılar, tanrıçalar, onların yardımcıları olan cinler, periler kutsaldır. Güneşten en küçük bitkiye değin bütün doğa varlıkları tanrıların yönetimi altındadır.

Tanrılar ölümsüzdür. Canlıların tinleri tanrıların yönetimi altındadır. Tinler de ölümsüzdür. Ölümden sonra (gövdeden ayrılınca) başka bir varlıkta sürüp gittikleri de olur. Bu yüzden ölüler gömülürken yanlarına yiyecek, giyecek, yaşarken sevdikleri nesnelerden koymak, özel kapları ölünün yanına, ya da mezar odasına bırakmak geleneği vardır. Bu inancın yaygın olduğunu, bütün eskiçağ Anadolu uluslarınca benimsendiğini çıkan buluntulardan anlıyoruz.

Eski Anadolu dinlerinde ölü tinlerinin dünyada bulunan varlığa geçtiği gibi, yeraltı dünyası denen karanlıklar ülkesinde yaşadığı inancı da vardır. Tinler genellikle iyi tinler, kötü tinler diye ikiye ayrılır. Bu ayrım tanrılarla, onların görev nitelikleriyle yalandan ilgilidir. Tanrılar da iyilik tanrıları, kötülük tanrıları diye ikiye ayrılır. Bu iki bölüme ayrılan tanrılardan hangisi üstün gelirse sonuç öyle olur. İyiler kazanırsa insana mutluluk, kötüler kazanırsa yıkım gelir. Bu eskiçağ inançlarına göre insan gövdesi iyi ile kötünün bir savaş alanıdır. Bu inanç eski İran dinlerinde, Hint dinlerinde de vardır. Ancak, Anadolu dinleri (ele geçen buluntulara göre) onlardan çok daha eskidir. Bugün, Anadolu halkının iyi ile kötü konusundaki inancı, tinlerle ilgili düşüncesi bu eskiçağ dinlerinden kalmadır. Kötü tinlerden korkma, onların saldırısından sakınma, iyi tinlerin yardımına sığınma gibi halk inançları çok eskidir.

Halk bizden iyiler, dışarı seriler dediği cinler, periler, insanı çarptığına inanılan varlıklar eski dinlerin kötü tinlerinden başkası değildir. Eski inançlar zamanla aşınmadan, boya değiştirerek, bir din niteliğine bürünerek içimizde yaşıyor da biz bilmiyoruz pek.

TARİHİ YARATAN GERÇEKLER

Tarih, sayılarla, belli yıllarla ilgisi olmayan bir bilimdir. Durum böyleyken, sayıların, belli yılların, olay başlangıçlarının egemenliğinden bir türlü kurtulamayan bilim de gene tarihtir. Oysa tarih sözünün köküyle sayılar, yıllar arasında en küçük bir bağlantı yoktur. İbrani dilinden Arapçaya geçmiş bir söz olan raha-riha kökünden gelir tarih deyimi. Birtakım dilcilere göre uzamak, geçmişe doğru açılmak, uzayıp gitmek anlamına gelir bu söz. Geçmişte geçen olaylara doğru gitmeyi, uzamayı erek edinen tarih deyiminin bu anlamı az çok yerindedir. Ancak, bu anlamda belli yıllara, olay başlangıçlarına, sayılara dayanmak, bağlanmak yoktur. Batı dillerinin çoğunda bunun karşılığı historia sözüdür: Grek-Lâtin dillerinden alınan bu sözün de anlamı araştırmak, bir konu üzerinde inceleme yapmak, aramadır. Eskiden dilimizde, kullanılan ustûre sözü işte bu Grek-Lâtin kaynaklı deyimin Arapçalaşmışıdır.

Bütün bu değişik anlamlara karşın tarih sözü dilimizde yıllarla, sayılarla bağlantılı olarak anlaşılmış, belli yılların belli günlerinde geçen olayları sıralayan, az çok inceleyen bir bilim olarak alınmıştır. Doğu düşüncesinde tarih deyimi gerçek anlamıyla bir kez bile alınmamış, anlaşılmamıştır. Geçmişte geçen bütün olaylar nedense tarihin konusu içine sokulmuştur. Öyküler, masallar, göçler, karşılıklı atışmalar, sultanların eğlenceleri, gezintileri, avlanmaları birer tarih konusu olarak alınmıştır. Eski Arap tarihçisi İbn-Esir'den son Osmanlı tarihçisi Abdurrahman Şerefe gelinceye değin tarih, kendisiyle pek de ilgisi olmayan konuları içine almıştır. Osmanlılarda Aşık paşazade Tarihinden günümüze değin yazılmış tarihlerin, özellikle Osmanlılarda Hoca Sadeddin Efendi, Naima, Raşid, Gelibolulu Âli Bey, Nişana Mehmed Paşa, daha

onlar gibi epeye tarihçi tarihle ilgisi olmayan konuları tarih saymıştır. Sultanın kadınlarını, sevdiği yemekleri, eğlenceleri, çapkınlıklarını, sevdiği, yanından ayırmadığı delikanlıları birer tarih olayı gibi almış, işlemiş bu adı geçen tarih yazarları.

Durum, İran, Arap tarihçilerinde de böyledir. Tarih denince yığın yığın olaylar aktarılır, birbirleriyle ilgisi olsun olmasın ele alınır, olduğu gibi sıralanır, anlatılır. Bu anlatışların insanı eğlendirici, güldürücü, ağlatıcı, acındırıcı, kızdırıcı yanları saymakla bitmez.

Bu, masal anlatır gibi tarih yazma geleneği günümüze değin sürüp gelmiştir Anadolu da. Tarih denince özden değil de yüzden olanı, kaynağa, köke inmeyeni anlayan birçok tarihçimiz vardır. Belli bir tarih görüşü, tarih bilinci yoktur çoğunun. Bunlar, olayları olduğu gibi yazan birer olay yazarıdır, açıkçası, eski deyimle vak'a-nüvis olmaktan öteye geçememiştir, geçmeye gücü yetmemiştir. Bu yazarlarda bir tarih bilinci olayları değerlendirme, ince bir eleştiri süzgecinden geçirme yoktur. Bunların yazıları, kendilerinden ikibin, ikibinbeşyüz yıl önce yaşamış Anadolulu Herodotos. Tarihinin vardığı bilince bile varamamıştır.

Tarih, bir bilim olarak inceleyici, eleştirici, olayların özünü arayıp bulucu, gerçekleri aydınlığa çıkarıcı olma gereğindedir. Geçmişin bütün olayları tarih değildir artık. Sözgelişi: İstanbul'un alınmasında yılların pek önemi yoktur. Önemli olan bu ilin alınmasını yaratan gerçeklerdir. Bu almıştan sonra kültür kaynaşmalarında ortaya çıkan değişmelerdir, önemli, değerli, ilginç olan.

İstanbul'un alınışından sonra Doğuda, Batıda birtakım köklü kaynaşmaların olduğu, anlayışlarda yön değiştirmelerin elle tutulur duruma geldiği, özellikle Batıda çok derin kımıldanışların yüze çıktığı görülüyor, İstanbul'un almışını sağlayan nedenlerin arkasındadır tarih gerçeği. "Fatih Mehmed"e gelinceye değin İstanbul birkaç kez kuşatıldı. Onu

kuşatan önderlerin yüreği, gücü, atılganlığı Fatih Mehmed'ten geri değildi. Bir Yıldırım Bayazıd, tarih alanında yüreklilik, atılganlık, savaşçılık bakımından hangi önderden geridir? Timur'a yenilmesi bir beceriksizlik, öngörüş yoksunluğu sonucu değildir. Ortada başka nedenler vardır düpedüz. Bunları değerlendirmek, bunların derinliklerine inmek gerekir. Zamanın oluşturduğu birtakım değişme nedenleri vardır olayların arkasında. Önderlere başarı sağlayan işte bunlardır daha çok.

Tarih, olayların dışa vurmuş biçimleriyle değil, arkalarında saklı nedenleri işleme gereğindedir. Onun konusu bir gelişimin çizgisi üzerinde yürüyen, çağdan çağa açılarak geçen, arkasından sayısız değişimleri, gelişimleri sürükleyen oluşlardır. Kültürü yapan, kültürün yaptığı varlıklardır.

Tarih, çağların üzerinden aşan, belli bir yerde kalmayan, belli bir yerin tekelinde bulunmayan dorukları inceler. Onları yaratan nedenleri derin bir eleştiri görüşüyle ele alır, yerlerini bulur, onları gerçek yerlerine oturtur, kuru bir anlatışla yetinmez. Onun konusu okuyuculara tatlı günler geçirtmek, duygulara dayanan yüzden bir ilgi çekmek değildir.

Uluslara kimliklerini kazandıran birtakım kültür çatıları vardır. Bunlar ulusları ayakta tutan belkemikleridir. Bir insanı nasıl ki belkemiği olmadan düşünemezsek, onu ayakta tutamazsak, ulusları da bu kültür çatıları olmadan ne anlayabiliriz, ne de değerlendirebiliriz.

Bu kökü çok derinlere inen kültür çatılarını kuran nedenler bulunup ortaya çıkarılmadan, bir ulusun, bir ülkenin tarihi yazılamaz. Tarihin görevi bu köklü kültür çatılarını yaratan ilkeleri açıklamaktır. Bir Almanı başka bir ulustan, Fransız'dan ayıran yalnız boy, biçim, kafanın dış yapısı, gövdenin kalçalar üzerine oturuşu, yüzün durumu, alnın genişliği, darlığı gibi görünüşler değildir, kanın içindeki alyuvarların, akyuvarların sayısı da değildir.

Her ulusun kendine göre bir düşünme biçimi, bir davranış1, evrene bakış özelliği, yaşama ilkesi, olayları değerlendirme gücü, bir görüş açısı vardır. Gene her ulusun bir anlatış ayrılığı, açıklama niteliği, düzene koyma yeteneği vardır. Bunlar, ulusların sanat yaratmalarında, düşünce varlıklarında dile gelir. Bu konuyu açıklamada bir Almanla Fransız'ı eş çizgi üzerinde tutamayız. Birbirinden ayrılı verirler. Eş sanat, düşünce kaynağından yararlanmış aydınlara, bilgelere, düşünürlere bir bakalım benzer yönleri var mıdır?

İlkçağ bilgisinden yararlanan Batı aydınları, düşünürleri içinde, çağdaş olanlar da bile, birbirine benzeyeni, eş özellikler taşıyanı yoktur. Renaissance'ı yaratan İlkçağın Grek-Latin bilgisi, düşüncesidir. Oysa Renaissance aydınları içinde (ayrı uluslardan olanlar arasında), düşünürlerinde birbirinin özdeşi yoktur. Bu çağın, Almanı, Fransız'ı, İngiliz'i, Hollandalısı, İtalyan'ı bir çırpıda ayrılır birbirinden. Başka başka özellikler, nitelikler gösterir. İşte bunları ayıran, bu benzemeyişleri yaratan köklü nedenler, ilkeler kültür çatılarıdır.

Bu köklü varlıkları anlamadan, kavramadan tarih yazmak olacak iş değildir. Olursa tarih değil, masal olur. Masallar ise sorunları çözmeye değil, çocukları eğlendirmeye yarar.

Osmanlı tarihçileri, Arap tarihçileri, İran tarihçileri öze, derine inmez, inemez, yalnız gördüğünü, duyduğunu olduğu gibi anlatır. Oysa tarihte olduğu gibi anlatmak değil ilkeleri dile getirmek vardır. Olaylar gereğinden çok, can sıkacak ölçüde, daha doğrusu ölçüsüzlükte uzatılır. Bir konuyu, uzatmak onu anlatma, açıklama, anlama gücünden yoksun olmak, kavrama yeteneğinden uzak kalmak demektir. Tarih, olayı, işlediği konuyu, en kesin çizgilerle dile getirir, getirmesi gerekir. Tarih, insanların uydurdukları, insan eliyle ortaya konan, gönül gereğince değişen, değiştirilen bir nesne değildir. Belli kuralları, koşulları olması gerekir. İnsanın bu koşullar, kurallar dışına çıkıp tarihe bir masal niteliği vermesi doğru değildir.

Tarih, uluslar arasında, ya da bir ulusun kendi içinde ayrı ayrı çağların getirdiği düşünce ürünleri arasında görülen kültür çatışmaları'nı da dile getiren inceleyen bir bilim olmalıdır, öyledir de. Kültür çatışmaları, çağların akışı içinde ortaya çıkan yeni yeni görüşlerin, düşüncelerin, sanat varlıklarının, yaratmaların doğurduğu aykırılıktan, ayrılıştan gelir. Eski dinlerle yeni, tektanrıcı dinler arasında görülen aykırılık, içten çatışma gibi. Ya da sanat çığırları, düşünce akımları arasında ortaya çıkan çatışmalar, tartışmalar gibi. Bunlar, tarihin özünü kuran olayları yaratır boyuna. Uluslar arasında birtakım savaşlara değin vardırır işi. Köklerinde yatan üretim tüketim nedenleri bir yana bırakılırsa, din savaşları böyledir.

Kültür çatışmaları, birtakım yeni, önemli, özlü olayların doğmasına, yeni yeni varlıkların ortaya çıkmasına yol açar. Umulmadık sanat, düşünce ürünleri yeşerir. Eski uygarlıklarla ortaçağ uygarlıkları (uygarlık denirse ortaçağ düşüncesine) arasında görülen içten çatışma tektanrıcı dinlerin egemen olduğu bölgelerde birtakım yeni yaratmaların doğmasını sağlamıştır. İşte bu gibi kültür çatışmaları birer güçlü tarih olayını sürütür ardından. Onların köklerinde çok derin anlamlı oluşlar saklıdır. Yüzden sanılan çatışmanın özünde yaratıcı bir ilkenin kımıldanışları vardır. Tarihin görevi bu ilkeyi bulup açıklamak, ışığa çıkarmaktır. Kültür çatışmaları tabandan doruğa doğru yükselir, ulusun kültür çatısını etkiler, sarsar, onun yeni yeni olanaklarla beslenmesini, güçlenmesini gerekli kılar. Her geçen zaman bu kültür çatısına yeni bir direğin vurulmasını, çağına göre bir dayanağın konulmasını gerektirir. Bu eylem, düşünce ürünlerinin, sanat yaratmalarının birbirini beslemesi, birbirinin belli bir gelişim çizgisi üzerinde sürdürmesi demektir.

Batı uygarlığı gibi kültürünün de sürekli bir ilerleme göstermesi, boyuna açılıp serpilmesi, renklenmesi kendini durmadan yenilemesi, beslemesi sonucudur. Orada her yeni düşünce kendinden önce ortaya konandan yararlanmasını,

daha önceki kaynaklara dayanmasını bilir. Tarih, bu çizgi üzerinde, yürüyen oluşumu değerlendirme gereğini duydukça, kendi görevini biliyor, yerine getiriyor sayılır. Onun gerçek konusu da budur. Tarihçi duvara koyduğu taşları çekiçle, el demiriyle yontan usta gibi olayları biçimlendirme gereğini duyan, kültür çatısında yer alan olayları gerçek yerlerine yerleştirmesini, koymasını bilendir. İyi bir tarihçi, çok iyi bir duvarcıdır. Nasıl duvarcı sayısız taşlar arasından duvara uyanı, yarayanı, gerekeni seçerse, seçmesini çok iyi bilirse, tarihçi de öyledir, tarih olaylarını seçmesini, ayıklamasını bilendir.

Tarih, insan kafasının gelişim çizgisi dışında ortaya koyduğu bir öykü değildir. İnsan kafasının yaratmalarıyla ortaya çıkan olayları kendi kültür aşamaları içinde inceleyen, değerlendiren, düzenleyen, açıklayan bir bilimdir. Tarihi insanın dışında, insanla ilgisiz, ya da insandan kopmuş olayların inceleyicisi olarak düşünmek, belli bir yerde, belli bir çağla bağlantılı kılmak, tarihsiz duruma getirmek demektir. Buna, tarihin tarihsizliği denir.

Anadolu tarihini yazarken düşünülmesi gereken yan burasıdır. Onun gerçek varlıklarıyla bir bütünlük içinde alınması, adıyla ilgili oluşların bir kesintisiz çizgi üzerinde değerlendirilmesi gerekir. Anadolu da gelişen, çevreye yayılan, belli çizgisi olan bir varlık görüşü, varlık anlayışı, köklü bir düşünce düzeni vardır. Onun tarihi bu düzenin sınırları içindedir. Bu görüşün tarihidir Anadolu'nun tarihi. Anadolu'yu yapan, ayakta tutan, ona belli bir ölçü içinde kimlik kişilik kazandıran, işte bu sürekli olarak oluşan görüştür. Anadolu'nun tarihini anlamak için önceleyin bu köklü kaynağı, bu yaratıcı ideyi kavramak, iyice tanımak gerekiyor. Bu köklü kaynak, kendi olanakları içinde gelişen bir anlayışın temel nedenidir, özüdür, oluş ilkesidir. Anadolu'yu, bu ilkenin dışında düşünmek, onu gerçeğinden koparmaktır, başka bir varlık ortamıymış gibi ele almaktır. Böyle bir tutum, tarihten de, tarih anlayışından da yoksunluğun en açık belirti

sidir. Bugüne değin Anadolu için yapılan da budur: Kendi varlık ilkeleri, oluş kaynakları dışında ele alınma. Bu, bir tarih değil düpedüz tarih uydurma anlamını içerir. Bir oluşu kendi düzeyi dışında düşünmek, onun dışında kalmak, onunla ilgilenmemek demektir.

Anadolu'nun oluş ilkesi düşünceyle, varlığa belli bir açıdan bakışla başlamıştır. İster evreni tanrıların cirit attığı bir alan olarak düşünelim, ister her olayın arkasında (eskiçağ inançlarına göre) bir tanrılık gizli gücün varlığına inanalım, onun sınırları dışına çıkamayız. Anadolu, evrene tanrılarla bakan bir ülke olduğundan (çok eski çağlarda) özünde gelişen düşüncede de bu etkiyi sezmemek elde değildir. Ancak, bütün evrene tanrılarla bakan bir ülkede bütün oluşların arkasında (sonraki dinlerin anladığı anlamda) bir tanrı egemenliğinin bulunduğunu ileri sürmek, bunun kesintisiz yaşadığını söylemek, Anadolu da gelişen düzenli düşüncenin özünü kavramamanın belirtisidir. Anadolu da gelişen düşünce kendini tanrı egemenliğinden kurtarmış, dindışı bir nitelik kazanmıştır. Nerde kaldı ki Anadolu da tanrılar bile birer doğa olayıdır, gerçeklerin belli bir anlamda açıklanmasıdır. Anadolu tanrıları bile Anadolu'nun bir gerçeğidir, bir tarih varlığı oluşunun belirtisidir.

Üzüm sakallı Hitit tanrısıyla ateşten yaratılmış tanrı (Herakleitos'un tanrısı) bir doğa gerçeği olarak dikilir gözlerimizin önüne. Bunlar hangi anlamda alınırsa alınsın, doğanın belli bir ortamda, belirli bir açıdan açıklaruşıdır. Anadolu'nun tarihi bir ilkeler tarihi olma niteliğindedir. Aydın bir kafanın ona, kendi bütünlüğü içinde böyle bir açıdan bakması, onu özündeki yaratıcı güçlerle, kaynaklarından doğan türlü düşünce, sanat ürünleriyle eş düzeyde görmesi, göstermesi gerekir. Anadolu'nun tarihi Anadolu'yu yapan ilkelerin, o ilkelere dayanan türlü düşüncelerin, yaratmaların tarihidir...

Böyle bir açıdan bakınca tarih gerçeği belli, sınırlı bir zaman süresi içinde değil de bütün bilinen, bilinmeyen geç-

mişi ile bağlantı içinde görülür. Tarih, bu nedenle sınırlı kişisel yorumlara dayanan etkilerden kurtulur. Tarihe bakmak, onu belli ölçülere, belli bir varlık anlayışına göre değerlendirmek, yorumlamak bir yetkinlik, çağın bilgi ortamını görüp kavrama işidir. Yalnız kendisine verilenlerle yetinen, kendisine verilenin dışına çıkamayan bir kimsenin tarihle, tarih bilinciyle ilgisi yoktur. Tarihi belli bir olayla başlatanların, çokluk, dayandıkları olay bir olgudur. Böyle bir durumda insanı etkileyen aşağılık duygusudur. Ancak aşağılık duygusunun derin etkisi altında kalanlar tarihi, kendileri için övünmeğe değer, bir olayla başlatmaktan kurtulamazlar. Bu durum ezik insanın kendini kurtarmaya çabalamasıdır.

Anadolu da tarih açısından bakılınca, sonradan gelenlerle, eskiden burada bulunanlar arasında bir kaynaşmanın olduğu, sofradan gelenlerin eski çoktanrıcı Anadolu yerlilerin ekin varlıkları ile beslendiği, daha doğrusu uygarlaşmaya yüz tuttuğu görülür. Bu da değişmez bir tarih gerçeğidir.

Büyük oluşlardır tarihi yaratan,
Birer ışık kaynağı gözlerinde gerçeğin,
Suyun ışımasında insan kokuşlu türküsü
Vurur yüzüne çağların
Ben çağların çocuğu süt bakışlı kırında
Kanat vuruşları yüreğimin atışı
Bütün tanrıları ben yaratmışım
Uyarınca gönlümün esrikliğinde
İnsana tapmalı bütün tanrılar,
İnsanın elini öpmeli gün doğuşunda,
İnsan tanrıdır emeğince.
Ne ağırdır insanın tanrıya tapışı,
Boyun eğişi, adak sunuşu bir de,
Tanrılar da sömürgendir boyuna
İçer Anadolu'nun kanını doyası.

İşte böyle çığırdı türküsünü tarihin gerçeği, insanın tarihini tanrıyla başlatarak. Bundan anlaşılıyor insanın tanrılarla başladığı yaşamaya, insan olduğu yerde tanrının oluşu tarihçe bir nitelik kazandırıyor tanrılara da. Birer insan yaratması olduklarından. Yoksa insanın dışında ne tanrı var, ne de tarih gerçeği...

DEĞİŞMEYEN GERÇEKLER

İnsanla ilgili, insanla yan yana yaşayan, insanın özünü etkileyen birtakım olaylar vardır. Onları insandan koparınca anlamları değişir. Ne onlarsız insan ne de insansız onlar açıklanabilir. Bu gibi olaylar insanla öyle sıkı bir bağlantı içindedir ki ayrılmaları elde değildir. Birbirinin bütünleyicisidir böyleleri. İnsanı onlarsız düşünmeye kalkınca soymuş, çırılçıplak bir duruma düşürmüş oluruz. İnsan yaşayışında yer alan bu gibi olaylar, gerçek olmasalar bile, insana değişiklik verir, insanın alarını genişletir, boyasına yeni bir oya katar, insanın yaşama dokusunu türlülüklere boğar. Bir ayrı tat verir evrene.

İnsan, ne denli yaşadığı olayların etkisi altında kalırsa kalsın, onlara düşünce gücü ölçüsünde, düş kurma yeteneği genişliğinde birtakım gerçekdışı öyküler katar. Bu bakımdan insan masallar yaratan bir varlıktır. Daha açıkçası insan bir masal varlığıdır. Bütün insanların yaşayışı içinde önemli, geniş bir yeri vardır masalın. İnsan, yarattığı masala yaşadığı ortamın niteliklerini katmadan edemez. Çevresinden edindikleri dışında bir masal türetemez insan. Ne almışsa çevresinden, yaşama ortamından ne edinmişse, onlara göre düzenler masallarını. Masallar, insan yaşayışlarının birer örneğidir. Ya da insan özlemlerinin birer yansıtıcısıdır. Yaşanması istenen, ancak olanak dışı olduğundan ulaşılamayan özlemlerdir masallar.

İnsanların uydurduğu masallar arasında en açıklan, en belirli olanları dinlerdir. Bütün dinler birer insan masalıdır. Tanrılar, bu masalların dokusunu kuran öğelerdir. Tanrı, masal dışında kaldığı ölçüde insandan uzaklaşır. Tanrının ölümü, masaldan çıkıp bir gerçekmiş gibi benimsenmesiyle

başlar. Gerçek niteliğini kazanmaya kalkan bütün tanrılar birer ölüdür. Kendini tanrıya adayan, kendini tanrıda erimiş sayan bir insan için, yaşatıcı, yaratıcı öz çürümüş, bozulmuş demektir. Çoktanrıcı dinlerden tektanrıcı son din olan İslâmlığa gelinceye değin, elle tutulur, gözle görülür yapısı olmayan bir tanrı yoktur. Bütün tanrılar birer put niteliğindedir. Bugün, yeryüzünde yaşayan dinler içinde, put olmayan, put diye benimsenmeyen bir tanrı yoktur. Bütün tanrılar başlangıçta birer put olarak ortaya çıkmış, birer put olarak düşünülmüştür. Yaşayan dillerde, konuşulmayan dillerde geçen tanrı kavramının köklerini, kaynaklarını araştırın birer pufla karşılaşırsınız. Tanrı sözünün geldiği dıngır bir Sümer put'uydu. Allah sözünün geldiği eloah bir İbrani put'uydu. Bunun gibi, İran'ın yezdan'ı, Grek'in theos'u, Lâtin'in deus'u, Arab'ın rab'ı birer put olarak benimsenmişti başlangıçta. En soyul sözlerin birer elle tutulur nesneden geldiğini biliyoruz bugün.

Somut olandan, elle tutulur, gözle görülür olandan, yalnız düşüncede yaşayana doğru yükseliş, özünden uzaklaşış insanın bir eğilimidir. İnsan düşüncesinin tarihi boyunca görüyoruz bunu. Nedense masalı çok seviyor insanoğlu. Sevdiğini kolayca masallaştırıyor. Büyük yiğitlerin taşıdığı nitelikler birer gerçek değildir ilk bakışta. Halkın onlarda görmek istediği özellikler sonradan onların değişmez birer niteliği oluveriyor. Halk, sevdiğini, özlediğini birer masal yapısı içinde görüyor, böyle düşünüyor onu. Hitit tanrıları, Sümer tanrıları, Bergama, Likya, Lidya, Grek, Lâtin, Fenike İran, Hint, Mısır, Akad, Asur tanrıları halkın masallaştırdığı birer yiğit olmaktan öteye geçemez. Homeros'un ünlü şiirlerinde işlenen yiğitlerle tanrılar arasında büyük bir ayrılık yoktur. İnsan düşüncesi çağına göre, yaşadığı ortama göre bir tanrı yaratma eğilimindedir, bunu yapmadan, çağının ölçülerine uygun gelen bir tanrı yaratmadan edemez insanoğlu. Her düşünce türünün kendi olanakları içinde, kendi biçimleniş düzeyinde bir tanrısı vardır, böyle gelmiş böyle gider bu, yeryüzünde.

Anadolu, tarihin en karanlık çağlarında yarattığı tanrılarla kendi gelişim çizgisi üzerinde yürüyen düşünce örneklerini, evren anlayışlarını koymuştur ortaya. İnsanda ne de olsa birer pula tapma eğilimi, putlaştırma isteği vardır. Bilgi bakımından gelişip ilerledikçe putların da biçimi, niteliği değişir. İnsan bir put yaratan varlıktır.

İnsan kafasından fışkırmış putların en kötüleri tektanrıcı çağlarda çıkmıştır ortaya. Olaki en kötüsü, en iğrencidir putların tek tanrı.

Hititlerin, onlardan önce, sonra gelenlerin çağında Anadolu bir tanrılar ülkesiydi, insan kendini tanrılar arasında sezerdi. Yeryüzünün bütün bucakları tanrılarla dopdoluydu. Bu, tanrı bolluğu insanın tanrılarla düşündüğünü, tanrılarla yaşadığını gösterir. Zamanın geçişi ile tanrıların biçimleri, örnekleri değişmiş, birer dev masalı niteliğinde çıkmış karşımıza. Bugün bile, insan düşüncesi tanrı yaratmaya eğilimlidir. Ortada bir gerçek daha vardır: ermiş sayılan sapıkların çoğalışı. Uygarlığın gelişimine ayak uyduramayan çevrelerde çoktur sayısı ermişlerin. Bugün Anadolu da eski tanrı yaratıcı güçlerin yerini ermiş yaratma eğilimi almıştır. Nerdeyse eski Hitit tanrılarından çok ermiş vardır içimizde. Bu olay, çağın dışında kalmanın, eski gelenekleri, görenekleri, put yaratma alışkanlığını sürdürmenin bir sonucudur. Eskiden tanrılaştırman insanlar vardı. Özellikle Mısırda insanlar, daha çok krallar kolay tanrılaşırdı. Bugün de Anadolu da, bilgisiz, boş kafalı, çağın gidişinden uzak kalmışlar çevresinde insanlarda çok hızlı bir erme olayı gözükmektedir. Pek büyük bir değişiklik yoktur iki çağ arasında inanç bakımından. Gerçekdışı olana inanma yarışında günümüzün Anadolu'su Hititlerden geri kalmış değildir. Arada görülen tek ayrılık, Hititlerde krallar tanrılarla konuşur, onlara karşı sorumluydu. Günümüzde ise birtakım kutlu sayılan insanlar ancak ermişlerle konuşabiliyorlar.

Ermişlik, insanın deliliğidir çağımızda. Özellikle anlaşılmayan, bulanıklık içinde yüzen nesnelere karşı bir içten

eğilim vardır geri kalmış toplumlarda. Dine, dincil düşünceye sıkı sıkıya bağlanan çevrelerde, uygarlığın ancak işlerine yarayan yanlarını alma vardır.

İnsanların, her olayın arkasında bir tanrı, ya da tanrılık gücü olan bir başka varlık görmeye alıştıkları günden beri, Anadolu insan tanrıların kaynaştığı bir ülke olmuştu. İnsanı, her olayın özünde bir tanrı bulunduğuna iten nedenlerin içinde doğanın yaratıcı, sağlık verici yetenekleri saklıdır. Doğaya karşı bu gizli inanç bugün bile değişmemiştir.

İnsanla doğa arasında görülen içten bağlantının özünde bir de doğanın koruyucu güçleri vardır. Bugün olduğu gibi Hititlerin yaşadığı çağlarda da Anadolu toprağından çıkan sayısız sular vardı. Bunlar içinde sağlığa elverişli, hastalıkları giderici olanlarının bulunduğu bir gerçekti. İlk insan düşüncesi su deyince yalnız içtiğini değil, kendini koruyan bir varlığı, geliştiren, gövdesinde elle tutulur etkiler yapan bir nesneyi özüne kattığını sanırdı. Doğayı bir canlı olarak anlardı. Sonraları Grek dilinden alınma bir sözle kutlu su anlamına gelen bir nitelik taşıyan maden sulan ilkçağların insanı kafasında çok saygıdeğer bir varlık kimliğini kazanmıştı. Grekler buna kendi dillerinde kutsal su derlerdi[1]. Türkçeye biraz değişik olarak giren bu söz dilimizde ayazma biçimini almıştır. Ayazma (Kutlu-kutlanmış su) Anadolu'dan çıkan bir sudur. İlk kutsallığını ola ki Anadolu da kazanmıştır. Eski Mısır ulu su Nil'in, Hintliler Ganj'in, Çinliler Sarı Irmağın kutsallığına inanırdı. Balkanlarda Tuna, Almanya da Ren, İtalya'da Rubikon kutsal sayılır. Anadolu da ırmaklardan çok küçük pınarlar kutludur. Yıllık derneklerin kurulduğu yerlerde çokluk bu kutlu sular bulunur. Bu sular bugün bildiğimiz türlü maden eriyiklerini taşıyan maden suları'dır. Trabzon yöresinde eskiden olduğu gibi şimdi de halk arasında kutlu sayılan Kisarna Maden Suyu, Maçka yöresinde kutlu sayılan Acı su birer yararlı sudur. Su, maden eriyiklerini taşıyıp biraz acımsı

---

[1] Ayazma sözünün Grekçesi aigiasma'dır. Anlamı değişmemiştir.

olduğundan halk ona acı su adını vermiştir. Sindirim sayrılıklarının iyileşmesinde etkilidir.

Bilimin çok geliştiği, köylere değin bir bilim inancının sokulmaya başladığı günümüzde bile, halkın sulara verdiği kutluluk inancı ortadan kalkmamıştır. Meryemana manastırının yaslandığı kayadan damlayan suyun kutluluğu, iyileştirici niteliği inancı İstanbul'a değin gelmiştir. Çocuğu olmayan çocuk yapmak için, hastalığı olan iyileşmek için, sakatlar sakatlıklarını gidermek için koşar Meryemana'ya.

Bu inançlar, günümüze eski Anadolu uluslarından kalmıştır. Eski çağlarda da onların kutsallığına, özlerinde birer tanrılık gücün bulunduğuna yürekten inanılırdı. Bugün de inanılıyor. Maçka'da manganezli bir suyun bulunduğu ırmağa halkın Frenk Irmağı demesi bu yüzdendir. Çevreye uzaktan gelen yabancılar o kutsal suda yıkanır, arınır, sözde sağlığa kavuşurmuş. Suyun üzerinde kırmızımsı bir örtü gibi yayılır erimiş maden. Halk da bunun bir kutluluk belirtisi olduğuna inanır. Öyle ki yerden fışkıran gazların yanmasını bile eskiçağ insanı bir tanrının kızması, yerin altını yakıp tutuşturması gibi yorumlamıştır. Bu inançlar bugün de pek değişmiş değildir.

Bu kutsal suların çevresine toplanan kimselerin eşit dinde olduğu sanılmasın. Bugün türlü ulusların uyrukları: Rum, Ermeni, Arap, Acem, Türk, Kafkaslı, İstanbullu gelir, Meryemana'nın suyundan yardım umar. Fransız, Alman, Amerikalı, İngiliz gibi türlü kimselerin Meryemana manastırındaki suya koştuklarını, termoslarını doldurup yurtlarına götürdüklerini, manastırda yıkandıklarını, dua ettiklerini yaz aylarında sık sık görüyoruz. Doğa, insanları türlü türlü dinlere, inançlara karşın bir yerde birleştiriyor. Bir inanç çevresinde topluyor. Bu durum binlerce yıl önce de böyle olsa gerek. Geçen zaman inancı değil, ancak insanların dinlerini değiştirmiş, inançlar değişen dinlerin yüreğinde değişmeyen, bozulmayan birer öz olarak kalmıştır. Bugün en ilerici du-

rumlarda bile eskiçağların değişmeyen gerçeklerini, bozulmayan inançlarını yaşadığımız oluyor. Her insan, biraz da eski çağlarının taşıyıcısı oluveriyor bu konularda.

Çok eski çağların bize bıraktığı inanç varlıklarından biri de adaklardır. Aşağı yukarı bütün Anadolu bucaklarında bunlarla yaşar halk. Ermişler, babalar, dedeler birer inanç varlığı olarak yaşar aramızda. İnsanların kutlu olduğu inancı çok eski çağlardan kalmadır. Eski dinlerde, din işlerine bakanlar birer dokunulmazlık taşırdı, onların kutsal kimseler olduğuna inanılırdı. Gizli bilimleri bilmek, bilinmeyen varlıklardan, bilinemeyenlerden sesler getirmek bu ermiş kişilerin işiydi. Onların oturduğu yerler, barınaklar, gezdikleri çevreler, öldüklerinde gömüldükleri yerler birer kutsallık taşırdı.

Bugün, mum yakmak, adak sunmak, birtakım yerlere yamalar bağlamak, dileklerde bulunmak, Türklerden, mezarlardan yalvarıp yakarıp yardım ummak gibi köksüz inançların kaynağı da eskiçağ Anadolu dinleridir. Bu gibi inançlar, birdenbire ortaya çıkamayacağı için, köklerini çok daha derinlerde aramak gerekir.

Hititlerde, tanrılara adaklar sunmak, birtakım yüce krallar aracılığıyla onlardan dilekler dilemek inançları oldukça geniş bir yer tutuyordu. Kral Varpalavas'ın, İvrizde bulunan bir duvar kabartmasında, bitkiler tanrısına bağlılığını bildirişi gibi.

Bitkiler tanrısı yeryüzüne bolluk getiren, insanlara iyilik eden, mutluluk sağlayan, bütün yararlı, yenecek nitelikteki bitkileri, üzümü, buğdayı, tahıl dediğimiz yenecekleri, bitiren, yetiştiren bir tanrıdır. Bundan dolayı ona üzüm, buğday sunmak bir eski gelenekti. Bugün de buğdayın, üzümün kutsal olduğunu biliyoruz. Yere düşen ekmeği öpüp başa koymak, yerlere ekmek kırıntıları, üzüm atmamak birer gelenektir Anadolu'muzda.

Gene Malatya'da bulunan bir kabartmada Karhuhas oturan Kupapa'nın önünde görülüyor. Bu Kupapa ile Kübele arasındaki özdeşlik oldukça ilginçtir. Özellikle Yazılıkaya' daki kabartmalarda koruyucu tanrı, çocuklar tanrısı diye anılan Sarruma bize o çağlardan kalma çok ilginç bilgiler veriyor. Doğumla ilgili, çocuklarla bağlantılı birtakım inançların kaynaklan buralardadır. Gene Yazılıkaya'da Sarruma' nın IV Tudhalijas'ı kucaklayışını gösteren kabartma birtakım kutlulukların nerelerden doğduğunu, İslâm dininde, özellikle Osmanlılarda Sultanın zilluhhi fiddünya (yeryüzünde tanrının gölgesidir) sayılması, bir türlü kutluluk taşıması, durup dururken ortaya çıkmış bir inancın sonucu değildir.

Eski Anadolu dinlerinde krallarla tanrılar arasında birtakım içli dışlı yakınlıkların bulunduğuna inanılır. Bu inançlar zamanın akışı içinde birtakım değişmelere uğrayarak günümüze değin sürüp gelmiştir.

Yılanların, birtakım devlerin, yer aldığı korkulu masalların kaynağında ünlü illujanka yılanın derin etkileri vardır. Bu azgın yılan, kıvrım kıvrım olur evreni kaplar nerdeyse. Tanrılarla bile savaşır. Bugün, Anadolu içlerinde söylene gelen çocuk masallarında sık sık adı geçen dev, yılan, ejderha gibi varlıkların çok eski çağlarda uydurulmuş birer nesne olduğu, Hititlerde, olaki onlardan önceki Anadolu uluslarının dillerinde yaşadığı bir gerçektir. Birtakım ırmakların kaynaklarında, yataklarında, göllerin diplerinde yılanların, ejderhaların bulunduğunu anlata gelen masalların kökünde eski inançların izlerini buluyoruz.

Eski Anadolu insanlar masallarıyla, öyküleriyle, inançlarıyla bize pek çok düşünce varlıkları bırakmıştır. Zamanın uzun süresince bunlarda birtakım değişmelerin, çağa göre yeni yeni biçimler kazanmaların ortaya çıkışı onların büsbütün yok olduğunu göstermez. Eski Anadolu yerlilerinde, Hititlerde, onlardan önceki uluslarda (Hititlere birçok inanç varlıkları bırakmış olmaları dolayısıyla) kayaların kutlu sayıldığını gösteren yazılı belgeler elimizdedir. Büyük

yıldığını gösteren yazılı belgeler elimizdedir. Büyük kayaların, derin karanlık mağaraların birtakım gizli güçlerin, cinlerin barınağı, sığınağı olduğu inancı çok eskidir. Sözgelişi: Trabzon ilinin Maçka ilçesine onbeş yirmi kilometre uzaklıkta, Meryemana deresi doğusunda bulunan ucu sivri birkaç kaya vardır yan yana. Halk Sesli Kayalar adını verir. İnsan bu kayaların yanında bağırdığında ses birkaç kez yansır. Halk, bu yansımanın nedenini eskiden beri bilemediği için, bu kayalarda birtakım cinlerin yaşadığına inanırdı. Durum bugün de öyledir. O kayalarda yaban keçileri vardır. Halk onlara da kutluluk verir. Ancak, onları avlamaktan da geri kalmaz. O kayalardaki yaban keçilerinin avlanması da çok becerikli, çok kurnaz avcıların işidir ancak ya.

Adını üzerindeki Hitit yazılarından alan Yazılıkaya'nın bir kutsal yanı olması da bu duruma bağlıdır. Ayrıca Kilikya' da kral Mutavalüs kabartmasının bulunduğu kayalar, Gezbeli' de tanrı Sarruma önünde duran bir kral, ya da beyoğlu'nu gösteren kabartmanın bulunduğu kayalar, Alacahöyük'teki Kıralkapısı (arslanlı) eskiden birer kutsallık taşıyordu. Bugün bile onların kutsal olduğuna inanan pek çok kimse vardır.

Bu gibi inançların kaynağında birtakım gizlilikler aramak doğru değildir günümüz insanı için. Günümüz insanı bunların kutsallığını eskilerden duyduğu için olduğu gibi benimsemiştir. Kuşaktan kuşağa değişmeden aktarılan bir inançtır bu kutsal saymalar. Eski insanların kralları, tanrıları, tanrıçaları kayalara oymasının, birçok kabartmalar biçiminde göstermesinin nedeni de öyledir. Geleceğe kalmak, kendinden sonrakilerde kendini sürdürmek için kayaların sağlamlığından, kalıcı, koruyucu gücünden yararlanmak. Eski inançlara göre bugünkü anlamda bir ölüm yoktu. İnsan öldükten sonra da yaşardı. Ölümden sonra yaşama inancı tektanrıcı dinlere bu eski halk inançlarından geçmiştir. Yeni bir buluş değildir onlar.

Kayaların kutsallığı konusunda, her çağ kendine göre bir inanç masalı uydurur. Maçka'nın Meryemana manastırı-

nın bulunduğu kayaları IV. Murad topla yıkmak istemiş de atılan toplar bir türlü kayalara çarpmamışmış. Topun atıldığı yerle kayaların arasında uzaklık da kuş uçuşu ikibin metre var yok. Bu masaldır, tarihle ilgisi yoktur. Manastır bir derenin yamacındadır. Topun atıldığı söylenen dağ çok yüksektir. Eski toplarla yukardan aşağı atış yapılamayacağına göre, Meryemana'nın kutsallığına (ınanastır kayanın oyuğundadır) bir değinmedir bu. Daha bunun gibi kutsal kayalar vardır. Perili kayalar, perili sular, perili mağaralar çoktur Anadolu da, Karadeniz yörelerinde. Bunlar eski Anadolu uluslarının bıraktığı kalıntılardır bize...

Eski Anadolu dinlerinde kralların tanrılara karşı gösterdiği saygı törenlerindeki tutumları bize o çağların inançları üstüne birtakım aydınlatıcı bilgilere vermektedir. Malatya'da tanrılarla İllujanka adlı yılanın savaşını gösteren bir kabartma bize çocuk masallarında geçen devlerle yiğitlerin savaşını andırtıyor. Gene, Malatya'da bulunan bir kabartmada kral Sulumeli'nin geyikler tanrısı Haruva önündeki saygı duruşu, kutlu içki'yi bir adak olarak sunuşu, gene çocuk masallarında işlenen geyik konularıyla sıkı bir yakınlık göstermektedir. Bir başka kabartmada da gene kral Sulumeli'yi Ay Tanrısı'na kutlu içki sunarken, ya da ona saygı belirtisi olarak içkiyi başka bir kaba boşaltırken görüyoruz. Eski Anadolu dinlerinde bir tanrı olarak kutlanan ay'la bugün tarım işleriyle ilgili geleneklerde görülen ay arasında köklü bir yakınlık vardır. Gene başka bir kabartmada kral Sulumeli havalar tanrısına saygıda bulunurken gösteriliyor. Havaların bir tanrısı bulunması düşüncesi bize uzak, yabancı değildir. Yakınırken, tanrıya yalvarırken, yakarışlarda bulunurken ellerimizi göklere doğru kaldırmanın nedenini başka yolla açıklamaya kalkışmak doğru olmasa gerek.

İslâm dininde, tanrı her türlü yer'den uzaktır: mekândan münezzehtir, onun belli bir yeri, yurdu, evi barkı, daha doğrusu adresi yoktur. Elleri göklere kaldırmak, göklerde tanrıların bulunduğu eskiçağlardan kalma inançların birer

kalınlısıdır.[2] İnançlar çağdan çağa aktarılırken, birtakım kurumları da birlikte taşıyor, bir inanç, çırılçıplak bir çağdan başka bir çağa geçemez. Tarihte bunun bir örneğini bulamıyoruz. Bütün inançlar bölük bölük, kendi kurumlan içinde birer birlik niteliğinde geçer çağdan çağa. Bir olur boyaları değişir, özlerinde bir başkalaşma görülmez. Bir olur, özlerine kendi niteliklerine yakın nitelikte başka inançlar katılır, karışır. Bir kaynaşma, özdeşlik olur aralarında. Bugün, Anadolu da yaşayan halk inançları üzerinde yapılacak bir araştırma kolaylıkla bunu koyar ortaya.

Anadolu, tarih alanında yarattıklarının şimdi pek azını yitirmiştir. Bugün, en koyu, en katı görüşleri, kurumlan barındıran, kendinden olmayan düşüncelere, inançlara karşı en acımak bilmez katılıkları gösteren İslâm dini bile, Anadolu'da da, doğduğu yerde de eski uygarlıklardan sayısız düşünce varlıkları almıştır. Anadolu da İslâm dini umulmadık değişikliklere uğramıştır. Şimdiki inanç kurumlarının çoğu eski Anadolu dinlerinden gelmektedir.

Ortada, pek bilimsel olmadığı gibi açık yüreklilikle söylenmeyen bir görüş daha vardır. Eski Anadolu inançları nasıl oluyor da bugünkü Türk ulusuna değin gelebiliyor? Arada, Türk olmayan, Anadolu'nun Türklere geçişinden binlerce yıl önceki çağlarda yaşamış uluslar vardır. Bunlar, Türk olmadıkları gibi, tarih alanında Türklerle komşu, Türklerle ilgili de değildir. Türkler Anadolu'ya Müslüman olarak gelmiştir. Onlarda İslâm öncesi dinlerden kalma inançlar bulunamaz. Özellikle İslâm öncesiyle ilgili Anadolu inançları...

Bu görüş bilimsel değildir. Gerçekle de, tarihle de ilgisi yoktur. Anadolu'ya gelenlerin ne getirdiklerini soralım onlara. Anadolu'ya gelenler, Anadolu da yaşayanların içinde erimiştir. Çağdan çağa aktarıla gelen inanç, düşünce varlıklarını

---

[2] Tanrıya yakarırken ellerini göğe kaldıran Muhammed'in de bu eski inançların derin etkisinden bir türlü kurtulamadığı görülür.

gelenler de olduğu gibi almış, benimsemiştir. İnançların, geleneklerin dille derin bir bağlantısı yoktur bir bakıma. Görgüye dayanan, görmekle öğrenilen; benimsenen, alışılan inançlar, gelenekler çağdan çağa aktarıldığı gibi sürdürür kendini. Bir inanca bağlı kalarak kurulan kurum çevresinde birbirinin dilinden anlamayan kimselerin toplandığını bugün çok görüyoruz. Kutlu sayılan bir yerde, bir subaşında, bir ırmak kıyısında, kaya dibinde toplanan insanlar içinde birbirinin dilinden anlamak şöyle dursun, değişik dinden, birbirine candan düşman kesilmiş dinden olanların sayısı öylesine çoktur ki. Gene de o kutlu sayılan yerde birleşebiliyorlar.

Bugün, Anadolu da başka dil konuşan, başka dinden olan kimselerin yaptığı söylenen, bunun doğruluğunu göstermek için yazılı belgeler ortaya konan kurumlar vardır. Özellikle Maçka'da yüzyıllardır kutsal sayılan Meryemana, gene Anadolu'nun batısında Efes de Meryemana Evi, birer Hıristiyan yapısı diye anılır. Oysa onlardan daha çok Müslümanlar yardım umar. Oralarda kurban keser, onlara adaklar sunar, yamalar bağlar.

Şimdi, bu açıdan bakınca eskiçağlardan kalma inançların, geleneklerin ulustan ulusa, ne yolla geçtiği daha kolay anlaşılır. Efes'teki Meryemana Evi'de Maçka'daki Meryemana Manastırı da, bilmem neredeki ayazma'da ayrı ayrı diller konuşan, ayrı dinden olan, ayrı ayrı topraklar üzerinde yaşayan değişik görüşlü insanları bir araya toplayan neyse, hangi gizli güçse, Türklerden binlerce yıl önce Anadolu da yaşamış insanların inançlarını, geleneklerini Anadolu'ya birkaç yüzyıl önce Asya'dan geldiklerini söyleyenlere aşılayan, benimseten de o güç, o inançtır işte. Asya'nın bilmem hangi bölgesinden gelen Türkü, İsa'nın anası adına yapılan Meryemana Manastırı'na gönderen güç, ona binlerce yıl önceden kalma inançları da aşılamıştır kolayca.

Başkacası da var: Anadolu uygarlığı demir parmaklıklar içinde sıkışıp kalmış, dışa, çevreye, komşularına taşması

yasaklanmış değildi. Büyük İskender'le Makedonya'dan Hindistan, Hindistan'dan Makedonya'ya, batıya gelen görüşler gibi Anadolu'dan komşu doğuya da birçok inanç varlıkları gitmiş, taşınmıştır.

Bugün, Avrupa'nın en uzak bucağında yaşayan bir insanla, Anadolu'nun doğusunda yaşayan arasında çok sıkı inanç birliklerinin varlığı gözden kaçmıyor. Daha doğrusu eski Anadolu'yla bugünkü Avrupa insanı arasında daha çok inanç benzerlikleri gösteriyor kendini. Sözgelişi şarabın kutluluğu. Biliyoruz ki şarap Hıristiyan dinince, kutlanmışlık taşır gereğinde, İsa'nın kanı yerine geçer. Hititlerde de şarap tanrılara sunulur, kutlu sayılır. Bu köklü kutluluk daha çok üzümden geliyor. Oysa iki toprak arasında böyle bir inanç birliğinin kurulması yolunda Avrupa'ya üstünlük sağlayacak bir belge yoktur elimizde. Avrupa'ya şarap kutluluğu düşüncesi Hıristiyan diniyle girmişse (ki bu kesin değildir) Hıristiyan dinine de eski Anadolu'dan geçmiştir besbelli.

Üzerinde yaşadığımız topraklarda, geldiği yerin niteliklerini, özelliklerini, kimliğini, kişiliğini olduğu gibi saklayan, Anadolu da Anadolulaşmayan kimse kalmamıştır bugün. Anadolu, kendi özünde eritmiştir dıştan gelenleri. Bir soy yabancılaşması kalmamış Anadolu da. Her Anadolu da yaşayan kişi, içtiği suyla, yediği ekmekle kendinden binlerce yıl önce yaşamış olanların özünü katmıştır özüne. Bu insanlar için kaçınılmaz bir tarih gerçeğidir. İnsan gittiği yere kendinden birtakım düşünce varlıkları götürebilir, ancak kendinden çok daha başarılı olanların yaşadığı ortamda getirdiğinden çok, görüp aldığı, alma gereğinde kaldığı içinde erir, yok olur.

Bugün, Anadolu'nun eskiliği içinde yok olanlar, uydurma masallardan bir tarih yapmanın kıvranışları içindedir. Onların sancısı, başarılar karşısında başarısızlığın verdiği derin, köklü, sarsıcı aşağılık duygusunun utandırıcı bir görünüşünden başka ne olabilir?

GİRİT ÖYKÜSÜ

Çokları Girit'i üstün tutar Anadolu'dan uygarlık yaratmaları söz konusu olunca. Girit uygarlığını daha eski, daha özgün, daha gelişmiş sayarlar. Bunun da ile tutar yanı yoktur, bilimsel verilerle bağlaşır bir niteliği bulunmaz, bulunamaz. İşin bilgince, uzmanca yanını şimdilik bırakalım da şunu soralım: Girit'te yerleşme hangi dönemde başlamış, elimizde bulunan Girit uygarlığıyla ilgili ürünler hangi yy.lardan kalmıştır? Bu sorulara verilen genel karşılık da şöyledir: Girit'te yerleşmelerin genellikle İ.Ö. 3000 yıllarını aşan bir geçmişi vardır. Girit uygarlığının en başarılı ürünleriyse bu dönemden çok mu çok sonradır.

Burada kaynakları saymanın, Girit'i Anadolu'dan üstün tutanların adlarını açıklamanın gereği yoktur artık. Bu konu çok yaygındır çağımızda. Peki, Anadolu'ya gelince yerleşme şöyle dursun İ.Ö. 8000 yıllarına varan uygarlık ürünleri çıkıyor kazılardan. Bilimsel incelemeler de bunu gösteriyor açıkça. Anadolu'nun son dönemlerinde (ilkçağda) Girit'in etkisi ileri sürülebilir. Ancak bu etki aldığını geri vermekten, gidenin geri gelmesinden başka olamaz. Anadolu-Girit arasında en sık ilişkilerin başladığı dönemin büyük göçlerden sonra olduğu açıktır. Bu göçler de İ.Ö. 2000 değil de onun yarısından bile sonradır. Elimizde bulunan, kimi araştırıcıların gözlerini kamaştırdığı söylenen uygarlık ürünlerinin, özellikle Mikenai adıyla anılan yerleşme yerinde çıkan buluntuların İ.Ö. 1600 dolaylarında, daha sonraki dönemlerde ortaya konduğunu da biliyoruz açıkça. Bu durumda Girit'in Anadolu'ya oranla eskiliği, öncülüğü tatlı bir öykü olmaktan öteye geçemez. Bu konu üzerinde çok durduk, başkaları da durdular. Neylersin ki saplantıları söküp atmak, yeniye inanmak, ısınmak da pek kolay olmuyor. Ondan dolayı bir daha sözünü edip geçmekte yarar var sanırız.

Girit uygarlığının bağımsız, özgün olduğunu, Anadolu uygarlığı, Mezopotamya uygarlığı dışında bir kaynak niteliği taşıdığını söylemek kolay da kanıtlara dayanarak göstermek güçtür. Özellikle Girit kaynaklı denen toprak kaplardaki süslemeler, işlemeler işlenen konular, bu konularda görülen bitkiler, diriler, biçimler pek de gökten inmiş, yerden fışkırmış gibi değildir. Sözgelişi Girit'te ekin ekme, ekin biçme olaylarını gösteren çanak çömlek süslerine baktığımızda bunların çok daha önceden Anadolu'da uygulandığım anlarız. Anadolu'da ekin ekmenin, ekin biçmenin çok eski bir geleneği, bir geçmişi vardır. Önce Anadolu dillerinde İ.Ö. 2000 yıllarını aşan sözler arasında buğday'ın bulunduğunu, buğday ekiminin bilindiğini görüyoruz. Tarla ekme, tarla biçme, un öğütme çok eskidir Anadolu toprağında. Öyleyse nedir bu aşırı Girit sevgisi? Bunun da karşılığı kolay: Yunan tutkusu, gönlünü Yunan'a kaptırıp gözlerini yumma, gerçekleri görmek, göstermek istememe.

Giril masallarını, toprak kaplar üzerindeki insan hayvan savaşlarını incelediğimizde Anadolu'yu anımsamama olanağı yoktur. Arada ufak tefek ayrılıklar, başkalıklar vardır, bu olağandır, kaçınılmazdır. Ne de olsa insan eliyle toprak arasında, başarı beceri bakımından bir bağlaşım vardır. El topraktan, toprak elden ayrı düşünülemez. Ele başarı sağlayan gene topraktır. İşte Girit'le Anadolu arasında bulunan ayrılığın başlıca nedeni de budur bizce. Oysa bu neden özgün, bağımsız bir uygarlık yaratmaya yetmez Anadolu söz konusu olunca.

Tarih, arkeoloji bize Anadolu'dan Girit'e, öteki komşu adalara birtakım göçlerin olduğunu, oralarda yerleşmelerin gerçekleştiğini bildiriyor. Anadolu'dan oralara giden topluluklar ellerini kollarını sallayarak mı gitmişler? İşe yarar bir nesne götürmemişler mi? Bu göçen topluluklar büsbütün çıplak, büsbütün boş başlı kimselerden mi oluşmuşlardı? Öyle olsaydı, Girit'te bulunan "nt", "nd", "ss" gibi sessizlerin yer

aldığı sözler neyle, hangi yolla açıklanabilir? Bu ekler yalnız Anadolu dilleriyle açıklanabiliyor üstelik. İşin içine inanç varlıklarının katıldığını da unutmayalım. Özellikle devlerle insanlar arasında geçtiği söylenen masalımsı savaşların Anadolu kökenli olduğunu göz önünde bulundurmanın gereği açıktır.

Uygarlık ürünlerini incelediğimizde gelişmenin Doğudan Batıya doğru olduğunu, göçlerle bağlantılı bir içeriğin bulunduğunu açık örnekleriyle görüyoruz. Bu konuda Etrüsk göçleri çok önemli bir kanıt niteliğindedir. Savaşçı toplulukların yaptıkları ılgarlar bile tarih konusunda kimi sorunların çözümüne elverişlidir, nerde kaldı yerleşme düşüncesiyle gerçekleşen göçlerin etkisi. Olaya bu açıdan bakarsak Anadolu Girit bağlaşımını, Anadolu'nun etkisini, öncülüğünü daha kolay kavrar, değerlendiririz.

Girit uygarlığını, Anadolu'nun bir uzantısı saymadan, Yunan uygarlığına bağlamak konuya çözüm getirmez. Ortada somut bir gerçek vardır: Girit uygarlığı Yunan etkisiyle gelişip biçimleneydi, o çağda Yunanistan'da çok ileri, Girit'i etkileyecek aşamaya ulaşmış bir uygarlığın bulunması gerekirdi. Oysa Yunan uygarlığı bile Girit'ten epeyce sonradır elde bulunan verilere göre. Yok, Yunan uygarlığı Girit'in bir uzantısıysa neden Girit'in en olgun döneminde bir Yunan uygarlığından söz edemiyoruz? Neden Yunan uygarlığı Girit'in çöküşünden nerdeyse bin yıla yakın bir süreden sonra çiçeklenmeye, Anadolu ile sıkı ilişkiler kurulunca başlamıştır? Bu iki sorunun inandırıcı bir karşılığı yoktur Girit'i sevenlerin dilinde. Anadolu uygarlığının başka kaynaklardan doğduğunu ileri sürenlerin sık sık başvurdukları yollardan biri de Girit'te geliştiği söylenen, yukarda anılan, uygarlığın yüceliği, erişilmezliğidir. Genellikle XIX. yy.da ortaya atılan bu görüş inançlardan, şu hepimizin çok iyi bildiğimiz Hıristiyanlık verilerinden kaynaklanmaktadır. Üzerinde çok durduğumuz bu düşünceyi burada yinelemenin, eleştirmenin bir tadı tuzu kalmamıştır.

Girit öyküsünün, Girit düşlerinin yanında bir de Kıbrıs masalı vardır. Onu da büyük bir uygarlığın, Anadolu'yu etkileyen bir yaratmalar bütününün kaynağı sayanlar, işi Fenike uygarlığına bağlayanlar az değildir. Onların da ellerinde birer düşten başka dayanak, birer özlemli varsayım ötesinde bir kanıt bulma olanağı yoktur, onu da geçelim burada.

Girit'in İ.Ö. 3000 yıllarında yerleşme yeri olduğunu, toprak kapların bu dönemde, ilk örneklerinin bulunduğunu, gerçek gelişmenin İ.Ö. 1600 dolaylarında olduğunu daha önce, kısa, söylemiştik. Burada, bu konuyu biraz deşelim.

İ.Ö. 2000-1600 arası Girit'in altın çağı sayılır. Bu dönemden kalma buluntular arasında en önemlileri toprak kaplar, bu kapların üzerinde görülen süslemelerdir. Çoğu Knossos (bu söz Anadolu dilleriyle açıklanabilir ancak) sarayında bulunan bu ürünlerin süslemelerinde kullanılan oyalar genellikle bitki, yaprak, bir de yuvarlak, eğri çizgiler, kimi hayvan örnekleridir. Hayvan örnekleri arasında yavrularını emziren bir keçi çok ilginçtir. Bunları daha önceki çağlarda Anadolu'da ortaya konanlarla karşılaştırdığımızda süsleme gereçlerinin değişmediğini kolayca görürüz. En önemli ayrılık, Girit uygarlık ürünlerinin daha ince, daha yumuşak bir nitelik taşımasıdır. Bu da, aradan geçen uzun sürenin doğal bir sonucu olan gelişme yüzündendir. Anadolu'da bulunan Ana Tanrıça'nın doğurucu, bolluk verici görünüşünün yerini Girit'te çok incelmiş, çok gelişmiş, çok soyutlaşmış bir nitelik alıverir. Doğadan, göz doyurucu güçten hızla uzaklaşma başlar, daha çıtkırıldım bir davranış türü çıkar ortaya. Buna karşın at ile araba, tekerlek, yonca yaprağı, çiçek, boğa, kuş, yılan, çifte balta, tanrılarla, tanrıçalarla olan hayvan ilişkileri, savaşmalar değişmez. Bunların Anadolu sanatında, inançlarında taşıdığı önemi, kapladığı yeri daha önce görmüştük. Bu durumun açıklanışı güç değildir artık. Özellikle yılanın, boğanın, kuşun Anadolu inançlarında hangi nitelikleri taşıdığını düşünürsek, bir de şu çifte balta masalına kulak verirsek işimiz

kolaylaşır. Yılanla savaşmak bir Anadolu inancıdır. Bunun da ne denli eski olduğu belli. Öyleyse hangi yolla, Anadolu'dan çok sonra doğan bir uygarlık kendinden öncekini etkileyebilir? ona kaynak olabilir?

Kimi araştırıcılar bitkilerin, hayvanların bütün ulusların sanatında çok yaygın, önemli bir yer kapladığını ileri sürmektedirler. Buna kimsenin bir diyeceği olmaz. Ancak inançlarla konuların içice girdiği, kaynaştığı, birbirini bütünlediği yerde görev duyguların değil sağduyunundur artık. Bir araştırıcı için saygıdeğer tutum bu sağduyuya inanmakla bağlaşıktır. Bilimsel çalışmada duygunun, gerçeği kavramada ölçü olarak sevginin kesin geçerliği söz konusu değildir. Sevgi bilimin kaynağıdır, ancak tek geçerlik taşıyan, tek güvenilir ölçü değildir. Hangi ülke uygarlığı ele alınırsa alınsın işe duygularla, dinci eğilimlerle değil de bilim ölçüleriyle başlamanın gereği vardır. Gerçek bilim sevgisi, gerçek bilim saygısı böyle gelişir, beslenir. İşte Anadolu böyle bir sevginin, saygının dışında bırakılmıştır nedense.

Girit'in dört yanının denizle çevrilişi, oraya göçlerin akışını biraz güçleştirdiği gibi, sanat alanında da kimi özellikler taşımasına olanak sağlanmıştır. Bunu sağlayan da coğrafyasıdır. İmdi bu özelliği göz önünde tutarak tek yaratıcı ilke diye almanın gereği yoktur. Bu araştırıcıyı, inceleyiciyi yanıltır.

Yüce bilge Eflatun, uyduruyorlar, gerçekleri çarpıtıyorlar, insanları yanıltıyorlar, us ilkelerine değil de düş varlıklarına çok önem veriyorlar diye ozanları devletinden kovmuştu. Çağımızda yaşasa ozanlara kimi bilginleri katacağından kimsenin kuşkusu olmasın. Ozan, olaylara, işlediği konulara esinlenmelerinin, düşlerinin gözlüğüyle bakmayı seven bir kimsedir. Onun evreni böyledir. Oysa bilginin esinlenme kaynağı gerçek olaylardır, araştırmaları sonucu elde ettiği buluntular, kanıtlar, somut belgelerdir. Anadolu araştırmaları konusunda kimi bilginler ozanları çok mu çok geride bırakmışlardır.

SONUÇ

Buraya değin değişik başlıklar altında anlatıla gelen konular arasında üstten bakılınca bir kopukluk, ayrılık görülebilir. Bu görünüştedir. Özde bir ayrılık, kopukluk yoktur. Bu konular Anadolu toprağı üzerinde oluşan, çağdan çağa aktarılan, değişen, birbiriyle kaynaşan, başkalaşan bir bütünün bölümleridir; İçlerinde Anadolu kaynaklı olmayan yoktur.

Anadolu tarihöncesi çağlardan günümüze değin kopmayan bir bütün olarak alınmalıdır. Onun Asya'dan bin yıl önce gelen göçmenlerle başlayan bağımsız bir tarihi olmadığı gibi onlarla yaratılan, yenileşen özgün bir ekini de yoktur. Anadolu da doğan bütün düşünce, sanat ürünleri Anadolu kaynaklıdır. Dıştan gelenlerin etkisi özden değil yüzdendir. Anadolu kendi bütünlüğü içindedir, onun tarihini yapan varlıklar kendi toprağından fışkırmış, onunla beslenmiş, gelişmiştir. Anadolu'ya şimdiye değin yanlış bir tarih açısından bakılmıştır. Böyle bir tarih yoktur.

Anadolu'nun en eskiçağlardan günümüze değin üzerinde yaşayan insanların yaratmalar alanı olduğu, bütün düşünce ürünlerinin, sanat varlıklarının en eski çağlara değin gittiği, dıştan gelmediği, getirilmediği görüşü yenidir. Günümüzde buna Mavi Görüş ya da Mavi Anadolu diyoruz. Mavi Anadolu, Mavi Görüş Anadolu'nun tarihini bir bütünlük içinde gören, Anadolu'nun bugününü en eski çağlarıyla bağlayan, arada kopmayan bir ekin bağının bulunduğuna inanan, onun gerçekliğini savunan düşünce akımıdır. Bu görüşün bulucuları, savunucuları Halikarnas Balıkçısı, Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Vedat Günyol gibi canlardır. Aralarına en son katılan bu yazıların yazarıdır. Bütün ışık ilk dört aydınındır, beşinci bir aktarıcı olmaktan öteye geçemez. Kırk

yıl öncesine değin Anadolu'yu eski Yunan düşüncesinin besleme bir çocuğu sayan sapkın Batı görüşü bugün için kökten değişmiştir artık. Batı uygarlığının beşiğinin Anadolu olduğu, Batının bir Anadolu çocuğu niteliğini taşıdığı gün ışığına çıkmıştır.

Anadolu'nun kara alınyazısı içinden çıkanların, onun toprağından beslenen, suyundan içenlerin onu yadsımasında, 1071 yılından öncesini kendilerinden saymamasındadır. Doğrudur bu düşünce. Anadolu'yu böyle bilenlerin çoğu Anadolulu değildir gerçekten, onların yurdu, ülkesi başkadır. Onlar Anadolu'ya sonradan, dışardan gelmiştir. Kendi yurtlarının özlemini çekiyorlar. Bu yüzden onların görüşlerine de saygı duymak gerek. Neylersin yurt edinme duygusu neler yaptırmaz insana bu yeryüzünde. Biz Anadoluluyuz, yurdumuz Anadolu'dur, uygarlığımız Anadolu da doğup gelişen tarihle yaşıt uygarlıktır. Tarihimiz, varlığımız Anadolu ile başlar, onun toprağı üzerinde sürer gider. Bizim için bilimsel gerçek budur. Göçmen değiliz bu topraklar üzerinde, yerliyiz, köklüyüz, tarih yaşınca eskiyiz. Bu eskiliğin içindedir yeniliğimiz, ölümsüzlüğümüz günden güne aydınlanmamız, gelişmemiz. Anadolu toprağından çıkan her eski uygarlık ürünü, insan yaratması, bulusu yeni bir canlılık, yeni bir güç, özlü bir dirilik verir bize. Böyle geldik böyle gideriz biz. Anadolu toprağı üzerinde özlü bir yenileşme özlemi, geleceğe atılma eylemi içindeyiz. Sözün kısası:

Herdem yeni doğarız
Bizden kim usanası

DİZİN

-A-

Abdal Musa; 136-138
Abdurrahman Şeref; 334
Adaruta; 332
Adia; 332
Adonis (Dumuzi); 39, 115, 130, 131, 183, 184, 187, 196-199, 322, 327
Agamennon; 237, 250
Antahşumşar; 183, 328
Aiaini; 332
Ainau; 332
Akhilleus; 250, 251
Alaptuşini; 332
Ambanini; 121
Amenofis; 202
Anaitis Rhea; 74
Anaksagoras; 26
Anaksimandros, 26
Anaksimenes; 26, 76, 80, 98, 246
Anapşa; 332
Anna; 74
Antiohos; 149, 150
Anu; 82, 92
Aphrodite (Venüs); 250
Apis; 129
Apollo; 36
Ap-Su; 92
Araza; 332
Archimedes; 122
Arda; 332
Ardi; 332
Ardis; 82
Ares (Mars); 78, 79, 86
Arha; 332
Arinna; 2, 83, 84, 85, 87, 91, 129, 293, 324, 325, 327
Aristoteles; 3, 22, 122, 125, 158
Arma (Armas); 322, 330
Arni; 332
Arsimela; 292
Artemis (Diana); 78, 79, 96
Artsibedini; 332
Artuharasau; 332
Arubaini; 332
Arunas; 42, 50, 54
Aşık paşazade; 334
Aşık Veysel; 168
Aşkesapa; 92
Aşkesaya; 322
Atargatis; 74
Atbini; 332
Attis; 80, 108, 115, 302
Aui; 332

-B-

Babbar; 82
Bacon; 123, 269
Barthold; 285
Bartsia; 332
Bayezid I. (Yıldırım); 336
Brahma; 33, 107
Budha; 33

-C-

Caeser; 162
Camus, Albert; 21
Cemşid; 165
Cengiz; 29

-D-

Dadaloğlu; 152
Dahhak; 153
Demokritos; 108
Deus; 344
Dıngır; 82, 293, 308, 344
Diduaini; 332
Diktinna; 74
Dindymene; 74
Dionyzos; 36, 228

-E-

Ea (Enki); 82, 92
Edison; 3
Eflâki; 31
Ehrimen; 95
Eliaha; 332
Elipri; 332
El-Kindi; 22
Eloah; 109, 110, 203, 229, 293, 344
Empedokles; 98, 122, 164, 246
Engidu; 102, 103
Enlil; 82, 89
En-Zu; 84
Erhat, Azra; 251, 322, 361
Erina; 332
Eştan; 323
Eyuboğlu, Sabahattin; 361
Farabi; 124
Fatih, II. Mehmet; 39, 160, 335, 336

-G-

Galile; 208, 220
Gamruti; 332
Gave; 153
Gazali; 22
Ge; 74
Gea; 69
Gelibolulu Âli Bey; 334
Georgios (Ermiş); 189
Geyikli baba; 136-138
Gılgameş Destanı; 100, 101, 103, 121, 143, 161, 301
Goethe; 269
Gudea; 128, 133
Gutenberg; 7
Günaltay, Şemsettin; 277
Günyol, Vedat; 361

-H-

Hacı Bektaş Veli; 139, 226
Hadaol; 323
Hades; 161, 162
Haldi; 2, 92, 331
Halikarnas Balıkçısı, Kabaağaçlı, Cevat Şakir; 74, 76, 77, 318, 361
Hamanni; 292
Hammurabi; 127
Hannibal; 235
Hapantalliyas; 86, 323
Hara; 332
Haruva; 323, 351
Harziş; 85, 323
Haşameli; 86, 170
Haşhaş; 323
Hattuşaş; 86, 127, 131, 325
Hegel; 269, 270
Hekat; 77

Hektor; 250
Hepat; 87, 91, 323, 325, 326, 329
Hephaistos; 19, 78, 79, 96
Hera (Juno); 78, 96
Herakleitos; 26, 76, 80, 98, 246, 325, 340
Hermes (Mercurius); 78, 96
Herodotos; 3, 31, 122-124, 167, 170, 288, 335
Hesiodos; 78, 166
Hestia (Vesta); 78, 96
Hıdrellez; 184
Hızır; 184
Hippokrales; 98
Hoca Sadeddin Efendi; 334
Homeros; 2, 31, 103, 104, 123, 124, 133, 164, 166, 211, 218, 251, 270, 301, 344
Huba; 332
Hulagu; 29
Humbaba; 102, 121
Hurra; 323
Hurriş; 323, 329
Hutuini; 292
Hürmüz; 95
Hyperion; 78

-I-

Iapetes; 78
Iphianassa; 237
Istanus; 327

-İ-

İbn Arabi; 22
İbn Esir; 334
İbn Rüşd; 22
İbn Sina; 22, 124
İdea; 74
İlluyanka; 183, 188-195, 328
İlu; 332
İlyas; 184
İmar; 91, 324
İndra; 330
İnu anav; 332
İphari; 332
İris; 251
İrmuşini; 332
İskender; 236, 249, 300, 354
İskur; 91

-J-

Janus; 78

-K-

Kambiz; 170
Kamruşşaba; 85
Kant; 269
Karamanoğlu Mehmet Bey; 31
Karhuhaş; 349
Kaşku; 84, 324
Kaygusuz Abdal; 136, 137
Kepler; 208, 220
Kilibani; 332
Knossos; 97
Koios; 78
Kombabos; 121
Kopernikus; 208, 220
Korintos; 97
Koskintos; 97
Köroğlu; 152
Krezüs; 167
Kroios; 78
Kronos; 77, 78
Ksenophanes; 211
Kuera; 332
Kulitta; 325, 326
Kumarbi (Kumarve); 329

Kupapa; 121, 255, 293, 324, 349
Kuşuk; 329
Kübele (Kybele); 18, 36, 45, 71-78, 80, 81, 96, 99, 108-110, 112, 115, 116, 121, 166, 169, 231-242, 254, 255, 268, 273, 285, 290, 293, 321, 324, 349

-L-

Lâma; 86
Lat; 158
Leibnitz; 123, 269
Lelvani; 325
Leonardo da Vinci; 208
Levanis; 325
Levni; 34
Lucretius; 99, 270
Lukianos; 31, 98, 162, 218

-M-

Ma; 74
Mah; 91
Maia; 74
Maliya; 91
Marianna; 74, 75
Marks, Karl; 270
Menat; 158
Mengüşoğlu, Takiyettin; 245
Meşarru; 82
Mevlâna; 30, 31, 124, 216, 226
Mezulla; 91
Milasa; 97
Miletos; 98
Mimar Sinan; 34
Mnemosyne; 78
Montaigne; 269
Murad IV; 279, 351
Murşil; 127
Murşiliş; 127
Mutalli; 292
Mutavallis; 292

-N-

Naima; 334
Nalaini; 331
Namni; 329
Nan-Nar; 84
Narih; 325
Nepis; 50
Nerik; 91, 325
Nicolaus Cusanus; 123
Nietzsche; 35, 36
Nik; 83
Ninatta; 325, 326
Nin-Uraş; 82
Nirvana; 21
Nişancı Mehmed Paşa; 334
Nizami (Genceli); 31, 218
Nolaini; 292
Nuh; 143, 147, 148, 182

-O-

Ops; 74
Orhan Bey; 35
Orpheus; 77, 157, 226
Otto Seemann; 78
Ovidius; 10, 166, 270

-P-

Pahhur; 325
Pallas Athena (Minerva); 78
Parnassos; 97
Pascal; 269
Pasteur; 3
Pergamon; 97
Philon; 22, 246, 247

Phoibe; 78
Phytagoras; 22, 157
Piva; 92
Plastene; 74
Platon; 22, 108, 122, 125, 246, 247
Plotinos; 22, 246, 247
Porphyrios; 22
Poseidon; 78, 96
Prepesintos; 97
Prometheus; 151
Prulliya; 183, 185, 328

-Q-

Qujrinus; 78

-R-

Ra; 82
Ramman; 91
Raşid; 334
Ravendi; 22
Riemschneider, M. von; 119
Romus-Romulus; 126, 152
Runda; 135-138

-S-

Samintos; 97
Samos; 97
Sarru; 91, 326
Sarruma; 326, 349, 350
Saspunas; 91, 326
Sausga; 325, 326
Sebitu; 292, 331
Selardis; 84, 324
Seriş; 130, 163
Silia; 332
Sin; 130
Sinlekke-unnini; 100
Sipylene; 74
Siunas; 42, 82
Sius; 82
Siyah Kalem; 34
Sodom ile Gomore; 148
Sokrates; 124, 125, 162, 247
Spinoza; 123, 269
St Hubert; 135
Strabon; 98
Sulikatta; 92
Sultan Veled; 30, 31
Sulumeli; 351
Suppilulia; 326
Suppiluliuma; 88
Suvaliyatta; 91, 326

-Ş-

Şah İsmail; 39
Şahmeran; 189
Şamaş; 82, 327
Şamşuditana; 127
Şarsumma; 291
Şelardi; 332
Şeşiriş; 329
Şimege; 85, 291, 330
Siniri; 332
Şivini; 332
Şuba; 332
Şulinkatta; 327

-T-

Talapura; 332
Tao; 33
Taraini; 332
Tarhuni; 330
Tarhunza; 292, 330
Tarsini; 332
Teişeba; 332

Telepinu; 86, 127, 170, 184, 187, 188, 322, 327
Teşup; 91, 93, 129, 324, 329
Teşupa; 91
Tethys; 78
Thales; 22, 26, 76, 80, 81, 98, 106, 144, 218, 246
Theia; 78
Theokritos; 270
Theos; 229
Tiamat; 92
Timur; 29, 33, 35, 39, 336
Tiriyas; 92
Togan, Zeki Velidi; 285
Tsinvardi; 332
Tudhaliyas; 88
Turani; 292
Tuşpea; 332
Tuşpi; 332

-U-

Ua; 332
Uia; 332
Ulu Arif Çelebi; 30
Unina; 332
Ura; 332
Uraina; 74
Uranus; 69, 78
Urinome; 74
Utu; 82, 324
Uzat; 158
Uzun Hasan; 39

-V-

Vandu; 330
Varpalavas; 172, 288, 348
Varuna; 330
Vasıl İbn Atâ; 22
Vergilius; 10, 104, 166, 270
Vesta; 74, 78
Vuruşemu; 2, 83, 91, 92, 324, 325, 327

-Y-

Yavuz Selim (I. Selim); 39
Yeseviye; 138
Yezdan; 344
Yunus Emre; 78
Yusuf Has Hacib; 216, 217

-Z-

Zagreus; 77
Zas-Hasuna; 181, 324, 327
Zeus; 77, 78, 193, 194, 228, 250
Zintuhi; 327
Zippalama; 91
Zippalanda; 83
Zippalanusia; 327
Zitariyas; 328
Ziukuni; 332
Zuzumaru; 332

TANRI YARATAN TOPRAK ANADOLU

İSMET ZEKİ EYÜBOĞLU

978-975-6463-99-4

9 789756 463994